12.401/5/1

Klasszikus
Regénytár

Hugo
A nyomorultak
I

N. M.

OSZK

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

HUGO VICTOR:

A NYOMORULTAK

343

KLASSZIKUS REGÉNYTÁR

JÓKAI BREVIÁRIUM

Jókai
észmeinek
káprázatos kaleidoszkópja. — Még legjobb ismerősét is ujságként
lepi meg és bilincseli le ez a
breviárium, amelynek gondolatait
maga Jókai válogatta ki
összes termeléséből és csoportositotta érdekes tárgykörökbe, mint »Ötven év visszhangját«.
Nő és férfi, szerelem, barátság, házasság,
család, hit és gondolkodás, szabadság,
haza, nemzetek, béke és háboru, politikai és gazdaság, társadalom,
természet — mindezekről
kapunk gyönyörü, uj,
bátor, erőtelies és
aktuális aforizmákat

RÉVAI-KIADÁS

Klasszikus
Regénytár

OSZK
Országos Széchenyi Könyvtár

Klasszikus Regénytár

Szerkesztik

Ambrus Zoltán és dr. Voinovich Geza

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A nyomorultak

I

Irta Hugo Victor

Forditotta Salgó Ernő

Bevezető tanulmánnyal ellátta

HARASZTI GYULA

Harmadik kiadás.

BUDAPEST

RÉVAI TESTVÉREK IROD. INT. R.-T.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár
M. N. MÚZEUM KÖNYVTÁRA
R 2
12.401/5/1
M. N. MÚZEUM KÖNYVTÁRA
I. Nyomt. Növedéknapló
1926 év. 3ig sz.
R 1965

Révai Testvérek Irodalmi Intézet R.-T. Nyomdája
Budapest, V., Ügynök-utca 8.

HUGO VICTOR.

Midőn ezt a regényt kezébe veszi az olvasó, úgy érezheti magát, mint a ki egy zavarba ejtőn hatalmas méretü épületnek lépi át küszöbét. Bizonyára szívesen fogadja tehát ez előszó íróját ciceronéul, ki őt a rengeteg útvesztőben kalauzolja . . . .

I.

A nyomorultak Hugo Victornak egyik leghíresebb regénye. Vagyis e művet a franczia, sőt az egész újkori irodalomnak egyik legnagyobb tehetsége írta, még pedig annyira önmagához méltón, hogy a legfeltünőbb jelenségek közé tartozik az nemcsak a franczia, hanem az európai regényirodalom történetében.

Korántsem azt akarjuk ezzel mondani, hogy Hugo Victor mint regényíró is a legelsőkkel áll egy sorban. Hiszen hol van Hugonál a Balzac páratlan realista művészete, mely az élet prózáját fokozott intesitással tükrözteti vissza, a társadalmi osztályokat átható éles világításban állítva elénk, mindenekfelett pedig az egyéneknek megdöbbentőn pathologiai színezetü szenvedélyeit könyörtelen logikával fejlesztve végig?

Egyáltalán nem akarjuk azt állítni, hogy a regény terén éri el tetőpontját Hugo lángelméje. Ebbe a mü-

fajba tartozó alkotásai mindent összevéve sem versenyezhetnek legnagyobb remekeivel, melyek kötött beszédben vannak írva. Nem érik utól a *Századok Mondaköre* című epos-cyclust, miként nem az örökszép lyrai költemények hosszú sorozatát, a képzelet üdeségére és erejére, a hangulatok közvetlenségére és változatosságára, valamint nem mindarra nézve, a mi egy költői alkotást belső és külső forma tekintetében a művészi tökéletesség színvonalára emel, így főleg szerkezet és stil tekintetében.

De kétségtelen, hogy Hugo különösen értett a regényíró feladatához, ha a regény nemcsak a valónak concentrált realismusu festéséből meg az indulatoknak hatalmas elemzéséből áll, mely balzaci elemek elvégre Hugonál is föl-fölbukkannak olykor, több-kevesebb szerencsével; hanem egyszersmind és főként összefüggő kalandok érdekfeszítő elbeszélése a valóság illusiójának nyujtásával, nagyobbszabású conceptio keretében és esetleg valamely jelentős eszmének szolgálatában.

Valamint kétségtelen az is, hogy Hugo költői egyéniségének ha nem is legértékesebb, de minden esetre legsajátosabb jellemvonásai fojtottan vagy legalább is mérsékelten észlelhetők másnemű alkotásaiban, ahhoz képest, a hogyan regényeiben találhatók azok. Igaz, hogy Hugonak philosophiai poémáiban is rettentőn zúdul a chaotikus szóáradat, — igaz, hogy színdarabjai is képtelenségig bizarr alakok szerepeltetésével és hajmeresztőn hatásvadászó helyzetekkel dolgozzák meg idegeinket. Mindazonáltal csak az tudja, minő féktelenségekre volt képes vetemedni a franczia romantikának észvesztően tobzódó szertelensége, a ki olvasta Hugo regényeit, melyek mindama szabadságokkal és szabadosságokkal élnek és visszaélnek, miket az elbeszélő forma lehetőkké tesz az írónak,— annál is inkább, mert a versforma számüzésével az utolsó gyeplő is odadobva a megvadult pegazus nyakába, hadd száguldozzék minél őrületesebben.

II.

A melyik műfaj ennyire kedvezett a Hugo romantikus szellemé hyperromantikus elemeinek, azt ő természetesen nem művelhette csak kivételesen, hanem előszeretettel és gyakran fordult hozzá. Valóban már egész fiatalon elkezdi a regényírást és hetvenedik évén túl is folytatja, még pedig oly hosszú lélekzetű alkotásokkal, a mekkorákat más téren nem produkált.

Alig húsz éves korában, mingyárt lyrai verseinek első jelentős gyüjteménye után megjelenik az *Izlandi Han* (1823), melyet az először novellának földolgozott *Bug Jargal* (1826) követ. Egy nagyra hivatott, de nem kevésbbé nagyot merő ifjúnak első szilaj tombolásai, az akkor divatos külföldi rémregények modorában, telve kalandossággal és hátborzongató szörnyűségekkel. Már magasabb színvonalon áll eszmei irányzatával *Egy halálraitélt végnapjai* (1829), mint majd *Claude Gueux* (1834). E két utóbbi mű közt, 1830-ban aratja Hugo első óriási, egész világra szóló sikerét a *Notre-Dame*-mal.

Ez az eddigieknél jóval terjedelmesebb mű a romantika „történeti regényének" leghatalmasabb és leghíresebb példánya, melyhez nincs fogható. A középkor végéről szóló rémtörténet egy lázálom gyötrelmes bonyodalmaival, melyek szereplői képtelenül *groteszk* alakok. Az eszményi ártatlanságot egy utczákat mulattató, kóbor czigányleány képviseli, az e tisztaság megrontására törő gonosz ármányt pedig egy különben fenkölt szellemü pap, míg főőre egy félállat emberszörny. És mindez csak arra szolgál keretül az írónak, hogy a XV. századbeli Párist fesse, az utczákat és tereket nyüzsgő tömegeikkel, a középületeket, központul a czímnek választott székesegyházzal. A góth-stilű művészetnek valóságos hymnusa e könyv, egyszersmind oly mesterséges életrekeltésével az élettelen tárgyaknak, melynél még a germán képzelet se termelt soha vakmerőbbet, bizarrabbat. Mily fintorokat vágnak itt az épületek, mintha kórágy deliriumában szemlélnők őket! A Notre-Dame maga annyira symbolikusan titokzatos élőlénynyé nő

meg és torzul el, hogy Hugo itt határozottan a Zola modorának előkészítője, annak az u. n. naturalizmusnak, mely a Zolától annyit szidalmazott romantikában gyökerezik e pontban is.

A *Notre-Dame* után több mint harmincz év telik el, míg Hugo a szóban levő műfaj terén újabb alkotással lép fel. De ez aztán a legnagyobbszabású munkák egyike az egyetemes regényirodalomban. *A nyomorultak* (1862), mely legalább is négyszerte akkora, mint a *Notre-Dame*, szintén óriási hatást tett. Minden művelt nemzet nyelvére lefordították. Francziaországban a támadó pamphleteknek és szatiráknak egész kis irodalmát idézte elő, nem is szólva a külföldről, hol a parodiaírók sorában egy Bret Harte-tal találkozunk. Hatása annyira húzamos, hogy — a mi az iránta való érdeklődés folyton tartásának jele — a költő környezete 1870-ben melodrámát gyárt belőle, mely a színpadon sokáig tetszik, nálunk is kedvelt műsordarab volt.

Még ugyancsak a hatvanas években két újabb társa követte *A nyomorultak*-at: a *Tenger munkásai* (1866) és a *Nevető ember* (1869). Mindkettő szintén nagy sikert aratott, de távolról sem versenyezhetnek értékre most említett két elődjükkel; ha a *Tenger munkásai*-ban hatalmas leíró részek akadnak, a *Nevető ember* visszataszítón bizarr és olykor frivol. 1873-ban aztán lezáródik Hugo regényírói munkássága *Kilenczvenhárom* című történeti regényével . . .

III.

A nyomorultak úgynevezett társadalmi irányregény: olyan válfaja a regénynek, melynek művelésére Hugot úgyszólva praedestinálta egész egyénisége, egész életének folyása, és mely Hugonál is magán viseli a XIX. század közepe tájának hatását, át- meg át lévén hatva ezen kor szellemétől.

Pár évvel Napoleonnak császárrá koronáztatása előtt, 1802-ben született Hugo, Franche-Comtében, Besançonban. Atyja katonatiszt volt, ki aztán tábornoki és

grófi rangra emelkedett. A kis gyermek vele előbb Spanyol-, majd Olaszországot vándorolta be, miután gyakran változott a katonai állomáshely, mígnem aztán az anyjával végleg Párisban telepedett le. Igen fiatalon föltünt költői tehetségével. Konzervativ és royalista szellemű verseiért a húsz éves poétának évdíjat rendelt XVIII. Lajos, a mi lehetővé tette, hogy már ekkor megnősüljön. Mielőtt betöltené harminczadik évét, már fejének ismeri el az új irodalmi irány, mely romantikusnak nevezi magát. Lajos Fülöp személyes kegyével tünteti ki és pairségre emeli. Termékeny és zajos sikerekben gazdag írói munkásságának szentesítéseül a Franczia Akadémia 1841-ben tagjául választja.

Negyvenkettedik évére, az Európa történetében oly nagyszerű fordulópontot jelző 1848-ik évben Hugo Victort Páris képviselőjeként találjuk. Most tehát különösen nyílhatott alkalma arra a szerepre, melyet a költőénél is többre becsült, illetve a költőnek is főczélul tűzött ki az ő fenkölt eszmékért hevülő, de egyszersmind a lármás földi hiúságokkal hivalkodó lelke. Politikai és főleg nagy társadalmi elvekért harczolt odaadó hévvel, meg levén győződve arról, a mi dölyfig fokozta felfuvalkodottságát, t. i.: hogy államférfiui hivatása van, sőt valósággal apostoli misszió teljesítésére küldte őt e földre a végzet, hazája és az egész emberiség érdekében. De ötvenes éveinek küszöbén őt, ki az uralkodóktól addig csak kitüntetésekben részesült, az államcsíny után III. Napoleon személyes bosszúval üldözi és vérdíjat tűz ki fejére, bár érdekében annyit tett. Férfikora delén túl külföldre kell menekülnie és a La Manche csatorna egy angol szigetén két évtizedet tölt számüzetésben. Ez idő alatt a távollét csak fokozta szívében a hazája iránti szeretetet, de az idegen földön létnek tudata nem csekély hatással volt arra, hogy inkább mint valaha egyszersmind az egész emberiség tagjának, az egész emberiség irányítására hivatott világpolgárnak érezze magát és hogy minden müvelt országban nagy érdeklődéssel fogadott műveit necsak hazájához, hanem az egész világhoz intézve alkossa új lakóhelyén, melynek magánya természetszerüleg a szélsőségig fokozta túltengésre mindig hajlott önérzetét.

Miután a többször fölajánlott amnestiát mindig visszautasította, mint aggastyán, hetvenedik évében, kerül végre vissza hazájába, Párisba, Napoleon bukása után, kit véresre mart, porig alázott szatiráiban. Naivságig menő hyperidealizmusában első tette az, hogy a humanizmus, a testvériség nevében fölszólítást intéz a győztes poroszokhoz. Ezek éppen oly kevéssé hallgatnak rá, mint a mily kevéssé igazodnak honfitársai az ő gyakorlatiatlan ábrándjai szerint. De azért nem lesz keserű csalódás sorsa. Hisz illuziókban tarthatja őt az a kegyelet, melylyel haláláig (1885) ünneplik, mint a köztársasági eszme martirját és mint a politikailag letiport országnak nemzeti büszkeségét, az egész világtól elismert költői lángelméjét . . .

Amaz eszmék közül, melyek e hosszú és mozgalmas élet folyamán Hugot foglalkoztatták, egyhez állandóan hű maradt mindvégig. Nem politikai hitvallását értjük, hisz ő bámulatos autosuggestioval és tán részben másoknak ámítni akarásával is azt vitatta, hogy e hitvallása lényegében mit sem változott, míg az atyjától öröklött bonapartizmustól a legitimista elveken át a köztársaság kultuszához jutott el. Az a tér, melyen ő valóban logikai következetességgel állandón kitartott végső lehelletéig: a társadalmi humanitárius reformok tere. Hugon is bebizonyult az az igazság, hogy a férfikor meggyőződése ereszti a legmélyebb gyökérszálakat és kiirthatlanná válik. Ő ugyanis férfikora elején került bele ama nagyszabású, céljaiban fenkölt, eszméiben zavaros, eszközeiben utopisztikus eszmeáramlat sodrába, mely a XIX. század közepét örökre híressé és hirhedtté tette, az emberiség sorsának könnyebbítésére, boldogítására törő, kalandosabbnál kalandosabb terveivel, erős elmefeszítés árán és naivságig facsarosan kieszelt hiú rendszereivel, valamint az ezek csalhatatlanságáról meggyőződött ábrándos hiszékenységével.

A szóban forgó kor ugyanis Saint-Simon tanítványainak, valamint a szintén besançoni születésü Fourier phalanstère-iskolájának kora. Ez időszak rányomta a maga bélyegét Sand György regényköltésének is egy egész periodusára. És ha Sandnál a visszafelé nyomozó

irodalomtörténész egész természetesen jut el Rousseauhoz mint főkútforráshoz, főmesterhez: Hugo sem alaptalanul állítja magát úgy oda *A nyomorultak*-ban egy helyt, mint Rousseaunak tanítványát, de ki egyúttal a Voltaire és Diderot tanítványa is. Főleg a két elsőé. Mert Rousseau példájára ő is támadja a társadalmat, mint az ember bajainak okozóját, és Voltaire példájára, az igaztalanul elnyomottaknak kel pártjára, miközben dideroti dialektikájú ékesszólással hirdet paradoxonokat a fennálló rend, sőt az egyház ellen emelve fel olykor szavát.

A mit különben Hugo regényében hirdet és megvalósítani óhajt, az korántsem oly radikális forradalmi szellemű, mint a Sand és más kortársak álláspontja. Nem vindikál jogosultságot a mámorító szenvedélynek, a kielégíttetésre törő ösztönöknek, bár drámáiban efféle motivumokat is meg-megütött. A vagyon megosztásának kérdése, vagy legalább is a munka és az ennek jutalma közti arányosság őt is érdekli, de nem tolja mindenekfölött előtérbe ezt a problémát sem. A mi az ő lelkét tulajdonképpen már kezdettől fogva foglalkoztatja és leköti, ez a jótehetetlenek szenvedéseivel való mély együttérzés és a rajtuk segíteni vágyás. Az *Egy halálraitélt végnapjai*, melylyel már *A nyomorultak* előtt jóval megkezdte Hugo a társadalmi irányregény művelését, valóságos védirat a halálbüntetés eltörlése mellett ama szerencsétlenek érdekében, kiknek megmentésére Hugo később is annyiszor fejtett ki buzgó, többször sikeres tevékenységet, így főleg a politikai bűnösöket illetőleg. A *Notre-Dame*-ben szintén mint az igaztalanul üldözöttek és sanyargatottak szószólója lép föl.

Lyrai versei legremekebb gyüjteményének, a *Szemlélődések*-nek (1856), az 1843—55 írt műveket tartalmazó második kötetében van egy nagy költemény a *Szerencsétlenek* címmel, melyet *gyermekeihez* intézett Hugo. Itt ez önvallomás olvasható:

. . . toujours un instinct me ramène
A connaître le fond de la souffrance humaine.
L'abîme des douleurs m'attire . . .

Vagyis az emberi szenvedések mélyét búvárolni ellenállhatatlan ösztön készteti őt szüntelen; a fájdalmaknak örvénye valósággal vonzza őt. Ez a vallomás, melynek kifejezésmódja bizonyára nincs némi szenvelgés hiján, lényegében véve igaz tényeken alapszik. Nem ok nélkül ismétli annyiszor Hugo. Igy ama költeményében is, melynek címe *„Irva 1846-ban"*, és a hol még határozottabban, tehát még érdekesebben nyilatkozik, valósággal összefoglaló programot adva addigi irodalmi működésének irányáról:

. . . depuis vingt ans, je n'ai, comme aujourd'hui,
Qu'une idée en l'esprit: servir la cause humaine.
— — — — — — — — — — — ..
J'ai dans le livre, avec le drame, en prose, en vers,
Plaidé pour les petits, et pour les misérables . . .

Tehát már 1826 óta, vagy mondjuk legalább is 1829 óta, mely évben jelent meg a *Halálraitélt végnapjai*, az emberiség ügyének szolgálata lelkesítette mindenekfelett az ő humánus lelkét; versben és prózában, olvasásra szánt műveiben miként a színpadon mindig az alacsony sorsuaknak, a *nyomorultaknak* fogta pártját. Hugo, mint látjuk, már itt használja azt a kifejezést, melyet aztán nagy regényének címéül választ, a mit annál érdekesebb itt kiemelnünk, mert ezt a szóban levő művet Hugo kevéssel az idézett költemény kelte után, még 1847-ben elkezdte már írni, bár csak másfél évtized múlva fejezte be és adta ki.

Álljunk meg egy perczre e regény czíménél, az idézett versekben is használt *misérables* szónál. Magyarul *nyomorultak* kifejezéssel szokás tolmácsolni és ezt a kifejezést használtuk mi is. Tudnunk kell azonban, hogy a franczia *misérable* szónak éppen úgy, mint a latin *miserabilis*-nek, a honnan ered, van még egy más fontos árnyalata is, a melyre való tekintettel a németek ily körülírással fordítják regényünk czímét: Die Elenden (vagy Armen) und *Unglücklichen*. Tehát igazában véve oly *nyomorultakról* van itt szó, kik egyszersmind *szerencsétlenek*, még szabatosabban szólva: *könyörületre méltók*.

Lássuk, kik azok, a kik iránt Hugo regényével könyörületre akar indítani, mély és tevékeny szánalmat ébresztve szívünkben?

IV.

A társadalom áldozatai ezek, a társadalomé, mely első elbukásukat okozta, léha szórakozásból megejtette a tudatlan nőt, fegyenczczé sülyesztette a nyomorgó férfit, hogy aztán átkos végzet gyanánt nehezedve rájuk, ne engedje őket fölemelkedni, a nő mind lejebb kényszerüljön sülyedni, a férfi pedig csak a legrettentőbb erőfeszítések árán, iszonyú gyötrődések közt bírjon megküzdeni a hinárral, mely lábát mind erősebben húzza a mélybe... Lesujtó rousseaui vádbeszéd ez a társadalom ellen az elbukottaknak, a bűnösöknek, kik nem a saját vagy legalább is nem egészen a saját hibájukból estek bűnbe, piedestálra emelésével mint vértanú szenteknek, fejük körül a megdicsőülés fénykarikájával.

A regény e két főszereplője Fantine és Jean Valjean; róluk nevezve el jellemzőn a legelső és a legutolsó rész.

Hugo drámáiban nagystílű courtisaneokat rajzol nem egyszer, és ezek alakját a romantika szellemének megfelelően megnemesíti, érdeklődésünk, sőt csodálatunk tárgyává emeli a szenvedély heve. Fantine azonban egészen más typus, mint a Marion Delormeok és a Tisbéek. Még nem is holmi „kaméliás hölgy", csak egyszerűn utczafutó leány. Idézett 1846-iki verseiben Hugo azzal büszkélkedik, hogy ő „minden elkárhozott emberfajtát rehabilitált, így a prostituáltat is:" „J'ai réhabilité . . . tous les damnés humains . . . la prostituée." Fantine is e prostituáltak egyike, kik annyit foglalkoztatták Hugo képzeletét. Bár nem mindig érinti megfelelő tapintattal e kényes themát, többször igen szerencsésen ihletődött tőle és híres szépségű költemények azok, melyekben a szokásos undor és megvetés vagy éppen gúny helyett irgalomra igyekszik hangolni a társadalom e páriái iránt. Még kis leánykáját is többi közt érettük is

imádkoztatja. Fantine rajzában sorsuk magyarázó okait részletesen tárja föl, természetesen az érzelgősség határát érintő érzelmességgel szépítve mindent, hogy mindent hajlandók legyünk megbocsátani.

Egy elhagyatott kis grisette ő, kit tapasztalatlansága és mások példája diákszeretkezés ideiglenes eszközévé silányít. E szeretkezést, melynek leírása, ez a darab *bohème-élet* érdekesen elüt a regénynek különben állandón pathetikus hangnemétől, Fantine egész életével fizeti meg. A kaland végén ugyanis, midőn szeretője cserben hagyja, anyának érzi magát. Szégyenével aztán mindenütt visszautasíttatásra talál a ridegen erkölcsös társadalomban, és nem lévén más módja arra, hogy eltarthassa gyermekét, mind alább sülyed, oly aljasan brutalis meggyaláztatásoknak járva végig kalváriáját, melyek elbeszélésénél látni való, mint törekszik az író minél erősebben háborítani föl olvasóját a buták és gonoszok társadalma ellen. Csak egy lény akad, kitől szenvedése utolsó napjaiban enyhületet nyer, és ez is a társadalom másik áldozata a férfiak közt. Noha Fantine már az *Első rész* végén meghal, mégis emléke végig kísér mind az öt részen, minthogy ama nemes pártfogó, a regény főhőse aztán az anyát pótolni vállalkozik a kis árva mellett, és ez árvának élete folyását szerencsés révbe jutásáig követjük. Folyton ott lebeg az olvasó előtt Fantine alakja az anyai mártirság glóriájától megdicsőülten. Igy emeli föl Hugo a prostituált nőt is magas erkölcsi alapzatra, a legszentebb érzésnek tevén őt képviselőjévé, még pedig sokkal igazabban és megragadóbban, mint a pusztán színpadi hatásvadászatra szánt Borgia Lucretiában tette.

Közbevetőleg emlékezzünk meg pár szóval Fantine leányáról, Cosetteről is, kire vissza fogunk még térni, és ki szintén a *misérable*-ek csoportjának tagja, még pedig annál rokonszenvesebb, mert teljességgel nem a maga hibájából szenved, hanem kizárólag tőle nem függő viszonyok áldozata, és főleg: mert gyermek. Hugo előszeretettel rajzolja gyermekkorának kegyetlen sorsát, a mint egy falusi durva korcsmárospárnál tengődik, hol — miután már nincs, ki fizesse érte a tartáspénzt — ter-

hes munkára kényszerítik, koplaltatják és ütik-verik, rongyokban járatják. A gyermekkor szenvedéseinek állandóan ismétlődő, dickensi érzékenységü rajzával Daudet Alfonz fog majd nagy sikereket érni el. De ha e témát ez az író fogja igazában kiaknázni és pedig nem minden írói kaczérkodás nélkül, elődjéül kell tisztelnünk *A nyomorultak* szerzőjét, kinek kezdeményezési érdeme annál figyelemreméltóbb, minthogy a gyermek szerepeltetése egyáltalán ritka motivum az újkori franczia költészetben az *Athalie*-k és a *Paul és Virginie*-k daczára.

De a regény főhőse, Jean Valjean az, ki iránt mindenekfölött akarja lefoglalni Hugo részvétünket, úgy, hogy tulajdonképpen Fantine is, Cosette is csak az ő alakjának még rokonszenvesebbé tételére, eszményítésére vannak hivatva. Ő a fő, a tulajdonképpeni *misérable*. Ha Fantine a társadalom szélén tűrő elnézésből tengődő pária-kasztnak képviselője, Jean Valjean még inkább különlegességszerü kórtünet, mert ő már éppen gályarab, tehát a halálbüntetésnél is rettenetesebben büntetett gonosztevők sorából való. De ő igazában véve nem is gonosztevő. Első bünbeesésének nemes indítóoka volt. Ez a szegény ördög, ki kerti és mezei munkából éldegélt a maga vidékén, nem nézhette tovább kis unokatestvéreinek éhezését és kenyeret próbált lopni számukra: ezért itélték ötévi gályarabságra. Bár ma is nem egyszer szigorúbban sújtja az igazságszolgáltatás a nyomor miatt elkövetett tolvajlást, mint a jóval erősebb erkölcsi beszámítás alá eső büntetteket, mégis kételkedhetünk abban, hogy lehetséges volna éppen ennyire hajmeresztő, égbekiáltó aránytalanság bűn és büntetés közt? Kortársai nem is késtek túlzással vádolni Hugot, kit ezúttal nemcsak folyton szélsőségekre hajló féktelen képzelete késztetett e túlzásra, hanem humanitarius irányzatossága is, mely itt feljogosítva vélte magát arra, hogy a legszilajabb pamphletíró elfogultságával szálljon versenyre. Ugyanis a mit már Voltaire megkezdett Beccaria előtt, és a mit oly nagyszerüen megvalósított e nagy olasz jogtudós, kinek nevét nem is mulasztja el tisztelettel emlegetni *A nyomorultak* szerzője, Hugo is azt iparkodik folytatni: ő is arra törekszik, hogy az el-

követett rossz és ennek megtorlása közt a viszony emberibbé tétessék. Éppen ezért nem éri be az öt évvel sem, hanem Jean Valjean gyötrődését ez időtartam háromszorosára, tizenöt évre emeli föl, a többrendbeli sikertelen szökési kísérletek folytán. Sőt még tovább megy: mondhatni élethossziglan tartó gyötrődésekre ítéli hősét, kinek első tette, melyért ma őt minden fölvilágosult és humánus érzésü igazságszolgáltatás fölmentené, vagy legalább is csak a legenyhébben büntetné, így aztán fátumként nehezedik rá egy hosszú élet folyására és kimondhatatlan szenvedéseknek lesz állandóan kútfeje. Ha e fátum szigora néha perczre enyhül, ez rendesen csak azért történik, hogy a fölemelkedni remélőt aztán annál kegyetlenebbül nyomja ismét le és el.

Hőse rajzában inkább, mint valaha, az elbukott fölemelésének könyörületes gondolata vezérli Hugot. Miután megdöbbentett ama szörnyü aránytalansággal, a hogyan az igazságszolgáltatás a fönnálló rend megbántatását megtorolni képes, most szenvedélyes vádbeszédet tart ugyancsak az igazságszolgáltatás ellen, mert ennek sejtelme sincs arról, hogy neki nemcsak megtorolni, de megjavítani is feladata, e helyett örök gyalázat bélyegét süti áldozatára és mindvégig ennek halálra üldözésében leli kedvét. Mindenekfölött pedig a társadalom ellen tart Hugo szenvedélyes vádbeszédet, mint a mely a kebléből egyszer kitaszítottat oda többé vissza nem fogadja, lelketlen gyanakvással és megvetéssel zárkózik el az elől, kit kártékony elemből az emberiség hasznos tagjává változtatni volna kötelessége, sőt érdeke. Mi több, ha a megtért bűnös saját erejéből képes fölemelkedni erre a magaslatra, eltitkolva multját a világ előtt, úgy bármennyire érdemesen szolgál is rá a közbecsülésre, a múlt fátyolának legelső föllebbenésekor azonnal megtagadja őt mindenki, undornak, közmegvetésnek ad helyet minden addigi tisztelet . . .

Hugonak vallásos érzülete is erős átalakuláson ment át ama másfél évtized alatt, a meddig e regényével elkészült. Az első kötetben, mely még az ötvenes évek táján iródhatott, a később anticlericalis iró a katolikus papság körében találtatja meg Valjeannal az egyetlen

lényt, ki a társadalom humanitarius kötelességét vele szemben teljesíti. Valjean, midőn a gályarabságból végre majdnem félbarommá, majdnem félgonosztevővé durvult lélekkel kiszabadult és mindenünnen közveszélyes bélpoklos gyanánt kiveretve, halálra éhezve és fáradtan hasztalan eseng pénzéért betevő falat és nyugvó-hely után: Myriel püspök szerény lakába téved és ott töltheti az éjjelt. Ez a főpap a krisztusi alázatosságnak és önfeláldozó irgalomnak annyira eszményi megtestesülése, hogy az író maga sem meri védni valószínűségét; szerinte azonban élet után volna másolva ez alak, ki egy kissé igenis à la Hugo pózolón pathetikus és hugoi naivságig fokozza az evangéliomi fenséget. Myrielnek e találkozás alkalmával Valjeanra gyakorolt jótékony hatását még intenzivebbé tenné, még inkább megértetné az, ha felebaráti szeretete nem szorítkoznék pusztán tettekre, kissé igenis à la Hugo tüntető természetű tettekre, — ha beszédeiben nem maradna általánosságoknál, kevésbbé viselkednék diszkrétül vendégével szemben, de ennek lelkére beszélne, nyíltan letárgyalva vele a letárgyalandókat. Hiszen ez emberben, kit a legádázabb társadalom-gyűlölet és misanthropia környékez, minden vadsága mellett is megtérésre fogékony lélek lappang, mely csak alkalomra vár, hogy erkölcsi életre ébredjen. Azonban így is heves belső forradalmon megy át Myriel hatása alatt Valjean, kiben az összes gonosz hajlamok fölzúdulnak még egyszer, erősebben mint bármikor, és rút hálátlanságra bírják jóltevőjével szemben. Emez nagylelkűséggel sujtja és ugyanakkor fölemeli őt egy tisztább, nemesebb légkörbe, melyről ő addig nem is álmodott.

Miután még egy legutolsó erőfeszítést tett benne a rossz, hogy hatalmába kerítse, új élet derül hősünkre, új emberré teremtve őt, mely átalakulást minden további magyarázat nélkül mint bevégzett tényt állítja az író az olvasó elé. Az iménti félbarom, a félgonosztevő gályarab mint addig nem sejtett értelmiségű és lelki jóságú lény áll elénk. Madeleine álnév alatt mint szorgalmas, genialis találmányú gyáros meggazdagodott, egész környezetének jóltevője, vidéke igazságszolgáltatásának első őre,

miután polgármesterré emelte a közbizalom... És most leüt a villám, az elnémult fátum fölemeli mindent rombadöntő szózatát, a múltról lerántódik a lepel.

A ki lerántja, az maga Valjean. Erős benső küzdelem után határozza el magát e lépésre, midőn hallja, hogy múltjának legutolsó, különben nem valami főbenjáró bűnéért személyösszetévesztés folytán más készül megszenvedni. Az imént még polgármester, ki annyi jósággal gyakorolta az igazságszolgáltatást, ennek újra kegyetlen szigora alatt görnyed. Börtönbe vetik, honnan ezúttal sikeresen kimenekül. A kinél megint könyörületet tapasztal, az egy hálás paraszt mellett ismét a katolikus egyház kebelébe tartozik: egy apácza. Hugo, ki a regény folyamán később dideroti philippikát tart a kolostorok, mint szerinte anachronismus ellen, bár megengedi, hogy van egy jó oldaluk is, t. i., hogy ott imádkozni szoktak, — a regény első harmadában, midőn Fantine halálos betegen kórházba jut, kegyeletes hódolattal adózik a betegápoló apácáknak. Egy eredeti paraszt nyerseségében megmaradt ilyen nővér realisticus rajza mellett elénk állítja Soeur Simplice eszményi alakját, ki teljes önmegtagadás, önsanyargatás, odaadás, és kihez képest valósággal physiologiai tisztátalanság lesz majd a Goncourték *Soeur Philomène*-je! „Mosolya fehér, tekintete fehér (mintha csak Gautier Teofil *fehér symphoniáját* hallanók!); egy pókhálófoszlány, egy porszem se ragadt lelkiismeretének üvegtáblájára." És ez a feddhetlen lény, hogy megmentse Valjeant az üldöző rendőr elől, a reája nézve legsúlyosabb erkölcsi önfeláldozásra képes: hazudik, eltagadva, hogy nála rejtőzik Valjean. De emez nem szorul már arra, hogy, mint a Myriel püspök idejében, legnagyobbik ellenségétől is megmentsék: lényének rosszabbik felétől lelke már rég megmentve.

És most ő, a rendőrileg üldözött szökevény fogoly, kinek folyton az elfogatás ellen kell védekeznie, ki álnevek alatt rejtőzve lappang és többé-kevésbbé kénytelen egész viselkedésével rászolgálni környezetének ama gyanújára, hogy ilyen allureü egyén csak nagy gonosztevő lehet: az egykori gályarab, ki nemcsak meg-

lopta egyetlen jóltevőjét, Myrielt, sőt egy perczben majdnem meg is gyilkolta, — ez a Valjean, ki immár *Madeleine úrrá* átalakultan emelkedett magas erkölcsi színvonalra, most folytonos hajszoltatása közben alkalmat, időt és erőt talál arra, hogy a szerencsétleneket és elnyomottakat gyámolítsa. Egy ilyen múltú és egy ilyen jellemű ember, mint a jog és igazság rendíthetetlen lovagja, mint a könyörület tevékeny apostola, a ki végül, hogy teljes legyen szent vértanúsága, hálátlanságot szenved azoktól is (Marius és Cosette), kikért legtöbbet tett és kiknek halálos ágyán mindent megbocsát... mily bizarr ellentét! Itt még mindig ama hirhedt *groteszk* elv kísért, mely Hugoval drámai hőseit és hősnőit képtelenségig heterogen elemekből, egymást kizáró lelki tulajdonságokból alkottatta meg.

V.

Ez a társadalmi irányregény nemcsak Franczia-országnak, hanem az egész emberiségnek szólt.

Az olasz fordítóhoz intézett levelében Hugo szokott büszke modorában írja, hogy rendkívül örvend annak a szemrehányásnak, hogy műve kívül esik a franczia szellem izlésén. Hiszen ő, úgymond, nem is mint Franczia-ország gyermeke, hanem mint az emberiség polgára írta e művet; nemcsak hazájának, de az egész világnak kívánt vele szolgálni, mert olyan bajokat tár föl általa, melyek nem egyetlenegy, de valamennyi országnak közös bajai. Minden néphez intézve e könyv. „A társadalmi problémák, — olvassuk e levélben, — nem szoríthatók politikai határok közé. Az emberi nem sebei, e széles sebek, melyek a földgömböt borítják, nem állapodnak meg a térképeken vont kék vagy piros vonalaknál. Mindenütt, hol a férfi tudatlanságnak vagy kétségbeesésnek rabja, — mindenütt, hol a nő kenyérért eladja magát, — mindenütt, hol a gyermek szenvedéseknek van kitéve, oly könyv hiányában, melyből tanulhasson, és oly tűzhely hiányában, melynél melengedhessék: *A nyomorultakról* szóló könyv ott kopogtat az ajtón és így szól: „Nyissátok ki! Érettetek jöttem!“

E sorok egyenesen a *Szemlélődéseknek* említett, 1846-ból kelt verseit visszhangozzák, hol így szólt költönk magáról:

> J'ai réclamé des droits pour la femme et l'enfant;
> J'ai tâché d'éclairer l'homme en le réchauffant;
> J'allais criant: Science! écriture! parole!
> Je voulais résorber le bagne par l'école . .

A férfi, a nő és a gyermek védője tehát már e versek írásakor is a felebaráti szeretet jóindulatával terjesztett fölvilágosultságban, a népoktatásban találta minden bajnak legfőbb gyógyszerét. De vajjon csakugyan a tudatlanság a főoka a társadalom bajainak? Hugo nagyon is feledni látszik egy rendkívül fontos mozzanatot, melyet a hivatalos Francziaország azóta véglegesen levett, vagy legalább is le akart venni a napirendről. Feledi azt, a mi nélkül minden fölvilágosultság sivár marad, miként meddőnek bizonyul elvégre a még oly őszintén könyörületes emberszeretet is: feledi a *hitet* . . .

Igy aztán Hugo fogyatékos erkölcsi fölfogása folytán korántsem fogadható el oly csalhatatlannak az ő egyedül üdvözítőnek hirdetett gyógyszere. Mi több, majdnem kételkedni leszünk hajlandók abban is, vajjon tényleg megvannak-e az átlagos való életben ily mértékben, ily formában azok a bajok, melyeket ő ennyire élesen kiszínez, ennyire élükre állít, rikító világításba helyez, nagyít? De bármint vélekedjünk is a most mondottakról, törekvése tiszteletet érdemel. Hódolattal kell meghajolnunk a költő előtt és bár önérzetének túltengése, pózolni szeretése ezúttal sem tagadja meg magát, teljesen komolynak és jogosultnak, mert a tényekkel egyezőnek kell vennünk beszédét, midőn így szól hozzánk: „Végre is azt teszem, a mit tudok. Részt veszek az egyetemes szenvedésben és iparkodom enyhíteni. Csak egy ember gyarló erejével rendelkezem, de valamennyi emberhez intézve kiáltásom: *Segítsetek!*“

Bizonyára erről a társadalmi irányregényről is elmondhatni, hogy nemcsak kiváló irodalmi alkotás, de egyszersmind és mindenekfölött jócselekedet.

VI.

A nyomorultak szerzője lépten-nyomon az alakok kedélyhangulatának fejtegetésébe, elhatározásának magyarázatába bocsátkozik, úgy, hogy gyakran a psychologiai elemző regény igényeivel látszik föllépni több-kevesebb szerencsével. Ennek kapcsán rendkívül gyakoriak a szereplő személyek monologiai, mindenekfelett pedig magának a szerzőnek moralizáló elmélkedései, melyek akár tárczaszerű elmefuttatás, akár prédikációszerű erkölcsi oktatás formájában nyilvánuljanak, telve vannak egész anthologiát kitevő sorozatával az aphorismáknak, a sokszor meglepőn csattanós igazságú maximáknak, még többször nagyképüsködőn banalis reflexióknak vagy éppen bosszantó sophismáknak. És a szavaknak e feltartóztathatatlan áradata mily hugoi rhetorikával zúdul itt ránk! Bizonyára erős idegek kellenek ahhoz, hogy mindvégig élvezhessük vagy bár elviselhessük a rhetorikai figurák e szakadatlan alkalmazását, minő főleg az örökös kérdés, fölkiáltás, egy-egy gondolat részletezésénél folytonos fölsorolása az egymással rokonság, hasonlóság vagy ellentétesség révén összefüggésbe hozható dolgoknak stb. Hugo fölénynyel ad kifejezést megvetésének azokkal szemben, kik őt deklamálással szokták vádolni: tény az, hogy ha valaki, ő szolgált rá e vádra...

Mindez azonban csak természetes és előre várhatott jelenség egy ilyen fajtájú regényben. De ne véljük azért, hogy Hugo is beleesik az irányregényírók gyakori hibájába, az unalmasságba. Műve egyszersmind szövevényes bonyodalmakon fölépülő kalandregény. Nem hiába esik *A nyomorultak* tervezésének ideje 1847 tájt, vagyis azokra az évekre, midőn úgy dívtak Suenek szintén a társadalmi rend ellen lázadozó, kalandot kalandra halmozó regényei. Tényleg van valami Sueből Hugoban. Hogy mennyire gyermekességig menően telik kedve a suei érdekességre törekvésben, az egyes *könyveknek* és főleg az egyes *fejezeteknek* czímeiből látni, melyek épp annyi leleményességgel, mint a mennyi nagyzolással vannak kieszelve, kanyargós szellemességgel megfogal-

mazva az olvasó kíváncsiságának felköltésére, illetőleg fokozására, olykor a találós mese határát érintőn, úgy, hogy ez a már idejét múlt divat különösen bő anyagot szolgáltathatott a humorista-írók gúnyjának. De ha e pontban avultasnak mutatkozik e mű, más oldalról viszont egyenesen amaz aktuális divatnak megfelelő alkotás, mely újból fölvirágoztatta a detektiv- és egyáltalán bűnügyi regényeket. *A nyomorultak* u. is valóságos rendőrregény: benne az üldözött delinquens folytonosan újabb meg újabb párbajt vív a mindenütt reája bukkanó, mindent látó és előre látó rendőrrel, miközben nagy lélekjelenlétet, nagy magaföltalálást tanusít, noha nem egyszer a véletlen szerencsés közreműködésének is köszöni menekülését.

Természetesen Hugo nem mulasztja el, hogy ezt a bűnügyi kalandregényt magasabb irodalmi színvonalra emelje. Még Javert alakjának rajza révén is erre törekszik. Ez az a rendőr, ki Valjeannak mint Madeleine polgármesternek alárendeltje volt és már ekkor gyanúval viseltetett multja iránt: a véletlennek szeszélyéből, vagyis az író kényéből mindig ez az egyazon rendőr áll aztán Valjeannal szemben az egész regény folyamán és így mondhatni második főszereplővé emelkedik. Alakjának körvonalai olykor symbolumszerűségig szétfoszladoznak, sőt a phantasticusság határát érintik, mint akárhányszor a többi alakoknál is tapasztalható a Hugo rendes szokása szerint, melyet magáévá tesz majd Zola is. Az embervadászatra termett, abban démoni gyönyört találó, siker esetén gőgjével nem bíró, szívtelen, lelketlen kopó-rendőrnek typusa, jelképe Javert. És mégis Hugo a hivatalbeli önérzet képviselőjévé teszi, a ki büszkén tiltakozik, hogy ő nem holmi *mouchard*, és midőn maga előtt is ily színben tünhetnék föl, kész odahagyni hivatalát, melyre — hite szerint — méltatlanná vált. Sőt Hugo nem elégszik meg azzal, hogy így becsülésünket csikarja ki számára, rokonszenvünket is követeli, midőn végül hatalmas benső fordulathoz juttatja el Javert-t, melyet ambiciózus lélektani elemzéssel próbál előkészíteni, bár igazolni nem bír teljesen. Javert u. is, midőn immár teljesen kezében tartja zsákmányát, egyszerüen otthagyja

ezt, ennek nagy ámulatára eltünt mellőle. A legközelebbi rendőrségen néhány javaslatot vet papirra, fölebbvalóihoz intézve, a rendőri működés humánusabbá tétele érdekében, kimegy a Seine hídjára, elgondolja egész múltját és ő, kinek életét Valjean megmentette, most ő tőle, magától menti meg Valjeant, a folyóba temetkezik.

Megragadó jelenet, bár kétségkívül érzik rajta a melodrámai hatásvadászat. Az ilyen természetü jelenetek bizonyára nagy számmal akadnak e kalandregényben, mely, mi tűrés-tagadás, többször rémregénynyé süllyed, habár nem oly arányokban, mint a *Notre-Dame.* Javert most említett öngyilkossága nyugodt, melancholiától borongó fenséggel van elbeszélve. Az erőszakos, brutális hatásrészek közül Fantine halálára figyelmeztetjük az olvasót. Kínos, sőt macâbre színezetű az a rész, a hol a zárdából koporsóban kicsempészett Valjean félig megfulladt a sírban, hová — a tervezett cselnek váratlanul fölmerült akadálya miatt — már hantolják a földet. Viszont egészen a népmesék világára emlékeztet az, a hogyan a vízért küldött kis Cosettenek az erdőben segít, majd a gyermek kegyetlen zsarnokai jelenlétében oly naiv tapintatlanul teljesíti *őrangyali* tisztét, hogy feltünést keltőbben nem lehetne . . . stb. stb.

. . . E kalandok kapcsán a XV. századbeli Párisnak egykori festője arra vesz magának alkalmat, hogy a XIX. század első felének Párisát fesse, ennek specialitásait állítsa elénk. Igy Valjean, menekülése és mások mentése közben, a földalatti Párison hajszolódik végig, a minek kapcsán a főváros csatorna-világának nagyszerű rajzát nyújtja költőnk erősen realisztikus, olykor kissé phantastikus modorban. Tárgy és modor dolgában ezúttal is Zola előkészítő mestereként mutatkozik itt is Hugo. S hogy Zola mesterével végezzünk, hadd utalunk még annak a korcsmáros-párnak rajzára, kik Cosetteet tartják és gyötrik, — kiknek lebúja hozzájuk méltó söpredéknek gyűlőhelye. Mint a csataterek hiénáival, rablózsiványok vezetőivel találkozunk aztán velük. A társadalom ez aljas elemeinek, e gályarabságot tulajdonképpen érdemlő bűnösök festésében annyi az erő, a nyers szín, és torzí-

tásszerű részeiben is annyira a való másolásának hatását gyakorolja, hogy a *naturalista* regényírók is méltán irigyelhették érte Hugot . . .

VII.

Miként hiányozhatnék egy kalandregényből a szerelem?

Valjeantól magától távol marad ugyan ez érzés, de a mellékalakok révén szóhoz jut. Cosettenek és egy fiatal nemesnek, Mariusnak köszönhető, ha a sok kegyetlen, zord esemény közé szerelmi idyll epizódja keretelődik be.

Naiv lények ártatlan érzelmeit festi a költő, a mely thema egykor oly kedvelt volt a középkorban, *Flore és Blancheflore* meg az *Aucassin és Nicolette*, e gyermekifjak bájos történetkéinek idejében, hogy aztán csak a *Paul és Virginie* elbeszélőjével kerüljön ismét napirendre. Hugo mintegy Bernardin de Saint-Pierre novellájával látszik itt versenyre szállni, virtuózitással újítva fel ezt a franczia irodalomban addig útszélinek éppen nem mondható thémát. Az indulatok erejére, a színek ragyogására nem éri őt utol, de viszont átlag nem is oly élettelen, bár ő sem marad mindig ment a limonádszerű ízetlenségtől az érzelmességben. Mi több: ha Bernardin de Saint-Pierre physiologiai momentumokat bátorkodott érinteni, Hugot egyenesen az ízléstelenség örvénye felé űzik realisztikus merészségei. Felette kényes helyzetbe állítja a leánykát, kin származása és sanyarú gyermekkora semmi foltot nem hagyott, s ki ösztönszerű, öntudatlan tisztaság, lelkének minden rezzenetében eszményi szűziség. Éjjeli találkákon fogadja kedvesét a kertben, hol a tavasz érzékbűvölő hatása hymnuszra ihleti költőnket, pár sorban csak, de mely sorokból a *Paradou* hirhedt festője egész symphoniát sző majd. Hugo túlontúl hangsúlyozza, hogy e találkákon Mariustól minden nemtelen érzület távol maradt: csakhogy e tiltakozások közben el-elárúlja költőnk, mily kevéssé tiszta, sőt pikáns képek nyugtalanítják képzeletét, mely-

nek sohasem tartozott hibái közé a túlságos légiesség semmiféle tekintetben sem . . .

. . . Marius alakja azonban nemcsak arra szolgál költőnknek, hogy az olvasóknak lankadhatott érdeklődését szerelmi epizóddal élénkítse. Általa műve újabb oldalról gyarapodik jelentőségben, mert ha a kalandok révén nagyon is alászállt, most a történeti regény színvonalára emelkedik fel.

A nyomorultak, mely a XVIII. század végéig nyúlik vissza, a XIX. század harminczas éveivel záródik le, tehát Napoleon és Lajos Fülöp királyt is felöleli, mely koroknak Európa és Franczia ország szemében legfontosabb eseményeiről Marius révén nyílik alkalma Hugonak emlékeznie.

Marius apjának sorsáról szólva, ki Napoleon oldalán mint ezredes halálra sebesül, Hugo a waterlooi csata bámulatos, remek leírását illeszti be művébe. Oly motivum, mely Stendhaltól Rostandig annyi híres írót megihletett, de melynek feldolgozására senkinek sem volt több jogczíme és több tehetsége, mint a *Büntetések* és a *Századok Mondaköre* költőjének, a nagy Napoleon-kultusz egyik fő megteremtőjének és a leghatalmasabb franczia epos-írónak.

Magát Mariust viszont, kinek családi s egyéni viszonyai rajzánál Hugo ifjúkorának emlékeiből merített, költőnk belevegyíti a kor politikai mozgalmaiba, melyek csakhamar magukkal sodorják. Igy aztán tanúi leszünk az 1830-iki torlasz-harczoknak, melyeknek leírása (v. ö. Enjolras szereplésének elbeszélését a barricade tűzérségének vezetésénél), versenyez a waterlooi csata leírásával: a legfenségesebb dolgok közé tartozik, a minőket Hugo tolla alkotott.

Hadd emeljük ki még ennek kapcsán a torlaszharczok egyik alakját, Gavroche-t, kinek neve egész fogalommá lett, az utczasuhancz e typusát, kinek nyomorát megaranyozza a gamin-humor, s ki züllött ficzkóból fiatal hőssé emelkedik alkalomadtán. És említsük meg a Lajos Fülöpről festett híres arczképet is, melyet Tacitus tollához méltó gyanánt magasztalnak, és mely bizonyára méltó egy Saint-Simon tollához is: hatalmas

complexitású jellemrajz ez, melyben egyaránt kulminál Hugó psychologiai elemző tehetsége és ellentéteket kedvelő képzelete . . .

*

Ilyen nagyjából vázolva ez a rendkívüli alkotás.

Mint társadalmi sebek feltárásával foglalkozó irányregény, feukölt vezérgondolatával lelkünk mélyéig hat és egyetemes, örökemberi érdekű.

Mint szövevényes kalandok kitünő elbeszélése, versenyez a legszenzációsabb bűnügyi regénynyel, telve a leghatásosabb helyzetekkel, de a tehetségéhez méltó színvonalt lehetőleg iparkodik megtartani az író.

Ha e pontban törekvése nem mindig ér czélt, dúsan kárpótol azzal, hogy viszont kortörténeti regénynyé szélesbíti helyenkint művét, mely így Francziaországnak prózában írt epopoeájává válik a XIX. század első három évtizedéből.

Magától értetődik, hogy másfélévtizeden eltartott alkotása közben e mű írójával is megtörtént, hogy *szundikált* olykor, mint Homéroszról szokás mondani. Minden ízében tökéletes remeket nem alkotott regényével, melyben tehetségének árnyoldalai is féktelenül jelentkeznek. De annyi bizonyos, hogy ha kiválóságaiban bámulatra méltó *A nyomorultak*, hibáiban s tévedéseiben sem közönséges. A remek és a hatalmasan torz közt Hugo tehetsége ritkán esik alá a középszerűség gyarlóságaiba.

Haraszti Gyula.

HUGO VICTOR

A NYOMORULTAK

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

ELSŐ RÉSZ.

ELSŐ KÖNYV.

Egy igaz ember.

I.

Myriel úr.

1815-ben Myriel Károly Ferencz Bienvenu úr volt a dignei püspök. Mintegy hetvenötéves aggastyán lehetett, és 1806 óta ült a dignei püspöki széken.

Jóllehet szorosan véve nem tartozik elbeszélésünkhez, talán még sem lesz fölösleges, már csak azért is, hogy mindenben pontosak legyünk, fölemlítnünk, hogy mily hírek és pletykák keringtek felőle, mikor megyéjébe érkezett. Az, a mit az emberekről mondanak, akár igaz, akár nem, gyakran épp oly nagy szerepet játszik életükben, különösen pedig sorsuk irányításában, mint az, a mit tesznek. Myriel úr az aixi parlament egyik tanácsosának volt a fia, tehát a taláros osztályból származott. Beszélték, hogy atyja, ki azt akarta, hogy hivatalát örökölje, követve a parlamenti családok eléggé általános szokását, igen korán, már tizennyolcz vagy húszéves korában megházasította. Myriel Károly azonban, — beszélték tovább — házassága mellett is sok alkalmat adott, hogy beszéljenek róla. Bár alacsony, de arányos termetü, elegáns, kellemes és elmés ember volt és életé-

nek egész első részét mulatsággal és udvarlással töltötte.

Elkövetkezett a forradalom, az események torlódtak: a parlamenti családok megtizedeltetve, elűzetve, üldöztetve szerteszóródtak. Myriel Károly úr mindjárt a forradalom legelső napjaiban Olaszországba menekült. Nejét ott megölte a mellbetegség, melyben már régóta szenvedett. Gyermekeik nem voltak. Mi történt ekkor Myriel úrral? Vajjon a régi franczia társadalom megsemmisülése, saját családjának bukása, az 1793-iki tragikus események, melyek a menekültek előtt, kik azokat távolról, az iszonyat nagyításában látták, még borzasztóbbaknak tűntek föl, érlelték-e meg benne a lemondás és magánybavonulás eszméit? Vagy talán az életét elfoglaló szórakozások és szeretkezések közt hirtelen ama titokteljes és borzasztó ütések egyike érte, melyek néha sziven találnak és megsemmisítenek oly embert is, kit a nemzeti katasztrófák, melyek létét és vagyonát sújtják, még csak meg sem ingathatnak? Senki se tudta megmondani; egyebet nem tudtak felőle, mint hogy midőn Olaszországból visszatért, már pap volt.

1804-ben Myriel úr plébános volt B . . . ban (Brignollesban). Már öreg volt és teljesen visszavonultan élt.

A koronázás időtájában plébániájának valami kis, már nem tudni minő ügye Párisba vitte. Több nagyhatalmú férfiú között Fesch bibornoknál is járt hívei érdekében. Egy ízben, midőn a császár meglátogatta nagybátyját, a derék lelkész, ki az előszobában várakozott, véletlenül ő felsége előtt találta magát. Napoleon látván, hogy az aggastyán bizonyos kíváncsisággal tekint reá, megfordúlt és nyersen kérdezé:

— Ki ez az öreg, a ki reám néz?

— Sire, — mondá Myriel úr — felséged egy öreg embert lát, én pedig egy nagy embert. Ez mindkettőnknek hasznára válhatik.

A császár még aznap este megkérdezte a bibornoktól a lelkész nevét, és rövid idő múlva Myriel úr nagy meglepetéssel arról értesült, hogy dignei püspökké nevezték ki.

Egyébiránt mi volt igaz mindabban, a mit Myriel úr ifjúságáról beszéltek? Senki se tudta. Csak kevesen voltak, a kik a Myriel-családot a forradalom előtt ismerték.

Myriel úrnak is át kellett esnie mindazoknak sorsán, kik újonnan jönnek egy kis városba, hol sok száj van, mely beszél, és igen kevés fej, mely gondolkozik. Át kellett esnie, noha püspök volt, vagy éppen azért, mert püspök volt. De elvégre is, a pletykák, melyekbe nevét belekeverték, csak pletykák voltak; gazdátlan híresztelések, szavak, kevesebbek, mint szavak, *palabrák*, a hogy Dél erőteljes nyelve mondja.

Bármint volt is, kilencz évi püspökség után, mindezek a szóbeszédek, melyek a kis városokat és kis embereket az első pillanatban elfoglalják, végkép feledésbe merültek. Senkinek se lett volna bátorsága a szóbahozásukra, senki se mert volna reájok emlékezni.

Myriel úr egy idős leány, Baptistine kisasszony kíséretében érkezett Dignebe, ki testvére volt és nála tíz évvel fiatalabb.

Egész cselédségök egy szolgálóból állt, ki oly idős volt, mint Baptistine kisasszony: Magloirené, ki miután a plébános úrnak volt a szolgálója, most fölvette a kisasszony szobaleányának és a méltóságos úr gazdasszonyának kettős czímét.

Baptistine kisasszony magas, sápadt, vézna és szelid nő volt, megtestesülése annak az ideálnak, melyet a „becsülésreméltó“ szó kifejez; mert úgy látszik, a nőnek anyának kell lennie, hogy tiszteletreméltó lehessen. Soha se volt csinos; egész élete, mely kegyes cselekedetek lánczolatából állt, végre bizonyos fehérséggel és tisztasággal vette őt körül, és megöregedve, elnyerte azt a valamit, a mit a jóság szépségének lehetne nevezni. A mi ifjú korában soványság volt, érett korában átlátszósággá lett, s az áttűnőség az angyalt engedé látni. Nem is annyira szűznek, mint inkább csak léleknek látszott. Mintha árnyékból lett volna szőve, alig volt elég teste, hogy valamely nemhez tartozhassék; egy kevés anyag, mely világosságot foglal magában; nagy szemei mindig

le voltak sütve; csak ezzel a föltétellel lehet, hogy egy lélek a földön maradhasson.

Magloirené kis, kövér, tevékeny öreg asszony volt, folyton lihegett, részint tevékenysége, részint pedig asthmája miatt.

Myriel urat, mikor megérkezett, installálták püspöki palotájába azzal az ünnepélyességgel, ahogy a császári rendeletek megszabják, melyek szerint a püspök közvetlenül a térparancsnok után következik. A polgármester és a törvényszéki elnök ő hozzá jöttek üdvözlő látogatásra, a tábornokot és a kerületi főnököt pedig ő látogatta meg először.

A beiktatás után a város várta, hogy mikép lát a püspök a dolgához.

Myriel úrból monseigneur Bienvenu lesz.*

A dignei püspöki palota a kórház szomszédságában állott.

A püspöki palota nagy és szép kastély volt, melyet a múlt század kezdetén Puget Henrik, a párisi facultas theológiai doktora, és simorei apát, kit 1712-ben neveztek ki dignei püspöknek, építtetett, még pedig csupa terméskőből. E palota igazán főúri lak volt. Minden nagyszerű volt benne; a püspök lakosztálya, a termek, a szobák, a tágas főudvar, melyet régi firenzei mód szerint oszlopos folyosók vettek körül, úgyszintén a kert, a mely pompás fákkal volt beültetve. A hosszú és fényes földszinti csarnokban, mely a kertre nyílt és a mely ebédlőül szolgált, Puget Henrik ő méltósága 1714 július 29-én díszebédet adott, melyen résztvettek a következő urak: Brulart de Genlis Károly, d'Embrun herczeg, a ki érsek és a kapuczinus Mesgrigny Antal, a ki grassei püspök volt; továbbá Vendôme Fülöp, Francziaország főpriorja és St. Honoré-de-Lerins apátja; Berton de Grillon Ferencz, vencei báró, püspök; Sabran de Forcalquier

* Szívesen látott.

Caesar, glandèrei püspök, és Soenen János, a király hitszónoka és Senez ura. E hét főtisztelendő és méltóságos úr arczképe diszítette a termet, s a nevezetes dátum: 1714 július 29 aranybetűkkel ragyogott egy fehér márványlapon.

A kórház szűk és alacsony emeletes ház volt, kis kerttel.

Három nappal megérkezése után a püspök megtekintette a kórházat. A szemle végeztével megkérte az igazgatót, hogy fáradjon át hozzá.

— Igazgató úr, — mondá, — hány betege van önnek e pillanatban?

— Huszonhat, méltóságos uram.

— Én is ennyit számoltam meg.

— Az ágyak nagyon szorosan vannak egymás mellett, — mondá az igazgató.

— Én is úgy vettem észre.

— A szobák kicsinyek s csak nehezen szellőztethetők.

— Én is úgy láttam.

— S aztán, mikor süt a nap, a kert igen kicsiny a lábbadozóknak.

— Én is úgy néztem.

— Járványok alkalmával — pedig az idén a typhus, két esztendeje pedig a forró láz uralkodott — néha száz betegünk is van és nem tudjuk hová tenni őket.

— Én is erre gondoltam.

— De hát mit tehetünk, méltóságos uram? — mondá az igazgató. — Bele kell nyugodnunk.

E párbeszéd a földszinti ebédlőcsarnokban folyt.

A püspök egy pillanatig hallgatott, aztán a kórházigazgatóhoz fordult.

— Igazgató úr, — mondá, — mit gondol ön, hány ágy férne el e teremben?

— Méltóságod éttermében? — kiáltá az igazgató elámulva.

A püspök végigtekintett a termen, mintha szemével fel akarná mérni és magában számolna.

— Legalább is húsz ágy! — mondá mintegy önmagához szólva, aztán emeltebb hangon folytatá:

— Nézze, igazgató úr, mondok valamit. Itt nyilván tévedés történt. Önök huszonhatan vannak öt vagy hat kis szobában. Mi itt hárman vagyunk, és helyünk van hatvan emberre. Mondom, hiba van a dologban. Önök laknak az én házamban, és én lakom az önökében. Adja vissza házamat. Ez itt a maguké.

Másnap a huszonhat szegény beteg a püspök palotájában feküdt, a püspök pedig a kórházban volt.

Myriel úrnak, kinek családját a forradalom tönkrejuttatta, nem volt magánvagyona. Nővérének volt ötszáz franc évjáradéka, melyből a lelkészháznál kellőkép fedezhette személyes kiadásait. Myriel úr, püspöki méltósága révén tizenötezer franc évi díjat kapott az államtól. Azon a napon, mikor átköltözött a kórházba, Myriel úr egyszer és mindenkorra megállapította ez összeg hovafordításának a módját. Ime, ideiktatjuk sajátkezüleg írt költségvetését.

Kiadási jegyzék:

A kis papnöveldére	1500	livre.
A missio-egyletnek	100	„
A montdidieri lazaristáknak	100	„
A külföldi missionariusok seminariumának Párisban	200	„
A Szent-Lélek egyletnek	150	„
A szentföldi vallásos intézeteknek	100	„
Az anya jótékonysági társulatnak	300	„
Az arlesi alamizsna-társulatnak	50	„
A börtönök javítására	400	„
Rabok segélyezésére és kiszabadítására . .	500	„
Adósságért bebörtönzött családapák kiváltására	1000	„
Fizetéspótlék az egyházmegye szegénysorsú tanítóinak	2000	„
A felső-alpesi departement tartalék magtárára	100	„

A dignei, manosquei és sisteroni nőegyleteknek szegény leányok ingyenes tanításáért	1500	„
A szegényeknek	6000	„
Személyes kiadásaimra	1000	„
Összesen	15.000	„

Az egész idő alatt, míg dignei püspök volt, Myriel úr semmit se változtatott e beosztáson. És ezt *házi kiadásai megállapításának* nevezte.

Baptistine kisasszony feltétlen beleegyezéssel fogadta e rendezést. E szent leány előtt a dignei püspök egyszemélyben testvér és püspök volt; barátja a természet és előljárója az egyház szerint. Szerette és tisztelte őt. Szavai előtt meghajolt, cselekedeteiben kezére járt. Csupán Magloirené, a szolgáló morgott egy kissé. A mint látjuk, a püspök csak ezer francot tartott fenn magának, a mi Baptistine kisasszony járadékához csatolva ezerötszáz francot tett évenkint. Ebből az ezerötszáz francból élt a két öreg nő és az aggastyán.

És ha egy falusi lelkész Dignebe jött, hála Magloirené szigorú gazdálkodásának és Baptistine kisasszony eszes ügyvitelének, a püspök mégis talált módot, hogy megvendégelje.

Egy napon, hogy körülbelül már három hónap óta volt Digneben, a püspök így szólt:

— Bizony mégis szűken vagyunk!

— Azt elhiszem! — kiáltá Magloirené. — A méltóságos úr még csak azt a pótlékot se követelte, melyet a departement kocsi és lótartásképpen köteles fizetni. Pedig ez a boldogult püspöknél szokásban volt.

— Lám, lám! — mondá a püspök, — igaza van, Magloirené.

Megírta folyamodványát.

Rövid idő múlva a főtanács, tekintetbe vévén a kérelmet, évenkint háromezer francnyi összeget szavazott meg neki ily czím alatt: *Pótlék a püspök úr ő méltóságának kocsitartás, postaköltség és a pásztori körutak költségeinek fejében.*

Ez sok lármára adott okot a helybeli polgárság körében, s ez alkalommal egy császári szenátor, az ötszázas tanácsnak egykori tagja, a ki rokonszenvezett brumaire tizennyolczadikával és Digne mellett pompás szenátori kastélyban lakott, ingerült hangú bizalmas levelet írt Bigot de Préameneu kultuszminiszter úrnak, mely levélből a közvetkező sorokat idézzük:

„Kocsitartási költségek? Ugyan mire valók ezek oly városban, melynek négyezer lakosa sincs? Körutazási költségek? Először is, mire valók ezek a körutazások? De meg ki utazhatik postával e hegyes vidéken? Hisz utak sincsenek. Csak lóháton lehet járni. A Durance hídja Chateau Arnouxnál még kétkerekű ökrös talyigákat is alig bír el. De a papok mind ilyenek; kapzsiak és fösvények. Ez a mostani megérkezésekor a jó apostolt játszotta. Most már úgy tesz, mint a többi: hintó és postakocsi kell neki. Fényűzést akar, mint a régi püspökök. Oh! ezek a paponczok! Higyje el, gróf úr, addig nem leszünk rendben, míg a császár meg nem szabadít bennünket a csuhásoktól! Le a pápával! (az ügyek kezdenek összegabalyodni Rómával). Én részemről egyedül Caesar mellett vagyok stb. stb.“

Magloirené ellenben nagyon örült a dolognak.

— Jól van, — mondá Baptistine kisasszonyhoz, — a méltóságos úr másokon kezdte, de legalább magán végzi. Gondoskodott a szükölködőkről. Ez a háromezer livre a mienk. Végre!

A püspök még ugyanaz este megírta és átadta nővérének a következő jegyzéket:

A kocsitartási és körutazási költségekből:

Húslevesre kórházi betegek számára . . .	1500	livre.
Az aixi alamizsna-egyletnek	500	„
A lelenczek számára	500	„
Az árvák számára	500	„
Összesen	3000	„

Ilyen volt Myriel úr budgetje.

A mi a püspöki mellékjövedelmeket, a kihirdetéselengedési, felmentési, kényszerkeresztelési, hitszónoklati, templom- vagy kápolnaszentelési, házassági stb. díjakat illeti, ezeket a püspök annál szigorúbban szedte be a gazdagoktól, merthogy a szegényeknek juttatta azokat.

Rövidesen kezdtek jönni a pénzadományok is. Azok, kiknek van és azok, kiknek nincs, egyaránt kopogtattak Myriel úr ajtaján; emezek eljöttek az alamizsnáért, melyet amazok adakoztak számukra. Nem telt bele egy év s a püspök minden jótékonyság kincstárnokává és minden nyomor pénztárnokává lett. Jelentékeny összegek fordúltak meg kezei közt, de semmi sem bírhatta reá, hogy a legcsekélyebbet is változtasson életmódján, vagy bármi kis fölöslegessel toldja meg szükségleteit.

Sőt inkább ellenkezőleg. Miután lent sokkal több a nyomor, mint fenn a testvériesség, minden úgy szólván már előre elfogyott; olyanok voltak ezek az adományok, mint az eső, mely kiszáradt földre hull; kaphatott akármennyi pénzt, neki soha se volt. Ilyenkor aztán önmagát fosztotta ki.

Minthogy a püspökök rendeleteik és pásztorleveleik élén kiírják keresztnevöket, a vidékbeli szegény emberek, valami szerető ösztönszerűséggel a püspök vezeték és keresztneve közül azt választották ki, melynek ő előttük értelme volt, és soha se említették máskép, mint monseigneur Bienvenu néven. Mi is így teszünk és ekkép fogjuk őt nevezni. Egyébiránt ez az elnevezés tetszett neki.

— Szeretem e nevet, — mondá. — A Bienvenu jóvá teszi a monseigneurt.

Nem állítjuk, hogy ez arczkép, melyet vázoltunk, valószínű: csupán azt mondjuk, hogy megfelel az igazságnak.

III.

Jó püspöknek bajos a dolga.

Noha hintóját alamizsnálkodásra váltotta a püspök úr, mindazonáltal megtette körútjait. A dignei egyházmegye igen fárasztó megye. Mint az imént hallottuk, nagyon kevés benne a síkság, sok a hegy, és utak alig vannak, holott pedig áll harminczkét plébániából, negyvenegy vicariátusságból és kétszáznyolczvanöt leányegyházból. Mindezeket bejárni nem csekély dolog. A püspök úr azonban ezt is elvégezte. A szomszédba gyalog ment, a sík földre szekéren, a hegyek közé pedig öszvéren. A két öreg nő rendesen elkísérte őt. Olyankor azonban, mikor az nagyon fárasztó lett volna reájuk nézve, egyedül ment.

Egy ízben Senezbe, a mely egykor püspöki székhely volt, szamárháton érkezett. Erszénye, mely e pillanatban nagyon lapos volt, nem engedett meg neki más alkalmatosságot. A város polgármestere a püspöki lak kapújában fogadta őt, és megbotránkozott szemekkel nézett reá, midőn leszállt szamaráról. Néhány polgár pedig nevetgélt körülötte.

— Polgármester úr és polgár urak, — mondá a püspök, — látom, hogy mi botránkoztatta meg önöket. Önök nagy kevélységnek találják egy szegény pap részéről, hogy olyan paripára ült, melyen Jézus Krisztus tartá bevonulását. Biztosítom önöket, hogy szükségből tettem és nem hiúságból.

E körutakban elnéző és szelid volt, nem annyira szónokolt, mint inkább csevegett. Bizonyítékait és példáit soha se vette messziről. Az egyik vidék lakói előtt a szomszéd vidék példájára hivatkozott. Oly helyeken, hol az emberek keményen bántak a szűkölködőkkel, így szólt:

— Nézzétek a briançoniakat. A szegényeknek, az özvegyeknek és árváknak megengedték, hogy rétjeiket három nappal előbb kaszálják le, mint a többiek. Ingyen építik fel összedőlt házaikat. De az Isten meg is áldotta

azt a vidéket. Egy egész század alatt nem történt ott gyilkosság.

Az olyan falukban, melyeknek lakói kapzsiak és fösvények voltak, így szólt:

— Nézzétek az embrunieket. Ha aratás idején egy családapának a fia a katonaságnál van és leánya a városban szolgál, ő maga pedig beteges, a lelkész ajánlja őt híveinek, és vasárnap, mise után, a falu minden lakosa, férfi, nő, gyermek kimegy a szegény ember földjére aratni, s behordja csűrébe a szalmát és magot.

A pénzkérdés vagy örökségi osztály miatt egyenetlenkedő családokhoz így szólt:

— Nézzétek a devolny-i hegylakókat, kik oly vad vidéken élnek, hogy ötven-ötven évben legfeljebb ha egyszer lehet hallani a fülemülét. Nos, náluk, ha egy családapa meghal, a fiúgyermekek elmennek szerencsét próbálni és az apai jószágot a leányoknak hagyják, hogy férjet kaphassanak.

Oly cantonokban, hol hajlanak a perlekedésre és a sok bélyeges papir tönkre teszi a majorosokat, így beszélt:

— Nézzétek a queyrasi völgy derék parasztjait. Mindössze háromezren vannak. Én Istenem! úgy élnek, mint valami kis köztársaságban. Nem ismernek ott se bírót, se törvényszolgát. Mindent a polgármester végez. Ő veti ki az adót, lelkiismeretesen megtaksálja az embereket, ingyen ítél a peres ügyekben, díj nélkül osztja fel a hagyatékokat, nem fogad el pénzt a döntésekért és mindenki engedelmeskedik neki, mert ő igaz ember az egyszerű emberek közt.

Oly falukban, hol nem talált iskolamestereket, megint a queyrasiakat idézte példaképpen:

— Tudjátok, mit csinálnak? — mondá. — Mert hogy egy tíz-tizenöt házból álló kis falu nem tarthat mindig külön mestert, az egész völgy fizet néhány iskolamestert, akik bejárják a falukat, és egy helyen nyolcz, más helyen tíz napig tanítanak. Ezek a mesterek eljárnak a vásárokra is; én is láttam őket. Arról lehet őket megismerni, hogy írótoll van a kalapjuk mellé tűzve. Azok, kik csak olvasni tanítanak, egy tollat, azok,

kik olvasni és számolni tanítanak, kettőt, azok pedig, kik olvasni, számolni és latinul is tanítanak, három tollat viselnek. Ezek már nagy tudósok! De mily szégyen is tudatlannak lenni! Tegyetek úgy, mint a queyrasiak.

Így beszélt a püspök, komolyan és atyailag; ha nem volt kikre hivatkoznia, példabeszédet mondott, egyenesen a czél felé tartva, kevés frázissal és inkább képletesen beszélve, a mi Jézus Krisztusnak is meggyőződött és meggyőző ékesszólása volt.

IV.

A milyen a beszéd, olyan a tett.

Társalgása nyájas és vidám volt. Alkalmazkodott a két öreg nőhöz, kik mellette töltötték életöket; ha nevetett, úgy hangzott, mint egy iskolásfiú nevetése.

Magloirené szerette őt nagyságodnak nevezni. Egy ízben felkelt karszékéről és könyvszekrényéhez lépett, hogy kivegyen egy könyvet. A könyv a legfelső polczok egyikén volt. A püspök alacsony termetű lévén, nem érhette el.

— Magloirené, — mondá, — hozzon egy széket. Nagyságom nem ér fel addig a deszkáig.

Egyik távoli rokona, Lô grófné ritkán mulasztotta el az alkalmat, hogy jelenlétében elősorolja, a mit három fia „reménységei"-nek nevezett. A grófnénak több öreg és a halálhoz közelálló rokona volt, kiknek hagyatéka az ő fiaira nézett. A legifjabb egy nagynénje után százezer franc évi jövedelemre számíthatott; a másodiknak nagybátyja herczegi czímét kellett kapnia; a legidősebbre pedig a pairi méltóság várt. A püspök rendesen szótlanúl hallgatta ez ártatlan és megbocsátható anyai dicsekvéseket. Egyszer azonban, mialatt Lô grófné ismét az örökségeket és „reménységek"-et részletezte, gondolkozóbbnak látszott, mint egyébkor. A grófné némileg türelmetlenűl szakítá félbe beszédét:

— Istenem, kedves rokon, min gondolkodik?

— Valami furcsa dologra gondolok, — mondá a püspök, — a mit, gondolom, szent Ágostonban olvastam:

„Vessétek reménységteket abba, a ki után nem lehet örökölni."

Egy más alkalommal gyászjelentést kapott egy környékbeli nemes úr haláláról; a jelentésben egy hosszú oldalon az elhunyt méltóságain kívül minden rokonának nemesi és hivatali címei is fel voltak sorolva.

— Mily széles háta van a halálnak! — kiáltott fel a püspök. — Mily roppant terhét a címeknek kell czipelnie, és mily lelemények az emberek, hogy a sírt így fel tudják használni hiúság czéljaira!

Alkalomadtán bizonyos szelid gúnyt is vegyített beszédébe, mely csaknem mindig komoly értelemmel volt terhes. Egyszer bőjt idején egy fiatal pap jött Dignebe és szónokolt a székesegyházban. Elég ékesen beszélt. Szónoklatának tárgyául a könyörületességet választotta. Adakozásra hívta föl a gazdagokat, hogy elkerüljék a poklot, melyet oly borzasztónak festett, a hogy csak tudta, és elnyerhessék a paradicsomot, melyet óhajtani valónak és elbájolónak tüntetett fel. A hallgatóság közt volt egy üzletétől visszavonult és kissé uzsorás hírben álló gazdag kereskedő, Géborand úr, ki kétmilliót nyert a posztó, vászon és csinvat gyártáson. Géborand úr soha életében nem adott alamizsnát a szegényeknek. E szónoklattól fogva észrevették, hogy minden vasárnap egy sout adott a főtemplom ajtajában kéregető vén koldusasszonyoknak. Az egy sou-n hatan osztozkodtak. Egy ízben a püspök meglátta, a mint így alamizsnálkodik és mosolyogva szólt nővéréhez:

— Nézd csak, Géborand úr egy sou árát vásárol magának a paradicsomból.

Ha jótékonyságról volt szó, még visszautasítástól se engedte magát elriasztatni és mindig talált szavakat, melyek gondolkozóba ejtették az embert. Egy ízben a szegények számára kéregetett egy szalonban, hol jelen volt Champtercier marquis is, egy gazdag és fösvény öreg ember, ki módot talált, hogy egyszemélyben ultra-royalista és ultra-voltairianus legyen. Ilyen fajta is volt. A püspök hozzá érve, megérinté karját:

— Marquis úr, önnek is kell adnia valamit.

A marquis megfordult és szárazon felelt:

— Nekem is megvannak a szegényeim, püspök úr.

— Hát adja őket nekem, — mondá a püspök.

Egy ízben a székesegyházban a következőleg szónokolt:

— Kedves testvéreim, barátim. Franciaországban egymillió és háromszázhúszezer olyan paraszthaz van, mely három nyílással van ellátva, egymillió nyolczszáztizenhétezer olyan, melynek két nyílása van: ajtó és ablak, és végül háromszáznegyvenhatezer kunyhó, melynek csak egy nyílása, csak ajtaja van. És mindez az úgynevezett ajtó- és ablakadó miatt. Tegyetek ily lakásba szegény családokat, öreg asszonyokat és kis gyermekeket, és majd látni fogtok elég hideglelést és betegséget!

Sajnos! Isten ingyen adja a levegőt az embernek, a törvény azonban pénzt kér érte. Én nem vádolom a törvényt, de áldom az Istent. Isére ben, Varban és a két alpesi kerületben, a parasztoknak még talyigájuk sincs, az emberek hátukon hordják a ganajt, nincs gyertyájuk, hanem gyantaágakat és gyantába mártott kötéldarabokat égetnek. Így van ez az egész Dauphiné felső részében. Félévre előre sütik a kenyeret, még pedig szárított tehénganéj tüze mellett. Ezt a kenyeret télen fejszékkel vágják és huszonnégy óráig vízben áztatják, hogy megehessék. Testvéreim: legyetek könyörületesek! Tekintsétek, hogy mint szenvednek körülöttetek!

Myriel úr provencei születésű lévén, hamarosan elsajátította a déli részek minden tájszólását. Ez nagyon tetszett a népnek és nem kevéssé járult hozzá, hogy mindenkinél meghallgatásra leljen. A kunyhóban épp úgy otthon volt, mint a hegyek közt. Értette a módját, hogy a legnagyobb dolgokat a legköznapiasabb nyelven tudja elmondani. Minden nyelven beszélvén, minden szívhez hozzá tudott férni.

Egyébként ugyanaz volt a néppel szemben, mint az urakkal.

Soha se ítélt elhamarkodva s a nélkül, hogy a körülményeket tekintetbe vette volna. — Nézzük csak, hogyan keletkezett a hiba, — szokta mondani.

Mint ex-halász, a hogy magát tréfásan nevezte, mindig kerülte a rigorismus túlságait és fönhangon, a dü-

höngően erkölcsösök homlokránczolása nélkül hirdetett oly tanokat, melyeket körülbelül a következőkben lehet összefoglalni:

„Az ember magán viseli a húst, mely reá nézve egyben teher és kísértés; az ember czipeli ezt és egyúttal enged neki.“

„Kötelessége, hogy résen legyen vele szemben, hogy leküzdje, elnyomja s csak a végső szükségben engedelmeskedjék neki. Még ez az engedelmesség is hiba lehet; de az ekképp elkövetett hiba megbocsátható. Bukás ugyan, de térdrebukás, mely imádkozásba fordulhat.“

„A szentség kivételes dolog; de igaznak lenni szabály. Hibázzatok, tévedjetek, vétkezzetek; de legyetek igaz emberek.“

„Minél kevesebb bűn: ez az emberi törvény. Egyáltalában semmi bűn: ez az angyalok álma. Minden, a mi földi, alá van vetve a véteknek. A vétek a föld vonzása.“

Ha látta, hogy az emberek nagyon lármáznak és nagyon hamar méltatlankodnak, mosolyogva mondta:

— Oh! Oh! Úgy látszik, hogy ez olyan bűn, a melyben az egész világ vétkes. Lám, a megrémült álszentek sietnek tiltakozni és fedezik magukat.

Elnéző volt a nők és a szegények iránt, a kikre súlyosan nehezedik a társadalom terhe.

— A nők, a gyermekek, a szolgák, a gyöngék, a szegények és a tudatlanok hibái, — szokta mondani — a férjek, az atyák, az urak, az erősek, a gazdagok és a tudósok vétkei. Tanítsátok a tudatlanokat oly sokra, a mennyire csak tudjátok; a társadalom vétkezik, hogy nem teszi ingyenessé az oktatást; felelős a sötétségért, melyet előidéz. Ha egy lélek telve van árnyékkal, hamar megérlelődik a bűn; nem az a vétkes, ki a bűnt elköveti, hanem az, ki az árnyékot okozza.

Mindezekből kitetszik, hogy vajmi sajátos módon ítélte meg a dolgokat. Gyanakszom, hogy ezt az evangéliumból merítette.

Egy ízben egy szalonban valamely folyamatban lévő bűnpörről beszéltek, melyben már legközelebb ítéletre kellett kerülnie a dolognak. Valami nyomorúságos ember egy asszony és a tőle született gyermek miatt,

mikor már minden segélyforrásból kifogyott, pénzhamisításra adta magát. A hamis pénz gyártását abban az időben még halállal büntették. A nőt mindjárt, mikor az első hamis pénzt kiadta, elfogták. Fogva tartották; de csak ő ellene volt bizonyíték. Kedvesét csupán ő vádolhatta és vallomásával ő juttathatta volna a vesztőhelyre. A nő azonban nem vallott. Megpróbálták, hogy sarokba szorítsák. Még inkább tagadott. Végre a királyi ügyésznek támadt egy ötlete. Hűtlenséget koholt és ügyesen összeállított levél-töredékek segélyével sikerült elhitetnie a szerencsétlen nővel, hogy vetélytársa van és hogy kedvese megcsalja. Ekkor a féltékenység kétségbeesésében elárulta kedvesét, mindent megvallott és bizonyítékokat szolgáltatott. Az ember el volt veszve. Immár legközelebbre várták, hogy Aixben reá és bűntársnőjére kimondják az ítéletet. Az esetet széltében beszélték és mindenki el volt ragadtatva az ügyész ügyességétől. A féltékenységet kevervén a játékba, a harag által hozta napfényre az igazságot, a bosszú révén szolgáltatott elégtételt az igazságnak. A püspök szótlanul hallgatta az elbeszélést. Midőn vége volt, azt kérdezte:

— Ki fog ítélni a férfi és a nő felett?

— A fenyítő bíróság.

— Hát a királyi ügyész úr felett?

Digneben tragikus eset történt. Egy embert halálra ítéltek, mert gyilkosságot követett el. A szerencsétlen nem volt sem tulajdonképpen művelt ember, sem egészen tudatlan és mint szemfényvesztő és közírnok járta a vásárokat. A pör nagyban foglalkoztatta a várost. Az elítélt kivégzése előtti napon a börtön papja hirtelen megbetegedett. Lelkészre volt szükség, ki végperczeiben támogassa az elítéltet. A plébánoshoz fordultak, de ez megtagadta szolgálatát, mondván: Nem tartozik reám. Semmi közöm sincs az egész ügyhöz, sem pedig ehhez a vásári bohóczhoz; magam is beteg vagyok; és különben is, ez nem az én dolgom. A feleletet tudtára adták a püspöknek, a ki így szólt:

— A plébános úrnak igaza van. Az nem az ő dolga, hanem az enyém.

Nyomban a fogházba sietett, bement a „vásári bo-

hócz" börtönébe, nevén szólítá őt és elkezdett a szívére beszélni. Az egész napot mellette töltötte, megfeledkezvén a táplálékról és álomról és könyörögve Istenhez az elítélt lelkéért és könyörögve az elítélthez a saját lelkéért. Elmondta neki a legüdvösebb igazságokat, a melyek a legegyszerűbbek. Apa, testvér, barát volt; püspök csak az áldásosztályban. Mindenre megtanítá s e közben megnyugtatta és megvigasztalta őt. Ez az ember kétségbeesetten halt volna meg. A halál örvénynek tűnt fel előtte, Reszketéssel állva a borzalmas küszöbön, iszonyodva tántorodott vissza. Nem volt annyira tudatlan, hogy teljesen közönyös lett volna. Elítéltetése, a mély rázkódás, itt-ott mintegy lerontotta körülötte azt a válaszfalat, mely elfedezi előttünk a dolgok ama rejtelmét, a mit életnek nevezünk. Pillantása e végzetes réseken által egyre a földön túlra volt irányítva és csak sötétséget látott. A püspök világosságot varázsolt eléje.

Másnap, midőn a szerencsétlenért jöttek, a püspök már ott volt. Kikísérte őt, és violaszín öltönyében, nyakában püspöki keresztjével, a kötelekkel összekötött nyomorult bűnös oldalán mutatta meg magát a népnek.

Együtt szállt vele a szekérre, felkísérte a vérpadra. A tegnap még oly komor és levert elítélt arcza sugárzott. Érezte, hogy lelke megbékült és reménylett Istenben. A püspök megölelte őt, és mikor a bárdnak le kellett csapnia, így szólt hozzá:

— A kit az ember megöl, Isten feltámasztja; a kit a testvérek elűznek, atyára lel; imádkozzál, higyj, lépj be az életbe! Az atya ott van!

Mikor lejött a vérpadról, volt valami tekintetében, a mi arra bírta a népet, hogy sorfalat álljon. Nem lehetett tudni, mi volt bámulandóbb, halványsága-e vagy derűs arczkifejezése? Midőn belépett a szerény házba, melyet mosolyogva *palotá*-jának szokott nevezni, így szólt nővéréhez:

— Főpapi kötelességet teljesítettem.

Minthogy gyakran a legmagasztosabb dolgokat értik meg a legkevésbbé, voltak többen a városban, kik a püspök e viseletéről így nyilatkoztak: Tisztára tüntetés.

Ez azonban csak szalonbeli szólás-mondás volt. A nép, mely nem ért tréfát a szent dolgokban, meg volt hatva és bámult.

A mi a püspököt illeti, a nyaktiló látványa oly megrázkódást okozott benne, hogy csak sokára épült fel.

Valóban a vérpad, midőn előttünk áll, szemkáprázta tó látvány. A míg az ember a maga szemével nem látott guillotint, lehet némileg közönyös a halálbüntetés kérdésében, tartózkodhatik a színtvallástól, beszélhet úgy, hogy nem mond se igent, se nemet; de ha egyszer látott, heves megrázkódtatást érez, és határoznia kell, hogy mellette vagy ellene nyilatkozzék. Némelyek bámulják, mint de Maistre, mások kárhoztatják, mint Beccaria. A nyaktiló a törvény megtestesülése; *megtorlás*nak nevezi magát; nem semleges, és nem is engedi, hogy bárki is semleges maradjon vele szemben. A ki meglátja, a borzongások legtitokteljesebb borzongását érzi. Minden társadalmi kérdés a bárd körül csoportosítja kérdőjeleit. A vérpad visio. A vérpad nem deszkaalkotmány, a vérpad nem gép, a vérpad nem fából, vasból és kötelekből készült akaratlan szerkezet. Úgy tetszik, mintha élő lény volna, mely valamely komor kezdeményező joggal van felruházva; úgy tetszik, mintha e deszkaalkotmány látna, mintha e gép hallana, mintha ez eszköz értelemmel, e fa, e vas és e kötél akarattal bírna. Abban az iszonyú álmodásban, melybe látására a lélek elmerül, a vérpad összeolvadva azzal, a mit művel, rettenetesnek látszik. A vérpad bűntársa a hóhérnak; emészt, húst eszik és vért iszik. A várpad valami szörnyeteg, mely a bíró és az ács közös műve; kísértet, mely iszonytató élettel van telve — élettel, melynek az általa osztott halál a megnyilvánulása.

Éppen ezért a benyomás iszonyú és mély volt; a püspök a kivégzés utáni napon s még azután is sokáig, lesujtottnak látszott. A gyászos pillanat csaknem erőszakos derűje eltünt; a társadalmi igazságszolgáltatás rémjelensége reánehezedett a püspökre. Ő, ki rendesen minden működését sugárzó megelégedéssel fejezte be, most mintha szemrehányást tenne önmagának. Néhaněha magában beszélt, és félhangon gyászos monológo-

kat dadogott. Nővére egy ízben a következőket hallotta tőle:

— Nem hittem, hogy ily borzalmas legyen. Hibázik, a ki annyira elmerül az isteni törvénybe, hogy az emberi törvényt többé észre se veszi. A halált csupán Isten szabhatja ki. Minő joggal nyúlnak az emberek ehhez az ismeretlen dologhoz?

Idővel a benyomások enyhültek, s valószínüleg el is enyésztek. Észrevették azonban, hogy a püspök ettől fogva elkerülte a kivégzés helyét.

Myriel urat bármely órában hívhatták a betegek és haldoklók ágyához. Tudta, hogy ez az ő legfőbb kötelessége és legfőbb munkája. Az özvegy és árva családoknak nem kellett őt hívniok, mert magától is elment. Tudott hosszú órákon át ülni és hallgatni oly ember mellett, ki elvesztette az asszonyt, kit szeretett, az anya mellett, ki elvesztette gyermekét. És amint tudta, hogy mikor kell hallgatni, úgy tudta azt is, hogy mikor kell beszélni. Csodálatraméltó vigasztaló volt. Nem azon iparkodott, hogy a fájdalmat a feledéssel enyésztesse, hanem hogy nagygyá tegye és megnemesítse a remény erejével.

— Vigyázzatok, — szokta mondani, — vigyázzatok, hogyan fordultok a holtakhoz. Ne gondoljatok arra, a mi elporlik. Nézzetek figyelmesen és az egek mélyén látni fogjátok kedves halottatok eleven fénylését.

Tudta, hogy a hit meggyógyít. Úgy iparkodott vigasztalni és megnyugtatni a kétségbeesett embert, hogy ujjával a sorsában megnyugodó emberre mutatott, és a fájdalmat, mely a sírba néz, azzá a fájdalommá igyekezett átalakítani, mely tekintetét egy csillagra irányítja.

V.

Bienvenu úr nagyon is sokáig koptatta ruháit.

Myriel úr belső életét ugyanazok az eszmék kormányozták, a melyek nyilvános életét. Annak, ki közelről láthatja, komoly és elbájoló látványt nyújtott volna az az önkéntes szegénység, melyben a dignei püspök élt.

Mint minden aggastyán és mint a gondolkozó emberek legtöbbje, keveset aludt. E rövid álom mély volt. Reggel egy órát elmélkedéssel töltött, aztán misét mondott vagy a székesegyházban vagy otthon. Mise után reggelizett. Reggelije rozskenyérből és tejből állt. Azután dolgozott.

Egy püspöknek nagyon sok a dolga; naponkint fogadnia kell a püspöki titkárt, ki rendszerint kanonok, és csaknem naponkint kell fogadnia fővicariusait is, szerzeteket kell ellenőriznie, felmentéseket adni, egész egyházi könyvtárt kell átvizsgálnia, lelkészi kézikönyveket, hittani munkákat, imakönyveket stb., rendeleteket írni, hitszónoklatok tartását engedélyezni, papokat és polgári hivatalnokokat kiegyeztetni, egyrészt az állammal, másrészt a szentszékkel egyházi és közigazgatási levelezést folytatni, szóval ezerféle dolga van.

A püspök azt az időt, melyet ez a nagy elfoglaltság, az isteni szolgálat és breviariumának olvasása meghagyott neki, mindenekelőtt a szűkölködőknek, betegeknek és szomorkodóknak juttatta; azt az időt pedig, melyet a szomorkodók, a betegek és a szűkölködők fennhagytak, a munkának szentelte. Vagy kertjében ásott, vagy pedig olvasott meg írt. A munka e két nemére csak egy kifejezést használt: azt mondta, hogy *kertészkedik.*

— A szellem maga is kert, — szokta mondani.

Déltájban, ha szép idő volt, elment hazulról és gyalog sétált a mezőn vagy a városban, és gyakran benyitott a gunyhókba. Gyakran látták így, magányosan sétálni, gondolataiba merülve, lesütött szemmel, hosszú botjára támaszkodva és vattával bélelt violaszín felöltőjébe burkolva, violaszín harisnyákban, durva czipőkben és fején alacsony kalappal, melynek három szegletén három arany makk csüggött le.

Megjelenése mindenütt ünnep volt. A merre ment, mintha melegített és világított volna. A gyermekek és öregek kijöttek elébe a küszöbre, mint mikor a napon akarnak sütkérezni. Áldást osztott és őt is áldották. Ha valakinek szüksége volt valamire, csak az ő házára mutattak.

Itt-ott megállt, megszólította a kis fiúkat és kis leányokat és mosolygott az anyákra. A míg a pénzben tartott, a szegényeket látogatta, mikor nem volt pénze, a gazdagokat járta sorba.

Miután ruháit nagyon sokáig viselte és nem akarta, hogy azt észrevegyék, soha se ment el másképp hazulról, mint violaszín felöltőjében. Ez nyáron kissé kellemetlen volt.

Haza érve, ebédhez ült. Az ebéd hasonló volt a reggelihez.

Este kilenczedfél órakor nővérével együtt vacsorált; Magloirené mögöttük állt és felszolgált. Semmi se lehetett egyszerűbb ennél az estebédnél. Ha azonban valamelyik plébános vacsorára volt hivatalos a püspökhöz, Magloirené felhasználta az alkalmat, hogy valami jó tavi halat vagy finom hegyi vadat szolgáljon fel a méltóságos úrnak. Minden plébános ürügy volt jó estebédre; a püspök hagyta a dolgokat. Egyébkor estebédje nem állt másból, mint vízben főtt zöldségből és olajos levesből. Éppen ezért mondották a városban: mikor a püspök nem úgy főzet, mint egy plébános, úgy él, mint egy trappista.

Vacsora után a püspök fél óráig beszélgetett Baptistine kisasszonynyal és Magloirenéval, aztán visszavonult szobájába és írt, vagy külön papirlapokra, vagy pedig valamely folians szélére. A püspök művelt és szinte tudós ember volt. Halála után öt-hat eléggé érdekes kéziratot találtak hagyatékában; köztük egy értekezést a Genesis verse felett: *Kezdetben Isten szelleme lebegett a vizek felett.* E verssel három szöveget vetett egybe: az arab verset, mely így hangzik: az *Isten szelei fújtak;* Flavius Josephusét, mely azt mondja: *Felülről egy szél rohant le a földre,* s végre Onkelos chaldeai paraphrasisát, mely így hangzik: *Egy szél, mely Istentől eredt, fújt a vizek felszínén.*

Egy másik értekezésben Hugo, ptolomaeusi püspök s e sorok írója déd-nagybátyjának theologiai műveit veszi vizsgálat alá s megállapítja, hogy a múlt században Barleycourt álnév alatt megjelent különböző művek ennek a püspöknek tulajdonítandók.

Néha, olvasás közepett, bármily könyv volt is kezében, egyszerre mély elmélkedésbe merült, a melyből azzal ocsudott fel, hogy néhány sort írt a könyv lapjaira. E sorok gyakran a legkevésbbé sem voltak kapcsolatban a könyvvel, melyre rattak. Ime például egy jegyzet, melyet a következő című negyedrétű könyv lapjainak széleire írt: *Germain lord levelezése Clinton és Cornwallis tábornokokkal s az amerikai állomás tengernagyjaival. Versaillesben Poinçot könyvárusnál; a Quai des Augustins-on.*

A jegyzet így hangzik:

„Oh! te, a ki vagy:

„Az Ecclesiasticus Mindenhatóságnak nevez, a Maccabeusok Teremtőnek neveznek, az ephesusiakhoz írt levél Szabadságnak mond, Baruch Végtelenségnek, a zsoltárokban Bölcseség és Igazság a neved, János Világosságnak nevez, a királyok Úrnak mondanak, az Exodus Gondviselésnek nevez, a Leviticus Szentségnek, Esdras Igazságosságnak, a teremtés Istennek, az ember Atyának nevez, Salamon azonban Irgalomnak mond és ez a legszebb minden neved között."

Este kilencz óra tájban a két nő visszavonult az első emeleti szobákba és reggelig egyedül hagyták a püspököt a földszinten.

Immár azonban szükséges, hogy pontos fogalmat adjunk a dignei püspök lakásáról.

VI.

Kivel őriztette házát.

A ház, melyben a püspök lakott, mint már mondtuk, földszintből és egy emeletből állott; három szoba volt a földszinten, három az első emeleten, felette a padlás. A ház mögött egy negyedholdnyi kert terült el. Az emeletet a két nő foglalta el. A püspök földszint lakott. Az első szoba, mely az utczára nyílt, ebédlő volt, a második hálószobául, a harmadik imaszobául szolgált. Az imaszobából csupán a hálószobán és a hálószobából csu-

pán az ebédlőn át lehetett kimenni. Az imaszoba mélyén zárt alcove volt, benne egy ágy, hogy ha esetleg vendég jönne. A püspök ezt az ágyat adta a falusi plébánosoknak, kiket ügyeik, vagy plébániájuk szükségletei Dignebe szólítottak.

A kórházi gyógyszertárt, mely a házhoz támaszkodó és a kertre szolgáló kis épület volt, konyhává és éléskamrává alakították át.

Volt a kertben még egy épület, mely azelőtt a kórház konyhájául szolgált és a melyben most a püspök két tehenet tartott. Akármennyi volt is a tej, a mit ezek adtak, felét a püspök minden reggel átküldte a kórházi betegeknek.

— Megfizetem tizedemet, — szokta mondani.

Szobája elég nagy lévén, télen meglehetős nehezen fült. Miután Digneben a fa igen drága, az a gondolata támadt, hogy a tehénistállóban deszkafallal elrekesztett egy szegletet. Mikor nagy hidegek jártak, itt tölté estéit. E szegletet *téli szalonjának* nevezte.

E téli szalonban, valamint az ebédlőben sem volt más butor, mint egy négyszögletes puhafa-asztal és négy szalmaszék. Az ebédlőben ezen kívül még egy rózsaszínre mázolt pohárszék is állt. Egy hasonló pohárszékből, melyet hamis csipkékkel szegélyzett fehér terítő borított, a püspök oltárt csinált, mely inasszobáját díszíté.

Gazdag hívei és a dignei kegyes nők gyakran összebeszéltek, hogy közösen egy szép oltárt készíttetnek a méltóságos úr imaszobájába, de ő mindig elvette a pénzt és a szegényeknek adta.

— A legszebb oltár, — mondá, — egy megvigasztalt szerencsétlennek a lelke, mely hálát ad Istennek.

Imaszobájában két szalmafonatú imazsámoly, hálószobájában pedig egy karosszék állt, szintén szalmafonásos. Ha véletlenül egyszerre heten vagy nyolczan voltak nála: a megyefőnök, a tábornok, vagy a helyőrségi ezred törzskara, vagy a kis papnövelde néhány növendéke, kénytelen volt előhozatni az istállóból a téli szalon székeit, az imaszobából az imazsámolyokat, és a hálószobából a karosszéket, ily módon aztán tizenegy széket

szedhetett össze látogatói számára. Valahányszor újabb vendég jött, egy-egy szobát kellett kiüríteni.

Néha megtörtént, hogy tizenketten voltak. A püspök ilyenkor úgy palástolta a helyzet nehézségét, hogy télen a kandalló elé állt, nyáron pedig a kertben sétálgatott vendégeivel.

Volt ugyan még az alcoveben is egy szék, de arról már félig lefoszlott a szalma, csak három lábon állt, úgy, hogy csak a falhoz támasztva volt használható. Baptistine kisasszony szobájában is állt egy igen nagy karosszék, eredetileg aranyozott fából és virágos szövettel borítva, de a lépcső oly szűk volt, hogy a karosszéket kénytelenek voltak az ablakon át szállítani fel az emeletre; ennélfogva tehát ezt nem lehetett a butorzat elmozdítható részéhez számítani.

Baptistine kisasszonynak az lett volna az egyedüli vágya, hogy egy szalon butorzatot vásárolhasson hattyúnyak-formára faragott mahagóni fából, sárgavirágos utrechti bársonynyal bevonva és kanapéval is felszerelve. Ez azonban legalább is ötszáz francba került volna, s miután látta, hogy e czélra öt év alatt csupán negyvenkét francot és tíz sout volt képes megtakarítani, végre is lemondott vágyáról. De hát ki is valósíthatja meg terveit?

Képzelni se lehet egyszerűbbet, mint a milyen a püspök hálószobája volt. Egy üvegajtó, mely a kertre nyílt, ezzel szemben állt az ágy, egy kórházi vaságy, egyszerű zöld vászonmenyezettel; az ágy árnyékában, függöny mögött, toilette eszközök, melyek még a volt világfi hajdani elegáns szokásairól tanuskodtak; két ajtó, melyek közül a kandalló melletti az imaszobába, a könyvszekrény melletti pedig az étterembe nyílt. A könyvszekrény nagy, üveges alkotmány volt, tele könyvekkel, a kandalló márványfestésű fából való, és rendszerint hideg volt; benne egy pár virágfüzérektől ékített vasmacska állt, mely az egykor ezüstös rostélylyal mintegy a püspöki fényűzést képviselte, a kandalló felett lepattogott aranyozású fakeretben, megfakult, fekete bársonyalapon kopott ezüstözésű rézfeszület lógott; az üvegajtó mellett egy nagy asztal állt, rajta tintatartó,

szerteheverő papirok és nagy könyvek. Az asztal előtt volt a szalma karosszék, az ágy előtt pedig az imaszobából kölcsönzött egyik imazsámoly állt.

Az ágy mellett a falon hosszúkás keretben két arczkép függött. Oldalvást a vászon szabad helyén aranyos betűkkel írt szók hirdették, hogy ez arczképek Chaliot abbé st. claudei püspököt és Tourteau abbé agdei fővicariust, grand-champsi apátot ábrázolják. A püspök, midőn a kórházi betegek után e szoba örökébe lépett, ott találta és ott is hagyta a képeket. Papok és valószínüleg jóltevői is voltak az intézetnek, kettős oka volt tehát, hogy tiszteletben tartsa öket. Minden, mit e két személyiségről tudott, annyi volt, hogy a király mindkettőt egy napon, 1785 április 25-én, nevezte ki, az egyiket püspökké, a másikat apáttá. Midőn Magloirené egy ízben kiporozás végett levette a képeket, a püspök ezeket az adatokat egy kis, megfakult irású, az időtől megsárgított papirszeleten olvasta, mely négy ostyával a grand-champsi apát arczképének hátlapjára volt ragasztva.

Az ablakon durva pamutszövetből készült régi függöny lógott, mely már annyira kiszolgált, hogy Magloirené, új függöny vásárlásának elkerülése czéljából kénytelen volt a kellős közepén összefoltozni. A folt keresztalakú volt. A püspök gyakran figyelmeztette is erre látogatóit, mondván:

— Mily szépen illik ez ide!

A ház minden szobája, a földszintiek s az elsőemeletiek egyaránt, fehérre voltak meszelve, mint kaszárnyákban és kórházakban szokás.

Később azonban Magloirené, mint majd látni fogjuk, a bemeszelt papiros alatt festésre akadt, mely egykor Baptistine kisasszony szobáját ékité. Az épület, mielőtt kórházzá alakitották, a polgárok gyülésháza volt. Innét eredt e diszítés. A szobák vörös téglával voltak padlózva, melyeket minden héten felmostak, az ágyak előtt pedig szalmagyékények hevertek. Egyébiránt az egész ház, melyet a két nő tartott rendben, fent mint lent példásan tiszta volt. Ez volt az egyetlen fényűzés, melyet a püspök megengedett, mert mint mondani szokta:

— Ez semmivel sem rövidíti meg a szegényeket.

Meg kell azonban vallanunk, hogy a püspöknek egykori dolgaiból maradt még hat ezüstterítéke és egy ezüst leveses kanala, melyeket Magloirené örömtől sugárzó szemekkel látott fényleni a durva fehér asztalterítőn. És minthogy a dignei püspököt olyannak rajzoljuk, a minő valóban volt, meg kell említenünk, hogy nem egyszer jegyezte meg:

— Nehezen tudnék lemondani arról, hogy ezüst evőeszközzel egyem.

Ehhez az ezüstneműhez még két tömör ezüstgyertyatartó is járult, melyeket egy nagynénjétől örökölt. A gyertyatartók, melyekben viaszgyertyák álltak, rendesen a püspök kandallóján diszelegtek. Ha ebédre vendég volt a püspöknél, Magloirené meggyújtotta a két gyertyát és az asztalra tette a két gyertyatartót.

A püspök szobájában, az ágy fejénél volt egy kis fali szekrény, melybe Magloirené minden este berakta a hat ezüstterítéket s a leveses kanalat. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a kulcsot soha sem húzták le róla.

A meglehetősen csúf építményektől kissé elrútított kert négy fasort foglalt magában, melyek egy gödörnél kereztezték egymást, egy másik fasor a kert hosszában vonult, a falkerítés mentén. Az útak közt bokrokkal szegélyzett négy tábla terült el. Ezek közül háromban Magloirené zöldséget tenyésztett, a negyedikbe a püspök virágokat ültetett. Itt-ott gyümölcsfák is álltak. Egy ízben Magloirené valami szelid rosszhiszeműséggel így szólt a püspökhöz:

— A méltóságos úr mindenből hasznot húz, és itt mégis egy haszontalan tábla van. Jobb volna salátát tenyészteni, mint bokrétákat.

— Csalódik, Magloirené, — felelt a püspök. — A szép épp oly hasznos, mint a hasznos.

És egy percznyi szünet után hozzátette:

— Talán még hasznosabb.

E három-négy virágágyból álló tábla csaknem épp annyira foglalkoztatta a püspököt, mint könyvei. Örömest töltött el benne egy vagy két órát, gyomlálva, öntözve és itt-ott lyukakat ásva, melyekbe magot ültetett.

A rovarok ellen azonban nem viseltetett oly ellenséges indulattal, mint egy kertésznek megfelelt volna. Egyébiránt éppen nem tartotta magát tudós botanikusnak; a legkevésbbé sem akart dönteni Tournefort és a természetes rendszer között; nem kardoskodott sem Jussieu, se Linné mellett. Nem a növényeket tanulmányozta, hanem a virágokat szerette. Tisztelte a tudósokat, és még inkább a tudatlanokat, és a nélkül, hogy valaha is vétkezett volna e két tisztelet ellen, egy zöldre festett fehér pléh öntözőkannából minden nyári este megöntözte virágágyait.

A háznak nem volt egy ajtaja se, melyet kulcscsal be lehetett volna zárni. Az ebédlő szoba ajtaja, mely egyenesen a főtemplom terére nyilt, hajdan lakatokkal és tolózárakkal ékeskedett, mint valami börtönajtó. A püspök minden zárt leszedetett, s az ajtó éjjel úgy mint nappal, csupán kilincscsel volt becsukva. Akárki is a nap bármely órájában benyithatott rajta. A két nőt eleinte nagyon aggasztotta e soha be nem zárt ajtó, de a püspök így szólt hozzájuk:

— Tetessetek lakatot szobátokra, ha úgy tetszik.

Végül is osztoztak bizalmában, vagy legalább úgy tettek, mintha osztoznának. Csupán Magloirené ijedezett hébe-korba. Hogy a püspök e részben miképp gondolkozott, azt magyarázza, vagy legalább sejtenünk engedi a következő három sor, melyet egy biblialap szélére jegyzett:

„Ime a különbség: az orvos ajtaja sohase legyen zárva, a pap ajtaja mindig legyen nyitva."

Egy másik könyvbe, melynek *Az orvosi tudományok bölcsészete* volt a címe, a következő jegyzetet írta:

„Nem vagyok-e én is orvos, mint ők? Nekem is vannak betegjeim; először is azok, kiket ők betegeknek neveznek, aztán az enyimek, kiket én szerencsétleneknek nevezek."

Másutt ezt írta:

„Ne kérdezzétek a nevét, ki éjjeli szállást kér tőletek. Leginkább az restelli a nevét, ki menhelyért folyamodik."

Egy ízben egy derék lelkész, nem tudom már, a couloubrouzi plébános volt-e vagy a pompierry-i, alkalmasint Magloirené biztatására, azt kérdezte tőle, vajjon a méltóságos úr nem tart-e attól, hogy bizonyos mértékben vigyázatlanságot követ el, ha ajtaját éjjel-nappal nyitva hagyja, hogy mindenki bejöhessen rajta, és vajjon nem fél-e, hogy ily rosszul őrzött házban valami baj eshetik. A püspök szelíd méltósággal a vállára tette a kezét és így felelt:

— *Nisi dominus custodierit domum, in vanum vigilant, qui custodiunt eam.**

Aztán másról kezdett beszélni.

Gyakran szokta mondani:

— Van papi bátorság, a mint van dragonyos ezredesi bátorság. Csakhogy, — tette hozzá, — a mienknek nyugodtnak kell lennie.

VII.

Cravatte.

Itt mintegy kínálkozik, hogy kitérjünk egy esetre, melyet nem való elmellőznünk, mert azok közé tartozik, melyek leginkább mutatják, hogy minő ember volt a dignei püspök.

Mikor Bès Gáspár rablóbandáját, mely az ollioulesi hegytorkolatokban garázdálkodott, szétugrasztották, czinkosainak egyike, Cravatte, a hegyek közé menekült. Banditatársaival, kik Bès Gáspár bandájából maradtak, egy ideig a nizzai grófságban bujdosott, később átment Piemontba és egyszerre ismét Franciaországban, Barcelonette vidékén bukkant föl. Először Jauziersben, aztán Tuilesben látták. A sasbércz barlangjaiban rejtőzködött és innét csapott le az ubayei és ubayettei hegyszorosokon át a karámokba és falvakba. Annyira merészkedett, hogy elhatolt Embrunig is; egy éjjel betört a székesegyházba, és kirabolta a sekrestyét. Rablásai nagy rémületbe ejtették a környéket. A csendőröket nyo-

* Ha Isten nem őrzi a házat, hiába őrködnek, a kik azt őrzik.

mába úszították, de hasztalan. Mindig megmenekült; sőt néha harczra is kelt velök. Vakmerő gazember volt. E rémnapok idején történt, hogy a püspök chastelari körútjában a vidékre érkezett. A polgármester tisztelgett nála, és kérte, hogy forduljon vissza. Cravatte egész Archeig, sőt még messzebb is úr volt a hegységben; még fedezettel se lehetett veszély nélkül utazni. A püspök hasztalan koczkáztatná három vagy négy csendőr életét.

— Éppen ezért nem is akarok kíséretet, — mondá a püspök.

— Csak nem gondolja méltóságod? — kiáltá a polgármester.

— Annyira gondolom, hogy semmi esetre se viszek magammal csendőröket, s egy óra mulva indulok.

— Indul?

— Indulok.

— Egyedül?

— Egyedül.

— Méltóságod azt nem fogja tenni.

— Van a hegyek közt, — mondá a püspök, — egy szegény kis község, melyet három év óta nem látogattam meg. Lakosai jó barátim; szelíd és becsületes pásztorok. Minden harmincz kecskére, melyet őriznek, egy esik, mely az övék. Igen csinos, mindenféle színű pamutzsinórokat készítenek, és kis furulyáikon hegyi dalokat játszanak. Szükséges, hogy az ember néha-néha a jó Istenről is beszéljen nekik. Mit mondanának az oly püspökről, a ki fél? Mit mondanának, ha nem mennék el hozzájuk.

— De méltóságos úr, a rablók?

— Hát persze! Én is reájuk gondoltam, — mondá a püspök. — Igaza van. Találkozhatom velök. Nekik is szükségök van reá, hogy valaki a jó Istenről szóljon nekik.

— De méltóságos úr, hiszen azok gonosz gazemberek. Farkasok nyája!

— Ki tudja, polgármester úr, hátha az Isten engem éppen e nyáj pásztorául rendelt. Ki ismeri a gondviselés útait?

— Ki fogják rabolni méltóságodat.

— Nekem semmim sincs.

— Meg fogják ölni.

— Egy szegény öreg papot, ki útközben imádságait mormolja? Ugyan miért?

— Oh, Istenem! ha találkoznék velök!

— Alamizsnát kérnék tőlük, szegényeim számára.

— Ne utazzék el méltóságod. Az égre kérem! Az életét koczkáztatja.

— Polgármester úr, — mondá a püspök, — csak ennyi az egész? Én nem azért vagyok a világon, hogy életemet őrizzem, hanem, hogy a lelkeket őrizzem.

Engedni kellett, hogy útnak eredjen. Egy gyermek kíséretében indult el, ki kalauzul ajánlkozott. Makacságának híre ment a vidéken, és sok aggodalmat okozott.

Nem akarta magával vinni se hugát, se Magloirenét. Öszvérén járta be a hegységet, nem találkozott senkivel, és minden baj nélkül érkezett el barátjaihoz, a pásztorokhoz. Két hétig maradt köztük, szónokolt, tanított, oktatott. Midőn aztán visszafelé akart indulni, elhatározta, hogy ünnepélyes Te Deumot tart. Szólt róla a papnak. De mit tegyenek? Nem volt semmiféle püspöki díszöltöny. Nem szolgálhattak neki egyébbel, mint egy szegény falusi sekrestyével, néhány kopott miseruhával, melyek hamis aranysujtással voltak szegélyezve.

— Se baj! — mondá a püspök. — Hirdessük csak ki a Te Deumot a híveknek. Majd elrendezzük a dolgokat.

Átkutatták a szomszéd templomokat. De a szegény községek minden díszruhája együtt véve még arra se lett volna elegendő, hogy egy egyszerű székesegyházi karénekes illően felöltözhessék.

A legnagyobb zavarban voltak, midőn a püspök számára két ismeretlen lovas egy nagy ládát hozott a paplakba; a lovasok azonnal ismét elvágtattak. A ládában egy aranyszövetű miseruha, gyémántokkal ékített püspöksüveg, érseki kereszt és pompás pásztorbot volt, azok a holmik, melyeket egy hónappal előbb az embruni Notre-Dame templomból elloptak. Mellettök egy papirlap is feküdt, melyre e szavak voltak írva: *Cravatte monseigneur Bienvenunek.*

— Mondtam, hogy a többi is meg lesz! — szólt a

püspök. Aztán mosolyogva hozzátette: — A ki a lelkészi ruhával is megelégszik, annak az Isten érseki öltönyt küld.

— Méltóságos uram, — mormogta a pap mosolyogva csóválva a fejét, — az Isten — vagy az ördög.

A püspök merően reánézett a lelkészre, és méltóságteljesen felelt:

— Az Isten!

Midőn visszatért Chastelarbe, az egész úton jöttek eléje a kíváncsiak. Chastelarban a paplakban találta Baptistine kisasszonyt és Magloirenét, kik reá várakoztak. A püspök így szólt hugához:

— Nos! igazam volt? A szegény pap elment a szegény hegylakókhoz üres kezekkel, és teli kezekkel jön vissza tőlük. Midőn elmentem, nem volt egyebem, mint Istenbe vetett bizalmam, s most, ime, egy székesegyház kincsét hozom magammal.

Este lefekvés előtt így szólt:

— Soha se féljünk a tolvajoktól és gyilkosoktól. Ezek csak külső veszélyek, kis veszélyek. Önmagunktól féljünk. Az előítéletek a valódi tolvajok, a bűnök az igazi gyilkosok. A nagy veszélyek bennünk rejtőznek. Mit törődjünk azzal, a mi életünket vagy erszényünket veszélyezteti? Ne gondoljunk másra, mint arra, a mi lelkünket fenyegeti.

Aztán testvéréhez fordulva, folytatá:

— Hugom, a pap soha se legyen elővigyázó embertársaival szemben. A mit embertársunk tesz, azt az Isten megengedi. Elég, ha, midőn azt hisszük, hogy veszély fenyeget, imádkozunk Istenhez. Imádkozzunk, de ne önmagunkért, hanem azért, hogy testvérünk ne essék bűnbe miattunk.

Egyébként a püspök életében nem igen fordultak elő események. Elmondjuk azokat, melyekről tudunk, de ő rendesen azzal töltè életét, hogy ugyanazokban a perczekben ugyanazokat a dolgokat cselekedte. Nála az év egy hónapja a nap egy órájához hasonlított.

Nagy zavarba jönnénk azonban, ha valaki megkérdezné, hogy mi lett az embruni kincscsel? Igen szép és igen csábító dolgok voltak ezek, melyeket el lehetett

volna lopni a szegények számára. Hiszen már úgy is el voltak lopva. Az eset fele már megtörtént, s nem volt egyéb hátra, mint a tolvajság irányát a szegények javára fordítani. Egyébiránt semmit sem állítunk határozottan e tárgyban. A püspök iratai közt azonban egy meglehetősen homályos jegyzetet találtak, mely talán erre az ügyre vonatkozik és így hangzik: az a kérdés, vajjon visszaadandó-e a székesegyháznak, vagy a kórház javára fordítandó?

VIII.

Bölcselkedés a fehér asztal mellett.

A szenátor, kiről fentebb már megemlékeztünk, okos ember volt, a ki egyenesen haladva előre, útjában a legkevésbbé méltatta figyelemre azokat az akadályokat, a minők a lelkiismeret, eskü, igazságosság, kötelesség; egyenesen czélja felé tartott, a nélkül, hogy valaha is letért volna emelkedésének és érdekeinek ösvényéről. Valamikor ügyvéd volt, kit a siker enyhébb lelkületüvé tett és éppenséggel nem lehetett rossz embernek mondani, a mennyiben fiainak, vejeinek, rokonainak, sőt barátainak is megtett minden apró szívességet, a mit csak tehetett; egyébiránt bölcsen az életnek jó oldalait és jó alkalmait választotta magának. Egyébbel nem törődött. Meglehetősen elmés és éppen eléggé olvasott ember volt ahhoz, hogy Epikur tanítványának képzelje magát, pedig talán csak Pigault-Lebrun neveltje volt. Szívesen és jókedvűen nevetett a végtelenség és örökkévalóság, valamint a „jámbor püspök kifakadásai“ felett. Sőt néha barátságos fölénynyel Myriel úr jelenlétében is nevetett, míg a püspök csöndesen hallgatott.

Nem tudom már, minő félig hivatalos ünnepély alkalmával *** gróf (a szenátor) és Myriel úr a megyefőnöknél ebédelt. Mikor már a csemegénél tartottak, a szenátor, ki bár kissé jókedvű volt, még mindig megőrizte méltóságát, így szólt:

— Nohát, püspök úr, csevegjünk. Egy szenátor és egy püspök nem igen nézhetik egymást szemhunyorítás

nélkül. Mi úgy vagyunk, mint két augur. Vallomást teszek önnek. Nekem megvan a magam philosophiája.

— Jól teszi, — felelt a püspök. — Ki mint bölcselkedik, úgy fekszik. Ön bibor ágyon hever, szenátor úr.

A szenátor e szavaktól felbátorítva folytatá:

— Legyünk jó fiúk.

— Sőt akár derék ördögök is, — mondá a püspök.

— Kijelentem önnek, — szólt a szenátor, — hogy d'Argens marquis, Pyrrhon, Hobbes és Naigeon úr éppen nem ostobák. Könyvtáramban megvan minden bölcsészem, aranyos kötésben.

— Mint ön maga is, gróf úr, — szólt közbe a püspök.

A szenátor folytatá:

— Diderot-t gyűlölöm; ideolog, nagyhangú, fecsegő és forradalmár, a ki alapjában hisz az Istenben és vakbúzgóbb, mint Voltaire. Voltaire kinevette Needhamot, de nem volt igaza, mert Needham angolnái bebizonyították, hogy semmi szükség az Istenre. Egy csepp eczet egy kanálnyi lisztben tökéletesen helyettesíti a *legyen világosság*-ot. Tegyük fel, hogy a csepp is, meg a kanál is nagyobb és kész a világ. Az ember az angolna. Mire való már most az örökkévaló atya? Tudja, püspök úr, úntat ez a Jehova-hypothesis. Csak arra való, hogy sovány emberekben zavaros gondolatokat keltsen. Le azzal az egész nagy Mindenséggel, mely eltörpíti az embert! Éljen a Semmi, a mitől legalább nyugodtan maradhatok. Köztünk szólva, és hogy egészen nyílt legyek, és illendően meggyónjak lelki atyámnak, bevallom, hogy én józaneszű ember vagyok. Én ugyan nem bolondulok Jézusért, ki lépten-nyomon lemondást és áldozatot prédikál. Ez olyan tanács, melyet fösvény ad a koldusoknak. Lemondás: miért? Áldozat: mi végből? Egyik farkas sem áldozza fel magát a másik farkas boldogságáért. Maradjunk csak a természetnél. Magasan állunk: legyen magasrendű a philosophiánk is. Mit ér felül lennünk, ha nem látunk tovább mások orránál? Éljünk vígan. Az élet minden. Egy kurta szót se hiszek belőle, hogy az embernek van még más jövője, fent vagy alant, vagy akárhol. Ah! áldozatot és lemondást követelnek tőlem,

vigyázzak, hogy mit teszek, mi jó és mi nem, mi igazságos és mi igazságtalan, mi szabad és mi nem szabad? Miért? Mert számot kell adni tetteimről. Mikor? Halálom után. Micsoda szép álom! Ember legyen a talpán, a ki meg tud csípni halálom után. Fogjon meg egy árnyékkéz egy maroknyi port. Mondjuk ki az igazságot, mi, kik be vagyunk avatva, kik felemeltük Isis szoknyáját: nincs se jó, se rossz; csak tenyészet van. Keressük a valót. Menjünk egész a fenekéig. Ki kell szimatolni, a föld alól is elökeresni és meg kell ragadni az igazságot. Úgy nagy élvezetet szerez. Erősek leszünk általa és nevetni fog. Én részemről szilárd alapon állok. Az ember halhatatlanságát hiszi a piczi, püspök úr. Oh! a kecsegtető igéretek. Csak higyjen benne. Beh jó sorsa is van Ádámnak. Lélekből áll, angyallá lesz és a lapoczkáin szép kék szárnyak fognak nőni. Ugyan, mondja csak, nem Tertullián állította azt, hogy az üdvözültek egyik csillagból a másikba fognak utazgatni? Jó. Mi leszünk majd a csillagok szöcskéi. Aztán majd meglátjuk az Istent. Lári-fári. Az egész paradicsom csak mese. Az Isten pakfontból való szörnyeteg. Persze, a *Moniteur*-ben nem mondanám ezt, de jó barátok közt, *inter pocula* elmondhatom. A földet odaáldozni a paradicsomért annyi, mint elbocsátani a zsákmányt valami árnyékért. Én bizony nem leszek olyan ostoba, hogy az örökkévalósággal megcsalassam magamat. Én a semmihez tartozom. Az én nevem gróf Semmi, szenátor. Voltam születésem előtt? Nem. Leszek halálom után? Nem. Mi vagyok? Egy maroknyi por, mely szervezetté egyesült. Mi teendőm van a földön? Választhatok. Szenvedni akarok vagy élvezni? Mi a vége a szenvedésnek? A semmi. De legalább szenvedtem. Mi a vége az élvezetnek. A semmi. De legalább élveztem. Én már választottam. Az ember vagy eszik, vagy tűri, hogy megegyék. Én eszem. Jobb dolog fognak lenni, mint fűnek. Ez az én philosophiám. Aztán hadd menjen; vár a sírású, nekünk a Pantheon, valamennyiünknek a nagy gödör. Vége. *Finis*. Általános leszámolás. Higyje el nekem, hogy a halál csakugyan halál. Hogy ott túlnan valaki még mondhat nekem valamit — nevetséges! Dajka mese az egész. A gyermekeket

a krampuszszal, az embereket Jehovával ijesztik. Nem; a mi jövőnk — éjszaka. A síron túl minden egyenrangúan semmi. Akár Sardanapal volt ön, akár paulai szent Vince, egyformán semmivé lesz. Ez az igazság. Éljünk tehát; éljünk mindenek előtt. Használjuk énünket a míg lehet. Mondom, püspök úr, nekem megvan a saját philosophiám és megvannak a saját philosophusaim. Engem nem lehet szép szavakkal bolondítani. Hanem persze azoknak, kik lent vannak, a mezitlábasoknak, a szegényeknek, a koldusoknak kell valami. Ők csak rágódjanak a legendákon, a chimaerákon, a léleken, a halhatatlanságon, a paradicsomon, a csillagokon. Ezt eszik. Ezt kenik fel száraz kenyerükre. A kinek semmije sincs, annak ott van a jó Isten. Ez a legkevesebb. Én nem bánom, de részemről majd csak Naigeon úrral tartok. A jó Isten csak a népnek jó.

A püspök tapsolt.

— Ez aztán a beszéd! — kiáltott fel. — Mily pompás és bámulatos dolog az a materialismus! Nem is tehet reá szert mindenki. Ah! a kinek sikerül hozzájutnia, azt nem lehet kijátszani, az nem hagyja magát bolondul száműzetni, mint Cato, megköveztetni, mint István vértanú, elevenen elégettetni, mint d'Arc Johanna. Azok, a kik meg tudták maguknak kaparintani ezt a csodálatraméltó materialismust, élvezhetik a felelőtlenség megnyugtató öntudatát, és aggodalom nélkül nyelhetnek el mindent, hivatalokat, méltóságokat, jó vagy rossz úton szerzett hatalmat, jövedelmes szószegéseket, hasznos árulásokat, gyönyörteljes lelkiismeretlenségeket, azzal a gondolattal, hogy majd az emésztés elvégeztével szépen sírba szállnak. Milyen kellemetes is lehet ez! Nem önre mondom ezt, szenátor úr; de nem tehetem, hogy szerencsét ne kívánjak önnek. Önöknek, uraknak, mint a hogy maguk mondják, megvan a saját és magukhoz való kitűnő, finom philosophiájuk, melyre csak a gazdagok tehetnek szert, mely minden lében feltálalható, és az élet gyönyörűségeivel van körítve. E philosophia mélyből fakad és szakértő erők onnan bányászták napfényre. De önök egyszersmind uraságok is és nem találják rossznak, hogy a jó Istenben való hit legyen a

nép philosophiája, körülbelül úgy, mint a hogy a szegényeknek a gesztenyével töltött liba helyettesíti a szarvasgombával töltött kappant.

IX.

A nővér a fivérről.

Hogy az olvasónak fogalmat nyujtsunk a dignei püspök házi világáról és arról a módról, a hogy a két szent nő tetteit, gondolatait, sőt még könnyen elrémíthető női ösztönét is alárendelte a püspök szokásainak és szándékának, a nélkül, hogy néha még csak szólnia is kellett volna, nem tehetünk jobbat, mint ha ideiktatunk egy levelet, melyet Baptistine kisasszony írt Boischevren vicomtessenek, gyermekkori barátnőjének. E levél kezeink között van.

Digne, 18 . . december 16-án.

„Kedves barátnőm! Egy nap se múlik el, hogy önről ne beszélnénk. Ez már szokásunk, de van még egyéb okunk is reá. Képzelje csak, Magloirené, a hogy a padmalyokat és falakat leporozta, felfedezésre bukkant; két szobánk, mely fehérre meszelt régi papirkárpittal volt bevonva, most már még az oly kastélyt se éktelenítené el, mint az öné. Magloirené leszedte a papirkárpitot. Volt valami alatta. Szalonom, melyben nincsenek bútorok, és a melyben mosás után a ruhát szárítjuk, tizenöt lábnyi magas, területe tizennyolcz négyszögláb, a padmalya meg van aranyozva, és gerendázata olyan, a minőt önnél láthatni. Még abban az időben vonták be vászonnal, mikor házunk kórház volt. Szóval, a famunka nagyanyáink korából való. De leginkább az én szobám érdemes a megtekintésre. Magloirené legalább is tízszeres papirréteg alatt festvényeket talált, melyek ha nem is valami fényesek, de mindenesetre tűrhetők. Az egyik Telemachot ábrázolja, midőn Minerva lovaggá üti. A másikon megint Telemach látható egy kertben, melynek már nem jut eszembe a neve. Azt a kertet értem, melyben egy éjszakán a római nők össze voltak

gyülve. Vannak római férfiaim, római nőim *(itt egy szó olvashatatlan)* mindennel együtt, a mi hozzájuk tartozik. Magloirené mindent napfényre hozott, a nyáron néhány helyet ki fog tatarozni, s aztán szobám valódi múzeum lesz. A padlás egyik zugában két régimódi, fából való falmenti asztalt is talált. Tizenkét francot kértek a megaranyozásukért, de jobb ezt a pénzt a szegényeknek adni, különben is a két asztalka nagyon csunya, jobban szeretnék egy mahagoni-fa kerek asztalt.

„A mi engem illet, nagyon boldognak érzem magamat. Bátyám oly jó. Mindenét a szegényeknek és a betegeknek adja. Meglehetősen szűken vagyunk. A tél itt nagyon zordon, és valamit csak kell tenni a nyomorgókért. Mi majdnem elegendőképp fűthetünk és világíthatunk. Ez nagy kényelem.

„Bátyámnak megvannak a maga szokásai. Ha e tárgyról beszél, azt mondja, hogy egy püspöknek ilyennek kell lennie. Képzelje csak, a ház ajtaja soha sincsen bezárva. Bejöhet, a ki akar, és rögtön bátyámnál van. Ő semmitől se fél, még éjjel sem. Ezt ő úgy mondja, hogy vitézkedik.

„Nem engedi, hogy féltsük őt, se én, se Magloirené. Kiteszi magát minden veszélynek és azt akarja, hogy úgy tegyünk, mintha észre se vennők. Érteni kell őt.

„Se eső, se sár nem tartóztatja, hogy elmenjen hazulól; télen is útra kel. Nem fél az éjszakától, se a rosszhírű útaktól, se a veszedelmes találkozásoktól.

„A múlt évben egész egyedül ment el oly vidékre, hol rablók tanyáztak. Nem akart bennünket magával vinni. Két hétig maradt távol. Mikor visszatért semmi baja se volt, holtnak hittük és teljesen egészséges volt. — Lám, így loptak meg! — mondá, és kinyitott egy ládát, mely telve volt az embruni székesegyház drágaságaival, a melyeket a tolvajok neki ajándékoztak.

„Ez alkalommal, mikor hazafelé jöttünk, nem állhattam meg, hogy kissé ne zsémbeljek vele, de vigyáztam, és csak akkor beszéltem, mikor a kocsi zörgött, nehogy valaki meghallja.

„Az első időkben így gondolkoztam: borzasztó!

semmiféle veszély se tartóztatja. Most már hozzászoktam. Intek Magloirenénak, hogy ne ellenkezzék vele. Ő koczkáztatja az életét, a hogy neki tetszik, én pedig Magloirenéval felmegyek szobámba, imádkozom érte és elalszom. Nyugodt vagyok, mert tudom, hogy belehalnék, ha valami baja esne. Együtt mennénk a jó Istenhez, bátyámmal és püspökömmel. Magloirenénak nehezebben esett, mint nekem, hogy megszokja, a mit bátyám gondatlanságainak nevez. Most már azonban ő is beletörődött. Együtt imádkozunk, együtt félünk és együtt alszunk el. Felőlünk akár az ördög is bejöhetne a házba. Egyébiránt mitől féljünk? Mindig van valaki velünk, a ki a legerősebb. Az ördög bejöhet, de a jó Isten velünk lakik.

„És ez nekem elég. Bátyámnak most már egy szót se kell szólnia. Megértem őt, ha hallgat is, és a Gondviselésre bízzuk magunkat.

„Igy kell viselkednünk oly emberrel, a kiben fenkölt lélek lakozik.

„Megkérdeztem bátyámat azokra a dolgokra nézve, melyeket ön a Faux családról tudni kíván. Ön tudja, hogy ő mindent tud, és mindenre emlékszik, mert még mindig jó királypárti. A kérdéses család egyike Normandia régi családainak. Már ötszáz év előtt említenek egy Faux Raoult, Faux Jánost és Faux Tamást, kik közül az egyik Rochefort ura volt. Az utolsó volt Faux Guy István Sándor, ki a bretegnai könnyű lovasságnál szolgált. Leánya, Maria-Lujza, Gramont Hadrian Károlyhoz ment nőül, annak a Gramont Lajos herczegnek a fiához, a ki franczia pair, testőr ezredes és a franczia hadsereg tábornoka volt. A család háromféleképpen írta nevét: Faux, Fauq és Faouq.

„Kedves barátnőm, ajánljon bennünket szent rokonának, a bíbornok úrnak imáiba. A mi a kedves Sylvaniet illeti, nagyon jól tette, hogy a néhány pillanatot, melyet az ön körében töltött, nem pazarolta arra, hogy nekem írjon. Egészséges, az ön kívánsága szerint munkálkodik és még mindig szeret engem. Ez minden, a mit óhajtok. Rólam való megemlékezését köszönöm, nagyon örültem neki. Én nem érzem magamat éppen rosszul, de napról-napra soványodom. Isten önnel, papirosom végén

tartok és ez befejeznem kényszerít levelemet. Minden jót kíván önnek *Baptistine.*"

„U. i. Kis unokaöcscse nagyon kedves. Tudja, hogy már nemsokára öt éves lesz? Tegnap egy lovat látott, melynek térdcsattja volt és megkérdezte: mi van a térdén? — Roppant kedves gyermek. Kis testvére egy ócska seprőt vonszol a szobában, mint valami kocsit és azt kiabálja: „hű!"

Mint e levélből látható, a két nő azzal a különös női értelemmel, melynek segélyével ők jobban megértik a férfit, mint ez önmagát, beletalálta magát a püspök sajátságaiba. A dignei püspök, annak a szelíd és ártatlan modornak a leple alatt, mely soha se hazudtolta meg magát, néha nagy, vakmerő és magasztos dolgokat vitt végbez, szinte úgy, mintha sejtelme se volna róluk! A nők remegtek, de nem avatkoztak dolgaiba. Magloirené némelykor megpróbálkozott valami előzetes megjegyzéssel, de aztán hallgatott. Valamely elkezdett tettében soha se zavarták a püspököt, se szóval, se intéssel. Bizonyos pillanatokban, a nélkül, hogy mondania kellett volna, és a mikor talán tökéletes egyszerűségénél fogva maga se tudott róla, határozatlanul érezték, hogy püspök módjára cselekszik. Ilyenkor csak olyanok voltak a házban, mint két árnyék. Szolgálták, s ha engedelmeskedni annyit tett, mint eltünni: eltüntek. Finom ösztönüknél fogva tudták, hogy bizonyos figyelmességek kellemetlenek is lehetnek. Ezért még olyankor is, midőn veszélyben hitték, megértették, nem mondom gondolatát, hanem természetét, és nem őrködtek felette. Istenre bízták.

Különben is, mint olvastuk, Baptistine megmondta, hogy bátyjának halála az övét is maga után vonná. Magloirené nem mondta ezt, de ő is tudta magáról.

X.

A püspök szembeszáll egy ismeretlen szellemmel.

Rövid idővel azután, a mikor az előbbi lapokon idézett levelet írták, a püspök oly dolgot vitt végbe, mely az egész város véleménye szerint még koczkáza-

tosabb volt, mint a rablóktól megszállt hegység beutazása.

Digne környékén élt egy magános ember. — Ez az ember, — mondjuk ki mindjárt a nagy szót, — egykor a convent tagja volt. G.-nek nevezték.

Digneben csak borzalommal beszéltek G.-ről. Képzeljék el, a convent tagja! Abból az időből való, mikor az emberek tegeztek és „polgár"-nak szólították egymást. Ez az ember körülbelül valami szörnyetegfélének tűnt fel. Nem szavazott a király halálára, de de csaknem megtette. Tehát majdnem királygyilkos volt. Borzasztó. Miként eshetett, hogy a legitim uralkodó család visszatértével nem állították törvényszék elé? Hiszen nem kellett volna éppen lefejezni, mert kegyelmet is lehet néha gyakorolni; hanem valami jó kis életfogytiglani számüzetés csakugyan megillette volna. Már csak példának okáért is! Stb. stb. Különben istentagadó is volt, mint a hozzá hasonlók mind. — Igy gágognak a libák az ölyvről.

De hát csakugyan ölyv volt-e G.? Ha zord magánosságáról ítélik meg, — az volt. Minthogy nem szavazott a király halálára, nem foglalták bele a számüzetési rendeletbe és szabad volt Franciaországban maradnia.

A várostól háromnegyed óra járásnyira lakott, távol minden tanyától, távol minden úttól, egy vadon völgy valamelyik elrejtett zugában. Ott volt egy kis földje, valami lyuka, igazi leshely. Nem voltak szomszédai, sőt nem is járt arra senki. A mióta abban a völgyben lakott, az oda vezető ösvényt fölverte a fű. Úgy beszéltek e helyről, mint a hóhér házáról.

A püspök azonban elmerengett és tekintete néhaféle elkalandozott arra felé, hol egy facsoport az egykori convent-tag völgyét jelölte, és igy szólt magában: Ott is él egy lélek, mely egyedül van.

És lelkének mélyében hozzátette: meg kell látogatnom.

Valljuk meg azonban, hogy ez a gondolat, mely először természetesnek látszott neki, egy pillanatnyi meggondolás után idegenszerűnek és lehetetlennek, sőt szinte visszataszítónak tűnt fel előtte. Mert alapjában

véve ő is osztozott az általános felfogásban és a nélkül, hogy tudta volna miért, a hajdani convent-tag azt az érzelmet keltette benne, melyet a gyűlölet határának mondhatnánk, s melyet az idegenkedés szó oly jól fejez ki.

De a juh mételyes volta visszataszíthatja-e a pásztort? Nem. De minő juh volt ez?

A jó püspök nagy zavarban volt. Néhányszor már elindult abba az irányba, de megint csak visszafordult.

Végre egy napon az a hír terjedt el a városban, hogy egy fiatal pásztorféle, ki az egykori conventistánál szolgált, orvosért jött Dignebe, mert a vén gonosztevő haldoklik, már mozdulni se tud és nem éli túl az éjszakát. — Hála Istennek! — mondák néhányan.

A püspök fogta a botját és felvette felöltőjét, részint, mert mint már említettük, öltönye kissé nagyon is kopott volt, részint pedig mert az esti szellő hűs lesz, és elindult.

A nap leáldozóban volt, s már csaknem a láthatár alján állt, midőn a püspök az elátkozott helyre érkezett. Némi szívdobogással vette észre, hogy közel van az oroszlán barlangjához. Átlépett egy árkon, aztán egy alacsony sövényen, belépett egy kis udvarba, meglehetősen bátran néhány lépést tett előre, és egyszerre az udvar végén, egy magas bokor mellett megpillantá az odút.

Alacsony, szegényes, kicsiny és tiszta kunyhó volt az, melynek homlokzata szőlővesszővel volt befuttatva.

Az ajtó előtt egy öreg tolószéken, a parasztok karszékén, egy őszhajú ember ült, a ki arczát mosolyogva a nap felé tartotta.

Az aggastyán mellett egy fiatal gyermek állt, a kis pásztor. Egy csésze tejet nyújtott az öregnek.

A hogy a püspök rajtuk nyugtatta tekintetét, az aggastyán megszólalt:

— Köszönöm, — mondá, — már semmire sincs szükségem.

És mosolya a naptól a gyermek arcza felé fordult.

A püspök közelebb jött. Lépteinek zajára az aggastyán arra fordította fejét, és arczán annyi kíváncsiság

látszott, a mennyire az ember ily hosszú élet után még képes.

— Mióta itt lakom, — mondá, — most történik először, hogy valaki bejön hozzám. Ki ön, uram?

— Nevem Myriel Bienvenu, — felelt a püspök.

— Myriel Bienvenu! Már hallottam ezt a nevet. Ön az, kit a nép Bienvenu úrnak nevez?

— Az vagyok.

Az aggastyán félig elmosolyodva folytatá:

— Igy tehát ön az én püspököm.

— Egy kissé.

— Lépjen be, uram.

A conventista kezét nyújtá a püspöknek, de ez nem fogadta el, hanem így szólt:

— Örömmel látom, hogy csalódtam. Ön semmiképen se látszik betegnek.

— Meg fogok gyógyulni, uram, — felelt az öreg ember.

Kis szünetet tartott, aztán hozzátette:

— Három óra mulva meghalok.

Ismét elhallgatott, majd újra megszólalt:

— Kissé magam is orvos vagyok, tudom, hogyan szokott elkövetkezni az utolsó óra. Tegnap még csak lábaim voltak hidegek; ma már térdeim is kihültek; most érzem, mint jön fel a hideg derekamig; mikor a szívhez ér, meghalok. Szép ez a napsütés, ugy-e? Kihozattam magamat, hogy még egy pillantást vethessek a világra. Bátran beszélhet, nem fáraszt vele. Jól tette, hogy eljött látni egy embert, a mint meghal. Jó, ha az ily pillanatnak tanui vannak. Az embernek vannak bogarai; szerettem volna hajnalig élni. De tudom, hogy alig van még három órám. Éjjel lesz. Azonban mindegy! Meghalni egyszerű dolog. Nem kell hozzá világosság. Hát jó. Csillagfény mellett fogok meghalni.

Az aggastyán a fiatal pásztorhoz fordult:

— Te pedig menj aludni. A mult éjjel fentvirrasztottál. Fáradt vagy.

A fiú bement a kunyhóba.

Az öreg tekintetével kísérte őt, s mintegy magában beszélve folytatta:

— Mialatt ő alszik, én meg fogok halni. A kétféle alvás jó szomszédságban lehet egymással.

A püspök nem volt úgy megilletődve, mint a hogy gondolná az ember, hogy lehetett volna. Úgy vélte, nem érzi Istent az ily kimúlásban; sőt, hogy mindent kimondjunk, mert a nagy szívek apró ellenmondásait is épp úgy meg kell jelölnünk, mint az egyebeket, ő, ki alkalmilag annyira szeretett tréfálni a Nagyság felett, némileg sértve érezte magát, hogy az öreg nem címezte méltóságosnak és szinte hajlandó lett volna, hogy viszont „polgár"-nak nevezze őt. Kedvet érzett bizonyos nyers bizalmasságra, mely orvosoknál és papoknál elég gyakori, neki azonban nem volt szokása. Végre is ez az ember, e conventista, e népképviselő, egykor egyike volt a föld hatalmasainak; a püspök, talán először életében, közel volt ahhoz, hogy szigorú legyen.

A conventista ez alatt szerény szívélyességgel tekintett reá, melyben talán azt az alázatosságot is fel lehetett volna lelni, mely illik ahhoz, a ki ily közel van kimúlásához.

A püspök, bár rendszerint őrizkedett a kíváncsiságtól, mely szerinte határos volt a sértéssel, nem tartóztathatta magát, hogy bizonyos figyelemmel vizsgálja a conventistát, melyért, minthogy nem rokonszenvből tette, lelkiismerete, más emberrel szemben bizonyára szemrehányásokat tett volna neki. De egy conventista olyasforma hatást tett reá, mint a ki kívül áll a törvényen, még a könyörületesség törvényén is.

G. nyugodtan és csaknem egészen egyenesen ült, hangja erős volt; azok közé a nyolczvanasok közé tartozott, kik csodálatra indítják a physiologusokat. A forradalom sok ily férfit tudott felmutatni, a kik hozzáillők voltak a korszakhoz. Megérzett az aggastyánon, hogy olyan ember, a ki bírja a megpróbáltatásokat. Még most is, mikor ily közel volt végéhez, teljesen olyannak látszott, mint az egészséges emberek. Tiszta nézésében, nyomatékos hangsúlyozásában, izmos vállmozdulataiban volt valami, a mi megijeszthette volna a halált. Azrael, a mohammedánok sírangyala visszafordult volna, azt hivén, hogy eltévesztette az ajtót. G. úgy látszott, csak

azért hal meg, mert így akarja. Még haldoklásában is szabadnak tűnt fel. Csupán lábai voltak mozdulatlanok. Ezeket már megragadta a sötétség. A lábak holtak és hidegek voltak, de a fej élt, az élet egész erejével és teljes fényében. E komoly pillanatban G. hasonlított ahhoz a keleti mesebeli királyhoz, kinek teste fent húsból, lent pedig márványból volt.

A szék mellett egy sziklatömb volt. A püspök reá ült és *ex abrupto* beszélni kezdett:

— Üdvözlöm önt, — mondá feddő hangon. — Ön legalább nem szavazott a király halálára.

A conventista nem látszott észrevenni a *legalább* keserű értelmét. Felelt. A mosoly eltűnt arcáról.

— Ne nagyon üdvözöljön, uram, én a zsarnok kivégzésére szavaztam.

Ez kemény hang volt a szigorú hang ellenében.

— Mit akar ön ezzel mondani? — kérdé a püspök.

— Azt, hogy van az embernek egy zsarnoka, a tudatlanság. Én ennek a zsarnoknak a halálára szavaztam. E zsarnok nemzette a királyságot, mely a hamisságból merített hatalom, míg a tudomány az igazságban gyökeredző hatalom. Az embert csak a tudománynak szabad kormányoznia.

— És a lelkiismeretnek, — tette hozzá a püspök.

— Ez ugyanaz. A lelkiismeret annak a velünk született tudománynak a mennyisége, mely bennünk lakik.

Monseigneur Bienvenu kissé megütközve hallgatta e beszédet, mely egészen új volt neki. A conventista folytatá:

— A mi XVI. Lajost illeti, „nem"-et mondtam. Nem tartom magamat feljogosítva, hogy megöljek egy embert; de kötelességemnek tartom kiirtani a rosszat. Én a zsarnok halálára szavaztam, vagyis a nők meggyalázásának, a férfiak rabszolgaságának, a gyermekek tudatlanságának megszüntetésére. Midőn a köztársaságra szavaztam, ezekre adtam szavazatomat. A testvériségre, az egyetértésre, a világosságra szavaztam! Elősegítettem az előítéletek és tévelygések bukását. A tévelygések és előítéletek rombadőléséből ered a világosság. Mi feldön-

töttük a régi világot, s mikor a régi világ, a nyomorúságok tartálya felborult, egyszerre az öröm edényévé vált.

— Az öröm nagyon vegyes volt, — mondá a püspök.

— Sőt mondhatná, hogy nagyon zavaros volt, és ma, a multnak ama végzetes visszatérése után, melyet 1814-nek neveznek, el is enyészett. Sajnos! — beismerem — tökéletlen maradt; a dolgok terén megsemmisítettük a régi rendszert, de eszmék tekintetében nem tudtuk egészen kiirtani. Nem elég kipusztítani a visszaéléseket; az erkölcsöket is át kell alakítani. A malom nincs többé, de a szél még mindig fúj.

— Önök romboltak. A rombolás hasznos lehet, de nem bízom az oly rombolásban, mely haraggal történik.

— A jognak szabad haragudnia, püspök úr; és a jog haragja a haladás egyik eleme. Bármit mondjanak is, a franczia forradalom az emberi nem leghatalmasabb lépése Krisztus megjelenése óta. Ám mondjuk, hogy tökéletlen lépés, de mindenesetre fenséges. Megszelídítette, megnyugtatta, lecsendesítette, felvilágosította a szellemeket és bő folyamban árasztotta szét a czivilizácziót a földön. A franczia forradalom az emberiség felkenetése.

A püspök nem állhatta meg, hogy halk hangon ne mormogja:

— Igen? És 1793?

A conventista csaknem kisérteties ünnepélyességgel egyenesedett fel székén, és a mennyire egy haldoklótól telik, felkiáltott:

— Ah! Itt van! 1793! Vártam e szót. Ezerötszáz év előtt felhő képződött. Tizenöt század után szétszakadt. És ön vádolja a villámot.

A püspök, a nélkül talán, hogy magának is megvallotta volna, érezte, hogy találta a vágás. Mindamellett megőrizte a nyugodt látszatot és felelt:

— A bíró az igazság nevében szól; a pap a könyörületesség nevében, a mi nem más, mint magasabb igazságszolgáltatás. A villámcsapásnak nem szabad tévednie.

Aztán mereven nézve a conventistára, hozzátette:

— XVII. Lajos?

A conventista kinyújtotta kezét és megragadta a püspök karját.

— XVII. Lajos! Lássuk csak. Kit sirat ön? Az ártatlan gyermeket? Jó! Akkor én is önnel sírok. A királyfit? Ez esetben gondolkozzunk. Szerintem Cartouche öcscse, az az ártatlan gyermek, kit a Grève-téren vállainál fogva akasztottak fel, és függni hagytak, míg csak halála be nem következett és mindezt csupán azért a bűnéért, hogy testvére volt Cartouchenak, nem kevésbbé szánandó, mint XV. Lajos unokája, az az ártatlan gyermek, kit a Temple tornyában kínoztak azért az egyetlen bünéért, hogy XV. Lajosnak volt az unokája.

— Uram, — mondá a püspök, — nem szeretem a nevek ily összekapcsolását.

— Cartouche és XV. Lajos? A kettő közül melyiknek a nevében tiltakozik ön?

Egy percznyi csend állt be. A püspök csaknem sajnálta, hogy eljött, de e mellett valami határozatlan és sajátságos megrendülést érzett.

A beszéd fonalát a conventista vette fel.

— Ah! püspök úr, ön nem szereti az igaz szó nyerseségét. Pedig Krisztus szerette. Ő virgácsot fogott és kitakarította a templomot. Villámokkal teljes ostora nagyon kemény igazságokat mondott. Midőn felkiáltott: *Sinite parvulos* . . . nem tett különbséget a kisdedek közt. Nem átalta volna, hogy egymás mellett említse Barabás dauphinjét és Herodes dauphinjét. Uram, az ártatlanság önmagának koronája. Az ártatlanságnak nincs köze a czímekhez. Rongyok közt is oly felséges, mint a liliom-virágos czímer árnyékában.

— Igaz, — mondá a püspök halkan.

— Még nem végeztem el, — folytatta a conventista. — Ön XVII. Lajost említette. Értsük meg egymást. Szánjunk-e minden ártatlant, minden mártyrt, minden gyermeket, azokat, kik lent vannak épp úgy, mint azokat, kik fent állnak? Én is szeretném. De ebben az esetben, már mondtam, 1793-nál korábbra kell visszamennünk, és XVII. Lajos előtt kell kezdenünk a könnyezést. Én megsiratom önnel a királyok gyermekeit, de ön is sirassa meg velem a nép kisdedeit.

— Mindnyáját siratom, — mondá a püspök.

— Egyenlően! — kiáltá G. — és ha a mérleg billen, billenjen a nép javára, mert az hosszabb idő óta szenved.

Ismét csend következett, s ismét a conventista törte meg azt. Egyik könyökére támaszkodott, állát hüvelyk és mutató ujja közé szorítá, mint a hogy az ember önkénytelenül tenni szokta, mikor kérdez vagy ítél, és egy pillantást vetve a püspökre, mely telve volt a haláltusa egész erejével, szólt. Szinte úgy hangzott, mint a tűzhányó kitörése.

— Igen, uram, a nép már régóta szenved. De mondja, miért jött ön ide, és miért beszél nekem XVII. Lajosról? Én önt nem ismerem. Mióta e vidéken vagyok, itt élek e kunyhóban, egyedül, soha se távoztam el e helyről és nem láttam senkit e pásztorfiún kívül, a ki segít nekem. Igaz, hogy homályosan hallottam az ön nevét és meg kell vallanom, hogy nem rosszul hangzott, de ez semmit se bizonyít; az ügyes emberek sokféle módját értik, hogy elhitessenek valamit a jó néppel. Nem hallottam az ön kocsijának zörgését, alkalmasint amott vár a bokrok mögött, a hol az út ketté válik. Ismétlem, hogy nem ismerem önt. Azt mondta, hogy ön püspök, de ez nem világosít fel erkölcsi egyénisége felől. Szóval ismétlem kérdésemet: ki ön? Ön püspök, vagyis egyike az egyházfejedelmeknek, azok közé az aranyos ruhájú, czímeres emberek közé tartozik, — a dignei püspök tizenötezer franc évi fizetést, tízezer franc járulékot, összesen huszonötezer francot kap, — kik jó konyhát és bérruhás cselédséget tartanak, kik pénteken vizi csibéket esznek, díszhintójukban elől-hátul inassal páváskodnak, palotáik vannak, és fényes fogatokon hajtatnak, Jézus Krisztus nevében, a ki pedig mezitláb járt. Ön főpap, vannak jövedelmei, palotái, lovai, cselédjei, dús asztalt tart, szóval el van látva az élet minden testi kényelmével, épp úgy, mint a többiek, és élvezi is azokat, mint a többiek. Jól van; de ez vagy nagyon is sokat, vagy nagyon is keveset bizonyít, és nem világosít fel engem az ön belső és lényeges értékéről, holott ön való-

színüleg azzal a szándékkal jött ide, hogy böleseséget prédikáljon nekem. Ki az, a kivel beszélek? Ki ön?

A püspök lehajtotta a fejét és felelt:

— *Vermis sum.*

— Földi féreg díszkocsiban, — mormogta a conventista.

Most a conventistán volt a sor, hogy büszkén nézzen, és a püspöknek kellett alázatosnak lennie.

— Jól van, uram, — szólt a püspök szeliden. — De magyarázza meg nekem, hogy kocsim, mely a fák mögött, két lépésnyire áll innét, dús asztalom és a vizi csibék, melyeket péntekenkint tálaltatok, huszonötezer francnyi évi jövedelmem, továbbá palotám és cselédségem mennyiben bizonyítják, hogy a könyörületesség nem erény, hogy az irgalom nem kötelesség, és hogy 1793 nem volt engesztelhetetlen?

A conventista végigsimítá homlokát, mintha felleget akart volna onnét elűzni.

— Mielőtt felelnék, bocsánatot kell kérnem öntől. Hibáztam az imént, uram. Ön nálam van, vendégem. Kötelességem, hogy udvarias legyek. Ön eszméimet taglalja, illő, hogy én is csak az ön érveinek leküzdésére szorítkozzam. Az ön gazdagsága és kényelme megannyi előnyöm ön ellenében; de a jó ízlés ellen való vétség volna, ha ezt fölhasználnám a vitában. Igérem, hogy többé nem említem.

— Térjünk vissza a magyarázatra, melyet ön tőlem kívánt, — folytatá G. — Hol is hagytuk el? Ön azt mondta, hogy 1793 engesztelhetetlen volt.

— Úgy van, engesztelhetetlen, — mondá a püspök. — Mi a véleménye Maratról, a ki tapsolt a guillotine mellett?

— Mi az ön véleménye Bossuetről, a ki Te Deumot énekelt hálából a dragonyosok pusztításaiért?

A felelet kemény volt, de czélba talált, mint az aczél tőr. A püspök összerezzent, nem jutott eszébe felelet; de sértette, hogy valaki ily módon említi Bossuet-t. A legjava elméknek is vannak bálványaik és néha valami határozatlan gyötrelmet okoz nekik, hogy a logika megfeledkezik a tiszteletről.

A conventista lihegni kezdett; a haláltusával járó elszorulás, mely a végső leheletek közé vegyül, megmegakasztotta hangját; szemeiben azonban még a lélek tiszta világossága fénylett.

A conventista folytatá:

— Mondjunk el még egyet-mást, — szólt. — Külön választva a forradalomtól, mely egészben véve az emberi nem óriási igenlő nyilatkozata, 1793, fájdalom! felelet számba megy. Ön engesztelhetetlennek találja, de hát milyen volt az egész monarchia? Carrier bandita; de minő nevet ad ön Montrevelnek? Fouquier-Tinville hitvány ember; de mi a véleménye Lamoignon-Bavilleról? Maillard rettenetes volt; de hát Saulx Tavannes? Duchêne páter vérengző; de micsoda jelzővel díszíti fel Letellier patert? Jourdan-Coupe Tête szörnyeteg, de nem annyira, mint Louvois marquis úr. Uram, én sajnálom Maria Antoinette-ot, a főherczegnőt és királynét; de sajnálom azt a szegény hugenotta nőt is, kit 1685-ben, a nagy Lajos király alatt, midőn szoptatós volt, övig mezítelenül karóhoz kötöttek, és gyermekét bizonyos távolságra előtte tartották; melle dagadozott a tejtől, szíve az aggodalomtól; a kiéhezett és halvány gyermek látta e keblet, haldoklott és sírt, a hóhér pedig így szólt a nőhöz, az anyához és dajkához: Térj át! És reábízta, hogy válasszon gyermekének halála és lelkiismeretének halála közt. Mi a véleménye erről az anyához alkalmazott tantalusi kínszenvedésről? Jegyezze meg magának, uram, a franczia forradalomnak megvoltak az okai. A jövő meg fogja bocsátani haragját. Eredménye: a jobbá vált világ. Legiszonyúbb csapásai simogatásba fordultak az emberi nemre nézve. De hallgatok; feladatom túlságosan könnyű. Különben is, mindjárt meghalok.

A conventista elfordítá tekintetét a püspökről, és e néhány nyugodt szóval fejezte be gondolatát:

— Igen, a haladás durvaságait forradalomnak nevezik. De mikor véget értek, elismerik, hogy az emberi nemet meglökdösték ugyan, de előbbre jutott.

Az öreg nem is sejtette, hogy egymás után bevette a püspök belső sánczait. Egy sáncz azonban még állt, és Bienvenu úr ez utolsó menhelyéből eredtek a következő

szavak, melyekben újra majdnem az egész kezdeti nyerseség nyilvánult meg.

— A haladásnak Istenben kell hinnie. A jónak nem lehet a gonosz a szolgája. Az istentagadó rossz vezetője az emberi nemnek.

Az egykori képviselő nem felelt. Megreszketett. Feltekintett az égre és lassan egy könnycsepp fakadt e tekintetben. Mikor a szemhéjak megteltek vele, a könnycsepp végig gördült kékes-sápadt arczán és halkan, mintegy magában beszélve és tekintetét az égbolt mélységeibe merítve, csaknem dadogva mondá:

— Oh! te! Ideál! Csak te vagy!

A püspök kimondhatatlan meghatottságot érzett.

Kis szünet után az aggastyán egy ujját az ég felé emelte és szólt:

— A végtelenség van. Van! Ha a végtelenségnek nem lenne én-je, úgy az én határt vetne neki: nem lenne végtelen; más szóval: nem volna. Holott van. Következésképp van én-je is. A végtelennek ez az én-je — ez az Isten.

A haldokló fennhangon és az exstasis remegésével mondta e szavakat, mintha látna valakit. A beszéd végeztével szemei lecsukódtak. Az erőfeszítés kimerítette. Nyilván látszott, hogy egyetlen perczben éli le azt a néhány órát, mely számára még hátra volt. A mit mondott, közel hozta ahhoz, ki a halálban rejtőzik. A végső pillanat elérkezett.

A püspök megértette, hogy így van, sietni kellett; a pap kötelessége hozta őt ide; a legszélsőbb hidegséget lassankint a legmélyebb megilletődés váltotta fel benne; nézte a behúnyt szemeket, megragadta a ránczos és jéghideg kezet és a haldoklóhoz hajolt:

— Ez az óra Isten órája. Nem gondolja, hogy sajnálatos lenne, ha hiába találkoztunk volna?

A conventista feltekintett. Árnyékkal terhes komolyság ömlött el arczán.

— Püspök úr, — szólalt meg oly lassúsággal, mely inkább talán a lélek méltóságának, semmint az erők kihunyásának volt a következménye, — én életemet elmélkedéssel, tanulással és szemlélődéssel töltöttem. Hat-

vanéves voltam, mikor hazám szólított és megparancsolta, hogy ügyeibe elegyedjem. Engedelmeskedtem. Visszaéléseket láttam, küzdöttem ellenök; zsarnokságot tapasztaltam, igyekeztem, hogy leromboljam; jogokat és elveket ismertem, hirdettem és vallottam ezeket. Ellenség tört a haza területére, védelmeztem; fenyegették Franciaországot, kitártam a mellemet. Nem voltam gazdag; szegény vagyok. Az ország urai közé tartoztam, a kincstár pinczéi tele voltak pénzzel, úgy, hogy meg kellett támasztani a falakat, melyek már-már repedeztek az arany és ezüst súlya alatt; az Arbre-Sec-utczába jártam ebédelni, hol huszonhét sous volt a teríték. Segítettem az elnyomottakat, enyhítettem a szenvedők gyötrelmeit. Igaz, széthasítottam az oltárterítőt; de csak azért, hogy bekötözzem a haza sebeit. Mindig támogattam az emberi nem közeledését a világosság felé és néha ellentálltam a könyörtelen haladásnak. Alkalomadtán védtem tulajdon ellenfeleimet, önöket. Peteghem-ben, Flandriában, ott, a hol a meroving királyok nyári palotája állott, van egy urbanista zárda, a beaulieui Szent Klára-apátság, melyet 1793-ban én mentettem meg. Tehetségem szerint teljesítettem kötelességemet és igyekeztem annyi jót tenni, a mennyi csak telt tőlem. Ezért aztán elűztek, meggyötörtek, űzőbe vettek, kergettek, megrágalmaztak, kigúnyoltak, leköpdöstek, elátkoztak, számüztek. Ősz hajjal, hosszú évek óta tudom, hogy vannak emberek, a kik feljogosítva hiszik magukat, hogy megvessenek, a szegény, tudatlan tömeg úgy néz reám, mint a kárhozottra, és én, senkit se gyűlölve, belenyugszom a gyűlölettől reám mért elszigeteltségbe. Most nyolczvanhatéves vagyok; halálom pillanatában. Mit akar tőlem?

— Áldását, — mondta a püspök.

És letérdelt.

Mikor a püspök ismét fölemelte fejét, a conventista arczán felséges kifejezés honolt. Kilehelte lelkét.

A püspök gondolatokba mélyedve tért haza. Az egész éjszakát imádsággal töltötte. Másnap néhány bátor kíváncsi megkísérelte, hogy szóba hozzák előtte a conventistát; a püspök felelet helyett az égre mutatott.

E pillanattól fogva még nagyobb gyöngédséggel és testvériséggel viseltetett a kicsinyek és a szenvedők iránt.

Minden czélzás, a mit a „vén gonosztevő G.“-re tettek, sajátságos elfogódottságot keltett benne. Senki se mondhatná meg, vajjon szellem átvonulása és a visszfény, melyet e nagy lélek az övére vetett, nem járult-e némileg hozzá, hogy közelebb jusson a tökéletességhez?

E „lelkipásztori látogatás“ a helybeli kis érdekkörökben természetesen mindenféle sugdolózásra adott alkalmat:

— Illik-e egy püspöknek, hogy odaálljon az ilyen haldokló ágyafejéhez? Világos, hogy nem számíthatott megtérésre. Ezek a forradalmárok mind megrögzött emberek. Minek ment hát oda? Mi látni való volt ott? Arra volt kíváncsi, hogy miként visz el az ördög egy lelket.

Egy ízben egy főúri özvegy, abból a fajtából, mely elmésnek hiszi magát, holott csak szemtelen, a következő kifakadással fordult hozzája:

— Az emberek kérdezgetik, hogy Nagyságod mikor kapja meg a vörös sipkát.

— Oh! oh! — felelt a püspök, — ez igen rikító szín. Szerencsére a kik sipka formájában megvetik, nagy hódolattal vannak iránta, ha kalapformájában látják.

XI.

Helyesbítés.

A ki mindebből azt következtetné, hogy Bienvenu úr „bölcsész püspök“ vagy „hazafias lelkész“ volt — nagyon csalódnék. A conventistával való találkozása, a mit szinte szövetkezésnek is lehetne nevezni, bizonyos csodálkozást hagyott benne, a mi még szelidebbé tette. Ez az egész.

Jóllehet Bienvenu úr a legkevésbbé sem volt politikus, talán helyén való lesz itt, hogy röviden jelezzük, milyen álláspontot foglalt volna el az akkori eseményekkel szemben, ha ugyan egyáltalában eszébe jut, hogy álláspontot foglaljon el.

Menjünk tehát vissza néhány esztendővel.

Kevéssel azután, hogy a püspöki székbe ültette, a császár, több más püspökkel együtt Myriel urat birodalmi báróvá nevezte ki. A pápa elfogatása, mint ismeretes, 1809 július 5-ikéről 6-ikára virradó éjjel történt; ugyanekkor Napoleon Myriel urat is meghívta a franczia és olasz püspökök Párisba egybehívott zsinatjára. A zsinat a Notre-Dameban tartotta üléseit és első ízben 1811 június 15-én gyűlt egybe Fesch bibornok elnöklete alatt. Myriel egyike volt annak a kilenczvenöt püspöknek, a kik megjelentek. De csak egyetlen ülésen és három vagy négy bizottsági értekezleten vett részt. Hegyi egyházmegye püspöke lévén, a ki közvetlenül a természet szomszédságában élt, szókimondó és egyszerű mivoltában úgy látszik oly eszméket hangoztatott ez előkelő személyiségek között, hogy ingerelte velök a gyülekezetet. Hamarosan visszaérkezett Digne-be. Megkérdezték tőle, miért jött vissza ily hirtelen?

— Feszélyeztem őket, — felelte. — Általam a szabad levegő tódult be hozzájuk. Olyan voltam nekik, mint egy nyitva hagyott ajtó.

Egy más alkalommal pedig így szólt:

— Mit akarnak? Azok az urak megannyi fejedelmek. Én meg csak egy szegény paraszt-püspök vagyok.

Tény az, hogy nem tetszett nekik. Egyéb különös nyilatkozatai között egy este, mikor egyik legkiválóbb püspöktársánál volt, állítólag a következőket találta mondani: — Micsoda szép órák! Mily remek szőnyegek! Mily szép egyenruhák! Ez ugyancsak alkalmatlan lehet! Oh! Én nem szeretném, hogy mindez a fényűzés folyton azt kiabálja a fülembe: vannak emberek, a kik éheznek! Vannak, a kik fáznak! Vannak szegények! Vannak szegények!

Jegyezzük meg mellesleg, hogy a fényűzés gyűlölése nem észszerű gyűlölet. Magában foglalná a művészet gyűlöletét. Mindazonáltal papi férfiaknál, a fellépést és a szertartásokat leszámítva, hiba a fényűzés. Kevéssé könyörületes természetről tanúskodik. A dúskálkodó pap fogalmi ellentmondás. A papnak közel kell maradnia a szegényekhez. Már pedig lehet-e szünet

nélkül, éjjel-nappal a bánattal, szerencsétlenséggel, nélkülözéssel foglalkozni, a nélkül, hogy az emberre magára is, mint a munkásra a por, reátapadjon valami a nyomorból? Képzelhető-e, hogy valaki a tüzes serpenyő mellett áll, a nélkül, hogy megmelegedne? Képzelhető-e munkás, ki a kohó mellett dolgozik és nincs egyetlen megpörkölt hajszála, egyetlen fekete körme, nincs az arczán egy csöpp izzadság vagy egy szemernyi hamu sem? Papnál, főleg pedig püspöknél a könyörületesség első bizonysága a szegénység.

Kétségkívül így gondolkodott a dignei püspök is.

Nem kell azonban azt hinnünk, hogy bizonyos kényes pontokra nézve osztozott „a század eszméi"-ben. Nem igen elegyedett a korszak theológiai vitáiba és nem szólt hozzá azokhoz a kérdésekhez, melyek az állam és az egyház viszonyát feszegetik; ha azonban nagyon vallatják vala, kitünt volna, hogy inkább ultramontán volt, mint gallikán. Minthogy arczképet vázolunk és semmit sem akarunk palástolni, kénytelenek vagyunk hozzátenni, hogy jeges hidegséggel viseltetett a bukófélben lévő Napoleon iránt. 1813-tól fogva együtt érzett minden ellenséges tüntetéssel. Mikor Napoleon visszatért Elba szigetéről, nem volt reábírható, hogy üdvözlésére elébe menjen és a száz nap alatt megtagadta, hogy egyházmegyéjében elrendelje a császárért való nyilvános imádkozást.

Nővérén, Baptistine kisasszonyon kívül, volt még két testvére, két fivér: az egyik tábornok, a másik préfet. Meglehetősen sűrűn levelezett mindkettővel. Egy ideig neheztelt az előbbire, mert Provence-ban lévén állomáson, a cannesi partraszállás után ezerkétszáz emberének élén úgy eredt a császár üldözésére, mintha szándékosan el akarná szalasztani. Annál gyöngédebbek voltak azok a levelei, melyeket másik testvérének írt, a volt préfet-nek, a ki derék és becsületes ember volt és visszavonulva élt Párisban, a Canette-utczában.

Bienvenu úrnak tehát szintén volt órája, melyben pártszellem fogta el, volt keserű és felhős órája. A pillanat szenvedélyeinek árnya átsuhant e szelíd és nagy lelken, mely mindig az örökkévaló dolgokkal foglalko-

zott. Ilyen ember megérdemelte volna, hogy ne legyenek politikai véleményei. És nehogy félreértsenek bennünket; a legkevésbbé sem tévesztjük össze azt, a mit „politikai vélemény"-nek neveznek a haladásra való áhítozással, a fenséges — demokratikus és emberies — hazafiúi hittel, melyben manapság minden fenkölt értelemnek gyökereznie kell. Minthogy nem akarunk mélyébe hatolni azoknak a kérdéseknek, melyek csak közvetve érintik e könyv tárgyát, egyszerűen a következőket mondjuk: Szép lett volna, ha Bienvenu úr nem royalista és tekintete egy pillanatra se fordul el attól a magasztos szemlélődéstől, mely az emberi dolgok viharos zajlása fölött eleven ragyogásban láttatja a három tiszta világot: az igazságot, az igazságosságot és a könyörületet.

Noha belátjuk, hogy Isten nem politikai tényekedésre teremtette Bienvenu urat, megértettük és csodáltuk volna a jog és szabadság nevében való tiltakozást, a büszke szembeszállást, a veszedelmes és igazságos ellenállást a mindenható Napóleonnal szemben. De a mi megnyeri tetszésünket, ha az emelkedésben lévőkkel szemben nyilvánul, kevésbbé tetszik, ha azok ellen fordul, a kik bukóban vannak. Csak addig szeretjük a csatát, a meddig veszedelemmel jár, mindenesetre pedig csak azoknak van joguk, hogy végül dúljanak, a kik elsőknek álltak a harczsorban. Annak, a ki nem emelt vádat a szerencse idején, hallgatnia kell az elomlás órájában. Egyedül a siker bevádolója lehet jogosan a bukás bírája. A mi bennünket illet, ha a Gondviselés beleelegyedik a dologba és magára veszi a sujtoló szerepét, nem állunk útjába. 1812 megkezdi lefegyverzésünket. 1813-ban a hallgatag törvényhozótestület gyáva csendmegtörése, melyre a katasztrófák fölbátorították, csak megbotránkozást érdemelt és hibázott, a ki tapsolt neki; 1814-ben az áruló marsalok látványa, az egyik pocsolyából a másikba hempergő szenátus, mely gyalázta, a kit addig istenített, az a hasravágódó bálványimádás, mely reáköpött az előbbi bálványra, azt parancsolta volna, hogy fordítsa el az ember a tekintetét róla; 1815-ben, mikor a végső összeomlás már a levegőben volt, mikor

Franciaországon már végigborzongott sötét közeledésének sejtelme és homályosan látni lehetett, mint tárul fel Waterloo mezeje Napóleon előtt: a hadsereg és a nép fájdalmas üdvkiáltása, melylyel a sors elítéltjét köszöntötte, semmiképpen se szolgált reá a kinevettetésre és, eltekintve attól, a mi a zsarnokot illeti, az oly szívnek, mint a milyen a dignei püspöké volt, talán nem lett volna szabad félreismernie, mennyi fenség és megható vonás van egy nagy népnek és egy nagy embernek az örvény szélén való szoros összeölelkezésében.

Ettől az egytől eltekintve, a püspök minden dologban igaz, pártatlan, tiszta értelmű, alázatos és méltó ember volt; jót cselekvő és jószándékú, a mi maga is külön jócselekvés. Pap volt, bölcs volt és ember volt. Még — el kell ismernünk — abban a politikai vélekedésben is, melyet az imént szemére vetettünk és a melyet hajlandók vagyunk majdnem túlságosan szigorúan ítélni meg, türelmes és engedékeny volt, talán nagyobb mértékben, mint a hogy mi szólunk róla. A városház kapusát még a császár nevezte ki. A régi gárdából való vén altiszt volt, a ki résztvett az austerlitzi csatában s a csata után kapta a becsületrendet és bonapartista volt, mint maga a napoleóni sas. E szegény ördög egyszermásszor meggondolatlan szavakat ejtett ki száján, olyanokat, melyeket az akkori törvény *pártütő beszéd*-nek minősített. A mióta a császári arczél eltünt a becsületrend jelvényéről, sohasem öltözött, a hogy mondani szokta, *díszbe*, nehogy kénytelen legyen feltűzni keresztjét. Áhítatos kézzel maga vette le a császári képmást a keresztről, melyet Napoleon adott neki; a kereszten ennélfogva lyuk volt, de ő semmit se akart az üres helyre tenni.

— Inkább meghalok, — mondá, — semhogy szívemen viseljem a három varangyot!

Hacsak tehette, hangosan gúnyolta XVIII. Lajost.

— Vén angol bakancsos köszvényfészek! — mondá. — Menjen Poroszországba a nyavalyájával.

Örült, hogy egy szitokba foglalhatja azt a kettőt, a mit leginkább gyűlölt a világon: Angliát és Poroszországot. És ezt annyiszor mondta, hogy végre is el-

vesztette állását. Feleségével és gyermekeivel együtt kenyér nélkül maradt. A püspök elhívatta, szelíden megdorgálta és megtette templomőrnek a székesegyházban.

Kilencz év alatt Bienvenu úr kegyes cselekedeteivel és szelíd modorával valami gyöngéd és fiúi hódolattal töltötte el Digne városát. Még Napóleonnal szemben való viselkedését is elnézték és a nép, a jámbor és gyönge nyáj, mely imádta császárját, de egyszersmind szerette püspökét, hallgatagon mintegy megbocsátott neki érte.

XII.

Bienvenu úr magánya.

Egy püspök körül majdnem mindig van egy sereg fiatal kis abbé, mint a hogy a tábornokot is fiatal tisztek raja veszi körül. Ezek azok, a kiket a kedves Salézi Szent Ferencz valahol „tejfeles szájú papok"-nak nevez. Minden pályafutásnak megvannak a vágyakozói, a kik a czélhoz érkezettek kíséretébe szegődnek. Nincs hatalom környezet nélkül; nincs szerencse, melynek ne volna udvara. A jövőre áhítozók körülrepdesik a jelen ragyogást. Minden metropólisban van táborkar. Minden valamelyes befolyásos püspöknek megvan a szemináriumi cherubinokból álló őrcsapata, mely körüljár és fentartja a rendet a püspöki palotában és díszőrséget szolgáltat monsigneur mosolya mellé. Megtetszeni egy püspöknek, ez a legrövidebb út az esperességhez. Az embernek törekednie kell, hogy előre jusson; az apostoli hivatás nem foglalja magában a kanonoki állás megvetését.

A mint vannak a hivatalok között zsírosabb falatok, úgy vannak az egyházban is fennebben ragyogó mitrák. Azok a püspökök viselik ezeket, a kik jó viszonyban vannak az udvarral, gazdagok, czímeresek, ügyesek, járatosak az úri világban, kétségkívül tudnak imádkozni, de tudnak kieszközölni is, nem aggályoskodnak, hogy személyökben egy egész egyházmegye várakozzon az előszobákban, a sekrestyét szövetkeztetik a diplomáczia val, inkább abbék, mint lelkipásztorok, inkább főpapok, mint püspökök. Szerencsés, a ki közelökbe fér-

kőzhet! Minthogy befolyásos emberek, záporként hullatják maguk körül a sürgölődőkre és kedveltekre, arra a fiatalságra, mely megnyerte tetszésüket, a kövér plébániákat, a prebendákat, az esperesi és alamizsnamesteri állásokat, meg a székesegyházi hivatalokat, mígnem elkövetkeznek majdan a püspöki méltóságok. Saját előrehaladásuk előbbre juttatja bolygóikat is; pályájuk egész naprendszernek a mozgása. Ragyogásuk fényt vet kíséretökre is. Boldogulásuk a jó, kis előléptetések morzsáit szórja szét híveik között. Minél nagyobb püspökséget kap a pártfogó, annál jobb plébánia jut a kegyencznek. És aztán ott van Róma. Egy püspök, a kiből érsek lesz, egy érsek, a ki meg tudja kapni a bíbornoki kalapot, elviszi az embert condavistának, az ember bejut a rotába, megkapja a palliumot, auditor lesz, kamarás, majd monsignore és aztán a Nagyságodtól az Eminentiádig már csak egy lépés, az Eminentiádat a Szentségedtől pedig csak a szavazóczédulák füstje választja el. Minden papsipka álmodozhat a hármas koronáról. Korunkban a pap az egyetlen ember, a ki szabályszerű úton lehet királylyá! A legfőbbé. Éppen ezért micsoda reménykedések ültetvényes telepe a szeminárium! Hány piruló kispap, hány fiatal abbé hordja fején Perette tejes fazekát! Mily könnyen adományozza magának a nagyravágyás a hivatás nevét és ki tudja, talán egészen jóhiszeműen és boldogan önmagát is csalva vele!

Az alázatos, szegény, különcz természetű Bienvenu úr nem számítódott e ragyogó mitrák közé. Kitetszett ez abból is, hogy a fiatal papok teljesen hiányoztak körüle. Látták, hogy Párisban „nem volt sikere". Egyetlen jövő se gondolt reá, hogy a magányos aggastyánba kapaszkodjék. Egyetlen csirázó nagyravágyás se volt oly esztelen, hogy az ő árnyékában akarjon zöldelni. Kanonokai és fővikáriusai jó öreg emberek voltak, kissé épp úgy a néphez tartoztak, mint ő, szintén be voltak falazva ebbe az egyházmegyébe, melyből nem nyílt kilátás a bíbornokságra és hasonlítottak püspökükhöz, azzal a különbséggel, hogy ők bevégezték pályafutásukat, ő pedig maga volt a bevégzettség. Oly jól érezték mindenek, hogy Bienvenu úr mellett lehetetlen emelkedni,

hogy a fiatal papok, a kiket ő szentelt fel, alighogy kikerültek a szemináriumból, az aix-i vagy az auch-i érsekhez ajánltatták magukat és hamarosan odább álltak, Mert hát, ismételjük, az emberek előbbre akarnak jutni. Az önmegtagadásban élő szent veszedelmes szomszédság; még megeshet, hogy az emberre reáragad tőle a gyógyíthatatlan szegénység, az előmenetelre hasznos ízületek megmerevedése és egyáltalában több lemondás, mint a mennyit az illető akarna, ezért tehát futnak az ilyen himlős erény elől. Ez volt az oka Bienvenu úr magányosságának. Gyászos társadalomban élünk. Sikert érni: — ez a tanítás csöpög a felettünk terjengő romlottságból.

Mellesleg mondva: a siker meglehetősen útálatos dolog. Az érdemmel való hamis hasonlatossága megtéveszti az embereket. A tömeg szemében a sikernek majdnem ugyanaz az arczéle, mint a fensőbbrendűségnek. A siker, a tehetségnek ez a hasonmása, elbolondítja a történelmet is. Csak Juvenális és Tacitus dörmögnek ellene. Korunkban egy körülbelül hivatalos philosophia lépett a szolgálatába, viseli a siker egyenruháját és az előszobai inas szerepét tölti be körüle. Sikert arassatok: íme az elmélet. A boldogulás tehetséget jelent. A ki nyer a sorsjátékon: ügyes ember. A ki diadalmaskodik, tiszteletet arat. Jó csillagzat alatt kell születni: ebben bentfoglaltatik minden. A kinek szerencséje van, mindene van; a kinek kedvez a jósors, nagy ember számba megy. Nem tekintve öt-hat óriási kivételt, melyeknek a század fényességét köszönheti, a kortársi csodálat csupa rövidlátás. Az aranyozást aranynak nézik. Lehet az ember bárkicsoda, nem tesz semmit, feltéve, hogy valamivé lett. A köznapi ember vén Narciss, a ki bámulja magát és tapsol a köznapiságnak. Azt a roppant tehetséget, mely Mózest, Aischylost, Dante-t, Michel Angelo-t vagy Napóleont Mózessé, Aischylos-szá, Dante-vé, Michel Angelo-vá és Napóleonná teszi, a tömeg egyhangulag és közfelkiáltással ruházza reá bárkire, a ki valamiben, bármi legyen is az, elérte czélját. Ha egy jegyző képviselővé választatja magát, egy ál-Corneille *Tiridates* című színdarabot ír, egy eunuch háremre tesz szert,

egy katonai tökfilkó véletlenül korszakos csatát nyer, egy gyógyszerésznek eszébe jut, hogy papirdobozokat készítsen a sambre-et-maus-i hadsereg számára és e bőr gyanánt eladott skatulyákkal négyszázezer livre évjáradékot szerez, ha egy házaló összeadja magát az uzsorával és hét-nyolcz milliót születtet vele, melynek ő az apja és az anyja, ha egy prédikáló barát addig beszél az orrán át, mígnem püspök lesz belőle, ha egy jószágkormányzó oly gazdagon hagyja ott állását, hogy pénzügyminiszterré teszik, az emberek lángészről beszélnek, épp úgy, mint a hogy Szépséget emlegetnek, ha Mousuqeton alakjáról és Felséget, ha Claudius pufókságáról van szó. A feneketlenség csillagképeivel összetévesztik azokat a csillagformákat, melyeket a kacsák lábai nyomnak a pocsolyák puha iszapjába.

XIII.

Bienvenu úr hitvallása.

Az orthodoxia szempontjából nincs mit firtatnunk a dignei püspök úr véleményeit. Ily lélekkel szemben csak tisztelet az érzésünk. Az igaz embernél belsejére nézve hitelt kell adnunk szavainak. De meg különben is, bizonyos természeteknél, ha már alapvonásaikat ismerjük, feltételezzük, hogy a miénktől eltérő hitben is kifejlődhetnek az emberi erény összes szépségei.

Hogy miként vélekedett erről a dogmáról vagy arról a nuptériumról? A belső ember e titkait csak a sír tudja, melybe a lelkek meztelenül szállnak alá. Abban azonban bizonyosak vagyunk, hogy nála a hitbeli nehézségek sohasem oldódtak fel képmutatásban. A gyémánt nem tud rothadni. Bienvenu úr annyit hitt, a menynyit csak tudott. *Credo in patrem!* — kiáltott fel gyakran. Egyébként pedig a jócselekedetekből merítette azt a megnyugvást, mely a lelkiismeretet kielégíti és a mely azt súgja az embernek: Istennel vagy!

A mit azonban meg kell jegyeznünk, az, hogy — úgyszólván — hitén túl a püspökben mérhetetlen szeretet lakozott. És éppen ezért, *quia multum amavit,* tar-

tották őt megsebezhetőnek a „komoly emberek“, a „tekintélyes egyének“ és az „okos emberek“, — megannyi kedvencz szólásformája a mi szomorú világunknak, melyben az önzést a pedantizmus látja el jelszavakkal. Mi volt ez a roppant szeretet? Magasztos jóakarat, mely, mint már jeleztük, kiáradt az emberekre és alkalomadtán elért az élettelen tárgyakig is. A püspök nem ismerte a lenézést. Elnéző volt Isten művei iránt. Minden emberben, még a legjobban is, van valami öntudatlan keményszívűség, melyet tartalékban őrizget az állat számára. A digne-i püspökben nem volt meg ez a keményszívűség, a mely pedig sok papnak sajátos tulajdonsága. Nem ment annyira, mint a brámin, de, úgy látszik, mintha fontolóra vette volna a Prédikátor szavait: „Tudja-e az ember, hová jut az állatok lelke?“ A külszín rútsága, az ösztön eltorzulása nem zavarta és nem bírta felháborodásra; inkább meghatotta, majdnem elérzékenyítette. Elgondolkodásában úgy látszott, mintha az élet látható felszíne mögött okot, magyarázatot vagy mentséget keresett volna reá. Néha úgy tűnt fel, mintha Istentől felvilágosításokat kért volna. Harag nélkül és mintegy a valamely palimpsestust betűzgető nyelvész tekintetével vizsgálta a chaost, a mely még megmaradt a természetben. Ez a merengés néha sajátságos kijelentéseket fakasztott belőle. Egy reggel kertjében sétálgatott, azt hitte, egyedül van, holott nővére, a nélkül, hogy láthatta volna, nyomon kísérte; egyszerre megállt és valamit nézett a földön: nagy, fekete, szőrös, visszataszító pók volt. Nővére hallotta, a hogy e szókra fakadt:

— Szegény állat! Nem az ő hibája.

Miért ne mondanók el a jóság e majdnem isteni gyermekességeit? Mert hát, jól van, gyermekességek; de ezeket a fenséges gyermekességeket találjuk Assisi Szent Ferenczné és Marcus Aureliusnál is. Egy ízben majdnem kificzamította a lábát, mert nem akart eltiporni egy hangyát.

Így élt ez az igaz ember. Néha elszundikált kertjében és képzelni se lehet tiszteletreméltóbbat, mint a milyennek ilyenkor látszott

Bienvenu úr egykor, az ifjúsága sőt férfikora felől keringő hírek szerint is, szenvedélyes ember volt, sőt talán erőszakos is. Egyetemes szelídsége nem annyira az ösztön műve, mint inkább erős meggyőződés eredménye volt, mely az életen át lassan, gondolatonként szivárgott szívébe, mert, mint a sziklában, a jellemben is lehetnek lyukak, melyeken át a vízcseppek behatolnak. Az ilyen kivájások kitörülhetetlenek; az efféle formálódások szét nem rombolhatók.

1815-ben, úgy hiszszük, már mondtuk, hetvenötéves volt, de nem látszott többnek hatvannál. Nem volt magastermetű, kissé hízásnak indult és hogy ezt leküzdje, szeretett nagy sétákat tenni; szilárdan lépdelt és csak kevéssé meggörnyedve járt, a mely részletből azonban mi következtetést se akarunk levonni. XVI. Gergely nyolczvanéves korában is egyenes tartással és mosolyogva járt; de ez nem akadályozta meg, hogy rossz püspök ne legyen. Bienvenu úrnak olyan feje volt, a melyet a közbeszéd „szép fej"-nek nevez; de oly szeretetreméltó volt a kifejezése, hogy feledték a szépségét.

Ha gyermeki vidámságával, mely egyike volt megnyerő tulajdonságainak és a melyről már szóltunk, beszélni kezdett, az ember nyomban otthonosan érezte magát mellette; úgy tetszett, mintha egész lényéből örvendezés áradna. Üde, piros arcza, fehér fogai, melyek közül egy se hullott ki és a melyeket nevetése látni engedett, azt a nyílt és jókedélyű kifejezést adták neki, melynek láttára azt mondjuk: Ez az ember — jó fiú, ez az aggastyán — derék ember. Emlékezhetünk reá, ezt a benyomást keltette Napoleonban is. Az első pillanatban annak, a ki először találkozott vele, valóban nem látszott másnak, mint derék embernek. De ha csak néhány óráig volt is mellette és látta, a mint gondolatokba merül, a derék ember lassanként átalakult és valami imponáló kifejezést öltött; széles és komoly homloka, melyet ősz haja fenségessé tett, fenségesnek látszott az elmélkedés erejénél fogva is; jóságából magasztosság bontakozott ki, a nélkül, hogy a jóság megszünt volna ragyogni; az ember olyasféle megilletődést

érzett, mint ha egy mosolygó angyalt látna, mely szárnyait bontogatja, a nélkül, hogy megszünnék mosolyogni. Tisztelet, kimondhatatlan tisztelet hatotta át az embert, apránként betöltötte a szívét és éreznie kellett, hogy amaz erős, kipróbált és elnéző lelkek egyike áll előtte, melyekben a gondolat oly emelkedett, hogy csak szelíd lehet.

A hogy láttuk, a püspök napjait az imádkozás, a vallási szertartások végzése, az alamizsnálkodás, a szomorkodók vígasztalása, egy kis darab föld megművelése, a testvériesség gyakorlása, a mértékletesség, a vendégszeretet, az önmegtagadás, a bizalom, a tanulás és a munka töltötte be. És valóban *betöltötte,* mert a püspök minden napja egész szinültig volt a jó gondolatokkal, a jó szókkal és a jó cselekedetekkel. Mindazonáltal nem volt teljes, ha a hideg vagy esős idő megakadályozta, hogy, miután a két nő nyugalomra tért, elalvás előtt egy-két órát kertjében sétálgasson. Úgy látszott, mintha az éjszakai égbolt nagyszerű látványain való elmélkedés valami előkészületi szertartás lett volna nála az álomra. Néha, késő éjjeli órán, a két öreg nő, ha még nem aludt el, hallotta, a hogy lassú léptekkel járkál a fasorban. Ilyenkor egyedül volt önmagával, komoly, megbékélt, imádkozó gondolatokba mélyedve és lelkének derűjét összehasonlítva az éther derűjével, meghatottan szemlélve a csillagzatok látható ragyogását és Isten láthatatlan ragyogását, kitárta lelkét a gondolatoknak, melyek az Ismeretlen-ből hullottak beléje. E pillanatokban, mikor felajánlotta szívét, mint a hogy az éjjeli virágok felajánlják illatukat, lámpásként égve a csillagos éjben és túláradó lelkesüléstől hevülve a teremtés egyetemes ragyogásának láttára: talán maga sem tudta volna megmondani, mi történik elméjében; úgy érezte, mintha valami elszállana belőle és valami leszállana reája. Rejtelmes cserélkezése a lélek mélységeinek és a mindenség mélységeinek! Isten nagyságára és jelenvalóságára gondolt; a rejtelmes és különös jövő örökkévalóságra; a még rejtelmesebb és még különösebb elmult örökkévalóságra; a szemei előtt minden irányban feltáruló végtelenségre és a nélkül, hogy igyekezett volna felfogni a felfogha-

tatlant, csak nézett. Nem tanulmányozta Istent, hanem elkáprázott tőle. Szemlélte az anyag ama nagyszerű összetalálkozásait, melyek formát adnak az anyagnak, megállapítják és feltüntetik az erőket, egyéniségeket teremtenek az egységben, méreteket adnak a kiterjedésnek, számlálhatatlanságot visznek a végtelenbe és a világosság erejéből létrehozzák a szépséget. E találkozások szünet nélkül csomózkodnak és oldódnak; innen az élet és a halál.

Leült egy fapadra, mely egy ritkás lugashoz támaszkodott és a gyümölcsösfák vékony és össze-vissza görbült rajzolatán át nézte a csillagokat. Ez a szegényesen beültetett és viskókkal meg fészerekkel beépített negyedholdnyi föld kedves volt előtte s elég volt neki.

Mi kellett több ennek az aggastyánnak, a ki oly kevés pihenőt engedő életének pihenőjét megosztotta nappal a kertészkedés és éjjel az elmélkedés között? E szűk terület, melynek az égbolt alkotta a tetőzetét, nem volt-e elég, hogy felváltva legfenségesebb műveiben imádja Istent? Nem volt-e itt együtt minden és mit kívánhatott volna még többet? Kis kertecske, melyben sétálgasson és a végtelenség, melyen elmerengjen. Lábainál, a mit művelni és takarítani lehet; feje felett a mi tanulmányozásra és elmélkedésre való; néhány virág a föld színén és az összes csillagok az égbolton.

XIV.

Miként gondolkozott?

Még egy szót.

Minthogy az efféle részletek, különösen napjainkban és hogy divatos kifejezést használjunk, bizonyos „pantheista“ látszatot adhatnának a dignei püspöknek is, gáncs vagy dícséretként, azt a hitet kelthetnék, hogy a jelen században sajátos ama bölcselmi rendszerek egyikét vallotta, melyek néha a magányos elmékben kicsíráznak, megszerkesztődnek és addig növekednek, mígnem a vallás helyét foglalják el, — hang-

súlyozva jelentjük ki, hogy senki, a ki Bienvenu urat ismerte, nem vélte magát feljogosítva ilyen föltevésre. A szív volt az, mely ezt a férfiút megvilágosította. Bölcsesége annak a fénynek volt a műve, mely innen ered.

Semmi rendszer, sok cselekedet. A homályos elmélkedések szédületbe ejtenek; semmi jel se mutatta, hogy elméjét az apocalypsisekbe engedte volna tévelyegni. Az apostol lehet merész; de a püspöknek félénknek kell lennie. Alkalmasint lelkiismeretbe vágónak tartotta volna, hogy túlságosan firtasson bizonyos problémákat, melyek mintegy a rettenetes lángelmék számára vannak fentartva. Szent irtózat ül a rejtély kapualjában; e komor nyílások tátongva állanak, de az élet járókelőjének azt súgja valami, hogy nem szabad belépni. Jaj annak, a ki beteszi a lábát! A lángelmék az elvontságok és a tiszta speculatio hallatlan mélységeiben és, hogy úgy mondjuk, a dogmák felett állva, terjesztik ott elő eszméiket Istennek. Fohászuk vakmerő vitára szólítás. Imádásuk kérdező természetű. Ez a közvetetlen vallás, telve szorongással és felelősséggel azokra nézve, a kik megkísérlik, hogy megmásszák a meredélyeit.

Az emberi elmélkedésnek nincsenek határai. Saját koczkázatával és a maga veszélyére elemzi és kutatja tulajdon káprázatát. Szinte azt lehetne mondani, hogy valami ragyogó visszasugárzás folytán kápráztatja vele a természetet is; a rejtelmes világ, mely bennünket körülvesz, visszaadja, a mit kap, — a szemlélők alkalmasint maguk is szemléltek. Bármint van is, vannak a földön emberek, — vajjon emberek ezek? — a kik az álom láthatárának szélén határozottan látják a Feltétlen magaslatait és a kik előtt feltárul a végtelen hegység rettenetes látománya. Bienvenu úr nem tartozott ez emberek közé; Bienvenu úr nem volt lángelme. Visszariadt volna e csúcspontoktól, melyekről néhányan, még pedig igen nagy elmék is, mint például Swedenborg és Pascal a tébolyba siklottak alá. E hatalmas álmodozásoknak bizonyára megvan az erkölcsi hasznuk és e meredek utak az eszményi tökéletességhez közelítenek; de ő a kurtább ösvényt választotta: az evangéliumot.

Nem próbálta, hogy miseingjével Illés próféta kö-

penyének redőzetét utánozza, a jövőnek semmiféle sugarát se vetítette az elérkezendő események homályos kötegére, nem igyekezett lánggá sűríteni a dolgokból kiáradó világosságot, nem volt próféta és nem volt mágus. Ez az alázatos lélek szeretett, — ennyi az egész.

Valószínű, hogy az imádságot emberfeletti áhítozásig terjesztette; de épp úgy nem lehet túlságosan imádkozni, mint a hogy nem lehet túlságosan szeretni és ha a szövegeken túlmenő imádkozás eretnekség, akkor Szent Teréz és Szent Jeromos eretnekek voltak.

Mindenhez odahajolt, a mi nyög és vezeklik. A világegyetem olybá tűnt fel neki, mint valami roppant beteg, mindenütt lázat érzett, mindenünnen szenvedést hallott ki és a nélkül, hogy a titok megfejtését keresné, igyekezett bekötözni a sebet. A teremtett dolgok félelmetes látványa elérzékenyedést fejlesztett benne; nem törődött mással, mint hogy magának meglelje és másokban fölkeltse a sajnálat és az enyhítés legjobb módját. E jó és ritka papnak minden, a mi van, a szomorkodás állandó tárgya volt, mely vígasztalást kíván.

Vannak emberek, a kik aranyat bányásznak; ő a könyörület kibányászásával foglalkozott. Az egyetemes nyomor volt a bányája. A mindenütt jelenvaló fájdalom csak a mindenkor tevékeny jóságra szolgált alkalmul. *Szeressétek egymást,* — ezt tökéletesen elégnek nyilvánította, nem kívánt többet és ebben állt egész tanítása. Egy alkalommal az az ember, a ki „bölcsész"-nek hitte magát, az a szenátor, a kit már említettünk, így szólt a püspökhöz:

— De hát nézzen körül a világon: mindenek harcza mindenek ellen; a legerősebb a legeszesebb. Az ön *szeressétek egymást* igéje merő ostobaság.

— *Nos,* — felelt Bienvenu úr, a nélkül, hogy vitába bocsátkozott volna, — *ha ostobaság, a léleknek beléje kell zárkóznia, mint a gyöngynek a kagylóba.*

Ő maga beléje is zárkózott, benne élt, tökéletesen beérte vele és nem törődött a roppant kérdésekkel, melyek vonzzák és rettentik az embert, az elvont szemlélet kifürkészhetetlen látképeivel, a metaphysika meredélyeivel, mindazokkal a mélységekkel, melyek az apostol

szemében Isten fogalmában, az istentagadó felfogásában a semmiségben egyesülnek: nem feszegette a sorsnak, a jónak és a rossznak kérdését, a teremtménynek a teremtmény ellen való harczát, az emberi öntudatot, az állat gondolkodó álomjárását, a halálban bekövetkező átalakulást, a sírbaszállt élet újrakezdődését, az egymásra következő szerelmeknek az örökös én-en való megmagyarázhatatlan nyomát, a lényeget, az állományt, a Semmi-t és a Létező-t, a lelket, a természetet, a szabadságot, a szükségszerűséget, — meredek problémák, sűrű sötétségek, melyek fölé odahajolnak az emberi elme gigászi arkangyalai; rémületes örvények, melyeket Lucretius, Manu, Szent Pál és Dante villámló szemmel néznek, oly tekintettel, mely mereven szembenézve a végtelennel, úgy tetszik, mintha csillagokat gyújtana ki benne.

Bienvenu úr egyszerűen olyan ember volt, a ki tudomásul vette a titokteljes kérdéseket, a nélkül, hogy firtatta, felkavarta és elméjét általuk nyugtalanítani engedte volna és a kinek lelke komoly tisztelettel volt a homály iránt.

MÁSODIK KÖNYV.

A bukás.

I.

Egy vándornap estéje.

1815 október havának első napjai egyikén, körülbelül egy órával napnyugta előtt, egy gyalogszerrel utazó ember ért be a kis Digne városba. Az a néhány lakos, a ki e pillanatban az ablaknál vagy a ház küszöbén állott, bizonyos nyugtalansággal nézte az utast. Bajos lett volna nyomorúságosabb külsejű embert látni. Középtermetű, zömök és izmos, javakorabeli férfi volt. Úgy negyvenhat-negyvennyolcz éves lehetett. Lehajtott bőrellenzős sapkája részben eltakarta arczát, mely barna

volt a naptól és a széltől és a melyen gyöngyözött az izzadság. Durva, sárga vászonból való inge, melyet nyakánál kis ezüsthorog tartott össze, látni engedte szőrös mellét; kötélmódjára összecsavart nyakkendőt viselt, kopott és foszladozó kék vászonnadrágot, mely az egyik térdén fehér, a másikon lyukas volt, rongyos ócska szürke zubbonyt, mely az egyik könyökön zsineggel odakötött zöld posztódarabbal volt kifoltozva, a hátán tömött, jól összehurkolt, egészen új katonatarisznya lógott, kezében óriási, bütykös botot tartott, kapczátlan lábai szöges czipőkbe voltak bujtatva, haja kurtára nyírva és szakálla hosszúra eresztve.

A verejték, a hőség, a gyaloglás és a por még valami különös piszkossággal tetézték e züllött külsőt. Haja kurta volt és mégis borzas, mert már kezdett megnőni és úgy látszott, hogy egy idő óta nem nyírják.

Senki se ismerte, nyilván csak áthaladóban volt. Honnan jött? Dél felől. Talán a tengerpartról, mert ugyanazon az utczán jött be Digne-be, a mely hét hónappal azelőtt Napoleon császárt látta elvonulni, mikor Cannesból Páris felé tartott. Ez az ember bizonyára egész nap gyalogolt. Nagyon fáradtnak látszott. A város alján elterülő ó-város asszonyai látták, hogy a Gassendi-boulevard fái alatt megállt és ivott a sétány végén levő kútból. Ugyancsak szomjasnak kellett lennie, mert a gyermekek, a kik követték, látták, hogy kétszáz lépéssel odább, a piaczi kútnál ismét megállt és újra ivott.

A Poichevert-utcza sarkára érve balra fordult és a polgármesteri hivatal felé irányította lépteit. Bement; egy negyedóra múlva kijött. A kapú mellett egy zsandár ült a kőpadon, melyre márczius 4-én Drouot tábornok fölállt, hogy Digne megrémült lakosainak fölolvassa a Juanöbölből keltezett kiáltványt. Az ember levette sapkáját és alázatosan köszönt a zsandárnak.

A zsandár, a nélkül, hogy viszonozta volna a köszöntést, figyelmes tekintetet vetett reá, egy darabig követte a szemével, aztán bement a városházába.

Volt abban az időben Digne-ben egy szép fogadó, mely a *Colbasi kereszthez* volt czímezve. E fogadóban

egy bizonyos Labarre Jacquin volt a vendéglős, kinek nagy tekintélyt biztosított a városban, hogy rokonságban állt egy másik Labarre-ral, a ki Grenobleban a *Három dauphinhez* címzett fogadónak volt a tulajdonosa és a ki valaha a vezetők között szolgált. A császár partraszállásakor nagy híre kelt a vidéken a *Három dauphin*-nek. Beszélték, hogy Bertrant tábornok, fuvarosnak öltözve, január havában gyakran megfordult e fogadóban és ott becsületrend-kereszteket osztogatott a katonáknak és marék aranyakat a polgároknak. Annyi bizonyos, hogy a császár, mikor bevonult Grenoble-ba, visszautasította, hogy a prefektúra palotájába szálljon; megköszönte a polgármester ajánlatát és azt mondta: — *Van itt egy derék ember, a kit ismerek. Annál fogok lakni* — és a *Három dauphin*-be szállt. A *Három Dauphin*-beli Labarre e dicsősége huszonöt mérföldnyi távolságból is reásugárzott a *Colbasi kereszt* Labarrejára. Csak úgy emlegették, hogy: *Annak a grenobleinek az unokatestvére.*

Az ember egyenesen ennek a fogadónak tartott, mely a legjobb volt a vidéken. Belépett a konyhába, mely mindjárt az utczáról nyilt. Minden kemczébe be volt gyujtva; a tűzhelyen vidám láng lobogott. A fogadós, a ki egyszersmind a szakács is volt, sürgölődve járt a lábasok és fazekak között, nagyon elfoglaltnak látszott és készítette a pompás ebédet a szekereseknek, a kiknek hahotázása és zajos beszéde idehallatszott az egyik szomszéd teremből. Mindenki, a ki utazott, tudja, hogy senki se él jobban, mint a szekeresek. A tűz előtt, hosszú nyárson fehér foglyoktól és fajdkakasoktól közrefogva kövér nyúl pirult; a tűzhelyen a lauzet-i tóból való két nagy ponty és egy pisztráng főtt, melyet az allozi tóban fogtak.

A fogadós, hallva, hogy nyílik az ajtó és új vendég lép be, a nélkül, hogy fölnézett volna a fazekakról, szólt:

— Mi tetszik?

— Ételt és szállást keresek, — mondá az ember.

— Az könnyen kerül, — felelt a fogadós. Ekkor azonban hátranézett és egy szempillantással végigmustrálva az utas egész alakját, hozzátette: — Készpénzért.

Az ember zubbonya zsebéből egy nagy bőrerszényt vett elő és mondá:

— Van pénzem.

— Úgy hát tessék parancsolni, — szólt a fogadós.

Az ember ismét zsebre dugta az erszényt, levette tarisznyáját, letette az ajtó mellé a földre, botját kezében tartotta és leült egy alacsony padra, a tűz mellé. Digne a hegyek között fekszik. Az októberi esték ott hüvösek.

— Sokára lesz még az ebéd? — kérdezte az ember.

— Rögtön készen lesz, — felelt a fogadós.

Miközben az új vendég, hátat fordítva, melegedett, Labarre Jacquin, az érdemes fogadós czeruzát vett ki a zsebéből, azután letépett egy darabot egy régi ujságlapból, mely az ablak mellett levő kis asztalon hevert. A lehasított rész fehér szélére egy-két sort írt, aztán e papirdarabkát, összehajtva, de le nem pecsételve, odaadta egy kis fiúnak, a ki úgy látszott egyszemélyben kukta is, meg inas is mellette. A fogadós egy szót súgott a kukta fülébe és a gyermek futva elsietett a polgármesteri hivatal irányába.

Az utas mindebből mitse látott.

Újból kérdezte: — Mikor lesz az ebéd?

— Mindjárt, — felelt a fogadós.

A gyermek visszaérkezett. Magával hozta a papirdarabkát. A vendéglős sietősen nyitotta szét, mint az olyan ember, a ki választ vár. Figyelmes arczkifejezéssel olvasta el az írást, aztán lehajtotta fejét és egy pillanatig gondolkodva állt. Végre egy lépést tett az utas felé, a ki úgy látszott, kevéssé derűs gondolatokba volt mélyedve.

— Uram, — mondá a fogadós, — nem lehetek a szolgálatjára.

Az ember félig fölegyenesedett ültében.

— Miért? Talán fél, hogy nem fizetek? Ha akarja, előre fizetek. Már mondtam, hogy van pénzem.

— Nem ez az ok.

— Hát mi?

— Önnek van pénze . . .

— Igen, — mondá az ember.

— De nekem, — folytatá a fogadós, — nincs szobám.

Az ember nyugodtan válaszolt: — Elalszom én az istállóban is.

— Nem tehetem.

— Miért?

— A lovaknak kell minden hely.

— Nos hát, — szólt az ember, — a csürben se bánom. Adjon egy zsupp szalmát valami szögletben. Majd ebéd után meglátjuk.

— Nem adhatok ebédet se.

Ez a mérsékelt, de határozott hangú kijelentés meghökkentette az idegent. Fölállt.

— De hiszen meghalok az éhségtől. Napkelte óta gyalogolok. Tizenhét mérföldet tettem. Fizetek. Enni akarok.

— Nincs semmim.

Az ember hangosan nevetésre fakadt és a tűzhely meg a lábasok felé fordúlt.

— Semmi? Hát ez?

— Ez mind le van foglalva.

— Kinek?

— A szekeres uraknak.

— Hányan vannak?

— Tizenketten.

— Húsz ember is jóllakhatik ebből.

— Mindent lefoglaltak és már az árát is kifizették.

Az ember leült és a nélkül, hogy hangja hevesebbé lett volna, szólt:

— Korcsmában vagyok, éhes vagyok, itt maradok.

A fogadós ekkor füléhez hajolt és oly hangsúlyozással, mely összerezzentette, mondta neki:

— Menjen.

Az utas e pillanatban meghajolva ült és botja vasas végével a tűzben piszkált. Élénken hátrafordult, de ahogy száját feleletre nyitotta, a fogadós mereven reánézett és még mindig halk hangon folytatta: — Nos hát, elég volt a szóból. Ha akarja, megmondom a nevét. Valjean Jánosnak hívják. És azt is megmondjam, hogy

micsoda? Mikor belépett, mindjárt gyanítottam valamit, elküldtem a polgármesteri hivatalba és itt van, hogy mit feleltek. Tud olvasni?

E szavakkal, egészen szétnyitva, odatartotta az idegennek a darab papirost, mely az imént a fogadóból a polgármesteri hivatalba és a polgármesteri hivatalból a fogadóba vándorolt. Az ember egy pillantást vetett reá. Kis szünet multán a fogadós folytatta:

— Megszoktam, hogy mindenkivel udvariasan beszéljek. Menjen.

Az ember lehajtotta a fejét, fölvette a tarisznyát, melyet a földre tett volt és elment.

Kifordult a főutczára. Csak úgy találomra haladt előre, szorosan a házak mellett, majdnem súrolva a falat, mint az olyan ember, a kit megszégyenítettek és a ki szomorú. Egyszer se nézett vissza. Ha visszatekint, láthatta volna, hogy a *Colbasi kereszt* fogadósa, vendégfogadójának összes utasaitól és az utcza járókelőitől környezve ott áll a küszöbön, élénken beszélve és ujjával feléje mutatva és a csoport bizalmatlan és rémüldöző tekinteteiből kiolvashatta volna, hogy idejövetele hamarosan az egész város beszédtárgya lesz.

Mindebből mitse látott. A lesújtott emberek nem néznek hátra. Nagyon is jól tudják, hogy a balsors nyomon követi őket.

Így haladt egy ideig, vaktában járva az utczákat, melyeket nem ismert és, mint a hogy az a szomorúságban meg szokott történni, feledve fáradtságát. Egyszerre nagyon kezdte érezni, hogy éhes. Az éj közelgett. Körülnézett, hogy nem lát-e valami helyet, a hol meghúzza magát.

A szép fogadó zárva volt előtte; valami szerény korcsmát, jó szegényes búvóhelyet keresett.

Az utcza végén éppen e pillanatban világosság gyuladt ki; az alkonyi égbolt fehérségében egy vasrúdra függesztett fenyőág körvonalai rajzolódtak ki. Odament.

Csakugyan korcsma volt. Az, a mely a Chaffaux-utczában van.

Az utas megállt egy pillanatra és az ablakon át benézett az alacsony terembe, melyet egy kis asztali lámpa

és a tűzhely vidáman lobogó lángja világított meg. Néhány ember iddogált benne. A korcsmáros a tűznél melegedett. A láng felett vaskampóra akasztott fazék rotyogott.

A korcsmába, mely egyszersmind olyan fogadóféle is volt, két ajtón lehetett belépni. Az egyik az útczára szolgál, a másik egy kis, trágyával tele udvarra nyílik.

Az útas nem merte az útczai ajtót választani. Besompolygott az udvarba, megint megállt, aztán félénken megnyomta a kilincset és benyitott.

— Ki az? — szólt a gazda.

— Valaki, a ki vacsorát és szállást kér.

— Helyes. Itt lehet enni is, meg aludni is.

Belépett. Az iddogálók mind feléje fordultak. Az egyik oldalról a lámpa, a másikról a tűzhely lángja vetett reá világosságot. Egy ideig vizsgálgatták, miközben ő lerakta a tarisznyáját.

A korcsmáros újra szólt hozzá:

— Itt a tűz. A vacsora a fazékban fő. Jöjjön, melegedjék, pajtás.

Odaült a tűzhely mellé. Kinyújtotta fáradságtól elgyötört lábait; a fazékból jó illat szállt feléje. A mennyire lehajtott sapkájától látni lehetett, arcza a jólérzés kifejezését öltötte, vegyítve azzal az oly szívreható jelleggel, melyet a sok szenvedés ad.

Egyébként szilárd, erélyes és szomorú arczéle volt. Arczkifejezése igen sajátságos természetű volt: első tekintetre alázatosnak látszott, hogy végül aztán szigorúnak tűnjék fel. Szemei úgy fénylettek szemöldökei alatt, mint a tűz a bokor mögül.

Az asztalnál ülő iddogálók egyike azonban egy halárús volt, a ki, mielőtt a chaffaux-útczai korcsmába jött, Labarre istállójába kötötte be a lovát. A véletlen úgy intézte a dolgot, hogy aznap reggel már találkozott ezzel a gyanús külsejű idegennel, a hogy Bras-d'Asse és más nem tudom, micsoda helység között (gondolom Escoublon volt) gyalogolt. A mikor találkozott vele, az ember, a ki már nagyon fáradtnak látszott, kérte, hogy vegye fel a nyeregbe, a mire a halárús azzal felelt, hogy meggyorsította a lova lépteit. Félórával ezelőtt ez a halárús is

ott volt a csoportban, mely Labarre Jacquin-t körülállta, sőt maga is elmondta a *Colbasi kereszt* vendégeinek, mily kellemetlen találkozása volt reggel. Most észrevétlenül intett a korcsmárosnak. Ez odament hozzá. Pár pillanatig halk hangon beszélgettek. Az idegen gondolataiba mélyedten ült.

A korcsmáros visszament a tűzhelyhez, durván megérintette az ember vállát és szólt:

— Takarodjál!

Az idegen hátrafordult és csöndesen felelt:

— Ah! hát tudja? . . .

— Igen.

— A másik fogadóból elküldtek.

— Innen pedig kidobnak.

— Hát hova menjek?

— Máshova.

Az ember fogta a botját, a tarisznyáját és ment.

A hogy kilépett az utczára, néhány gyermek, a kik a *Colbasi kereszt*-től fogva kísérték és a kik várakozni látszottak reá, köveket hajigáltak utána. Haragosan fordult vissza és botjával megfenyegette őket; a gyermekek szétrebbentek, mint valami madárcsapat.

Az útas a börtön elé ért. A kapú mellett csöngettyű volt, melyről vaslánczok lógott alá. Az idegen csöngetett.

Egy kis vasrácsos ablak kinyílt.

— Felvigyázó úr, — szólt az útas, tiszteletteljesen leemelve sapkáját, — nem lenne oly szíves, hogy beeresztene és szállást adna éjszakára?

— A börtön nem fogadó, — felelt egy hang. — Fogassa el magát. Akkor majd bejöhet.

És az ablak bezárult.

A vándor befordult egy kis utczába, melyben sok kert van. Egynéhányuk csak sövénynyel van kerítve, a mi nyájas színt ád az utczának. E kertek és sövények között megpillantott egy egyemeletes házat, melynek ablakában világosság látszott. Itt épp úgy benézett, mint az imént a csapszékbe. Nagy, fehérre meszelt szoba volt, benne színes szövettel elfüggönyözött ágy, az egyik sarokban bölcső, néhány faszék, a falon pedig egy kétcsövű puska. A szoba közepén terített asztal állott. Réz-

lámpa vetett világosságot a durva szövésű fehérvászon asztalterítőre, a czinkkorsóra, mely borral volt telve, és ezüstként csillogott és a barna leveses tálra, melyből párologva szállt a gőz. Az asztalnál egy körülbelül negyvenévesnek látszó, vidám és nyílt arczkifejezésű ember ült, a ki egy kis gyermeket lovagoltatott a térdén. Az apa nevetett, a gyermek kaczagott, az anya mosolygott.

Az idegen egy pillanatig merengve nézte e nyájas és megbékéltető képet. Mit érzett? Azt csak ő maga mondhatta volna meg. Alkalmasint azt gondolta, hogy ez a vidám otthon vendégszerető lesz és a hol ennyi boldogságot lát, talán egy kis részvétet is talál.

Halkan megkopogtatta az ablakot.

Nem hallották.

Újra kopogott.

Hallotta, a mint az asszony mondja:

— Emberem, úgy hallom, kopognak.

— Dehogy, — felelt a férj.

Harmadszor is kopogott.

A férj felállt, fogta a lámpát és az ajtóhoz lépett, melyet kinyitott.

Magastermetű, félig paraszt-, félig kézműves-formájú ember volt. Nagy bőrkötényt viselt, mely egész a bal válláig ért és a melyen elől, övébe tűzve, egy kalapács, egy vörös zsebkendő, egy lőportartó meg mindenféle más tárgy lógott. Fejét hátraszegte; nyitott és lehajló inge látni engedte meztelen és fehér bikanyakát. Sűrű szemöldöke, rengeteg fekete barkója volt, szemei kidülledtek, álla előre állt és egész valóján rajta volt az otthonérzés kifejezése, a mi valami leírhatatlan.

— Bocsánat, — szólt az idegen. — Nem adhatna jó pénzért egy tányér levest és egy kuczkót abban a kunyhóban, ott a kertben, a hol meghálhassak? Mondja, megteheti? Jól megfizetem.

— Kicsoda maga? — kérdezte a ház gazdája.

— Puy-Moissonból jövök, — felelte az ember. — Egész nap gyalogoltam. Tizenhét mérföldet jöttem. Meghálhatok itt? Jól megfizetem.

— Jóravaló embernek adnék szállást, ha megfizet

érte, — mondá a paraszt. — De miért nem megy fogadóba?

— Nincs hely.

— Eh! az nem lehet. Nincs ma se heti, se országos vásár. Volt Labarre-nál?

— Igen.

— Nos?

Az idegen zavarral válaszolt:

— Nem tudom, nem fogadott be.

— Volt annál az izénél, a chaffaux-utczai korcsmárosnál is?

Az idegen zavara növekedett. Dadogva válaszolt:

— Annál se kaptam helyet.

A paraszt arcza gyanakvó kifejezést öltött. Újra tetőtől-talpig végigmustrálta az idegent és egyszerre, mintegy megrettenve felkiáltott:

— Talán maga az az ember? . . .

Újból egy pillantást vetett reá, három lépést tett hátrafelé, a lámpát visszaállította az asztalra és leakasztotta puskáját a falról.

Ezalatt a paraszt szavaira: *Talán maga az az ember?* . . . az asszony felállt, karjai közé kapta két gyermekét és hirtelen férje mögé menekült és fedetlenül maradt nyakkal, rémült szemekkel, iszonyattal nézte az idegent, miközben halkan mormogta: Veszett eb.

Mindez rövidebb idő alatt történt, mint a mennyi az elbeszélésére kell. Miután néhány perczig úgy vizsgálgatta az idegent, mintha valami viperát nézne, a ház gazdája újra az ajtóhoz lépett és szólt:

— Takarodjál!

— Irgalomból egy pohár vizet, — felelt az ember.

— Golyót, ha akarsz, — mondá a paraszt.

Aztán hevesen becsapta az ajtót és az ember két súlyos retesz előretolásának zörgését hallotta. Egy pillanat mulva az ablak fatáblája is becsukódott és kihallatszott, hogy vasreteszt tolnak mögéje.

Az éj mindjobban beállt. Az Alpok hideg szele fújt az utczákon. A kihúnyó napvilágnál az utczát szegélyező kertek egyikében az idegen egy kunyhófélét pillantott meg, mely úgy látszott, gyepből van összeta-

pasztva. Elszántan keresztüllépett a fakorláton és a kertben volt. A kunyhónak tartott, melynek ajtajául egy szűk és alacsony kis nyílás szolgált és a mely azokhoz a viskókhoz hasonlított, a minőket az útkaparók az útak mentén szoktak összetákolni. Bizonyára azt hitte, ez is valami útkaparó kunyhója; éhezett és fázott; az éhségbe már beletörődött, de legalább a hideg ellen védelmet talált. Az effajta kunyhók éjszaka rendszerint üresen állanak. Hasra feküdt és becsúszott a kunyhóba. Meleg volt benne és elég jó szalmafekhelyre lelt. Egy pillanatig kinyújtózva feküdt a szalmán, a nélkül, hogy mozdulni tudott volna, annyira el volt fáradva. Azután, merthogy a hátán levő tarisznya nyomta, de meg mert éppen só vánkosnak szolgálhatott, kezdte kioldani a szíjat. E pillanatban vad morgást hallott. Feltekintett. A kunyhó nyílásában a homályban egy óriási véreb feje rajzolódott ki.

Kutyaólban volt.

Az ember maga is izmos és félelmes ellenfél volt; kezébe kapta botját, tarisznyáját pajzsként maga elé tartotta és a hogy tudott, kibújt a kunyhóból, a miközben rongyai még jobban össze-vissza tépődtek.

Kiment a kertből is, de hátrálvást haladva, kénytelen lévén a kutyát távol tartani, botjával ahhoz a mesterkedéshez folyamodni, a mit a vívómesterek a *fedett rózsa* módszerének neveznek.

Mikor nagy ügygyel-bajjal kívül ért a kerítésen és újra az utczán volt, egyedül, fekhely, fedél, menedék nélkül, elkergetve még e szalmaágyról, még e nyomorult odúból is, inkább lezuhant, semmint leült egy kőre és egy arra haladó embernek úgy tetszett, hogy hallja, a mint felkiált:

— Még csak kutya se vagyok!

Csakhamar felállt és újra elindult. Kiment a városból, abban a reményben, hogy a mezőn majd talál egy fát vagy boglyát, a hol meghúzhatja magát.

Igy haladt egy darabig, lehorgasztott fejjel. Mikor már távol érezte magát minden emberi lakhelytől, felvetette szemeit és körülnézett. A mezőn volt, előtte ala-

csony, tarlós halom, a milyeneket aratás után lehet látni és a melyek rövidre nyírt hajú fejekhez hasonlítanak.

A láthatár egészen fekete volt; ezt nemcsak az éj sötétje tette, hanem alacsonyan álló felhők voltak, melyek mintha a halomra támaszkodtak volna és onnan emelkedtek és betöltötték az egész égboltot. Mindazonáltal, merthogy a hold felkelőben volt és a zeniten is úszott még valami alkonyati világosság, a felhők a magasban fehéres boltivet alkottak, melyből némi fény esett a földre.

A föld tehát világosabb volt, mint az ég, a mi különösen komor látvány s a kis és nyomorúságos domb körvonalai határozatlanul és fakón váltak ki a sötét látóhatárból. Az egésznek visszataszító, szűk, gyászos és körülzárt volt a képe. A mező puszta volt és a dombon is csak egy fa állott, mely zizegve hajladozott néhány lépésnyire az utastól.

Ez az ember nyilvánvalóan nem szokta meg az értelemnek és az elménck azt a finom tapintatát, mely érzékennyé tesz a dolgok rejtelmes arczulata iránt; mindazonáltal az égbolt, a halom, a síkság és a fa valami oly mélységesen szomorú látvány volt, hogy miután egy pillanatig mozdulatlanul és merengve állott, hirtelen visszafordult. Vannak pillanatok, melyekben a természet is ellenségesnek látszik.

Viszament arra, a merre jött. Digne kapui be voltak zárva. Digne, melynek a vallási háborúk korában ostromokat kellett kiállania, 1815-ben még körül volt kerítve régi, tornyokkal megerősített bástyákkal, melyeket azóta leromboltak. Az ember egy résen búit keresztül és így jutott vissza a városba.

Körülbelől esti nyolcz óra lehetett. Minthogy nem ismerte az utczákat, újra találomra kezdett kóborolni.

Igy jutott el a prefekturához, azután a szemináriumhoz. A hogy e téren a székesegyház előtt elhaladt, öklével megfenyegette a templomot.

E helyen egy nyomda áll a sarkon. Legelőször itt nyomtatták ki a császárnak és a császári gárdának a hadsereghez intézett kiáltványait, melyeket Elba szige-

téről készen hoztak és melyeket maga Napoleon mondott tollba.

Kimerülve a fáradságtól és letéve minden reményről, az ember ledőlt a kőpadra, mely a nyomda ajtaja mellett állott.

E pillanatban egy öreg nő lépett ki a templomból. A homályban megpillantotta az elnyujtózott alakot.

— Mit csinál itt, barátom? — mondá.

Durván és haragosan válaszolt:

— Látja, jó asszony, fekszem.

A jó asszony, a ki méltán megérdemelte ez elnevezést, R. marquisné volt.

— Itt a padon? — kérdé tovább.

— Tizenkilencz évig fából volt a derékaljam, — felelt az ember, — most kőből van.

— Katona volt?

— Igenis, jó asszony. Katona.

— Miért nem megy a fogadóba?

— Mert nincs pénzem.

— Sajnos, nálam nincs több, mint négy sous.

— Csak adja ide.

Az ember elvette a négy soust. A marquisné folytatta:

— Ennyiért nem kap szállást a fogadóban. De mégis, legalább meg kellett volna kísérelnie. Igy nem töltheti az éjet. Bizonyosan fázik és éhezik. Könyörületből is befogadhatták volna.

— Mindenütt kopogtattam.

— Nos?

— Mindenünnen elkergettek.

A „jó asszony" megérintette az idegen kezét és egy kis alacsony házra mutatott, mely a tér tulsó oldalán, a püspöki palota mellett állott.

— Mindenütt kopogtatott? — kérdezte.

— Igen.

— Ott is?

— Nem.

— Hát kopogtasson.

II.

A bölcsességnek okosnak kell lennie.

A dignei püspök úr ez este, miután a városban való sétáját elvégezte, meglehetősen későig maradt bezárkózva szobájában. Egy nagy munkán dolgozott, mely a *kötelességek*-ről szólt és a mely, sajnos, befejezetlenül maradt. Gondosan összekereste mindazt, a mit az Atyák és az egyház tudósai e komoly tárgyra nézve mondanak. Könyvét két részre osztotta; az első általában szólt a kötelességekről, a másodikban külön-külön, az emberek osztályai szerint sorolta fel a kötelességeket. Az általános, mindenkire nézve közös kötelességek, a nagy kötelességek. Ezek négyfélék. Szent Máté felsorolja őket: Isten iránt való kötelességek *(Máté,* VI.); az embernek önmaga iránt tartozó kötelességei *(Máté,* V. 29., 30.); a felebarát iránt való kötelességek *(Máté,* VII. 12.); a teremtmények iránt való kötelességek *(Máté,* 6., 20., 25.). A mi a többi kötelességet illeti, a püspök ezeket másutt találta meg felsorolva és kiszabva; az uralkodók és az alattvalók tekintetében a rómaiakhoz intézett levélben; az előljárókra, hitvesekre, anyákra és fiatalemberekre nézve Szent Péter írásában; a férjekre, apákra, gyermekekre és szolgákra nézve az ephesusaiakhoz intézett levélben; a híveket illetőleg a zsidóknak szóló levélben; a szüzekre nézve a corinthusiakhoz intézett levélben. A püspök szorgalmasan dolgozott, hogy mindezeket a szabványokat összhangzatos egészbe foglalja, a mit aztán a lelkek elé akart terjeszteni.

Még nyolcz órakor is munkában volt, kényelmetlen helyzetben, nagy nyitott könyvvel a térdén, írdogálva apró papirlapokra, mikor Magloirené belépett, hogy az ágy melletti szekrényből szokása szerint kivegye az ezüstneműt. Egy pillanattal utóbb a püspök, sejtve, hogy megvan terítve és hogy nővére talán már várja is, becsukta a könyvet, felkelt asztala mellől és belépett az ebédlőbe.

Az ebédlő hosszúkás, kandallós szoba volt, mely-

nek egyik ajtaja (már említettük) az utczára nyílt, az ablaka pedig a kertre szolgált.

Magloirené csakugyan éppen végzett a terítéssel. Szemét folyton a munkáján tartva, beszélgetett Baptistine kisasszonynyal.

Az asztalon, mely a kandalló közelében volt, lámpa állott. A kandallóban elég jó tűz égett.

Az ember könnyen elképzelheti e két nőt, a kik mindketten túljártak a hatvanon. Magloirené kicsi, kövér, élénk teremtés volt; Baptistine kisasszony szelíd, vékony, törékeny, kissé magasabb, mint a bátyja, barna selyemruhában, a mely szín 1806-ban volt divatos; Baptistine kisasszony akkoriban Párisban vásárolta e ruhát és még most is viselte. Hogy azokat a közönséges kifejezéseket használjuk, melyeknek megvan az az érdemük, hogy egyetlen szóval fejeznek ki oly eszmét, melynek megmagyarázására egy egész lap is alig volna elegendő: Magloirené *parasztasszony*-nak, Baptistine kisasszony pedig *hölgy*-nek látszott. Magloirené fodros, fehér főkötőt viselt, nyakában kis arany érem lógott, az egyetlen női ékszer, mely a házban volt, bő és rövidújju fekete posztóruhájára mocsoktalan fehérségű vállkendő volt vetve, derekára zöld szalaggal vörös és zöld koczkás gyapotkötény volt kötve, melynek a mellt eltakaró részét két gombostű tartotta megerősítve, lábai durva czipőkbe voltak bujtatva és olyan sárga harisnyákat viselt, mint a marseillei asszonyok. Baptistine kisasszony ruhája az 1806-iki divat szerint volt szabva: rövid derék, szűk szoknya, dudoros és gombos ujjak. Ősz hajját *à l'enfant* fésült paróka alá rejtette. Magloirené nézése eszesnek, élénknek és jólelkűnek látszott; egyenlőtlen magasságban álló szájszögletei és az alsónál jóval duzzadtabb felső ajka azonban valami mogorva és parancsoló kifejezést adtak neki. A míg a püspök úr hallgatott, addig Magloirené nagyon határozottan, a tiszteletnek és a szabadszájúságnak sajátos vegyülékével beszélt vele; de mihelyt a püspök úr megszólalt, ő is oly kezesen engedelmeskedett, mint a kisasszony. Baptistine kisasszony még csak nem is beszélt. Ő csak arra szorítkozott, hogy engedelmeskedjék és a püspök tetszé-

sére cselekedjék. Még fiatal korában sem volt csinos, nagy, kidülledő kék szemei voltak és hosszú, nyerges orra; de egész arcza, egész lénye, mint már az elején említettük, kimondhatatlan jóságot lehelt. Kezdettől fogva szelídségre volt rendeltetve; de a hit, a könyörületesség és a remény, e három erény, mely csendesen melegíti a lelket, e szelídséget lassankint a szentségig fokozták. A természet csak báránynak teremtette; a vallás angyalt csinált belőle. Szegény szent leány! Édes emléke az elmúlt időknek!

Baptistine kisasszony azóta annyiszor mondta el, mi történt ez estén a püspöki lakban, hogy sokan, a kik még élnek, ma is még a legcsekélyebb részletekre is emlékeznek.

Abban a pillanatban, amikor a püspök úr belépett, Magloirené kissé hevesebben beszélt a rendesnél. Olyasmiről beszélt a kisasszonynak, a mit gyakran hánytorgatott és a mihez a püspök hozzá volt szokva. Az utczaajtó závárjáról volt szó.

Úgy látszott, hogy Magloire-né, mikor a vacsorához valót bevásárolni járt, különböző helyeken hallott egyet-mást. Egy rossz képű csavargóról beszéltek; azt mondták, hogy egy gyanús formájú ember jött a városba, valahol ott rejtőzködik az utczákban és megeshetik, hogy azoknak, a kik ez éjjel későn merészelnek hazatérni, kellemetlen találkozásban lesz részük. Azt is mondták, hogy a rendőrség nem ér semmit, mert a préfet és a polgármester úr nem szeretik egymást és a balesetek elősegítésével ártani iparkodnak egymásnak. Az okos embereknek tehát maguknak kell a rendőrséget pótolniok és vigyázniok, alaposan elreteszeljék és eltorlaszolják házaikat és *jól bezárják az ajtókat.*

Ez utóbbi szavakat Magloirené különös nyomatékkal mondta; de a püspök, a hogy szobájából, melyben meglehetősen hideg volt, kilépett, a kandalló mellé ült és melegedett, de meg különben is másra gondolt. Nem vett tudomást Magloirené hatásra számító kijelentéséről. Magloirené ismételte a mondatot. Erre Baptistine kisasszony, hogy eleget tegyen Magloirenének, de e mellett fivérét se bántsa meg, félénken megkoczkáztatta

— Hallottad, bátyám, mit mond Magloirené?

— Úgy félig-meddig hallottam valamit, — felelt a püspök. Azután félig megfordulva székével, két kezét a térdén tartva és szivélyes, jókedélyű arczát, melyre a tűz alulról vetett fényt, a vén szolgáló felé fordítva, folytatá:

— Nos hát, halljuk. Mi baj? Mi baj? Már megint valami nagy veszedelemben forgunk?

Erre Magloirené újból elölről kezdte a történetet, tudtán kívül kissé tódítva is a dolgon. Úgy látszik, hogy valami czigány, mezitlábas csavargó, veszedelmes koldusféle van a városban. Labarre Jacquinnál keresett szállást, de nem adtak neki. Látták, hogy a Gassendi-boulevard felől jött és alkonyatkor össze-vissza csatangolt az utczákon. Egy tarisznyás ember, kötél is van nála, még ránézni is borzasztó.

— Igazán? — mondá a püspök.

Ez a kérdező közbeszólás fölbátorította Magloirenét; annak a jelének vette, hogy a püspök is közel jár a megrémüléshez; diadalmas hangon folytatta:

— Igenis, méltóságos úr. Úgy van, a hogy mondom. Ma éjjel még baj lesz a városban. Mindenki mondja. És a rendőrség is oly hanyag. (Ezt üdvös dolog ismételni.) Ilyen hegyes vidéken lakni és még csak nem is világítják az utczákat! Az ember kilép a házból. Olyan sötét van, mint a kemenczében. Amondó vagyok és a kisasszony is azt mondja . . .

— Én, — vágott közbe Baptistine kisasszony, — semmit se mondok. A mit fivérem tesz, helyesen van téve.

Magloirené, mintha nem is hallaná a tiltakozást, folytatta:

— Azt mondjuk, hogy ez a ház egyáltalában nem biztos és ha a méltóságos úr megengedi, elhívom Musebois Paulint, a lakatost, hogy szegezze föl az ajtóra a régi reteszeket; csak egy pillanatig tart az egész és mondom méltóságos úr, hogy kell a retesz, akár ha csak ma éjjelre is; mert hát egy olyan ajtó, a melyen bármely jöttment benyithat, iszonyatos valami és a mellett a méltóságos úrnak még az a szokása is megvan, hogy minden-

kinek „szabad"-ot kiált, sőt, Uram Istenem! még éjszaka is engedelem nélkül jöhet be mindenki . . .

E pillanatban meglehetősen erős kopogás hallatszott az ajtón.

— Szabad, — mondá a püspök.

III.

A tűrő engedelmesség hőstette.

Az ajtó kinyílt.

Hevesen és egész szélességében kitárúlt, mintha valaki erélyesen és elszántan lökte volna be.

Egy ember lépett be.

Már ismerjük ezt az embert Az az utas volt, a kit láttunk, hogy mint keresett fekvőhelyet.

Belépett, még egyet lépett előre és megállt, nyitva hagyva maga mögött az ajtót. Tarisznyája a vállán lógott, botját a kezében tartotta, szemében zord, merész, fáradt és erőszakos kifejezés látszott. A kandalló tüze világosságot vetett reá. Visszataszító, baljóslatú jelenség volt.

Magloirenénak még arra se volt ereje, hogy elsikítsa magát. Reszketett és tátott szájjal állt.

Baptistine kisasszony hátrafordúlt, megpillantotta az embert, a ki belépett és a rémülettől félig fölemelkedett helyéből, aztán lassan a kandalló felé fordítva fejét, fivérére nézett és arcza mélységesen nyugodt és derűs kifejezést öltött.

A püspök nyugodt tekintettel nézte az embert.

A hogy éppen szólásra nyitotta ajkait, kétségtelenül azért, hogy megkérdezze a jövevénytől, mit kíván, ez mindkét kezével botjára támaszkodva pillantását végigjártatta az aggastyánon és a nőkön és be sem várva a püspök kérdését, hangosan megszólalt:

— Valjean János a nevem. Gályarab vagyok. Tizenkilencz évig voltam a bagnoban. Négy napja szabadúltam ki és útban vagyok Pontartiorba, a hol majd laknom kell. Négy nap óta gyalogolok Toulonból. Ma tizen-

hét mérföldet jöttem. Ma este, mikor ideértem, bementem egy fogadóba; elküldtek sárga útlevelem miatt, melyet megmutattam a polgármesteri hivatalban. Meg kellett mutatnom. Voltam egy fogadóban. Azt mondták: Takarodj! Az egyiknél úgy, mint a másiknál. Senki se akart szállást adni. Mentem a börtönbe; az őr nem nyitotta ki az ajtót. Voltam egy kutyaólban. A kutya megmart és elkergetett, mintha ember lett volna. Azt lehetett volna mondani, tudta, hogy ki vagyok. Kimentem a mezőre, hogy a csillagok alatt háljak. Nem voltak csillagok. Gondoltam, eső lesz és nincs Isten, a ki megakadályozza, hogy essék és erre visszatértem a városba, hogy valami kapumélyedést keressek. Itt a téren leheveredtem egy kőre, egy jó asszony erre a házra mutatott és azt mondta, hogy kopogtassak. Kopogtattam. Mi van itt? Fogadó? Van pénzem. A mit megtakarítottam. Százkilencz franc és tizenöt sous, a mit munkámmal tizenkilencz év alatt kerestem a bagnoban. Mindent megfizetek. Bánom is én! Van pénzem. Nagyon fáradt vagyok, tizenhét mérföld gyalog, és nagyon éhes is vagyok. Itt maradhatok?

— Magloirené, — szólt a püspök, — tegyen az asztalra még egy terítéket.

Az ember hármat lépett és közeledett a lámpához, mely az asztalon állt.

— Nézze, — kezdte újból, mintha nem jól értették volna, a mit mondott, — nem ezt gondoltam. Nem hallotta? Gályarab vagyok. Fegyencz. A gályákról jövök. — Zsebéből egy nagy sárga papirlapot vett elő és kezdte szétteregetni. — Itt az útlevelem. Láthatja, hogy sárga. Arra szolgál, hogy mindenünnen elűzzenek, a hova megyek. El akarja olvasni? Én tudok olvasni. A bagnoban tanúltam. Van ott iskola is azoknak, a kik akarják. No hát hallgasson ide, mi van bele írva: „Valjean János, kiszabadult fegyencz, született" — de hát ez mindegy . . . — „Tizenkilencz évig volt a bagnoban. Öt évig betöréses lopásért. Tizennégy évig, mert négyszer próbált megszökni. Igen veszedelmes ember". — Nohát! Mindenki kidobott. Kapok itt szállást? Fogadó ez? Kapok valamit enni és egy helyet, a hol lefeküdjem? Van istállójuk?

— Magloirené, — szólt a püspök, — friss huzatot az alcôve-beli ágyra.

Már mondtuk, hogy mily vakon engedelmeskedett a két nő a püspöknek.

Magloirené kiment, hogy teljesítse a parancsot.

A püspök a jövevényhez fordult.

— Üljön le, uram és melegedjék. Mindjárt vacsorázunk és a vacsora alatt megvetik az ágyát.

Erre az ember egyszerre megértette a dolgot. Eddig komor és kemény arczkifejezése ámulóvá, kétkedővé, örvendezővé változott, rendkívüli színt öltött. Hebegett, mintha eszét vesztette volna:

— Micsoda? Igazán? Itt maradhatok? Nem kerget el? Egy fegyenczet! *Uram*-nak nevez és nem tegez? Takarodj, kutya, — mondták mind. Azt hittem, innen is kiűznek. Ezért is mondtam meg mindjárt, hogy ki vagyok. Oh! a derék asszony, a ki ide utasított! Vacsorát ehetem! Párnás, lepedős ágyban fogok aludni, mint más ember! Ágyban! Tizenkilencz év óta nem aludtam ágyban! Igazán nem kergetnek el? Derék emberek! Hanem hiszen van pénzem. Jól megfizetek. Bocsánat, fogadós úr, mi a neve? Annyit fizetek, a mennyit kér. Derék ember. Fogadós, ugy-e?

— Én, — felelt a püspök, — pap vagyok, a ki itt lakom.

— Pap! — folytatá az ember. — Oh! derék, jóravaló pap! Így hát nem is kér pénzt? Plébános, ugy-e, ennek a nagy templomnak a plébánosa? Persze. Milyen buta is vagyok! Nem vettem észre a sapkáját.

Miközben így beszélt, tarisznyáját és botját letette egy sarokba, útlevelét visszadugta a zsebébe és leült. Baptistine kisasszony szelid tekintettel nézte. Az ember folytatá:

— Maga emberséges ember, plébános úr, nem veti meg az embert. Egy jó pap sokat ér. Hát nem kívánja, hogy fizessek?

— Nem, — felelt a püspök, — tartsa meg a pénzét. Mennyije is van? Azt mondta, hogy százkilencz franc?

— És tizenöt sous, — tette hozzá az ember.

— Százkilencz frank, tizenöt sous. És mennyi idő alatt kereste ezt?

— Tizenkilencz év alatt.

— Tizenkilencz év!

A püspök mélyen felsóhajtott.

Az ember folytatá:

— Még minden pénzem megvan. E négy nap alatt csak huszonöt soust költöttem, a mit úgy kerestem, hogy Grasseban segítettem kocsikat kirakni. Minthogy pap, elmondom, hogy a bagnoban nekünk is volt papunk. Sőt egyszer egy püspököt is láttam. Méltóságos úrnak hívják. A mrajorei püspök volt, Marseilleből jött. A plébánosok plébánosa. Bocsásson meg, ha nem jól fejezem ki, de oly messze van tőlünk! — Hiszen tudja! — A bagno közepén, egy oltárnál misét is mondott és aranyos, csúcsos süveg volt a fején. Csak úgy szikrázott a napfényben. Mi három oldalról sorba álltunk, szemközt ágyúk voltak, égő kanóczczal. Beszélt is, de nagyon messze volt, nem hallottuk. Hát ilyen egy püspök.

A míg így beszélt, a püspök betette az ajtót, mely tárva-nyitva állott.

Belépett Magloirené. Tányért hozott, melyet az asztalra tett.

— Magloirené, — mondá a püspök, — tegye azt a tányért minél közelebb a tűzhöz. — Aztán vendégéhez fordulva folytatá: — Az alpok között hideg az éjjeli szél. Ön átfázhatott, uram?

Valahányszor szeliden komoly és bizalmas hangjával e szót: *uram,* kiejtette, az embernek felragyogott az arcza. A megurazás egy fegyencznek annyi, mint egy pohár víz a *Meduza* valamelyik hajótöröttjének. A becstelenség szomjuhozza a tiszteletet.

— Ez a lámpa nagyon rosszul világít, — mondotta a püspök.

Magloirené elértette és a méltóságos úr hálószobájának kandallójáról kihozta a két ezüstgyertyatartót, melyeket, meggyújtván a gyertyákat, az asztalra állított.

— Plébános úr, — szólt az ember, — maga igen jó ember. Nem vet meg. Nem kerget ki a házából. Gyertyá-

kat gyújt miattam. Pedig nem titkoltam el, hogy honnan jövök és hogy szerencsétlen ember vagyok.

A püspök, melléje ülve, szeliden megérintette a karját.

— Elhallgathatta volna kilétét. Ez itt nem az én házam, ez Jézus Krisztus háza. Ez az ajtó nem kérdi a belépőtől, hogy van-e neve, hanem, hogy van-e fájdalma? Ön szenved; éhes és fázik; legyen üdvözölve. És ne köszönjön, ne mondja, hogy otthonomat megnyitottam ön előtt. E ház senkinek sem otthona, csak azé, a kinek menedékhelyre van szüksége. Azt mondom önnek, a ki átutazóban van, hogy ön itt sokkal inkább itthon van, mint én. Minden, a mi e házban van, az öné. Mi szükségem van reá, hogy tudjam a nevét? Különben is, tudtam a nevét, még mielőtt egy szót is szólt volna.

Az ember csodálkozó szemekkel nézett reá.

— Igazán? Tudta, hogy hívnak?

— Igen, — felelte a püspök, — testvéremnek hívják.

— Lássa, plébános úr, — kiáltott fel az ember, — a mikor ide beléptem, alaposan éhes voltam; de ön oly jó, hogy most, magam sem tudom miként, elmúlt az éhségem.

A püspök reánézett és szólt:

— Sokat szenvedett?

— Oh! a vörös zubbony, golyó a lábon, fekvőhelynek egy deszkaszál, a forróság, a hideg, a munka, az evezőpad, a botozás! Dupla láncz minden semmiségért. Börtön a legkisebb szóért. Láncz még a betegágyon is. A kutyák, a kutyák is boldogabbak! Tizenkilencz év! Negyvenhat vagyok. És most a sárga útlevél. Ime.

— Igaz, — felelt a püspök, — a szomorúság helyéről jön. De hallgasson ide. Nagyobb öröm támad az égben egy megtért bűnös könnyes arczán, mint száz igaz fehér ruhája miatt. Ha a gyászos helyről gyűlöletet és haragot hozott szívében az emberek ellen, szánalmat érdemel; ha a jóakarat, szelidség és béke eszméivel jön, többet ér, mint bármelyik közülünk.

Ezenközben Magloirené feladta a vacsorát. Vízből, olajból, kenyérből és sóból készült levest, egy kis sza-

lonnát, egy darab ürühúst, fügéket, friss sajtot és egy nagy rozskenyeret. A maga szántából még egy palaczk mauvesi ó-borral is megtoldotta a püspök úr rendes vacsoráját.

A püspök arcza egyszerre azt a vidám kifejezést öltötte fel, mely a vendégszerető természetek sajátja.

— Asztalhoz! — szólt élénken.

Mint a hogy szokta, ha vendég volt nála, az idegent jobbjára ültette. Baptistine kisasszony, a ki már teljesen megnyugodott és természetes kedélyhangulatában volt, a baloldali helyre ült.

A püspök elmondta az asztali áldást, azután, szokása szerint, maga osztotta ki a levest. Az ember mohón nekilátott az evésnek.

Egyszerre a püspök megszólalt:

— Úgy veszem észre, valami hiányzik az asztalról.

Magloirené ugyanis csak a három, feltétlenül szükséges terítéket tette az asztalra. Már pedig háziszokás volt, hogy ha a püspök úrnak vendége van vacsorára, mind a hat pár ezüstevőeszköz az asztalra kerül. Ez ártatlan kérkedés, a fényűzés e kecses színlelése valami bájos gyermekiesség volt ebben a nyájas és szigorú házban, mely a szegénységet a méltóság magaslatára emelte.

Magloirené elértette a megjegyzést, szó nélkül kiment és egy pillanat múlva három pár ezüst evőeszköz, szabályosan a három étkező elé helyezve ott csillogott az abroszon.

IV.

Részletek a pontarlieri sajtgyártásról.

Hogy fogalmat adjunk, mi történt az asztalnál, nem tehetünk jobbat, mint ha ideiktatunk egy töredéket abból a levélből, melyet Baptistine kisasszony Boischevronnénak írt, és a mely gyermekies pontossággal közli a fegyencz és a püspök beszélgetését.

. . . . . .

„. . . Ez az ember ügyet se vetett semmire. A ki-

éhezett ember falánkságával evett. A vacsora után azonban megszólalt:

— Plébános úr, — mondá, — még ez is mind túlságosan jó nekem, de ki kell jelentenem, hogy a szekeresek, a kik nem engedték, hogy velök egyem, jobban élnek.

Köztünk mondva, ez a megjegyzés kissé bántott. Fivérem így felelt:

— Ők többet is fáradnak, mint én.

— Dehogy, — válaszolt az ember, — csak több pénzük van. — Látom, hogy ön szegény ember. Talán még csak nem is plébános. Mondja, plébános ön? Ah! ha a jó Isten méltányos volna, már bizonyosan plébánosnak kellene lennie.

— A jó Isten több, mint csak méltányos, — mondá fivérem.

És egy pillanat múlva hozzátette:

— Mondja csak, Valjean János úr, ön Pontarlierbe akar menni?

— Kényszer-útlevéllel.

Gondolom így mondta. Aztán folytatá:

— Holnap reggel már napkeltekor útnak kell indulnom. Nehéz út. Ha az éjszakák hidegek is, a nappalok viszont annál forróbbak.

— Jó helyre megy, — szólalt meg újra fivérem. — Családom a forradalom alatt tönkrement, először Franche-Comtéba menekültem és egy ideig ott éltem a két kezem munkájából. Megvolt bennem az akarat, hogy dolgozzam és találtam munkát. Az embernek csak választania kell. Vannak ott papirmalmok, timárműhelyek, szeszpárolók, olajsajtolók, óragyárak, aczél- és rézgyárak, vashámorok, melyek között négy, a lodsi, a châtilloni, az audincourti és a beurei igen jelentékeny.

Azt hiszem, nem tévedek, hogy ezek voltak a nevek, melyeket fivérem említett. Aztán félbeszakította szavait és hozzám fordult:

— Mondd, kedves hugom, nincsenek nekünk rokonaink azon a vidéken?

Én így feleltem:

— Voltak, többek között Lucenet úr is, a ki a forradalom előtt város-kapitány volt Pontarlierben.

— Igaz, — felelt fivérem, — de 1793-ban az embernek nem voltak rokonai, csak karjai voltak. Dolgoztam. Pontarlierben, a hova ön, Valjean úr, megy, van, kedves hugom, egy patriarchalis és igen tetszetős iparág. Sajtot csinálnak, vagy, a hogy ők mondják, gyümölcsösöket tartanak.

Erre fivérem, miközben folyton evésre biztatta az embert, részletesen elmagyarázta neki a pontarlieri sajtgyártás körülményeit. — Kétféle telepek vannak. Először a *nagy pajták*, melyek a gazdagok tulajdonai; negyven-ötven tehén van bennök és ezek egy-egy nyáron hét-nyolczezer sajtot szolgáltatnak, — azután a *társas telepek*, melyek a szegénysorsú, hegységbeli parasztok tulajdonai, a kik közösen tartják a teheneket és osztoznak a nyereségen. Együtt szegődtetnek egy sajtost, a kinek naponta háromszor átadják a frissen fejt tejet és a ki ezt rovással jegyzi. A sajtkészítést április vége felé kezdik és a teheneket június közepe körül terelik fel a hegyekbe.

A hogy evett, az ember egyre jobban fölélénkült. Fivérem azzal a jó mauvesi borral itatta, melyből ő maga nem iszik, mert azt mondja, drága bor. Mindezt azzal a könnyed vidámsággal mondta el, melyet ön is ismer, és közben hozzám is intézett néhány nyájas szót. Ismételve visszatért reá, mily kellemes a sajtos állapota, mintha csak azt akarta volna, hogy ez az ember, egyenes és nyers tanácsolás nélkül is megértse, ez menedék lenne a számára. Egy dolog azonban föltünt előttem. Ez az ember olyan volt, mint a milyennek leírtam. Most hát, fivérem, úgy a vacsora alatt, mint egész este, kivéve azt a néhány szót, a mit beléptekor Jézusról mondott, egy hanggal se figyelmeztette ezt az embert, hogy ő kicsoda, se nem sejttette vele, hogy fivérem micsoda. Pedig látszatra igen jó alkalom volt egy kis prédikálásra, és a püspök reánehezkedhetett volna a gályarabra, hogy nyomatékot adjon a találkozásnak. Más talán azt gondolta volna, hogy kezeügyében tartva ezt a szerencsétlent, a testtel együtt a lelket is táplálja és erkölcsi tanácsokkal fűszerezett szemrehányásokat tegyen neki vagy pedig könyörületes hangon buzdítsa,

hogy a jövőben jobban viselje magát. Fivérem még azt se kérdezte tőle, hogy hova való és élettörténetét se tudakolta. E történet ugyanis magában foglalja vétkének történetét is és fivérem kerülni látszott mindazt, a mi erre emlékeztethetné. Annyira óvatos volt e tekintetben, hogy egyszer, mikor a pontarlieri hegylakókról beszélt, a kik *közel az éghez végzik könnyű munkájukat és a kik* — tette hozzá, — *boldogok, mert ártatlanok,* hirtelen elhallgatott, attól tartva, hogy e véletlenül kicsuszott szóval bántani találja ezt az embert. Miután gondolkoztam a dolgon, azt hiszem, megértettem, mi ment végbe fivérem lelkében. Bizonyára azt gondolta, hogy ez az ember, a kit Valjean Jánosnak hívnak, magától is eleget gondol nyomorúságára, úgy hogy a leghelyesebb, ha az ember kissé felejteti azt vele, kerülve minden különösséget, ha csak egy perczre is, abban a hitben tartja, hogy ő is olyan ember, mint bárki. És valóban, nem-e ez az igazi könyörületesség? Nincs-e valami igazán evangéliumi vonás abban a tapintatosságban, mely tartózkodik a prédikálástól, erkölcshirdetéstől, czélzásoktól és ha egy embernek fáj valahol, nem az-e a legigazibb irgalmasság, hogy egyáltalában nem érünk hozzá? Úgy vélem, fivérem így gondolkozott. Mindenesetre azonban csak azt mondhatom, hogy ha ez járt is az eszében, semmit se engedett belőle észrevétetni, még nekem se; elejétől végig olyan volt, mint más estéken és ugyanoly arczczal, ugyanúgy vacsorázott ezzel a Valjean Jánossal, mintha Gédéon prépost úrral vagy a helybeli plébánossal vacsorázott volna.

A vége felé, mikor már a függéknél tartottunk, kopogtak az ajtón. Gerbaud anyó volt, karján a kicsinyével. Fivérem homlokon csókolta a gyermeket és kölcsönkérte tőlem a tizenöt soust, a mi a zsebemben volt, hogy Gerbaud anyónak adja. Az ember ekkor már nem igen figyelt. Hallgatott és nagyon fáradtnak látszott. A szegény öreg Gerbaud anyó távozása után fivérem újból asztali áldást mondott, azután az idegen felé fordulva, így szólt:

— Bizonyára nagyon kívánkozik már az ágyba.

Magloirené hamarosan letakarította az asztalt.

Megértettem, hogy vissza kell vonúlnunk, hadd aludjék ez az utas és mindketten fölmentünk. Mindazonáltal egy perczczel utóbb leküldtem Magloirenét, hogy terítsen az ember ágyára egy őzbőrt, mely szobámban szokott lenni.

Az éjszakák nagyon hidegek és ez a bőr jó meleget tart. Kár, hogy már ócska; a szőr mind lekopik róla. Fivérem Németországban vette, mikor ott járt, Tottlingenben, közel a Duna forrásához, épp úgy, mint azt a kis elefántcsontnyelű kést, melyet az asztalnál szoktam használni.

Magloirené úgyszólván nyomban visszajött és imádságra térdeltünk a szalonban, melyben a ruhát szárítjuk, azután mindegyikünk szó nélkül a maga szobájába tért."

V.

Nyugalom.

Miután hugának jó éjszakát kívánt, Bienvenu úr fölvette az asztalról az egyik ezüstgyertyatartót, a másikat átadta vendégének és szólt:

— Jöjjön, uram, szobájába vezetem.

Az ember követte.

Mint már az előbbiekből tudjuk, a lakás úgy volt beosztva, hogy ha az ember az imaszobába akart menni, melyben az alcôve volt, vagy onnan kijönni, a püspök hálószobáján kellett átmenni.

A hogy a szobán áthaladtak, Magloirené éppen berakta az ezüstnemüt az ágy fejénél levő faliszekrénybe. Minden este az volt az utolsó munkája, mielőtt aludni tért.

A püspök elvezette vendégét az alcôveba. Fehér, friss huzatú ágy várt ott reá. Az ember a gyertyatartót letette egy kis asztalra.

— Nos hát, jó éjszakát, — mondá a püspök. — Holnap reggel, mielőtt útra kel, majd iszik egy pohár frissen fejt, jó meleg tejet.

— Köszönöm, lelkész úr, — mondá az ember.

Alighogy e békességgel teljes szavakat kimondta, egyszerre és minden átmenet nélkül, valami különös mozdulatot tett, mely a rémülettől megdermesztette volna a két szent nőt, ha látják. Még ma is nehéz megfejtenünk, hogy mi lelte e pillanatban. Intés akart-e lenni vagy fenyegetés? Vagy pedig egyszerüen csak ösztönszerű és önmaga előtt is homályos sugallatnak engedelmeskedett? Hirtelen az aggastyán felé fordult, keresztbe fonta karjait és vad tekintettel méregetve házigazdáját, rekedt hangon kiáltotta:

— Ah! hát csakugyan ide szállásol, ennyire szomszédosan!

Félbeszakította szavait és borzalmas nevetéssel hozzátette:

— Jól meggondolta? Honnan tudja, hogy nem vagyok-e gyilkos?

A püspök felelt:

— Ez a jó Istenre tartozik.

Aztán méltóságosan és úgy mozgatva ajkait, mint a ki imádkozik vagy önmagában beszél, fölemelte jobb kezének két ujját és megáldotta ezt az embert, a ki nem hajolt meg, és hátra se nézve, visszament szobájába.

Ha az alcôveban vendég volt, egy nagy, előrehúzható vászonfüggöny takarta el az imaszobában levő oltárt. A püspök kimenőben térdet hajtott a függöny előtt és rövid imát mondott.

Egy pillanattal utóbb kertjében volt, sétálgatva, merengve, szemlélődve, egész lelkével és egész elméjével elmerülve azokba a rejtelmes nagy dolgokba, melyeket Isten éjjel a nyitva maradó szemeknek mutat.

A mi az embert illeti, valóban oly fáradt volt, hogy nem is vette igénybe a jó fehér takarót. Mint a hogy a fegyenczek szokták, orrlyukán keresztül elfújta a gyertyát s ruhástól levetette magát az ágyra, hol mindjárt mélyen elaludt.

Éjfél volt, mikor a püspök a kertből szobájába tért.

Néhány pillanat múlva mindenki aludt a kis házban.

VI.

Valjean János.

Az éjszaka közepe táján Valjean János fölébredt.

Valjean János szegény brie-i parasztcsaládból származott. Gyermekkorában nem tanúlt olvasni. A mikor férfikorba jutott, favágó volt Faverollesben. Anyját Mathieu Jeannenak hívták; apjának Valjean János volt a neve.

Valjean János mélázó, de azért nem szomorú természetű volt, a minők az érzékeny kedélyüek szoktak lenni. Általában és legalább látszatra meglehetősen aluszékonynak és jelentéktelennek tűnt föl. Még kicsi volt, mikor szűlőit elvesztette. Anyja tejlázban halt meg, melyet nem kezeltek elég gondosan. Apja, a ki szintén favágó volt, mint ő, egy fáról lezuhanván agyonütötte magát. Valjean Jánosnak csak egy nőtestvére maradt, a ki idősebb volt nála, özvegy asszony, hét gyermekkel, fiuk és leányok vegyest. Ez a testvér nevelte Valjean Jánost és a míg férje élt, magánál tartotta és táplálta öccsét. Mikor a férj meghalt, a hét gyermek közül a legidősebb nyolczéves volt, a legfiatalabb egy esztendős, Valjean János pedig a huszonötödik évét töltötte be. Helyettesítette az apát és most már ő támogatta nénjét, a ki fölnevelte. Ez mintegy magától értetődően történt, úgy, mintha kötelesség lett volna, sőt Valjean János kissé el is volt keseredve miatta. Így telt el ifjúsága, kemény és rosszul fizetett munkában. Senki se tudta a környéken, hogy valaha „babája" lett volna. Nem volt ideje, hogy szerelmes legyen.

Esténkint fáradtan tért haza és szótlanul fogyasztotta el levesét. Miközben evett, gyakran megesett, hogy nővére kivette a tálból a legjobb falatot, egy darab húst, a szalonna-szeletet, a káposzta-torzsát és valamelyik gyermekének adta; Valjean János, az asztalra hajolva és fejét szinte belemerítve tányérjába, míg hosszú, lelógó haja elfödte szemeit, csak tovább evett, úgy tett, mintha semmit se vett volna észre és hagyta

a dolgot. Faverollesban, Valjeanék kunyhója közelében, az utcza túlsó oldalán lakott egy Marie-Claude nevű majorosné; a Valjean-gyerekek, a kik rendszerint éhesek voltak, néha anyjuk nevében egy pint tejet kértek tőle hitelbe, a mit aztán valamely sövény vagy bokor mögé bújva ittak meg, még pedig oly sietve, hogy mikor a bögrét egymás kezéből kapkodták, a kis leányok egészen telelocsolták kötényüket. Anyjuk, ha megtudja e dolgot, szigoruan megbüntette volna a bűnösöket. Valjean János azonban az anya háta mögött mogorván megfizette a pint tejet Marie-Claudenak és a gyermekek megmenekültek a büntetéstől.

A fairtás idején tizennyolcz sous-t keresett napjában, aztán aratónak, napszámosnak, tehénpásztornak, mindenesnek szegődött. Megtett mindent, a mit tudott. Nénje is dolgozott, de mire mehetett hét kis gyermekkel? Szomorú csoport volt ez, melyet a nyomor elborított és agyonszorítással fenyegetett. Elkövetkezett egy mostoha tél. Jánosnak nem volt munkája. A családnak nem volt kenyere. Nem volt kenyere. A szó szoros értelmében: nem volt. Hét gyermek.

Egy vasárnap este Isabeau Maubert, a ki pék volt Faverolles-ban és a templomtéren lakott, éppen lefeküdni készült, mikor boltjának rácsozott üvegablakán erős ütést hallott. Még jókor érkezett, hogy az ablak egy ökölcsapással zúzott nyilásán egy kart lásson benyúlni. A kar megragadott egy kenyeret és kihúzta. Isabeau kisietett; a tolvaj lélekszakadva futott; Isabeau utána eredt és megfogta. A tolvaj elhajította a kenyeret, de a karja még véres volt. Valjean János volt.

Ez 1795-ben történt. Valjean János „éjjel és egy lakott házban elkövetett betöréses lopásért" a törvényszék elé került. Volt egy puskája, melylyel alig tudott bánni, kissé a vadorzó hírében állott és ez is ártott neki. A vadorzókkal szemben valami jogos előítélet uralkodik. A vadorzó, épp úgy, mint a csempész, igen közel jár a zsiványhoz. Mindazonáltal, közbevetőleg megjegyezve, az effajta emberek és a városok gyalázatos gyilkosa között még egész örvény tátong. A vadorzó az erdőben él, a csempész a hegyek között vagy a tengeren.

A városok kegyetlen embereket nevelnek, mert megrontják az embereket. A hegy, az erdő, a tenger a vad állapotba vezeti vissza az embert. A vad tulajdonságokat fejleszti ki, de gyakran a nélkül, hogy ezzel egyszersmind kivetkőztetne az emberies érzésekből.

Valjean Jánost bűnösnek nyilvánították. A törvénykönyv szakaszai világosan beszéltek. Vannak a mi civilizációnkban rettenetes órák, azok a pillanatok, melyekben a törvénykezés hajótörést diktál. Mily gyászos percz ez, a mikor a társadalom eltávolodik és teljessé teszi egy gondolkodó lény visszavonhatatlan elhagyatottságát! Valjean Jánost öt évi gályarabságra ítélték.

1796 április 22-én Páris utczái visszhangoztak a montenoblei diadaltól, melyet az olaszországi hadsereg vezérlő tábornoka aratott, a kit a Directorium az IV. év Floréal havának 2-án az ötszázas tanácshoz küldött üzenetében Bouna-Partenak nevez; ugyanez nap a Bicêtreben hosszú lánczot kovácsoltak. Valjean János beletartozott a lánczba. Egy öreg börtönőr, a ki ma közel kilenczvenéves, még tökéletesen emlékszik a szerencsétlenre, a kit a negyedik sor végén, az udvar északi sarkában vasaltak meg. Mint a többiek, ő is a földön ült. Úgy látszott, mitsem ért helyzetéből, csak azt tudja, hogy iszonyatos. Lehetséges, hogy, mint szegény tudatlan ember, homályos fogalmain át valami túlságost is látott benne. Miközben háta mögött nehéz kalapácsütésekkel a golyót odavasalták lánczához, zokogott, annyira, hogy a könnyek fojtogatták és nem engedték beszélni. Időről időre csak annyit bírt mondani:

— *Favágó voltam Faverollesben.*

Aztán, folyvást zokogva, felemelte jobb kezét és hétszer fokonkint mind lejebb eresztette, mintha egymásután hét, különböző magasságú fejet érintett volna és ebből a mozdulatból ki lehetett találni, hogy a mit elkövetett, hét kis gyermek ruházása és táplálása miatt tette.

Elindították Toulonba. Huszonhét napi utazás után érkezett oda, szekéren, lánczczal a nyakában. Toulonban ráadták a vörös zubbonyt. Mindent eltöröltek, a mi életében volt, még a nevét is; már csak Valjean János sem volt; a 24601-es szám lett. Mi lett nénjéből? Mi lett a

hét gyermekből? Ki törődik ezzel? Mi lesz a tövében elfűrészelt fiatal fa maroknyi lombjából?

Mindig ugyanaz a történet. E szegény élő lények, Isten e teremtményei, a kik ettől fogva támasz, vezető nélkül maradtak, neki indultak a véletlennek, ki tudja? — talán mindegyik másfelé és lassankint belemerültek abba a hideg ködbe, mely annyi magányos létet nyel magába, a gyászos homályba, melybe az emberi nem sötét pályáján egymásután annyi szerencsétlen fej tűnik el. Odahagyták a vidéket. A templomtorony, mely falujok fölött vigyázott, elfeledte őket; a határ, a meddig mezőik értek, elfeledte őket; néhány év után, a mit a bagnoban töltött, maga Valjean János is elfeledte őket. Először seb volt a szívében, azután heg keletkezett a helyén. Ez volt az egész. Az egész idő alatt, a mit Toulonban töltött, alig, hogy egyszer is hallott a nénjéről. Gondolom fogsága negyedik évének a vége felé történt ez. Már nem tudom, milyen úton-módon jutott az értesüléshez. Valaki, a ki még otthonról ismerte őket, látta a nénjét. Párisban lakott, egy szegény kis utczában a Saint-Sulpice közelében: a Geindre-utczában. Már csak egy gyermeke volt vele, egy kis fiú, a legifjabb. Mi történt a többi hattal? Talán maga sem tudta. Minden reggel ment egy nyomdába, mely a Sabot-utcza 3. számú házában volt és a melyben hajtogató asszonynak volt alkalmazva. Már reggel hat órakor ott kellett lennie, téli időben jóval napkelte előtt. A nyomdaépületben volt egy iskola is, idejáratta kis fiát, a ki hétéves volt. Csakhogy miután neki már hat órakor a nyomdában kellett lennie, az iskola ajtaját pedig hét órakor nyitották ki, a gyermeknek egy óráig kellett várnia az udvarban, míg az iskolába bemehetett; télen egy teljes, még éjszakai órát, a szabadban! A nyomdába nem engedték be, mert, azt mondták, útban van. Reggelenkint a munkások arra menőben látták a szegény kicsikét a kövezeten ülve, a mint majd eldőlt az álmosságtól és gyakran, összekuporodva és táskája fölé hajolva el is aludt a sötétségben. Ha esett, egy vén asszony, a portásné megkönyörült rajta; bebocsátotta az odújába, melyben nem volt más, mint egy fogas, egy seprő és két faszék és a kicsi ott aludt a szögletben,

szorosan odasimulva a macskához, hogy kevésbbé fázzék. Hét órakor kinyílt az iskola és bemehetett. Ime, ezt mondták el Valjean Jánosnak. Egyszer beszéltek neki róla és ez olyan volt, mint a villámlás vagy mintha hirtelen kinyílt volna egy ablak, melyen át egy pillantást vethet azoknak a sorsára, a kiket szeretett, azután minden bezárult; többet nem hallott róluk, soha. Semmi hírük se érkezett többé hozzája, soha nem látta őket, soha nem találkozott velük és nem fognak elfordulni többé e szomorú történetben sem.

A negyedik év vége felé Valjean Jánosra került a sor, hogy megszökjék. Társai segítették, mint a hogy e gyászos helyen ezt tenni szokták. Két napig szabadon kóborolt a mezőkön, ha ugyan szabadság az, mikor az embert űzőbe veszik, mikor minden pillanatban hátranéz, minden neszre összerezzen, fél mindentől, a kéménytől, mely füstöl, az embertől, a kit mellette visz el az útja, a kutyától, mely ugat, a lótól, mely vágtat, az órától, mely üt, a nappaltól, mert látni lehet, az éjjeltől, mert nem lehet látni, az úttól, az ösvénytől, a bokortól, az álomtól. A második nap estéjén ismét kézrekerítették. Harminczhat óra óta nem evett és nem aludt. A tengerészeti törvényszék e bűnéért három további esztendőre ítélte, a mi már nyolcz esztendőre nevelte gályarabságának idejét. A hatodik évben megint reákerült a szökés sora; élt az alkalommal, de nem tudott elmenekülni. Hiányzott a szemlénél. Elsütötték az ágyút és az éjjeli őrjárat megtalálta, a hogy egy épülőfélben lévő hajó orra alatt rejtőzött; az őröknek, a kik megragadták, ellenszegült. Szökés és engedetlenség. E tettéért, melyre a büntető törvénykönyvnek megvolt a maga külön paragrafusa, újabb öt esztendővel sújtották, még pedig úgy, hogy két esztendőt dupla lánczban kell töltenie. Ez már tizenhárom év volt. A tizedik évben ismét reákerült a sor, megint megpróbálkozott a szökéssel. Ekkor sem sikerült neki. Ezért a kísérletért megint három évet kapott. Tizenhat év. Végre, gondolom, a tizenharmadik évben még egy kísérletet tett, de már négy óra múlva elfogták. E négy óráért újabb három esztendőt mértek ki reá. Tizenkilencz év. 1815 októberében kiszabadult;

1796-ban került a bagnoba, mert bezúzott egy ablakot és elvett egy kenyeret.

Engedjünk helyet egy közbeszúrt megjegyzésnek. Ez már a második eset, hogy e könyv szerzője a bűnügyi kérdésre és a törvényes elítélésre vonatkozó tanulmányaiban egy kenyérnek az ellopásában találja egy emberélet rombadőlésének kiindulását. Gueux Claude egy kenyeret lopott; Valjean János is kenyeret lopott. Egy angol statisztika megállapítása szerint Londonban öt lopás közül négynek az éhség a közvetlen oka.

Valjean János zokogva és reszketve lépett a bagnoba; érzéketlenül jött ki belőle. Kétségbeesve lépett be; komoran jött ki. Mi történt e lélekben?

VII.

A kétségbeesés belseje.

Kíséreljük meg elmondani.

A társadalomnak szemügyre kell vennie e dolgokat, mert hiszen az ő rendeletére történnek.

Valjean János, mint már említettük, tudatlan ember volt; de nem volt ostoba. A természetes világosság ott égett benne. A szerencsétlenség, melynek szintén van világosító ereje, még megnövelte azt a kis nappali derengést, mely elméjében virradt. A botütések alatt, lánczok között, a börtönben, a fáradtság, a bagno perzselő napja alatt, a foglyok deszkaágyán lelkiismeretébe húzódott és gondolkodott.

Törvényszékké tette magát.

Azzal kezdte, hogy törvényt ült maga felett.

Beismerte, hogy nem volt ártatlan, a kit igazságtalanul büntettek meg. Bevallotta magának, hogy végletes és kárhoztatni való cselekedetet művelt; hogy azt a kenyeret talán nem tagadták volna meg tőle, ha szépszerével kéri; hogy mindenesetre jobb lett volna, ha akár a könyörülettől, akár a munkától várja; hogy azt mondani: várhat-e az ember, ha éhezik? — nem oly érv, melyre nem lehet felelni, mert először is nagyon ritka

eset, hogy valaki csakugyan éhen haljon, másodszor pedig, szerencsére vagy szerencsétlenségre, az ember úgy van alkotva, hogy lelkileg épp úgy, mint testileg, sokat és sokáig tud szenvedni, a nélkül, hogy belehalna; következésképpen tűrnie kellett volna, — ez még azokra a kis gyermekekre nézve is jobb lett volna, — őrültség volt, hogy ő, a szegény, gyönge ember, nyakon akarta ragadni az egész társadalmat és azt képzelte, hogy tolvajlással ki lehet menekülni a nyomorból, — mindenesetre rosszul választott, mikor azon a kapún akart kilépni a nyomorból, a mely a gyalázatba nyílik, — szóval, hibázott.

Azután ezt kérdezte magától:

Vajjon ő volt-e az egyedüli, a kit végzetes történetében hiba terhel? Vajjon nem igen komoly dolog-e, hogy neki, a munkásnak, nem volt munkája, hogy dolgos ember létére nem volt kenyere? De meg továbbá, ha már elkövette és bevallotta is a bűnt, nem volt-e a a büntetés túlságosan kegyetlen? Vajjon nem volt-e a lakoltatásban több visszaélés a törvény részéről, mint a mennyi visszaélés volt a bűnös részéről a bűnben? Vajjon nem raktak-e nagyon is sok súlyt a mérleg egyik serpenyőjébe, abba, a mely a büntetést mutatja? Vajjon a büntetés túlsúlya nem törli-e el a vétket és nem azt eredményezi-e, hogy a helyzet megfordul, a bűnös hibájának a megtorlás hibája lép a helyébe, a vétkesből áldozat, az adósból hitelező lesz és a jog véglegesen annak a pártjára jut, a ki megsértette? Vajjon ez a büntetés, melyet a szökési kísérletek fokozatosan súlyosabbá tettek, végül is nem válik-e valami merényletté, melyet az erősebb követ el a gyöngébb ellen, a társadalom bűnévé az egyes emberrel szemben, oly bűnné, mely minden nap újra kezdődik és a mely tizenkilencz évig tart?

Azt kérdezte magától, vajjon jogában áll-e a társadalomnak, hogy egyaránt alávesse tagjait az egyik esetben esztelen vigyázatlanságának, a másikban könyörtelen elővigyázatosságának, egy szegény embert örökre megmarkoljon valamely hiány és valamely túlság, a munka hiánya és a büntetés túlsága között?

Vajjon nem szörnyűség-e, hogy a társadalom éppen azokkal a tagjaival bánjon úgy, a kikről a véltlen a javak elosztásában a legrosszabbul gondoskodott, vagyis a kik leginkább méltók a kíméletre?

E kérdések felállításával és eldöntésével ítéletet mondott a társadalomról és elítéltette azt.

Gyűlöletére ítélte.

Felelőssé tette sorsáért, melyet elszenvedett és azt mondta magában, talán nem fog habozni, hogy egy napon számadásra vonja. Kijelentette magának, hogy a kár, a mit okozott és a kár, a mit neki okoztak, nincs egyensúlyban egymással és végül azt következtette, hogy ha bütetése, valójában nem is igazságtalanság, mindenesetre méltánytalanság.

A harag lehet őrült és képtelen; az ember felingerülhet akkor is, ha nincs igaza; a felháborodás csak akkor áll elő, ha az embernek alapjában vagy valamelyes részben igaza van. Valjean János felháborodást érzett.

De meg az emberi társadalom mindig csak rosszat művelt vele. Mindig csak azt a felbőszült arczkifejezést látta, melyet igazságszolgáltatásnak nevez és a melyet azoknak mutat, a kiket ver. Az emberek csak azért nyúltak hozzá, hogy bántsák. Minden érintkezés velök egy-egy ütés volt számára. Gyermekkorán, anyján, nénjén kezdve, sohasem hallott egy barátságos szót, nem látott egy jóakaró tekintetet. Szenvedésből szenvedésbe haladva lassankint arra a meggyőződésre jutott, hogy az élet — háború és hogy e háborúban ő a legyőzött. Nem volt más fegyvere, csak a gyűlölete. Elhatározta, hogy kiélesíti a bagnóban és magával viszi, ha onnan kikerül.

Volt Toulonban egy fegyenczikola, melyben tanulatlan szerzetesek oktattak és a melyben azokat a szerencsétleneket, a kiknek kedvök volt reá, megtanították a legszükségesebb ismeretekre. Valjean János e tanulni vágyók közé tartozott. Negyvenéves korában járt az iskolába és megtanult írni, olvasni, számolni. Érezte, hogy ha értelmét erősíti, azzal gyűlöletének is több erőt

ad. Az oktatás és a tanulás bizonyos esetekben a rossz növelésére szolgálhat.

Szomorú, de meg kell mondani, hogy miután törvényt ült a társadalom felett, mely szerencsétlenségét okozta, törvényt ült a gondviselés felett, mely a társadalmat megalkotta és azt is elítélte.

Így történt, hogy a kínzás és rabszolgaság tizenkilencz esztendeje alatt e lélek egyszerre emelkedett is, meg süllyedt is.

Valjean János, mint már láttuk, nem volt gonosz természet. Mikor a bagnoba belépett, még jó volt. Ott elítélte a társadalmat és érezte, hogy gonoszszá vált; elítélte a gondviselést és érezte, hogy istentelenné lett.

Bajos megállni, hogy itt ne elmélkedjünk egy kissé.

Lehetséges-e, hogy az emberi természet ennyire alaposan és egész valójában átalakuljon? Az embert, a kit Isten jónak teremtett, gonoszszá teheti-e az ember? A sors újjáformálhatja-e a lelket és ha a sors rossz, rosszá lehet-e az is? Vajjon a szív az aránytalan balsors nyomása alatt nyomorékká, rúttá és gyógyíthatatlan gyöngeségekkel terheltté válhat-e, mint a gerinczoszlop valamely túlságosan alacsony bolthajlás alatt? Nincs-e minden emberi lélekben, nevezetesen pedig nem volt-e Valjean János lelkében egy ősi szikra, egy isteni rész, mely elpusztíthatatlan ebben a világban és halhatatlan a túlvilágban, melyet a jó fejleszthet, éleszthet, lángra lobbanthat és fényesen ragyogóvá tehet és a melyet a rossz sohasem tud egészen kioltani?

Fontos és homályos kérdések, melyek utolsójára minden physiológus, ha Toulonban, a pihenés óráiban, melyek Valjean Jánosnak a merengés órái voltak, látta volna ezt a sötét, komoly, hallgatag és gondolkodó gályarabot, a mint keresztbe font karral és lánczának végét nehogy lelógjon, a zsebébe mélyesztve, valamely horgony vasrúdján ült, — páriája a törvényeknek, a ki haraggal nézte az embert, elkárhozottja a czivilizácziónak, a ki szigorral tekintett az égre, — habozás nélkül azzal felelt volna, hogy *nincs*.

Bizonyos és nem is akarjuk leplezni, a figyelő

physiológus gyógyíthatatlan nyomort látott volna itt; talán sajnálta volna a törvény e betegét, de még csak meg se kísérelte volna a gyógyítást; elfordította volna tekintetét a barlangoktól, melyeket e lélekben megpillant vala, és mint Dante a pokol kapújáról, letörölte volna ez életről a szót, melyet pedig Isten újja minden embernek odaírt a homlokára: *Remény!*

Vajjon e lelki állapotot, melyet elemezni próbáltunk, Valjean János is oly tisztán látta-e, mint a milyenné azok számára igyekeztünk tenni, a kik e sorokat olvassák? Vajjon képes volt-e Valjean János, hogy kialakulásuk után határozottan és kialakulásuk mérve szerint növekedő határozottsággal lássa az elemeket, melyek erkölcsi nyomorúságát összealkották? Vajjon ez a bárdolatlan és tanulatlan ember világosan számot tudott-e adni magának a gondolatmenetről, melylyel fokról-fokra fölemelkedett és leszállt a gyászos látványokig, melyek oly sok éven át elméjének belső láthatárát beszegték? Tudatában volt-e mindannak, a mi benne végbement és a mi bensejében háborgott? Nem mernök állítani, de nem is hisszük. Valjean Jánosban nagyon is sok volt a tudatlanság, semhogy, még ily sok szerencsétlenség után is, ne maradt volna benne sok homály. Néha még azt se tudta határozottan, hogy mit érez. Valjean János sötétségben élt; sötétségben szenvedett; sötétségben gyűlölt; azt lehetett volna mondani, hogy vakon gyűlölt. Rendszerint ebben az árnyékban élt, tapogatódzva, mint a világtalan és az álmodó. Közbenközben azonban egyszerre magamagától és kívülről mintha valami haragos megrázkódás érte volna, szenvedése még jobban meggyűlt, fakó és gyors villám czikkázott keresztül a lelkén és valami szörnyű fénnyel megvilágította körülötte, úgy előtte, mint mögötte sorsának irtózatos meredélyeit és komor kilátásait.

A villám kilobbanásával újra leszállt az éj és már megint nem tudta, hol van.

Az ilyen természetű fájdalmak, melyekben valami könyörtelenség, vagyis valami állatias nehezedik az emberre, lassanként, bizonyos buta átlényegüléssel vadállattá, néha vérengző bestiává alakítják át az embert.

Valjean János egymásután és makacsul megismételt szökési kísérletei elegendő bizonyságul szolgálnak a sajátos munkáról, melylyel a törvény az emberi lelket megdolgozza. Valjean János annyiszor ismételte volna ez oly tökéletesen hasztalan és eszeveszett kísérleteket, a hányszor csak alkalma nyílt volna reájuk és egy pillanatig se fontolgatta volna sem az eredményt, sem azt, a mit már e téren tapasztalt. Kiiramodott, mint a farkas, mely nyitva leli ketreczét. Az ösztön azt mondta neki: menekülj! Az értelem azt mondta volna: maradj! Azonban ily erős megkísértés elnyomta az okoskodást: csak az ösztön beszélhetett. Egyedül az állat működött. Mikor aztán újra kézrekerítették, a megnövelt szigorúság, melyet reá mértek, csak még szilajabbá tette.

Nem szabad elhallgatnunk egy részletet, azt, hogy oly testi erővel volt felruházva, a melyet nem közelített meg a bagno egy lakója se. A fáradalmas munkákban, hajóvontatásokban, horgonyfelhúzásban Valjean János négy emberrel ért fel. Néha óriási súlyokat emelt fel és vitt el a hátán és alkalomadtán egymaga pótolta azt a gépet, melyet darúnak neveznek. Társai ezért csak a darú-János néven említették. Egy ízben, mikor a touloni városház erkélyét tatarozták, egyike Puget ama csodálatos szépségű cariatidjeinek, melyek az erkélyt tartják, kivált eresztékeiből és már-már le akart zuhanni. Valjean János, a ki ott volt, vállával tartotta a cariatidot, mindaddig, míg csak munkások nem jöttek.

Ügyessége még nagyobb volt, mint az ereje. Némely gályarab, a ki folyton szökésről álmodozik, végül is az ügyesség és az erő kombinálásából valóságos tudományt fejleszt magának. Ez az izmok tudománya. Egész rejtelmes statika az, a melyben a foglyok, a legyek és a madarak ez örökös irigyei, nap-nap után gyakorolják magukat. Megmászni valami függélyes magasságot vagy támpontokat találni ott, a hol az ember alig lát kiemelkedést: — Valjean Jánosnak gyerekjáték volt. Hátát és térdét megfeszítve, könyökeit és sarkát a kő érdességére szorítva, akármilyen falszögleten is mintegy varázslatosan fönt termett a harmadik emeleten. Néha így egészen a bagno tetejéig mászott.

Keveset beszélt. Nem nevetett. Valami rendkívüli dolognak kellett történnie, hogy évente egyszer-kétszer kicsalja belőle azt a gyászos fegyencz-nevetést, mely mintegy a démon nevetésének a visszhangja. A ki látta, azt hihette volna, hogy örökösen valami rettenetesség szemléletébe van elmerülve.

Csakugyan el volt merülve.

Tökéletlen természetének és lenyügözött értelmének beteges észrevevésein át homályosan úgy érezte, hogy valami szörnyűséges nehezedik reá. E sűrű és fakóban játszó félhomályban, melyben evezett, valahányszor hátrafordult és föltekinteni próbált, mindannyiszor dühvel vegyes rémülettel, egymásra halmozottan és beláthatatlan magasságba tornyosodva, szörnyű szakadékokkal és ijesztő zsúfoltságban oly dolgokat, törvényeket, előítéleteket, embereket ét tényeket látott, melyek körvonalait nem tudta megkülönböztetni, melyek tömege iszonyattal töltötte el és a melyek együttvéve azt a csodálatos pyramist alkotják, melyet czivilizáczionak nevezünk. E kavargó és idomtalan összességben ittott, hol közel magához, hol pedig távol, elérhetetlen magaslatokon megkülönböztetett egyes csoportokat, egy-egy élesen megvilágított részletet, itt a fölügyelőt és a botját, ott a zsandárt és kardját, mélyen lent az aranyos fövegű érseket és fönt a magasságban, mint valami napfélét, a császárt látta, koronával a fején és káprázatosan ragyogva. Úgy tetszett neki, hogy ez a távoli fény, a helyett, hogy eloszlatná éjszakáját, csak még gyászosabbá és sötétebbé teszi azt. Mindezek a dolgok, törvények, előítéletek, tények, emberek jöttek-mentek fölötte azzal a rejtélyes és bonyolódott mozgással, melyet Isten a czivilizáczionak megszabott, reája léptek és eltiporták valami kifejezhetetlen békességgel kegyetlenségükben, és kérlelhetetlenséggel közömbösségükben. A balsors legmélyére zuhant lelkek, azok a szerencsétlenek, a kik a legfenekére jutottak az örvényeknek, melyekbe már nem hatol tekintet, a törvény megbélyegzettei magukra súlyosodni érzik az emberi társadalmat, mely oly félelmetes annak, a ki kívülről nézi és oly rettenetes annak, a ki alája került.

Valjean János ebben a helyzetben gondolkozott és minők lehettek gondolatai?

Ha a kölesszemnek a malomkő alatt volnának gondolatai, kétségtelenül azt gondolná, a mit Valjean János.

Mindezek a dolgok, árnyakkal telt valóságok, valósággal telt képzelmények végül is valami szinte kifejezhetetlen lelkiállapotot teremtettek meg benne.

Néha, a bagnobeli munka közepett hirtelen megállt. Gondolkozni kezdett. Értelme, mely egyszerre érettebb is meg zavarosabb is volt, mint azelőtt, föllázadt. Minden, a mi vele történt, képtelenségnek tűnt föl előtte; minden, a mi körülvette, lehetetlennek. Azt mondta magában: csak álom. Reánézett a felügyelőre, a ki néhány lépésnyire állt tőle; a felügyelő árnyképnek látszott előtte; egyszerre az árnykép reaütött a botjával.

A látható természet alig látszott reá nézve. Csaknem azt lehetne mondani, Valjean János előtt nem volt se fénylő nap, se szép nyári idő, se ragyogó égbolt, se üdítő áprilisi reggel. Lelkét valami szelelőlukbeli világosság derengte be.

Hogy összefoglaljuk, a mi összefoglalható és hogy pozitív kifejezést adjunk annak, a mit az előbbiekben jeleztünk, megállapíthatjuk, hogy Valjean János, a békés faverollesi favágó, a félelmes touloni gályarab, tizenkilencz év alatt annál a bánásmódnál fogva, melylyel a bagno idomította, képessé vált kétfajtájú rossz cselekedetre: először a gyors, megfontolatlan, merőben szeles, ösztönszerű rossz cselekedetre, a mely mintegy megtorlás volt az elszenvedett bántalomért; másodszor súlyos, komoly, öntudatában megvitatott és az ily szerencsétlenségben termő hamis eszmék érvelésével támogatott rossz cselekedetre. Elmélkedése egymásután keresztülment a három fokon, melyet csak bizonyos természetek tudnak befutni: okoskodás, akarat, makacsság. A mi mozgatta, az az állandó fölháborodás, a lélek keserűsége, az elszenvedett méltánytalanságok mély érzése és a visszahatás volt még a — ha ugyan vannak ilyenek — jók, ártatlanok és igazak ellen is. Gondolatai az emberi törvény gyülöletéből indultak ki és ebben összegeződtek; ez a gyülölet, ha a gondviselés valamely vélet-

len beavatkozása nem akasztja meg kifejezésében, bizonyos idő mulva a társadalom, aztán az emberi nem, aztán a teremtés gyülöletévé válik és valami homályos, szüntelen és vad vágyban nyilatkozik, a mely ártani kíván, nem bánja akárkinek, csak élő lény legyen. — Látható, hogy az útlevél nem ok nélkül minősítette Valjean Jánost *nagyon veszedelmes ember*-nek.

E lélek évről-évre, lassan, de végzetesen mindjobban kiszáradt. Száraz szív, száraz szem. Mikor Valjean János a bagnoból kijött, tizenkilencz éve volt, hogy nem ejtett egyetlen könnyet sem.

VIII.

A hullám és az árnyék.

Valaki a tengerbe esett!

Mindegy! A hajó nem áll meg. A szél fúj, a sötét hajónak ki van szabva az útja, melyet folytatnia kell. Megy tovább.

Az ember eltűnik, aztán felbukkan, elmerül, újra a felszínre jut, kiabál, karjait nyújtogatja, — nem hallják. A hajó, recsegve a szél nyomásától, csak a maga műveleteivel van elfoglalva, a matrózok szintén, és az utasok meg se látják az elmerülő embert; nyomorult feje csak pont a hullámrengetegben.

Kétségbeesett kiáltásokat hallat a mélységből. Mily kísértet ez a tovalebegő vitorla! Nézi, eszeveszetten nézi. Távolodik, halványul, kisebbedik. Az imént még ott volt a hajón, a személyzethez tartozott, a többiekkel együtt járt-kelt a fedélzeten, neki is része volt a levegőben, a napfényben, élő ember volt. És most mi történt hát? Elcsúszott, kibukott, vége.

Ott van a szörnyűséges víztömegben. Lábai alatt csak rohanás és kavargás. A széltől felkorbácsolt és szakadozott habok isszonyatosan veszik körül, az örvény sodra magával ragadja, a víz fodrai csapkodnak feje felett, hullámsereg köpköd az arczába, határozatlan alakú nyílások félig el-elnyelik; valahányszor alámerül, éjsza-

kával teljes mélységeket pillant meg, ismeretlen rémes növényzet kapaszkodik beléje, összeköti lábait, levonja; érzi, hogy maga is örvénynyé válik, részét teszi a tajtéknak, egyik hullám a másikra dobja, keserűséget iszik, a gyáva oczeán mindenáron meg akarja fullasztani, a mérhetetlenség játékot űz haláltusájával. Úgy látszik, mintha ez az egész víztömeg csupa gyűlölet volna.

Mindamellett viaskodik.

Megpróbálja, hogy védekezzék, hogy a felszínen tartsa magát, megfeszíti erejét, úszik. A szegény, mindjárt kimerülő erő harczra kél a kifáradhatatlannal.

Hol is van a hajó? Ott lent. Már alig észrevehető a láthatár fakó homályában.

A szél zúg; minden tajték nekirohan. Feltekint és csak a kékes felhőket látja. Haldokolva tanúja a tenger rengeteg őrjöngésének. Ez az őrület vesztére tör. Emberi fülnek idegen hangokat hall, melyek mintha a földöntúlról, valami ismeretlen és rémes helyről jönnének.

A fellegek között madarak szállanak, épp úgy, mint a hogy az emberi szenvedések felett angyalok lebegnek; de mit használnak neki? Repülnek, rikoltanak, szétterpesztett szárnynyal úsznak a levegőben, ő pedig hörög.

Eltemetve érzi magát a két végtelenség: az oczeán és az ég között; amaz a sír, ez a szemfedő.

Az éj leszáll, már órák óta úszik, erői fogytán vannak; a hajó, az a távoli valami, melyen emberek vannak, eltűnt; egyedül van a sötétedő félelmes örvényben, alámerül, tagjai megmerevednek, vonaglik, a láthatatlanság homályos szörnyeit érzi maga felett; kiált.

Már nincsenek emberek. Hol van Isten?

Kiált. Segítség! Segítség! Egyre kiált.

Semmi a láthatáron. Semmi az égen.

Könyörög a térséghez, a hullámhoz, a moszathoz, a zátonyhoz: siket minden. Könyörög a viharnak; a kérlelhetetlen vihar csak a végtelenségnek engedelmeskedik.

Körülötte a sötétség, a köd, a magányosság, a viharzó és öntudatlan tombolás, a vad víz örökös suhanása. Benne az iszonyat és a kifáradtság. Alatta a bukás. Sehol, a min megtámaszkodhatnék. A sötét kalandokra gondol, melyek a határtalan homályban a holttestet

várják. A feneketlen hidegség megbénítja. Kezei összeszorulnak, bezárkóznak és a semmiből markolnak. Szél, felleg, örvény, fúvalmak, hasztalan csillagok. Mit tegyen? A kétségbeesett ember elhagyja magát, a ki fáradt, beletörődik a meghalásba, engedi történni, a minek történnie kell, letesz a küzdelemről és ime ott hányódik örökre a mélység gyászos méhében.

Oh! kérlelhetetlen sodra az emberi társadalomnak! Hány ember és lélek vész el útközben! Oczeán, melybe lezuhan mindenki, kit a törvény elejt! Sötét tovatűnése a segítségnek! Oh! erkölcsi halál!

A tenger — a könyörtelen társadalmi éj, melybe a büntető igazságszolgáltatás belöki elítéltjeit. A tenger — a rengeteg nyomor.

A lélek ez örvény sodrában holttetemmé válhatik. Ki fogja feltámasztani?

IX.

Uj bánlódások.

Mikor elkövetkezett a bagnoból való távozás órája, mikor Valjean Jánosnak fülébe csaptak az idegen hangok: *Szabad vagy!* — a pillanat valóban hihetetlen és hallatlan volt, hirtelen egy fényes sugár, az élők igazi világosságának sugara hatolt beléje. De ez a sugár nem késett halványodni. Valjean János szeme káprázott a szabadság eszméjétől. Azt hitte, új élet vár reá. Csakhamar belátta, minő az a szabadság, melyet sárga útlevéllel látnak el.

És e mellett még sok más keserűség is. Úgy számította, hogy a bagnoban való időzés alatt százhetvenegy francot keresett. Az igazság érdekében meg kell jegyeznünk, hogy számításában megfeledkezett a vasárnapi és ünnepnapi kényszerpihenésekről, melyek tizenkilencz év alatt körülbelül huszonnégy frackal kevesbítették keresetét. Akárhogy volt is, különböző levonások után az összeg százkilencz franc és tizenöt sousra olvadt le, a mit elbocsátásakor átadtak neki.

Ő mitsem értett a számadásokból és azt hitte, hogy

megkárosították. A valódi kifejezéssel szólva: hogy meglopták.

A kiszabadulását követő napon Grasseban egy narancsvíz-árús boltja előtt munkásokat pillantott meg, a kik málhákat raktak le. Ajánlkozott, hogy segít. A dolog sürgős volt, elfogadták. Nekilátott a munkának. Értelmes, izmos és ügyes volt; tőle telhetőleg igyekezett; a gazda elégedettnek látszott vele. Miközben dolgozott, arra ment egy zsandár, észrevette őt és igazolásra szólította. Meg kellett mutatnia a sárga útlevelet. Ez megtörténvén, Valjean János újra hozzáfogott a munkához. Kevéssel előbb megkérdezte az egyik munkástól, hogy mennyi napszámot kapnak? Harmincz soust, — volt a válasz. Este, minthogy másnap tovább kellett mennie, odalépett a boltoshoz és kérte, hogy fizesse ki. A boltos nem szólt egy szót se és tizenöt soust adott neki. Valjean János keveselte. A felelt az volt, hogy: *neked ennyi is elég.* Valjean János nem akarta ennyiben hagyni, mire a boltos szeme közé nézett és csak annyit mondott:

— *Őrizkedjél a tömlöcztől!*

Ismét úgy vélte, hogy meglopták.

A társadalom, az állam, a keresményéből való levonásokkal nagyban lopta meg. Most az egyes emberre került a sor, a ki kicsiben lopta meg.

A kiszabadulás nem megszabadulás. Az ember maga mögött hagyhatja a bagnot, de nem az elítéltetést.

Ime ez történt vele Grasseban. Hogy Digneben miként fogadták, azt már láttuk.

X.

A fölébredt ember.

Tehát mikor a székesegyház órája hajnali kettőt ütött, Valjean János fölébredt.

Az ébresztette föl, hogy az ágy nagyon is jó volt. Közel húsz esztendeje nem aludt már ágyban és noha nem vetközött le, az érzés mégis sokkal szokatlanabb volt, semhogy meg ne zavarta volna alvását.

Több mint négy órát aludt. Fáradtsága elmult. Megszokta, hogy ne adjon sok órát a pihenésnek.

Felnyitotta szemeit, egy pillanatig körülnézett a sötétségben, azután újra lehúnyta a pilláit, hogy újra elaludjék.

Ha napközben sok különböző érzés háborgatta az embert, ha az elme nagyon el van foglalva, elalhatunk, de nem tudunk újra elaludni. Az álom nehezebben tér vissza, mint a hogy jön. Így történt Valjean Jánossal is. Nem tudott újra elaludni és gondolkozni kezdett.

Oly pillanat volt az, mikor az eszmék, melyek az elmében vannak, zavarosak. Valami sürgés-forgás volt az agyában. Régi és új emlékei össze-vissza kavarogtak és határozatlanul keveredtek egymással, formájukat vesztették, mértéktelenül növekedtek, aztán egyszerre eltüntek, mintha valami iszapos és háborgó vízben merültek volna el. Sok gondolata támadt, de volt egy, mely állandóan ott derengett benne és előzte a többit. Mindjárt megmondjuk, hogy mi volt az a gondolat: — észrevette a hat pár ezüstevőeszközt és a nagy kanalat, melyet Magloirené az asztalra tett.

Ezek az ezüstevőeszközök nem mentek ki az eszéből. — Itt vannak mellette. — Mindössze csak néhány lépésnyire. — A mikor a szomszéd szobán áthaladt, hogy idejőjjön, a vén szolgáló éppen akkor rakta be őket egy kis faliszekrénybe az ágy fejénél. — Jól megjegyezte magának ezt a szekrényt. — Az ebédlőből való bejárattól jobbra. — Tömör és régi ezüstből való evőeszközök. — A nagy kanállal együtt legalább is kétszáz francot lehetne kapni értök. — Duplán annyit, mint a mennyit tizenkilencz év alatt keresett. — Igaz, hogy ez a kereset, ha az *igazgatóság* meg nem *lopja,* többet tett volna ki.

Elméje egy jó óráig ingadozott ide-oda, nem minden küzdelem nélkül. Az óra hármat ütött. Kinyitotta szemeit, hirtelen felült, kinyujtotta a karját és tapogatózva megkereste tarisznyáját, melyet az alcove egyik sarkába hajított, kifelé fordult, lábaival a földre lépett és szinte a nélkül, hogy tudta volna, miként történt, az ágy szélén ülve találta magát.

Egy kis ideig merengve ült e helyzetben, mely baljóslatúnak tűnt volna föl bárkinek, a ki így látja őt e homályban, egyedül ébren az alvó házban. Egyszerre lehajolt, leoldotta czipőit és csöndesen az ágy melletti gyékényre helyezte azokat, azután ismét gondolataiba merült és mozdulatlanul ült.

E borzalmas elmélkedésben az előbb említett gondolatok szünet nélkül jártak az agyában, jöttek, mentek, visszatértek, mintegy reánehezedtek; de e mellett, a nélkül, hogy tudta volna miért, az álmadozás gépies makacsságával egy Brevet nevű fegyenczre is gondolt, a kit a bagnoban ismert és a kinek nadrágját csak egy fél, pamutból kötött nadrágtartó tartotta helyében. E nadrágtartó mintázatát folyton maga előtt látta.

Ebben a helyzetben maradt és talán így maradt volna tudj' Isten meddig, egész napkeltéig, ha az óra megint nem üt egyet, — negyedet vagy felet. Úgy tetszett neki, mintha ez az óraütés azt mondta volna: Rajta!

Fölállt, még egy pillanatig habozott és hallgatódzott; minden csendes volt a házban; erre egyenesen és apró léptekkel az ablak felé indult, melyet maga előtt látott. Az éjszaka nem volt nagyon sötét; telihold volt, mely előtt a szél nagy felhődarabokat kergetett és megvilágosodás követte egymást, bent a szobában pedig valami szürkület derengett. Ez a szürkület, mely elégséges volt a tájékozódásra, a hogy a felhők miatt majd sötétebb, majd világosabb lett, ahhoz a sápadt homályossághoz hasonlított, mely a pinczelyukon szűrődik be, mikor járókelők jönnek-mennek előtte. Az ablakhoz érve, Valjean János vizsgálat alá vette azt. Nem volt elrácsozva, a kertre szolgált és a vidék szokása szerint csak egy kis retesz tartotta zárva. Valjean János kinyitotta, de mert a nyíláson hirtelen hideg és éles levegő tódult a szobába, nyomban ismét becsukta. Kinézett a kertbe, azzal a figyelmes tekintettel, mely inkább fürkész, semmint néz. A kertet meglehetősen alacsony, könnyen áthágható fehér fal kerítette be. Mögötte, a háttérben egyenlő távolságban következő fák lombozatát pillantotta meg, a

mi azt mutatta, hogy a falon túl valami fasor vagy fával beültetett utcza húzódik.

E szemle után oly mozdúlatot tett, mint a ki el van határozva, visszament az alcoveba, fölvette tarisznyáját, belenyúlt és kivett belőle valamit, a mit letett az ágyra, czipőit egyik zsebébe dugta, a tarisznyát összehurkolta és a vállára vetette, sapkájának ellenzőjét a szemére húzta, tapogatódzva megkereste botját és az ablakszegletbe állította, aztán az ágyhoz lépett és elszántan megragadta a tárgyat, melyet reátett volt. Valami kurta vasrúdféle volt, melynek az egyik vége ki volt hegyesítve.

A homályban bajos lett volna megkülönböztetni, hogy ez a darab vas micsoda czélra készült. Talán emelő volt? Vagy pedig buzogányféle?

Nappal látni lehetett volna, hogy bányász gyertyatartó volt. Akkoriban a fegyenczeket néha a Toulont környező magas dombokból való kőfejtésre alkalmazták és nem volt ritkaság, hogy bányász-szerszámok kerültek a kezükbe. A bányászok gyertyatartója tömör vasból való, mely alul csúcsban végződik, hogy bele lehessen ütni a sziklába.

Valjean János jobb kezébe fogta a gyertyatartót és lélegzetét visszafojtva, nesztelen léptekkel a szomszéd szoba felé indúlt, mely, mint tudjuk, a püspök szobája volt. Odaérve, nyitva találta az ajtót. A püspök nem csukta be.

XI.

Mit cselekszik?

Valjean János hallgatódzott. Semmi nesz.

Megtaszította az ajtót.

Ujja hegyével, könnyedén taszította meg, azzal a gyors és nyugtalan nesztelenséggel, mint a macska, mely be akar jutni valahova.

Az ajtó engedett a nyomásnak és észrevehetetlenül s halkan megmozdúlt, a mivel a nyílás kissé szélesebbé vált.

Valjean János várt egy pillanatig, aztán ismét meglökte az ajtót, most már erősebben.

Az ajtó ismét nesztelenül engedett. A nyílás most már elég tág volt, hogy beférhetett rajta. Az ajtó mellett azonban és éppen szögletet alkotva vele, kis asztalka állt, mely elzárta a bemenetet.

Valjean János fölismerte a nehézséget. A nyílást minden áron tágabbá kellett tenni.

Elszánta magát és harmadszor is meglökte az ajtót, erélyesebben, mint az előbbi két ízben. Ezúttal azonban az egyik ajtósark, mely rosszul volt megolajozva, rekedt és elnyújtott csikorgást hallatott a sötétben.

Valjean János összerezzent. Ez ajtósarok csikorgása áthatóan és félelmesen hangzott a fülébe, mint a végítélet harsonája.

Az első pillanat fantasztikus nagyításában szinte úgy rémlett neki, hogy az ajtósarok megelevenedik, valami rettenetes élet szállja meg és ugat, mint a kutya, hogy figyelmeztesse az embereket és fölébressze az alvó házbelieket.

Reszketve, magánkívül állt és lábújjhegyről sarkaira ereszkedett. Halántékán úgy érezte lüktetni az ereket, mint ha két kalapácscsal vernék és úgy tetszett, lélegzete oly süvítéssel tör elő kebléből, mint a szél valamely barlangból. Lehetetlennek látszott előtte, hogy e haragos ajtósark borzalmas lármája ne reszkettesse meg a házat úgy, mint valami földrengés; az ajtó, melyet megtaszított, riadót vert és segítségért kiáltott; az aggastyán fölkel, a két vén nő kiabálásba kezd, emberek jönnek; egy negyedóra múlva az egész város talpon lesz és a zsandárok reája vetik magukat. Egy pillanatig azt hitte, el van veszve. Ott állt, a hol volt, megkövülve, mint a sóbálvány és moczczanni se merve.

Néhány percz múlt el így. Az ajtó egészen tárva állott. Megkoczkáztatta, hogy bepillantson a szobába. Semmi se mozdult. Hallgatódzott. Az egész házban semmi nesz. A rozsdás ajtósark lármája nem ébresztett föl senkit.

Az első veszély elmúlt, bensejében azonban még szörnyű izgalom forrongott. Mindazonáltal nem hátrált meg. Még ha veszve tudta volna is magát, akkor se hát-

rált volna. Csak az járt az eszében, hogy gyorsan végeznie kell. Kilépett és bent volt a szobában.

A szobában tökéletes nyugalom honolt. Itt-ott elmosódó, határozatlan formákat lehetett megkülönböztetni, melyek nappal az asztalon heverő papirlapok, nyitott foliansok, egymás mellé rakott könyvek, karosszékre tett öltönydarabok voltak, de a melyek ez órában csak sötét szögleteknek és fehéres foltoknak tűntek föl. Valjean János óvatosan előresompolygott, igyekezve, hogy bele ne ütközzék a bútorokba. A szoba végéről az alvó püspök egyenletes és nyugodt lélegzetét lehetett hallani.

Egyszerre Valjean János megállt. Ott volt az ágy mellett. Hamarabb ért oda, semmint gondolta.

A természet néha valami komor és értelmes czélszerűséggel keveri tényeit és látványait cselekedeteinkbe, mintha csak az volna a szándéka, hogy gondolkozásra késztessen bennünket. Közel félóra óta már sűrű felhő borította az eget. Abban a pillanatban, mikor Valjean János ott állt szemben az ágygyal, a felhő, mintha csak szándékosan tenné, fölszakadt és egy holdsugár, a hosszú ablakon át behatolva, hirtelen megvilágította a püspök halovány arczát. Békésen aludt. Az alpesi éjszakák hideg volta miatt szinte felöltözve feküdt az ágyban, valami barna gyapjúköntösben, mely egész a csuklóig elfedezte karjait. Feje önfeledt nyugalomban hátravetve pihent vánkosán; pásztorgyűrűs keze, mely annyi jó és szent cselekedetet művelt, lelógott az ágyból. Arczán a megelégedés, remény és üdvözültség valami rejtelmes kifejezése fényeskedett. Ez több volt a mosolynál, szinte sugárzás volt. Homlokán valami láthatatlan világosság kimondhatatlan fölragyogása tündökölt. Az igazak lelke az álomban valamely rejtelmes menyországot szemlél.

Az ég visszfénye ragyogott a püspökön.

Ugyanez azonban valami átfénylés is volt, mert ez az ég ő benne volt. Lelkiismerete volt ez az ég.

A hogy a holdsugár, hogy úgy mondjuk, fölébe ömlött a belső világosságnak, az alvó püspök mintegy dicsfényben látszott. De e dicsfény szelid és valami félho-

mályból fátyolozott volt. Az égbolton úszó hold, a pihenő természet, a kert, melyben nem rezdült egy falevél sem, e csöndes ház, ez az óra, a pillanat, a csönd valami kimondhatatlan ünnepélyességgel tetőzte a férfi tiszteletreméltó pihenését és valami fenséges és derült dicsfényben láttatta ősz haját, lecsukott szemeit, arcát, mely csupa reménység és bizalom volt, ezt az aggastyánfejet és ezt a gyermeki alvást.

Szinte valami isteni volt ebben a tudtán kívül oly magasztos emberben.

Valjean János viszont a homályban állott, vasgyertyatartójával a kezében, mozdulatlanul és megrettenve e sugárzó aggastyántól. Sohasem látott ehhez foghatót. E bizalom megrémítette. Az erkölcsi világnak nincs nagyszerűbb látványa, mint ez: a zavart és nyugtalan lelkiismeret valamely rossz cselekedet küszöbén egy igaz ember alvását szemléli.

Ebben az elszigetelt alvásban, oly szomszéd mellett, mint ő, volt valami fenséges, a mit homályosan ugyan, de ellenállhatatlan kényszerrel érzett.

Senki se mondhatta volna meg, mi történik benne, még ő maga sem. A ki megkísérlené, hogy számot adjon róla magának, annak el kellene képzelnie a legerősza-kosabbat és vele szemben a legszelídebbet a világon. Még arczán se lehetett látni semmi határozottat. Valami bámészkodó meglepettség látszott rajta. És nézett. Ez volt az egész. De mit gondolt? Lehetetlenség lett volna kitalálni. Csak annyit lehetett tudni, hogy meg volt hatva és meg volt zavarodva. De mily természetű volt e megilletődés?

Tekintetét nem vette le az aggastyánról. Az egyetlen, a mi állásán és arczkifejezésén tisztán látszott, valami sajátszerű határozatlanság volt. Szinte azt lehetett volna mondani, hogy habozik a két mélység között, a között, mely az elveszést és a között, mely a megszabadúlást jelenti. Olyannak tünt föl, mint a ki kész szétzúzni a koponyát vagy megcsókolni a kezet.

Néhány pillanat mulva bal kezét lassan homlokához emelte, levette sapkáját, aztán a kéz ugyanoly lassúsággal lehanyatlott és Valjean János, sapkáját balkezé-

ben tartva, jobb kezében a sulyokkal és fölborzolt hajjal vad ábrázatú fején újra elmerült gondolataiba.

A püspök mélységes békében tovább aludt e rémítő tekintet alatt.

A holdvilág visszfénye elmosódottan láthatóvá tette a kandalló fölött a feszületet, mely úgy tünt föl, mintha mindkettőjüknek kitárná karjait, áldóan az egyiknek és bocsánatot osztóan a másiknak.

Egyszerre Valjean János újra fejére tette sapkáját, aztán gyorsan, a nélkül, hogy egy tekintetet is vetett volna a püspökre, az ágy mentén egyenesen a faliszekrényhez ment, melyet az ágy fejénél látott; a gyertyatartót fölemelte, hogy kifeszítse a zárt; a kulcs benne volt; kinyitotta a szekrényt; az első, a mit megpillantott, az ezüstevőeszköz kosara volt; kivette, nagy léptekkel, minden elővigyázatosság nélkül és nem törődve vele, hogy neszt okoz, áthaladt a szobán, eljutott az ajtóhoz, visszament az imaszobába, kinyitotta az ablakot, megragadta a botját, lábát átvetette a párkányon, az ezüstnemüt tarisznyájába tette, a kosarat eldobta, kilépett a kertbe, tigrisszökéssel átvetette magát a falon és eliramodott.

XII.

A püspök dolgozik.

Másnap napkeltekor Bienvenu úr kertjében sétálgatott. Magloirené egészen kikelve magából szaladt hozzá.

— Méltóságos úr! méltóságos úr! — kiáltotta — nem tetszik tudni, hol az ezüstös kosár?

— De igen, — mondá a püspök.

— Hála Istennek! — felelt Magloirené. — Nem tudtam, hova lehetett.

A püspök épp az imént találta meg a kosarat egy virágágyban. Fölvette és odaadta Magloirenénak.

— Itt van.

— Nos? — mondá Magloirené. — Semmi nincs benne? Hát az ezüstnemü?

— Ah! — szólt a püspök. — Tehát az ezüstneműt keresi? Nem tudom, hol van.

— Nagy Isten! Ellopták. A tegnap esti ember lopta el.

És egy szempillantás alatt, a fürge öregasszony megszokott élénkségével bent termett az imaszobában, odament az alcovehoz és visszajött a püspökhöz. A püspök lehajolt és sóhajtva tekintett egy cochleariara, melyet a kosár, mikor a virágágyba esett, letört. Magloirené kiáltására a püspök fölegyenesedett.

— Méltóságos úr, az ember eltűnt! Ellopta az ezüstöt!

A hogy így jajveszékelt, pillantása a kert egyik sarkára tévedt, a hol látni lehetett az áthágás nyomait. A párkány vakolata ki volt csorbítva.

— Tessék csak nézni! Erre szökött. A Cachefiletutczába ugrott! Ah! a gyalázatos! Ellopta az ezüstünket!

A püspök egy pillanatig csöndesen állott, aztán fölvetette komoly tekintetét és szeliden így szólt Magloirenéhoz:

— Először is, csakugyan mienk volt az az ezüstnemű?

Magloirené szájtátva állott. Egy pillanatra újra csend támadt, aztán a püspök folytatta:

— Magloirené, jogtalanul és már nagyon is sokáig tartogattam magamnál ezt az ezüstkészletet. A szegényeket illette. És ki volt az az ember? Bizonyos, hogy egy szegény.

— Édes Jézusom, — felelte Magloirené. — Hiszen nem magam miatt beszélek, sem a kisasszony miatt. Nekünk mindegy. Hanem a méltóságos úr miatt. Mivel fog most már a méltóságos úr enni?

A püspök csodálkozva nézett reá.

— Ugyan! Hát nincs czinkevőeszköz?

Magloirené vállat vont.

— A czinknek szaga van.

— Úgy hát pléhből való.

Magloirené sokatmondóan elfintorította az arczát.

— A pléhnek ize van.

— Nos hát, — felelt a püspök, — faevőeszközöket fogunk használni.

Néhány pillanattal utóbb ugyanannál az asztalnál reggelizett, a melynél a megelőző estén Valjean János ült. Reggelizés közben Bienvenu úr jókedvüen figyelmeztette nővérét, a ki egy szót se szólt és Magloirenét, a ki magában dörmögött, hogy még fakanálra vagy vellára sincs szükség, ha az ember egy darab kenyeret egy csésze tejbe akar mártogatni.

— Micsoda gondolat is volt, — mondá magában Magloirené, miközben ide-oda járt, — szállást adni egy ilyen embernek! És odafektetni a saját szobája mellé! Még szerencse, hogy csak lopott! Ah! szentséges Isten, még elgondolni is borzasztó!

A püspök és nővére épp föl akartak kelni az asztaltól, mikor az ajtón kopogtatás hallatszott.

— Szabad, — mondá a püspök.

Az ajtó kinyilt. Különös és izgalmas csoport jelent meg a küszöbön. Három ember a nyakánál fogva tartott egy negyediket. A három ember három zsandár volt; a negyedik Valjean János.

Egy zsandárőrmester, a ki a csoport vezetőjének látszott, az ajtó mellett állott. Belépett és katonásan köszöntötte a püspököt.

— Méltóságos úr, . . . — mondá.

E szóra Valjean János, a ki sötéten és leverten állt, elámulva fölemelte a fejét.

— Méltóságos úr! — mormogta. — Hát nem a plébános . . .

— Csend, — szólt reá az egyik zsandár. — Ez a püspök úr ő méltósága.

E közben Bienvenu úr oly élénken, a mennyire csak korától kitelt, a csoporthoz sietett.

— Ah! hát itt van! — kiáltott föl Valjean Jánosra tekintve. — Nagyon örülök, hogy ismét látom. Hanem hát én a gyertyatartókat is önnek adtam, melyek szintén ezüstből vannak és a melyekért bizonyára megadnak kétszáz francot. Miért nem vitte el azokat is az evőeszközökkel együtt?

Valjean János tágra nyitotta szemeit és oly kifeje-

zéssel nézett a püspökre, a melyet semmiféle emberi nyelv se tud leírni.

— Úgy hát, méltóságos úr, — szólt a zsandárőrmester — igaz, a mit ez az ember mondott? Találkoztunk vele. Úgy szaladt, mint a ki menekül. Megállítottuk, hogy megnézzük, mit visz. Ezeket az ezüstevőeszközöket találtuk nála.

— És azt mondta, — vágott közbe mosolyogva a püspök, — hogy egy jó öreg paptól kapta, a kinél az éjszakát töltötte? Most már értem. És önök visszahozták? Tévedés volt.

— Eszerint — mondá az őrmester, — útjára bocsáthatjuk?

— Természetesen, — felelt a püspök.

A zsandárok elereszteték Valjean Jánost, a ki hátra tántorgott.

— Igazán szabadon bocsátanak? — kérdé majdnem artikulátlan hangon és olyasformán, mintha álmában beszélne.

— Igen, mehetsz, vagy nem hallasz? — mondotta az egyik zsandár.

— Mielőtt azonban távozik, barátom, — szólt a püspök — itt vannak a gyertyatartói is. Fogja.

Odament a kandallóhoz, fölvette a két ezüstgyertyatartót és odaadta Valjean Jánosnak. A két nő szótlanul nézte és egyetlen mozdulattal, egyetlen pillantással se zavarta a püspököt.

Valjean János egész testében remegett. Gépiesen és téveteg arczkifejezéssel vette át a két gyertyatartót.

— Most pedig, — mondá a püspök, — menjen békében . . . Azaz még egyet, barátom. Ha ismét meglátogat, fölösleges, hogy a kerten át jöjjön. Bármikor jöhet-mehet az utczai ajtón. Éjjel-nappal egyformán csak kilincscsel van becsukva.

Azután a zsandárok felé fordulva folytatá:

— Távozhatnak, uraim.

A zsandárok eltávoztak.

Valjean János olyan volt, mint a kit az ájulás környékez

A püspök odalépett hozzá és halk hangon mondá neki:

— Ne felejtse, sohase felejtse el, hogy megigérte, ezt a pénzt arra fogja használni, hogy becsületes ember legyen.

Valjean János, a ki nem emlékezett, hogy bármit is igért volna, nem tudott szólni. A püspök erősen hangsúlyozva beszélt. Ünnepélyes hangon folytatta:

— Valjean János, testvérem, többé nem vagy a rosszé, hanem a jóé. Megvásároltam lelkedet; elveszem a sötét gondolatoktól és a romlás szellemétől és az Istennek adom.

XIII.

A kis Gervais.

Valjean János úgy ment ki a városból, mint a ki szökik. Sietö léptekkel haladt át a mezőn, azokon az útakon és ösvényeken, melyek éppen eléje akadtak és észre se vette, hogy minduntalan ugyanarra a helyre ér. Igy kóborolt egész reggel, étlenül és nem is érezve az éhséget. Egész sereg új érzés hullámzott benne. Valami haragot érzett magában; de nem tudta, ki ellen. Nem tudta volna megmondani, hogy meghatva vagy megalázva érzi-e magát. Néha sajátságos megindultság fogta el, melyet igyekezett leküzdeni és a melynek az utolsó húsz év alatt kifejlődött elkeményedését szegezte ellenébe. Ez az állapot fárasztotta. Nyugtalankodva látta megrendülni magában azt a szörnyű biztonságot, melyet balsorsának igaztalan volta érlelt meg. Azt kérdezte magában, hogy mit tegyen ennek a helyébe? Néha valóban jobb szerette volna, ha a zsandárok a börtönbe hurczolják és a dolgok másként történnek vala; úgy kevésbbé lett volna felizgatva. Jóllehet az évszak már későre járt, a sövényekben itt-ott még nyílt néhány elkésett virág, melyek illata, a hogy arramenőben megütötte az orrát, felébresztette gyermekkori emlékeit. Ez emlékek szinte elviselhetetlenek voltak neki, oly régóta nem merültek fel benne.

Ilyesformán egész nap kifejezhetetlen gondolatok törmelékei kóvályogtak elméjében.

A hogy a nap nyugovóra kezdett hanyatlani, hosszan elnyújtva a földön a legkisebb kavicsnak is az árnyékát, Valjean János egy nagy és teljesen elhagyott tarlón egy bokor tövében ült. A láthatár szélén csak az Alpokat lehetett megpillantani. Még valami távoli falu tornya se látszott. Valjean János körülbelül három mérföldnyire lehetett Dignetől. A bokortól néhány lépésnyire egy ösvény volt, mely átszelte a tarlót.

Elmélkedés közepett, mely nem kevéssé járult hozzá, hogy rongyait még rémítőbbnek tüntesse fel annak, a ki látja, egyszerre vidám neszt hallott.

Hátranézett és az ösvényen egy kis, tízesztendős savoyardot látott közeledni, a ki hangszerét az oldalán és mormotás kalitkáját a hátán czipelve, hangosan énekelt. Egyike volt azoknak a szelid és jókedvű gyermekeknek, a kik országról-országra járnak és nadrágjuk lyukain át közszemlére bocsátják térdeiket.

A gyermek, mialatt folyvást énekelt, néha-néha megállt és mint a kavicsokkal szokás, néhány pénzdarabbal játszadozott, alkalmasint egész vagyonával. E pénzdarabok között volt egy kétfrankos is.

A bokor mellett a gyermek, a nélkül, hogy Valjean Jánost észrevette volna, megállt és az egész marok pénzt, a mit eddig ügyesen mindig a tenyerével fogott fel, felhajította, hogy a kezehátára essen.

Ezúttal a kétfrancos leesett és a bokorba gurult egészen oda, Valjean Jánoshoz.

Valjean János reátette a lábát.

A gyermek azonban tekintetével követte a pénzt és látta, hová lett.

Nem csodálkozott és egyenesen Valjean Jánoshoz ment.

Teljesen elhagyott helyen voltak. A mennyire csak el lehetett látni, nem volt senki se a síkon, se az ösvényen. Csak egy roppant magasan repülő vándor madársereg gyönge kis rikoltásai hallatszottak. A gyermek háttal volt a napnak, mely aranyszálakat tűzött a hajába és vérvörös fényt vetett Valjean János vad arczára.

— Uram, — szólt a kis savoyard a gyermekkornak azzal a bizodalmasságával, mely tudatlanságból és ártatlanságból szövődik össze, — kérem a pénzemet.

— Mi a neved? — kérdé Valjean János.

— A kis Gervais.

— Takarodjál, — mondá Valjean János.

— Kérem, uram, — szólt újra a gyermek, — adja vissza a pénzemet.

Valjean János lehajtotta a fejét és nem felelt.

A gyermek újra kezdte:

— A pénzemet.

Valjean János tekintete mereven a földre szegezve maradt.

— A pénzemet! — kiáltotta a gyermek. — A szép fehér pénzemet! Az ezüstpénzemet!

Úgy látszott, mintha Valjean János nem is hallaná. A gyermek megragadta zubbonya gallérját és megrázta. És ugyanakkor minden erejével igyekezett elfordítani a nagy szeges czipőt, mely kincsét takarta.

— A pénzemet akarom! A kétfrancosomat!

A gyermek sírt. Valjean János felemelte a fejét. Még mindig ült. Szemei zavarosak voltak. Mintegy csodálkozva nézett a gyermekre, aztán botja felé nyújtotta karját és rettenetes hangon ordította:

— Ki az?

— Én vagyok, uram, — felelt a gyermek. — A kis Gervais! Én, én vagyok! Adja vissza, kérem, a kétfrancosomat! Tessék elvenni a lábát!

Azután feldühödve és kicsiny volta mellett is szinte fenyegetően folytatta:

— Ah! nem veszi el a lábát? Vegye el már a lábát!

— Még mindig te vagy! — mondá Valjean János és hirtelen fölegyenesedve, de lábát még mindig a pénzdarabon tartva, hozzátette:

— Elhordod-e magad tüstént?

A gyermek rémülten pillantott reá, aztán egész testében remegni kezdett és néhány másodperczny bámulás után teljes erejéből futásnak eredt, nem merve se hátra nézni, se kiáltani.

Lélegzete azonban hamar kifogyott, meg kellett ál-

lania és Valjean János merengésében hallhatta, a hogy zokog.

Néhány pillanattal utóbb a gyermek eltűnt.

A nap lenyugodott.

Valjean János körül nőttön nőtt a homály. Egész nap nem evett volt egy falatot se; valószínű, hogy láza volt.

Egyenesen állt és a mióta a gyermek elfutott, meg se moczczant. Lélegzete hosszú és egyenlőtlen időközökben dagasztotta mellét. Tekintete, mely tiz-tizenkét lépésnyire volt maga elé szegezve, úgy látszott, mintha mély figyelemmel tanulmányozna egy kék cserépdarabot, mely a fűben hevert. Egyszerre megborzongott: megérezte az est hűvösségét.

Homlokára húzta a sapkáját, gépiesen összébbhúzta és begombolni próbálta zubbonyát, lépett egyet és lehajolt, hogy fölemelje botját.

E pillanatban megpillantotta a kétfrancost, melyet lába félig betaposott a földbe és a mely kicsillogott a kavicsok közül.

Mintha villamos ütés érte volna. — Mi ez? — mormogta a fogai között. Három lépést hátrált, aztán megállt, nem bírva elfordítani tekintetét ettől a ponttól, melyre lába azelőtt reánehézkedett, és a mely olybá tűnt fel neki, mint ha egy reászegezett nyitott szem volna.

Néhány pillanat múlva görcsösen a pénzdarabra vetette magát, megragadta és felegyenesedve, szétnézett a láthatáron, egyenesen állva és reszketve, mint egy megriadt vadállat, mely menedéket keres.

Semmit se látott. Az éj leszállt, a síkság hideg és beláthatatlan volt, sűrű ibolyaszínű köd szállt fel az alkonyi világosságba.

— Ah, — mondá magában és sebes léptekkel elindult, arrafelé, a merre a gyermek eltűnt volt. Vagy harmincz lépés után megállt, körülnézett és semmit se látott.

Erre teljes erejéből kiáltozni kezdett:

— Kis Gervais! Kis Gervais!

Elhallgatott és várt.

Senki se felelt.

A mező puszta és sötét volt. Mindenfelől csak térség. Csak árnyék volt körülötte, mely elnyelte tekintetét és hallgatás, melybe elveszett a hangja.

Fagyasztó szél fújt, mely valami gyászos életet adott a körülötte levő tárgyaknak. A törpe fák hihetetlen dühvel rázták vékony ágaikat. Szinte azt mondta volna az ember, hogy fenyegetnek és kergetnek valakit.

Valjean János újra elindult, aztán futni kezdett és időről-időre megállt és oly hangon, melynél senki sem hallott borzalmasabbat és kétségbeesettebbet, bele-belekiáltotta a pusztaságba: Kis Gervais! Kis Gervais!

Bizonyos, ha a gyermek hallja, megijedt volna és ugyancsak óvakodik, hogy mutatkozzék. De kétségtelenül már jó messze is járt.

Valjean János egy lóháton jövő pappal találkozott. Egyenesen odament hozzá és megszólította:

— Plébános úr, nem látott erre menni egy gyermeket?

— Nem, — mondá a pap.

— Egy kis Gervais nevezetűt.

— Senkit se láttam.

Valjean János két darab ötfrancost vett ki a zsebéből.

— Itt van, plébános úr, a szegényei számára. — Egy olyan körülbelül tízesztendős kis fiút értek, a kinél egy mormota meg, gondolom, egy gitár volt. Erre ment. Tudja, egy afféle kis savoyard-fiú.

— Nem láttam.

— Kis Gervaisnek hívják. Nem valamelyik környékbeli falúból való? Nem mondhatná meg?

— Ha úgy van, a mint mondja, barátom, akkor az egy kis idegen gyermek. Sok ilyen vándorol át a vidéken. Senki sem ismeri őket.

Valjean János hevesen még két ötfrancos tallért vett elő és odaadta a papnak.

— A szegényei számára — mondá.

Aztán, mintha hirtelen önkivületbe esett volna, hozzátette:

— Tisztelendő úr, fogasson el. Tolvaj vagyok.

A pap megsarkantyúzta lovát és ijedten elvágtatott.

Valjean János újra szaladni kezdett, abban az irányban, melyben az előbb elindult.

Meglehetősen nagy útat tett meg így, folyton nézelődve, szólítgatva és kiabálva, de többé senkivel se találkozott. Kétszer vagy háromszor oda-odaszaladt a síkon valamihez, a mi fekvő, vagy összekuporodott emberi alaknak látszott; de csak bokrok vagy a földből kiálló szikladarabok voltak. Végre egy helyen, hol három ösvény keresztezte egymást, megállt. A hold fölkelt. Körülhordozta tekintetét a távolban és még egyszer kiáltotta: Kis Gervais! Kis Gervais! Kiáltása elhalt a ködben és még visszhang se felelt reá. Mégegyszer mormogta: Kis Gervais! — de gyönge és majdnem érthetetlen hangon. Ez volt utolsó erőfeszítése; térdei hirtelen behajoltak, mintha valami láthatatlan hatalom egyszerre lenyomná rossz lelkiismeretének súlyával; kimerülten egy nagy kőre omlott és kezeivel hajába markolva, arczát térdeire hajtva felkiáltott:

— Gazember vagyok!

Szíve nem bírta tovább és sírni kezdett. Tizenkilencz év óta most sírt először.

Mikor Valjean János a püspöktől elment, a mint láthattuk, egyszerre kizökkent mindabból, a mi eddig gondolatát foglalkoztatta. Nem tudott magának számot adni, hogy mi történik benne. Ágaskodott az aggastyán angyali cselekedete és szelid szavai ellen. „Megígérte, hogy becsületes ember lesz. Megveszem a lelkét. Elveszem a romlás szellemétől és a jó Istennek adom.“ Mindúntalan ez jutott az eszébe. Ez égi türelmességnek a gőgöt szegezte ellenébe, mely mintegy a Gonosz várműve bennünk. Homályosan érezte, hogy a pap bocsánata volt a legerősebb támadás és a legfélelmesebb roham, mely eddig érte; hogy ha a kegyességnek ellent tud állani, végleges lesz a fásultsága; hogy ha enged, le kell mondania arról a gyűlöletről, melylyel más emberek cselekedetei annyi év alatt megtöltötték a lelkét és a mely tetszésére volt; hogy most győznie kell vagy legyőzött lesz és hogy az ő rosszasága és annak az embernek a jósága között harcz, óriási és döntő harcz támadt.

A sokféle belátás súlya alatt úgy ment, mint a részeg. Miközben így, téveteg tekintettel haladt, volt-e fogalma arról, hogy mi származhatik számára a dignei kalandból? Hallotta-e azokat a rejtelmes zsongásokat, melyek az élet bizonyos pillanataiban intik vagy figyelmeztetik az elmét? Mondta-e neki valamely hang, hogy sorsának ünnepélyes óráját éli át, hogy már nincs számára középút, hogy ha nem lesz a legjobb ember, úgy a legrosszabbá válik, hogy — úgyszólván — vagy még a püspöknél is magasabbra emelkedik vagy pedig a gályarabnál is mélyebbre bukik, hogy ha jó akar lenni, angyallá kell válnia, ha pedig rossz akar maradni, szörnyeteggé kell lennie?

Újra föl kellett vetnünk e kérdéseket, melyeket már előbb is hangoztattunk. Vajjon fölfogta-e elméje akár még csak az árnyékukat is? Mint már mondtuk, bizonyos, hogy a balsors megnöveli az értelmet; mind a mellett kétséges, hogy Valjean János képes volt annak az átértésére, a mit az imént jeleztünk. Ha fölmerültek is benne a gondolatok, inkább csak derengtek, semmint világosan álltak előtte és csak azt eredményezték, hogy kimondhatatlan és majdnem fájdalmas zavarba ejtették. Az után az idomtalan és sötét valami után, a mit bagnonak neveznek, a püspök épp úgy bántotta a lelkét, mint a hogy nagyon élénk világosság bántja a szemét annak, a ki a homályból jön. A jövendő, a lehetséges élet, mely egész tisztaságában és teljes sugárzásban tárult ki előtte, remegéssel és szorongással töltötte el. Igazán nem tudta, mihez tartsa magát. Mint a vakondok, mely hirtelen fölkelni látja a napot, a fegyencz el volt káprázva, mintegy vakítva az erénytől.

A mi azonban biztos volt és a mit nem is sejtett, az volt, hogy már nem volt ugyanaz az ember, hogy minden megváltozott benne, hogy nem állt hatalmában úgy cselekedni, mintha a püspök nem beszélt volna vele és nem érintette volna.

Ebben a lélekállapotban került össze a kis Gervaisvel és ellopott tőle negyven soust. Miért? Bizonyára maga se tudta volna megmondani. Utolsó hatása és mintegy végső erőfeszítése volt-e ez annak a gonosz

gondolathalmaznak, melyet a bagnoból hozott magával, maradványa a régi gyűlölségnek, eredménye annak, a mit a statikában megszerzett gyorsulásnak neveznek? Ez volt, de talán egyszersmind kevesebb is volt ennél. Mondjuk ki egyszerüen, nem ő lopott, nem az ember, hanem az állat tette, hogy megszokásból és ösztönből bambán reáhelyezte a lábát arra a pénzdarabra, mialatt az értelem annyi hallatlan és új igézettel küzködött. A mikor az értelem magához tért és látta, hogy a vadállat mit cselekedett, Valjean János remegve hátrált és irtózattal kiáltott föl.

Vajmi sajátságos és csak ebben az állapotban lehetséges dolog történt vele, az, hogy mikor e gyermektől ellopta ezt a pénzt, olyat cselekedett, a mire már nem volt képes.

Bármint volt is, ez a legutolsó rossz cselekedet döntő hatással volt reá; hirtelen általjárta és eloszlatta az elméjében kavargó chaost, az egyik oldalra sodorta a sürű sötétséget, a másikon tisztává tette a világosságot és abban az állapotban, a melyben volt, úgy hatott lelkére, mint bizonyos vegyi kémlőszerek hatnak valamely zavaros keverékre, kicsapva az üledéket és megtisztítva a folyadékot.

Először, még mielőtt vizsgálni kezdte volna magát és gondolkodott volna a dolgon, szinte magánkívül, mint az olyan ember, a ki menekül, megtalálni igyekezett a gyermeket, hogy visszaadja neki a pénzt, azután, mikor látta, hogy ez hasztalan és lehetetlen, kétségbeesve állt meg. Abban a pillanatban, a mikor fölkiáltott: „Gazember vagyok!“ — meglátta magát úgy, a milyen valóban volt és már annyira elkülönült önmagától, hogy szinte olybá tűnt föl magának, mintha csak árnyék volna, előtte pedig szőröstől-bőröstől, bottal a kezében, zubbonyban, hátán a lopott tárgyakkal tele tarisznyával, elszánt és mogorva arczczal, elméjében csupa gyalázatos tervvel ott áll Valjean János, az alávaló gályarab.

A sok szenvedés, mint már megjegyeztük, némileg álomlátóvá tette. Most is látománya volt. Csakugyan ott látta maga előtt a komor arczot, az egész Valjean

Jánost. Majdnem kérdezni akarta, hogy ki ez az ember és megborzadt tőle.

Agya amaz erőszakos és mégis rettenetesen nyugodt pillanatok egyikét élte, a melyben az álmodás oly mély, hogy magába nyeli a valóságot. Az ember nem látja a tárgyakat, melyek előtte állanak és mintegy önmagán kívül látja az alakokat, melyek elméjében vannak.

Úgyszólván tehát szemtől-szembe nézte magát és ugyanekkor e látományon át rejtelmes mélységben valami világosságot pillantott meg, melyet első pillantásra fáklyának vélt. Nagyobb figyelemmel nézve e világosságot, mely lelkiismerete előtt fölgyuladt, látta, hogy emberi alakja van és hogy e fáklya a püspök.

Lelkiismerete fölváltva szemlélte az így előtte álló két embert: a püspököt és Valjean Jánost. Nem kisebbre volt szüksége, mint az elsőre, hogy elhomályosítsa a másodikat. Az efajta látományok sajátos természete szerint minél tovább tartott álmodozása, a püspök annál nagyobbnak és ragyogóbbnak tünt föl előtte, Valjean János pedig egyre kisebb és elmosódottabb lett. Utóbb már csak olyan volt, mint az árnyék. Egyszerre aztán eltünt. Csak a püspök maradt meg.

Káprázatos ragyogással töltötte el a nyomorult ember egész lelkét.

Valjean János sokáig sírt. Forró könnyeket ontva, zokogva sírt, több gyöngeséggel, mint egy nő, rémültebben, mint valamely gyermek.

Mialatt sírt, elméjében egyre jobban nappal lett, rendkívüli, oly nappal, mely egyszerre elragadó és elrettentő is volt. Egész multja, első vétke, hosszú bűnhődése, külső eldurvulása, belső elfásulása, annyi sok bosszútervtől megvidított kiszabadulása, aztán a mi a püspöknél történt vele, legutóbbi cselekedete, két francnak egy gyermektől való ellopása, a mi annál hitványabb és szörnyetegebb bűn volt, mert a püspök bocsánata után követte el: mintegy eszébe jutott és ott állt előtte, tisztán, oly világosságban, a milyent eddig még sohasem pillantott meg. Végigtekintett életén és irtózat fogta

el; nézte a lelkét és megborzadt. Úgy tetszett neki, mintha a Sátánt látná a paradicsom világosságában.

Hány órát töltött így sírva? Mit csinált, miután kisírta magát? Hova ment? Soha senki meg nem tudta. Hitelt érdemlőnek látszik azonban, hogy a kocsis, a ki ezen az éjjelen a grenoblei postakocsit hajtotta és a ki hajnali három óra tájban érkezett Dignebe, a hogy azon az utczán hajtott át, melyben a püspök háza áll, a sötétben egy embert látott Bienvenu úr ajtaja előtt imádkozó helyzetben térdepelni a kövezeten.

HARMADIK KÖNYV.

1817-ben.

I.

1817.

1817 az az év, melyet XVIII. Lajos bizonyos királyi méltósággal, mely nem volt hiányával a büszkeségnek, uralkodása huszonkettedik esztendejének nevezett. Ez az év, mikor Bruguière de Sorsum úr híres ember volt. Az összes fodrászboltok, a hajpor és a királyi madár visszatérésének reményében, azúrkék színben és liliomokkal ékesítve pompáztak. Ez volt az a gyermekded korszak, mikor Lynch gróf minden vasárnap templomatyai minőségben ott ült a Saint-Germain-des-Prés padján, vörös rendszalagjával, hosszú orrával és azzal a fenséges arczéllel, mely illik az oly emberhez, a ki valami nagy cselekedetet vitt végbe. Lynch úr nagy cselekedete ez volt: mint bordeauxi polgármester 1814 márczius 12-én a várost kissé túlságos korán adta át d'Angoulême herczegnek. Ezért kapta a pairi méltóságot. 1817-ben a divat a négy-hat éves kis gyermekeknek fülvédővel ellátott nagy maroquin-bőr sapkákat nyomott a fejökbe, olyasformákat, melyek meglehetősen hasonlítottak az eszkimók süvegeihez. A franczia hadsereg, osztrák mintára, fehér egyenruhákba volt bujtatva; az ezredeket légióknak nevezték; számok helyett a megyék

nevével voltak megjelölve. Napoleon Szent Ilona-szigetén volt és mert Anglia nem akart neki zöld posztót adni, kifordíttatta régi ruháit. 1817-ben Pellegrini énekelt, Bigottini kisasszony tánczolt; Potier uralkodott; Odry még nem jelent meg a láthatáron. Foriorot Laqui aszszony váltotta föl. Még voltak poroszok Francziaországban. Delatot úr számottevő személyiség volt. A legitimitás azzal erősítette meg magát, hogy Pleiquiernek, Curbonneaunak és Tolleronnak levágatta előbb a kezét, aztán a fejét. Talleyrand herczeg, a főkamarás és Louis abbé, a kiszemelt pénzügyminiszter az augurok nevetésével nevetett össze; 1790 julius 14-én mindketten résztvettek a Mars-mezőn tartott testvéresülési mise celebrálásában; Talleyrand mint püspök, a ki a misét mondta, Louis pedig mint diakon, a ki minisztrált neki. Ugyane Mars-mező mellékútain 1817-ben nagy fahengereket lehetett látni, melyek szabadon áztak az esőben, ott rothadtak a fűben, kékre voltak mázolva és kopott aranyozású sas- meg méh-ábrázolatok látszottak rajtuk. Az oszlopok voltak, melyek két év előtt a császári emelvényt tartották a Mars-mezején. Itt-ott feketék voltak az osztrák őrtüzek lángjától. Két-három ilyen oszlop ott égett ezekben az őrtüzekben és melengetésére szolgált a *kaiserlich*-ok nagy kezeinek. A májusi mezőnek nevezett gyűlés egyebek mellett arról is nevezetes volt, hogy juniusban és a Mars-, vagyis márcziusi-mezőn tartották meg. Ebben az 1817-ik évben két dolog volt nagyon népszerű: a Voltaire-Touquet és az alkotmányról elnevezett burnot-szelencze. A legutóbbi nagy párisi izgalom Dauluw bűntette volt, a ki testvérének fejét a Marché-aux-Flerirs vízmedenczéjébe dobta. A tengerészeti minisztériumban ekkor kezdtek nyomozást indítani annak a Medusa nevű szerencsétlen fregattnak a dolgában, a miből Chaumaeixra annyi gyalázat és Géricaultra annyi dicsőség háramlott. Selves ezredes elment Egyiptomba, hogy Szoliman pasa legyen belőle. A de la Harpe-utczai Thermespalota egy kádármester bolthelyiségéül szolgált. A Hôtel Clims nyolczszögletű tornyának lapos tetején még látható volt a kis deszkatákolmány, mely Meniernek, XVI. Lajos tengerészeti csillagászának obszervató-

riumául szolgált. Duras herczegné égszínkék selyemmel bevont és X-lábú bútorokkal telerakott boudoirjában ebben az évben olvasta föl három-négy barátjának a még kiadatlan *Ourika*-t. A Louvreról lekaparták az N betűket. Az Austerlitzi-híd leköszönt nevéről és fölvette a királyi kert hídjának nevét, a mi kettős rejtvény volt, mert egyszerre leplezte az Austerlitzi-hídat is meg a fűvész-kertet is. XVIII. Lajosnak, a ki a mellett, hogy körme hegyével aláhúzigálta Horatius verssorait, nagyban foglalkozott a hősökkel, a kikből császárok és a foltozó vargákkal, a kikből dauphinek lettek, két gondja volt: Napoleon és Bruneau Mathurin. A franczia akadémia *A tanulmányozás boldogságá*-t tűzte ki pályatételül. Bellart úr hivatalosan nagy szónok számába ment. Árnyékában már ott csirázott a jövendőbeli főügyész: Boë, a kire az a sors várt, hogy Courier Pál Lajos szarkazmusának legyen a czéltáblája. Volt egy ál-Chateaubriand, a kit Marchangynak hívtak és már nőtt egy ál-Marchangy, kinek d'Arlincourt volt a neve. *D'Albe Klára* és *Malek-Adel* remekművek voltak; Coltin asszonyról kijelentették, hogy ő a korszak legelső írója. Az Institut megengedte, hogy névsorából töröljék Bonaparte Napoleon akadémiai tag nevét. Királyi rendeletre Angoulèmeben tengerészeti iskolát létesítettek, mert d'Angoulème herczeg főtengernagy lévén, világos, hogy Angoulème városának joga volt a tengeri kikötő minden kellékéhez, különben a monarchikus elv sérelmet szenvedett volna. Minisztertanácsban vitatták meg, hogy eltűrhetők-e azok a bukfenczes vignetták, melyek Franconi hirdetéseit körítették és összecsődítették a lurkókat. A Ville-l'Évêque-utczában *Agnese* négyszögletes arczú, szemölcsös képű szerzője: Paër úr vezényelte Sassenaye marquisné meghitt kis hangversenyeit. A fiatal leányok mind a *Saint-Avelle-i remetét* énekelték, melynek szövegét Géraud Edmond írta. A *Sárga törpé*-ből a *Tükör* lett. A Semblin-kávéház a császár pártján volt, szemben a Valois-kávéházzal, mely a Bourbonokkal tartott. Berry herczeget, a kit Louvel szeme már lesett az árnyékból, összeházasították egy szicziliai herczegnővel. Egy esztendeje volt, hogy Staël asszony meghalt. A testőrök kifü-

tyülték Mars kisasszonyt. A nagy lapok egész kicsik lettek. A formátum megkisebbedet, de a szabadság nagy volt. A *Constitutionnel* constitutionalista volt. A *Minerva* Chateaubriand-t *Chateaubriant*-nak írta. Ez a t. betű sok nevetésre adott alkalmat a nyárspolgároknak a nagy író rovására. A megvásárolt lapokban a megvásárolható hirlapírók gyalázták az 1815-iki proscribáltakat; Davidnak már nem volt tehetsége, Arnault-ban nem volt többé elmésség. Carnot már nem volt becsületes; Soubt nem nyert egy csatát se, viszont azonban Napoleonban se volt tehetség. Mindenki tudja, mily ritka eset, hogy egy levél, melyet valamely száműzött nevére tesznek postára, eljusson rendeltetése helyére, minthogy a rendőrség szinte vallási kötelességének tartja az elcsípését. Ez nem új dolog: már a száműzött Descartes is panaszkodott miatta. Történt azonban, hogy David egy belga újságban némi neheztelésnek adott kifejezést, a miért nem kapja meg a neki írt leveleket, a mi a royalista lapok előtt nagyon mulatságosnak tetszett és alkalmul szolgált, hogy kigúnyolják a száműzöttet. Azt mondani: a *királygyilkosok* vagy pedig: a *szavazók*, — *ellenségek* vagy: *szövetségesek*, — *Napoleon* vagy: *Buonaparte* jobban elválasztotta az embereket egymástól, mint akár a legmélyebb örvény. Az összes jóérzésű emberek egyetértettek abban, hogy XVIII. Lajos király, más néven: „az alkotmány halhatatlan szerzője" örökre véget vetett a forradalmak korának. A Pont-Neuf kiugróján a talapzatra, mely IV. Henrik szobrára várt, reávésték a *Redivivus* szót. A Rue-Thérése 4-ik számú házában Piet úr kidolgozta a gyűlés tervét, a mely megszilárdítsa a monarchiát. A jobb oldal vezérei komoly körülmények között azt mondogatták: „Irni kell Bacotnak". Canuel, O'Mahony és Chappedelaine urak, kissé a király fivérének támogatása mellett kezdték szervezni azt a mozgalmat, melyből később „a vízparti összeesküvés" lett. Delaverderie összeköttetésbe lépett Trogoffval. Decazes úr, a ki bizonyos mértékben szabadelvű volt, befolyásos szerepet játszott. Chateaubriand, a ki minden reggel ott állt a Saint-Dominique-utcza 27-ik számú házában levő lakásának ablakánál, hosszú nadrágban és papucsban,

selyemkendővel ősz haja körül, szemeit a tükörbe szegezve és maga előtt teljes fogorvosi készlettel, a fogait ápolta, melyek nagyon szépek voltak, miközben titkárának, Pilorge úrnak pótlásokat diktált az *Alkotmányos monarchia* című munkájához. A tekintélynek örvendő kritika Lafont fölébe helyezte Talmanak. Feletz úr A., Hoffmann úr Z. betűvel jelezte czikkeit. Nodier Károly *Aubert Teréz* című művén dolgozott. A választ beszüntették. A lyceumokat collegiumoknak nevezték. A diákok, a kik gallérjukon arany liliomot viseltek, a Római király miatt verekedtek bennök. A királyi palota titkos rendőrsége feljelentette a trónörökösnének, hogy hol látható az orléansi herczeg képe, merthogy az orléansi herczeg jobban festett huszártábornoki egyenruhájában, mint Berry herczeg dragonyostábornoki egyenruhájában, a mi nagyon súlyos helytelenség volt. Páris városa saját költségén újra aranyoztatta az invalidusok domját. A komoly emberek azt kérdezgették, hogy ilyen vagy olyan alkalommal Trinquelaque úr mit cselekednék; Chausel de Montals úr több kérdésre nézve másként vélekedett, mint Clausel de Gousserques úr; Salaberry úr nem volt megelégedve. Picard, a színész, ki tagja volt az akadémiának, melybe Molière nem tudott bejutni, színre hozatta *A két Philibert* című darabot az Odéonban, melynek homlokzatán a leszakított betűk helye még világosan mutatta a felírást: *A császárné színháza.* Az emberek Cugnet vagy Montarlot pártján voltak. Faboier pártütősködött; Bavoux forradalmár volt. Pélicier ily czímen adta ki Voltairet: *Voltaire akadémiai tag művei.* „Ez vonzza a vevőket", — mondá a naiv kiadó. Az általános vélemény azt tartotta, hogy Loyson Károly úr lesz a század lángelméje; az irigység már kezdte kikezdeni, a mi biztos jele a dicsőségnek; a következő verssort költötték róla:

Repüljön bár Loyson, látszik, hogy lába van.

Minthogy Fesch bibornok nem akart leköszönni, Pius úr, az amariai érsek, kormányozta a lyoni egyházmegyét. Dufour kapitány, a ki azóta tábornok lett, emlékiratot írt, melylyel Svájcz és Francziaország között meg-

kezdődött a Duppes-völgy tárgyában való pörlekedés. Saint-Simon, a kiről senki se tudott, fenséges álmát szövögette. A tudományok akadémiájának tagjai között volt egy híres Fouvier, a kit az utókor elfeledett és valamelyik padlásszobában élt egy ismeretlen Fouvier, a kit a jövő emlékezetében fog tartani. Lord Byron kezdett kikelni a tojásból; egy jegyzet, mely Millevoye valamelyik költeményéhez volt csatolva, úgy jelentette be Franczia-országnak: *egy bizonyos lord Baron.* David d'Angers próbálgatta, hogy élettel hassa át a márványt. A feulleutinok zsákutczájában Caron abbé dícsérően emlékezett meg néhány papnövendék előtt egy Robert Felicité nevű ismeretlen papról, a ki később Lamennais lett. Valami füstölgő alkotmány, mely úgy paskolta a vizet, mint a kutya, mikor úszik, ott jött-ment a Tuileriák ablakai alatt a Pont Royaltól XV. Lajos hídjáig; valami haszontalan szerkezet, afféle játékszer, egy hóbortos felfedező álma, utópia-gőzhajó volt. A párisiak tekintete közömbösen siklott el e haszontalanság felett, Vaublanc úr, a ki államcsíny útján megreformálta az Institut-t és a ki egy csomó akadémikust alkotott, maga nem tudott bejutni azok közé, a kik neki köszönhették megválasztásukat. A Faubourg Saint-Germain és a Marsan-pavillon azt óhajtotta, hogy Delaveau úr legyen a rendőrfőnök, mert hogy nagyon ájtatos ember volt. Az École de médecine előadó termében Dupuytren és Récamier összekaptak egymással és ökölllel fenyegették egymást Jézus Krisztus istensége miatt. Cuvier, egyik szemét a genesisre, a másikat a természetre szegezve, azzal igyekezett megnyerni a vakbuzgó reactio tetszését, hogy az ásatag állatokat összhangzásba hozta a szentírás szövegével és a mastodonokat úgy kezelte, hogy hizelgett velük Mózesnek. Neufchateau Ferencz úr, Parmentier emlékének dicséretreméltó ápolója, váltig buzgólkodott, hogy a *burgonyá*-t *parmentiére*-nek ejtsék, de hiába. Grégoire abbé, az egykori püspök, volt konventista és szenátor a royálista polémiákban a „gyalázatos Grégoire" néven szerepelt. E szólásmódot, hogy *államszolgálatba lépett...* Royer-Collart mologizmusnak bélyegezte. A Jéna-híd harmadik boltívén fehérségéről még meg lehetett ismerni

a követ, melylyel elzárták az aknát, a mivel Blücher föl akarta robbantani a hídat. A törvényszék sorompói elé idézett egy embert, a ki mikor Artois grófot belépni látta a Notre-Dameba, hangosan elszólta magát: *Az áldóját! beh szép idő volt, mikor Napoleon és Talma karöltve léptek be a Bal-Sauvageba.* Lázító szavak. Hat havi börtön. Az árulók vidáman jártak-keltek; oly emberek, a kik a csata előestéjén szöktek át az ellenséghez, nem rejtegették jutalmukat és fényes nappal, gazdagságuk és méltóságaik cynizmusával telve mutogatták magukat; a lignyi és quatre-brasi szökevények, jól megfizetett gazságukkal meztelenre vetkeztetve tárták közszemlére monarchikus hódolatukat, feledve a figyelmeztetést, mely Angliában a nyilvános illemhelyek belső falán olvasható: *Please adjust your dress before leaving.*

Ime, egymásra hányva, a mi ennek az immár elfelejtett 1817-iki esztendőnek a fölszínén úszkál. A történelem mellőzi majdnem mindezeket a részleteket és nem is lehet másként: a végtelenbe veszne. Mind a mellett ezek a részletek, melyeket kicsiségeknek neveznek — az emberiség történetében épp úgy nincsenek kicsi dolgok, mint a növényzetben nincsenek kicsi levelek — nem haszontalanságok. A századok képe az évek arczvonásaiból tevődik össze.

Ebben az 1817-ik évben négy párisi fiatalember egy „jó tréfát“ követett el.

II.

Négy pár.

E négy párisi közül az egyik Toulouseból, a második Limogesből, a harmadik Cahorsból, a negyedik pedig Montaubanból való volt; de diákok voltak és a ki diákot mond, párisit ért alatta; Párisban diákoskodni annyi, mint Párisban születni.

E négy ifjú merőben jelentéktelen ember volt; olyanok, a minőket mindenki látott már; négy mutatványpéldány a mindennapiságból; se jók, se rosszak, se tu-

dósak, se tudatlanok, se lángelmék, se hülyék, a kiknek szépsége az az április-fajtájú szépség volt, a mit a húszéves kor ad az embernek. A négy fiatal ember afféle négy Oszkár volt, mert hogy az Arthurok abban az időtájban még nem jelentek meg a porondon. *Arábia füszerszámai illatozzanak neki,* — hangzott a románczban, — *Oszkár közeleg, mindjárt meglátom őt!* Ossian árnyékában éltek, az elegancziának skandináv és caledoniai jellege volt, a tiszta angol izlés csak később kezdett uralkodni és az első Arthur, Wellington, még csak az imént nyerte meg a waterlooi ütközetet.

E négy Oszkár elsejét, a ki Toulouseból származott, Tholomyès Felixnek hívták, a második: Listolier volt Cahorsból, a harmadik: Fameuil Limogesból, a negyedik: Blachevelle Montaubanból. Természetesen mindegyiknek megvolt a maga kedvese. Blachevelle Favouriteot szerette, a kit azért hívtak így, mert Angliában is járt; Listolier Dahliát imádta, a ki virágnévvel leplezte igazi nevét; Fameuil Zéphinet bálványozta, a mi a Josephine névnek volt a rövidítése; Tholomyèsnek Fantine volt a szeretője, a kit pompás sárga haja miatt más szóval *A szőke*-nek neveztek.

Favourite, Dahlia, Zéphine és Fantine elbájoló leányok voltak, illatosak és sugárzók, egy kissé még munkásnőfélék, a kik nem tettek le egészen a varrótűről és a kiket a szerelmeskedések kissé megziláltak, de arczukon még ott volt valami maradványa a munka derűjének és lelkükben viritott a becsület virága, mely a nőben túléli az első bukást. Négyük között volt egy, a kit kicsikének hívtak, mert ő volt a legfiatalabb és volt egy, a kit öregnek neveztek. Az öreg huszonhároméves volt. Hogy mit se titkoljunk, a három első tapasztaltabb, gondatlanabb és az élet zajában jobban elmerült volt, mint a szőke Fantine, a ki még első illuziójánál tartott.

Dahlia, Zéphine, főként pedig Favourite nem mondhatták volna el ugyanezt magukról. Alig megkezdett regényük máris több fejezetből állott és a szerető, a kit az első fejezetben Adolfnak hívtak, a másodikban Alfonz volt, a harmadikban pedig Gusztáv. Szegénység és kaczérság végzetes két tanácsadó; az egyik korhol, a má-

sik hizeleg; és a nép sorából való szép leányok mellett ott van mind a kettő és mindegyik sugdos a fülükbe. És e rosszul őrzött lelkek hallgatnak reájuk. Ez az oka a bukásoknak, melyeket elkövetnek és a köveknek, melyekkel meghajigálják őket. Reájuk zúdítják mindannak a fényét, a mi szeplőtlen és hozzáférhetetlen. Ah! ha a Jungfrau éheznék.

Zephine és Dahlia csodálták Favouriteot, a ki Angliában is megfordult. Neki már korán volt saját berendezett lakása. Apja egy brutális öreg mennyiségtani professzor volt, a ki agglegény maradt és a ki öreg korában is szaladt a leczkék után. Ez a tanár, mikor még fiatal volt, egyszer megpillantotta egy szobaleány szoknyáját, a hogy beleakadt a kandalló rácsába és ez a baleset szerelmessé tette. Igy származott Favourite. Időnkint találkozott apjával, a ki köszönt neki. Egy reggel egy töpörödött vén asszony lépett hozzá és így szólította meg:

— Nem ismer, kisasszony?

— Nem.

— Én vagyok az anyád.

Azután a vén asszony kinyitotta a pohárszéket, evett, ivott, elhozatta a szalmazsákját és beletelepedett a lakásba. Ez a dörmögő és ájtatoskodó anya sohasem szólt Favouritehez, órák hosszat ült szótlanul, reggelizett, ebédelt, vacsorált annyit, hogy négy ember se többet és beszélgetni lejárt a házmesterhez, hol a leányát szapulta.

A mi Dahliát Listolierhez és talán másokhoz is, a henyélő élethez vonta, az volt, hogy nagyon szép rózsás körmei voltak. Hogy dolgozzék ily körmökkel? A ki erényes akar maradni, annak nem szabad sajnálnia a kezeit. A mi Zéphinet illeti, azzal az alamuszi és czirogató hanggal hódította meg Fameuilt, a melylyel e szavakat mondta: Igen, uram.

A fiatal emberek pajtások voltak, a leányok barátnók. Az effajta szerelmek mindig effajta barátnői viszonyokkal járnak.

Okosnak és bölcsnek lenni két különböző dolog. Bizonyság reá, hogy mindent leszámítva, a mi az ilyen kis vadházasságokat illeti, Favourite, Zéphine és Dahlia bölcs leányok voltak, Fantine pedig okos leány volt.

Okos? — mondhatják. — És Tholomyès? Salamon azzal felelne erre, hogy a szerelem hozzátartozik az okossághoz. Mi csak annyit mondunk, hogy Fantine szerelme első szerelem volt, egyetlen és hű szerelem.

A négy leány között ő volt az egyedüli, a kit csak egy férfi tegezett.

Fantine egyike volt azoknak a leányoknak, a kik, hogy úgy mondjuk, a nép mélyéből hajtanak ki. A társadalmi árnyék legsűrűbb homályából jött és homlokán volt a névtelenség és ismeretlenség jele. Montreuil-sur-Mesben született. De kik voltak szülői? Ki tudná ezt megmondani? Soha senki se ismerte se apját, se anyját. Fantine volt a neve. Miért Fantine? Sohasem ismerték más néven. Születésekor még állt a directorium. Nem volt vezetékneve, mert nem volt családja se és nem volt keresztneve, mert nem volt többé egyház se. Azt a nevet kapta, a mit az első arra menő adott neki, a ki egész kicsi korában, mezitláb járva, az utczán megpillantotta. Neve úgy hullott reá, mint a felhők vízcseppje a homlokára, ha esett. A kis Fantinenak nevezték. Senki se tudott róla többet. Ez az emberi teremtés így csöppent az életbe. Tízéves korában Fantine odahagyta a várost és szolgálatba szegődött a környékbeli majorosoknál. Tizennégyéves korában Párisba jött, hogy „szerencsét próbáljon". Fantine szép volt és oly sokáig őrizte tisztaságát, a meddig csak tudta. Szép szőke haja és hibátlan fogai voltak. Aranyból és gyöngyből állott a hozománya, de az arany a fején, a gyöngy pedig a szájában volt.

Dolgozott, hogy élhessen, aztán, ugyancsak a megélhetés végett, mert hiszen a szívnek is van éhsége, szeretett.

Tholomyèst szerette.

Tholomyèsnek csak szerelmeskedés, de neki szenvedély volt a szerelem. A quartier-latin utczái, melyeket megtölt a diákok és a grisette-ek zsivaja, voltak a tanúi ez álom kezdetének. A Pantheon dombjának útvesztőjében, hol annyi kaland szövődik és bomlik, Fantine sokáig menekült Tholomyès elől, de úgy, hogy folyton összetalálkozzék vele. Van a kikerülésnek bizonyos

módja, mely nagyon hasonlít a kereséshez. Röviden: az idyll megindult.

Blachevelle, Listolier és Fameuil egy csoportfélét alkottak, melynek Tholomyès volt a feje. Ő volt köztük, a kinek van esze.

Tholomyès a vén diák hagyományos typusát mutatta. Gazdag volt; négyezer franc évjáradékot kapott; négyezer franc évjáradék — ugyancsak fényes botrány a Sainte-Geneviève-hegyen. Tholomyès rosszul conservált harminczéves világfi volt. Ránczos képű és hiányos fogazatú, feje búbján kezdődő kopaszság, melyről minden szomorkodás nélkül mondogatta: *Kopasz fej, tiz év múlva reszkető láb.* Csak közepesen emésztett és az egyik szeme állandóan könnyezett. Azonban a mily mértékben múlt az ifjúsága, annál inkább nőtt a vidámsága; élczeivel pótolta fogait, jókedvével a haját, gúnyolódással az egészségét és könnyező szeme szünet nélkül nevetett. A szú rágódott benne, de azért virágjában állott. Ifjúsága, mely időnap előtt szedte össze a sátorfáját, szép rendben vonult vissza, harsogott a nevetéstől és folyton tüzelni látszott. Volt egy darabja, melyet a Vaudeville visszautasított. Hébe-korba írt valamiféle verseket. E mellett fölényesen kétkedett mindenben, a mi nagy erőnek látszik a gyöngék szemében. Ironikus és kopasz lévén, ő volt a főnök. *Iron* angol szó, mely vasat jelent. Vajjon nem innen ered az ironia kifejezés?

Egy napon Tholomyès félrevonta három barátját és jósi mozdulattal így szólt hozzájuk:

— Fantine, Dahlia, Zéphine és Favourite már közel egy esztendeje kérik tőlünk, hogy lepjük meg őket valamivel. Mi ezt ünnepélyesen meg is ígértük. Ők egyre emlegetik, különösen nekem mondogatják. Épp úgy, mint a hogy Nápolyban a vén asszonyok azt kiabálják Szent Januáriusnak: *Faccia gialluta, fa o miracolo* — sárga képű, tégy csodát! — a mi szépeink szüntelenül azt hajtogatják: Mondd, Tholomyès, mi lesz a meglepetés? E mellett szülőinktől is egyre jönnek a levelek. Tehát két oldalról is noszogatnak bennünket. Azt hiszem, elérkezett a cselekvés pillanata. Beszéljük meg a dolgot.

Ezzel Tholomyès meghalkította hangját és titokza-

tos mozdulatokkal valami oly vidám tervet adott elő, hogy mind a négy szájból harsogó és lelkesült nevetés tört elő és Blachevelle felkiáltott:

— Kitünő eszme.

Egy füstös csapszék előtt álltak, beléptek és további beszélgetésük elveszett a homályban.

E sötétségből fakadt egy káprázatos kirándulás, melyet a legközelebbi vasárnapon rendeztek és a melyre a négy fiatal ember meghívta a négy ifjú leányt.

III.

Nyolczasban.

Hogy negyvenöt év előtt mi volt az, ha diákok meg grisette-ek közös kirándulást tettek, azt ma már csak bajosan tudja elképzelni az ember. Páris környéke már nem ugyanaz, mint a mi akkor volt; az, a mit a Páris körüli életnek lehetne nevezni, egy félszázad óta teljesen megváltozott; a hol akkoriban társaskocsi döczögött, ma vasúti kocsi robog; a hol csónak járt, ma gőzhajó zakatol; ma úgy beszélnek Fécampról, mint akkor Saint-Cloudról. Az 1862-iki Párisnak egész Franczia-ország a környéke.

A négy pár lelkiismeretesen végigkóstolta mindazokat a mezei bolondságokat, melyek akkoriban lehetségesek voltak. A szűnidő éppen megkezdődött, meleg és tiszta nyári nap volt. A kirándulás előestéjén Favourite, az egyetlen a négy leány között, a ki írni tudott, négyük nevében a következőket írta Tholomyèsnek: „Nagyon örrülök, hogy korán felkellhetek". Éppen ezért már hajnali öt órakor talpon voltak. Aztán kocsin Saint-Cloudba mentek, megnézték a kiszáradt vízesést és felkiáltottak: „Nagyon szép lehet, mikor van benne víz!" —, a *Tête-Noire*-ban, hova Castaing akkor még nem tette volt be a lábát, megreggeliztek, a nagy vízmedencze mellett abroncsot kergettek, felmentek Diogenes lámpájához, a sèvresi hídnál gesztenyést játszottak, Puleauxban virágot szedtek, Neuillyben sípokat vettek, mindenütt almás lepényt habzsoltak és teljesen boldogok voltak.

A négy fiatal leány úgy csattogott és csicsergett, mintha kalitkából szabadult madarak lennének. Odáig voltak az örömtől. Néha-néha meglegyintették a fiatal embereket. Hajnali mámora az életnek! Gyönyörű évek! Zizzen a szitakötők szárnya. Oh! bárki légy is, emlékszel reája? Jártál a bozótban, félrehárítva az ágakat a bájos fej elől, mely mögötted jön? Nem csúsztál-e meg nevetve az esőtől síkos füvön, míg kezedet egy szeretett nő tartotta, a ki felkiáltott:

— Ah! az új czipőim! Hogy besárosodtak!

Mondjuk meg mindjárt, hogy ez a vidám baleset, a zápor nem adatott meg a jókedvű társaságnak, bár Favourite tanítónői és anyai hangon megjegyezte:

— *Csigák mászkálnak az ösvényeken. Ez esőt jelent, gyermekeim.*

Mind a négy leány roppant csinos volt. Egy jó öreg, akkoriban tekintélyes classikus költő, a kinek Eleonorája volt, Labouïsse lovag úr, e napon a saint-cloudi gesztenyefák alatt bolyongva, délelőtt tíz óra tájban látta őket arra haladni és fölkiáltott: *Egygyel többen vannak,* a mivel kétségtelenül a három grácziára czélzott. Favourite, Blachevelle barátnője, az, a ki huszonhároméves volt és a kit az öregnek neveztek, legelől szaladt a zöld lombok alatt, átugrott az árkokon, keresztüllépett a sövényeken és egy fiatal Faun-leány lendületével vezérkedett a vidámságban. Zéphine és Dahlia, a kiket a természet olyan szépséggel ruházott föl, hogy kiemelték és kiegészítették egymást, inkább kaczérságból, semmint barátságból folyton egymás mellett maradtak, és egymásra támaszkodva, angolos magatartást vettek föl. A legelső *keepsake*-ok akkoriban jelentek meg, a melancholia kezdett divatossá válni a nők között, mint később a byronismus a férfiak között és a szép nem haja immár nem volt fölfésülve. Zéphine és Dahlia fürtözve viselték hajukat. Listolier és Fameuil tanáraikról vitatkoztak és azt magyarázták Fantinenak, hogy Delvincourt úr miben különbözik Blonleau úrtól.

Blachevelle úgy látszott, mintha egyenesen arra született volna, hogy vasárnaponként Favourite rojtos szélű vállkendőjét vigye a karján.

Tholomyès, az egész csoporton uralkodva, leghátul haladt. Nagyon vidám volt, de érezni lehetett, hogy ő az, a ki kormányoz; kedélyességében volt valami parancsoló: főékessége egy elefántláb bőségű nankin nadrág volt, mely bőr talpallóval volt ellátva. Kezében kétszáz francos nádbotot tartott, szájában pedig, merthogy mindent megengedett magának, valami — szivar nevű — sajátságos tárgy égett. Semmi se volt szent előtte, szivarozott.

— Nagyszerű fiú ez a Tholomyès, — mondták csodálattal a többiek. — Micsoda nadrág! Micsoda erő!

A mi Fantinet illeti, maga volt az öröm. Ragyogó fogai nyilván azt a rendeltetést nyerték Istentől, hogy nevessenek. Hosszú, fehérszalagos szalmakalapját inkább a kezében hordta, semmint a fején. Sűrű, hullámzó szőke haja, mely folyton kioldódott, úgy hogy minden pillanatban föl kellett tűzni, mintha a fűzfák alatt tovaszaladó Galatea számára lett volna teremtve. Rózsás ajkai elragadóan csicseregtek. Szájszögletei, melyek, mint Erigone antik táncosainál, kéjesen fölfelé görbültek, olybá látszottak, mint ha merészségekre bátorítanának; árnyékkal teljes hosszú pillái azonban tartózkodást parancsoltak. Egész ruházatának valami éneklő és lángoló kifejezése volt. Mályvaszín barége-ruhát viselt, kis vörösesbarna kivágott czipőt, melynek szalagja X-vonalakat rajzolt finom, fehér, áttört harisnyáján, és mousseline-kabátkát, mely marseillei szabásra készült és a melynek neve délvidéki meleg időt jelentett. A három másik, mint már mondtuk: kevésbbé félénk leány, mélyen kivágott ruhát viselt, a mi nyáron, virágos kalappal nagyon kecses és ingerlő látvány; de a szőke Fantine áttünő kabátkája, azzal, a mit elrejtett és a mit elárult, a merész öltözékek mellett olybá látszott, mint ha az illedelmesség kihivó leleménye lenne és a híres szerelmi törvényszék, mely valaha a tengerzöld szemű Cette vicomtesse elnöklete alatt ülésezett, a kaczérság díját talán ennek a kabátkának itélte volna, mely pedig a szemérmesség díjáért versenyezett. Példák bizonyítják, hogy néha a legteljesebb ártatlanság a legnagyobb kiszámítottság.

Tündöklő arcz, finom arczél, mélyen kékszín szem, vastag pillák, boltozatos kis lábak, csodálatos idomú kéz és boka, fehér bőr, melyen itt-ott látni lehetett az erek azúrkék rajzolatát, gyermeki és üde arczszín, izmos junoi kupak, erős és hajlékony nyakszirt, vállak, melyeket mintha Coustod mintázott volna, elől a középen kéjes gödröcske, mely áttűnt a mousseline-en, álmadozással hütött vidámság, szoborszerűen gyönyörű termet: — ilyen volt Fantine. Ruhái és szalagjai alatt az embernek szobrot és e szoborban lelket kellett rejtenie.

Fantine szép volt, a nélkül, hogy valami nagyon tudott volna róla. Az a kevés számú álmadozó, a Szép rejtelmes papja, a kik hallgatag minden dolgot a tökéletességhez mérnek e kis munkásnőben a párisi kecsességen által a régiek szent euphoniáját pillantotta volna meg. Az árnyék a leányban megvolt, a mit fajbeliségnek neveznek. Szép volt úgy a stílus, mint a rhythmus szempontjából. A stílus az eszmény formája, a rhythmus a mozgása.

Már mondtuk, hogy Fantine maga volt az öröm; ugyanúgy nevezhetjük a megtestesült szeméremnek is.

A figyelmes szemlélő észrevehette volna, hogy nála az ifjúság, az évszak és a szerelmeskedés egész mámorán a tartózkodás és szerénység valami leküzdhetetlen kifejezése szűrődik által. Egy kissé mindig csodálkozónak látszott. E szűzies csodálkozás az az árnyalat, mely Psychét elválasztja Venustól. Fantinenak oly hosszú és finom fehér újjai voltak, mint a vestaszűznek, a ki aranytűvel takarítja el a szent tűz hamúját. Jóllehet, mint majd látni fogjuk, semmit se tagadott meg Tholomyèstől, arcza, a mikor szendergett, fensőbbségesen szűzies volt; néha hirtelen valami komoly, szinte szigorú méltóság ömlött el rajta és mi sem lehetett sajátságosabb és nyugtalanítóbb, mint látni, mily gyorsan tűnik tova tőle a vidámság és a merengés mennyire minden átmenet nélkül váltja föl nála az önfeledt örvendezést. E hirtelen komolyság, mely néha roppant éles volt, egy istennő megvetésére emlékeztetett. Homloka, orra és álla a vonalak ama egyensúlyozottságát mutatta, mely nagyon más, mint az irányok egyensúlyozottsága és a

mely az arcz összhangzatosságát eredményezi; az orr és a felső ajak között levő oly jellemző arczrészen ott volt az az észrevehetetlen és bájos redő, a tisztaság rejtelmes jele, mely Barbarossat szerelmessé tette egy iconiumi Diana-szoborba.

A szerelem hiba; ám legyen. Fantine az ártatlanság volt, mely a hiba fölött lebeg.

IV.

Tholomyés oly jókedvü, hogy spanyol dalt énekel.

Ez a nap elejétől végig merő hajnal volt. Az egész természet olybá látszott, mintha szabadságot kapott volna és folyton kaczagna. A saint-cloudi virágágyak balzsamot leheltek; a Szajna szellője gyöngéden mozgatta a leveleket; az ágak mintha taglejtésekkel beszélgettek volna a szélben; a méhek sarczolták a jasminokat; a pillangók csapatostól röpködtek a lóhere és vadzab között; Francziaország királyának fenséges parkjában egész sereg csavargó volt: a madarak.

A négy vidám pár, beleolvadva a napfénybe, a mezőbe, a virágok és a fák közé, ragyogott a boldogságtól.

És e paradicsomi közösségben, a mint üdén, bolondosan, a legkevésbbé se gonoszan csevegtek, daloltak, szaladgáltak, tánczoltak, pillangókat kergettek, virágokat téptek, a magas fűben benedvesítették áttört rózsaszínű harisnyáikat, egy kissé mindnyájan mindegyikkel összecsókolództak, kivéve Fantinet, a ki bezárkózva maradt merengő és vad ellenállásában és a ki szeretett.

— Te mindig olyan izés képet vágsz, — mondá neki Favourite.

Ez az öröm. A boldog párok átvonulása nagyszerű fölhívással szól az élethez és a természethez és mindenünnen czirógatást és fényt varázsol elő. Volt egyszer egy tündér, a ki a mezőt és a fákat egyenesen a szerelmeseknek rendelte. Innen ered a szeretők örökös kóborlása, mely szüntelen újra kezdődik és addig fog tartani, a meddig szeretők és kóborlásra való helyek lesznek a

világon. Innen a tavasz népszerűsége a gondolkodóknál. A patricius és a házaló, a herczeg és pair meg a mezitlábas, a — mint egykor mondták — városi és az udvari ember mind alattvalója e tündérnek. Az emberek kaczagnak, keresik egymást, a levegőben dicsfény ömlik el és mily átalakító ereje van a szerelemnek! Az irnok istenné válik. És az apró sikoltozások, a főben való kergetődzések, a futtában átkarolt derekak, a dallamnak hangzó furcsa kifejezések, az imádás, mely egy-egy szótag kiejtésében csendül meg, a szájból kettéharapott cseresznyeszemek, — mindez mennyei megdicsőültségben lobog. A szép leányok édes tékozlást visznek végbe magukkal. Úgy tűnik föl, mintha soha sem lenne vége a mámornak. A bölcselők, a költők, a festők nézik ezt az elragadtatást és nem tudják, mit csináljanak vele, annyira kápráztatja őket. Indulás Cytherébe! — kiált föl Watteau. Lancret, a kis emberek festője, kedvtelve nézi nekiszabadult nyárspolgárait; Diderot kitárja karjait a szerelmeskedések előtt és d'Urfé druidákat vegyít közéjök.

A reggeli után a négy pár fölkerekedett, hogy az úgynevezett király-táblában megtekintsen egy akkoriban érkezett indiai növényt, melynek neve e pillanatban nem jut eszünkbe és a mely abban az időben egész Párist Saint-Cloudba csődítette: furcsa és tetszetős formájú magas szárú cserje volt, melynek számtalan drótvékonyságú, borzas, leveletlen ága rakva volt ezer meg ezer kis fehér rózsával; az egész olybá látszott, mintha virágokkal lett volna telehintve. Mindig egész csoport bámuló állt előtte.

Miután a cserjét megnézték, Tholomyès fölkiáltott: Menjünk szamáron! — és megalkudva egy szamarassal, Vanves és Issy útbaejtésével tértek haza. Issyben kalandjuk volt. A park, mely egykor a nemzeti vagyonhoz tartozott és a melynek e pillanatban Bourguin szállító volt a birtokosa, véletlenül nyitva állott. Bementek a rácsos kapún, fölkeresték a bábú-remetét barlangjában, kitapasztalták, mily rejtelmes kis effectusai vannak a híres tükörszobának, ennek a kéjes búvóhelynek, mely méltó lett volna egy milliomossá vált satyrhoz vagy a

Priapossá változott Turcarethez. Jól megránczigálták a nagy függőhálót, mely a Bernis abbé által dicsőitett hét gesztenyefán volt megerősítve. A hogy egymásután és nagy nevetés között hintáztatták a leányokat, a mi nem esett meg oly szoknyafölcsapódások nélkül, hogy Greuzenek méltán kedve telt volna bennök, a toulousei Tholomyès, a ki egy kissé spanyol volt — Toulouse közeli rokonságban van Tolosával — elénekelte a búskomoly dallamú régi *Gallega*-t, melyet alkalmasint valami két fa között kötélhintán lebegő szép leány sugalmazott az írójának:

Sa de Badajoz.
Amor ma Clama.
Todu mi alma
Es en mi ajos
Porque ensenas
A tus piernas.

Csak Fantine nem engedte magát meghintáztatni.

— Nem szeretem, ha valaki ennyire finnyás, — dörmögte Favourite meglehetősen bosszusan.

A szamarakról leszállva, új öröm várta őket. Hajón keltek át a Szajnán és Passyból gyalog mentek a l'Étoliesorompóig. Mint tudjuk, reggel öt óra óta voltak talpon, de eh mit! *vasárnap nincs elfáradás,* — mondá Favourite; — *vasárnap nem dolgozik a fiatalság.* Három óra tájban a négy pár, már egészen odáig a boldogságtól, az orosz hegyen csuszkált, azon a különös alkotmányon, mely akkoriban a Beaujon-dombon állott és a melynek kigyózó vonala ott látszott a Champs-Élysées fái fölött.

Favourite időről-időre fölkiáltott:

— És a meglepetés? Mi lesz a meglepetésből?

— Csak türelem, — felelt Tholomyès.

V.

Bombardanál.

Miután a szibériai vasutat kiélvezték, az ebédre kezdtek gondolni és a sugárzó nyolczas társaság, végre kissé mégis fáradtan, bevetődött a Bombarda-étterembe, abba a fiók-korcsmába, melyet a híres Bombarda ven-

déglős, kinek czégtáblája abban az időben a Rivoli-utczában, a Delorme-köz szomszédságában volt látható, a Champs-Elyséesn nyitott.

Nagy, de csúf, alcóveos szoba, melyben hátul ágy is állott (tekintve az étterem vasárnapi zsúfoltságát, ide kellett vonúlniok); két ablak, melyből a szilfákon át a partra és a folyóra lehetett látni; nagyszerű augusztusi napsugár, mely beragyogta az ablakokat; két asztal; az egyiken nagy halom virág, közte férfi és női kalapok; a másiknál tányérok, tálak, poharak és palaczkok derüs összevisszasága körül a négy pár; sörös kancsók és boros üvegek; nem sok rend az asztalon, némi rendetlenség az asztal alatt;

. . . Az asztal alatt a lábak
Neszeltek, lökdösődtek . . .

mondja Molière.

Ime, itt tartott délutáni fél öt tájban a pásztorjáték, mely reggeli öt órakor kezdődött. A nap kezdett leáldozni, az étvágy elcsillapult.

A napfénynyel és tömeggel tele Champs-Elysées csupa fény és por volt, két oly dolog, a minek dicsőségét köszönheti. Marly lovai, a nyerítő márványalakok aranyos felhőkben ágaskodtak. A kocsik föl és alá robogtak. A Neuilly-úton, elől a trombitással, egy szakasz fényes testőr jött aláfelé; a fehér zászló a leáldozó naptól kissé rózsaszínre festve lobogott a Tuileriák kupoláján. A Concorde-tér, melyet akkor újra XV. Lajos terének neveztek, hemzsegett az elégedett arczú sétálóktól. Sokan ezüstliliomot viseltek a habos fehér szalagon, mely 1817-ben még nem tünt el egészen a gomblyukakból. Ittott körben álló és tapsoló polgárok között kis leánykák egy akkoriban híres bourbonista dalt énekeltek, mely a száz nap ellen irányult és a melynek minden versszaka a következőleg végződött:

Jó atyánkat Gentből adjátok vissza nékünk
Adjátok, óh! adjátok jó atyánkat nékünk.

Sok vasárnapiasan kiöltözött külvárosi, köztük akárhányan, a kik liliomot viseltek, mint a polgárok, a nagy négyszögben és a Marigny négyszögben abroncsot

hajtott vagy pedig a körhinták falovain lovagolt; mások iddogáltak; némelyek, a kik nyomdász műhelyekben dolgoztak, papirsipkát viseltek és csak úgy harsogott a nevetésük. Az egész világ sugárzott. A vitathatatlan béke és a mélységes royalista biztosság ideje volt ez; az a korszak, a mikor Anglès rendőrfőnök bizalmas és részletes jelentése, melyet Páris külvárosairól a királyhoz intézett, a következő sorokkal végződött: „Mindent egybevetve, Felség, ez emberektől nincs mit tartani. Gondatlanok és semmivel sem törődők, mint a macskák. A vidéki alsó néposztály nyughatatlan, a párisi nem az. Csupa kis ember. Kettőt kellene egymás hegyé állítani, hogy fölérjenek Felséged gránátosaihoz. A főváros népétől a legkevésbbé se kell félni. Nevezetes, hogy a termet átlagos magassága a népségnél ötven év óta még kisebb lett; Páris külvárosainak lakossága most még alacsonyabb termetű, mint a forradalom előtt volt. A legkevésbbé se veszedelmes. Jámbor csőcselék."

Hogy a macska oroszlánná változzék, — azt a rendőrfőnökök nem tartják lehetségesnek; holott így van és Páris népe éppen ezzel a csodával tünik ki. Egyébként a macska, melyet anglès gróf annyira lenézett, az ókori köztársaságokban nagy becsületben állott; a szabadság jelképét látták benne és Korinthus főterén, a sirakusi Minerva-szobor pendantjaképpen, egy óriási bronzmacska állott. A restauratio könnyenhívő rendőrsége nagyon is rózsás színben látta Páris népét. Ez korántsem oly „jámbor csőcselék", mint a hogy hiszik. A párisi az a franczia között, a mi az atheni a görögök között; senki sem tud annyira aludni, mint ő, senki se könnyelműbb és lustább, senki se látszik oly hajlandónak a feledésre; de nehogy higyjenek neki! Képes minden hanyagságra; de ha a dicsőség int neki, csodálatosan kész minden tombolásra. Adjanak lándzsát a kezébe, megcsinálja augusztus 10-ikét; adjanak puskát neki, az eredmény: Austerlitz. Támasza Napoleonnak és segélyforrása Dantonnak. A hazáról van szó? Katonának áll. A szabadságról? Föltépi a kövezetet. Őrizkedni kell tőle! Haragtól fölborzolt haja epikusan lobog; zubbonya chlamegsszá változik. Jó lesz vigyázni. A legelső utczát lövészárokká vájja. Ha

üt az óra, ez a külvárosi lakos megnövekszik, e kis ember föltámad, nézése rettenetessé válik, lehellete viharrá lesz és szegény sovány melléből oly szél tör elő, hogy az Alpokat is megrendíti. A párisi külvárosiak népének köszönhető, hogy a forradalom, csatába szállva, meghódította Európát. A dal az öröme. Arányosítsák a dalt természetével és meg fogják látni, mi lesz az eredmény. A míg csak a Carmagnole a refrain, addig csupán XVI. Lajost söpri el; énekeltessék vele a Marseillaiset: fölszabadítja a világot.

Miután e széljegyzetet hozzáfűztük Anglès jelentéséhez, térjünk vissza a négy párhoz. Az ebéd, mint már mondtuk, vége felé járt.

VI.

Fejezet, melyben a szereplők imádják egymást.

Ebédközi szavak és szerelmes szavak, amazok épp oly kevéssé ragadhatók meg, mint emezek; szálló felhő az egyik, eloszló füst a másik.

Fameuil és Dahlia dudoltak; Tholomyès ivott, Zéphine kaczagott, Fantine mosolygott. Listolier egy fatrombitát fujt, a mit Saint-Cloudban vásárolt. Favourite gyöngéd pillantást vetett Blachevellere és így szólt:

— Blachevelle, imádlak.

Blachevelle kérdéssel válaszolt:

— Mit csinálnál, Favourite, ha többé nem szeretnélek?

— Én? — kiáltott föl Favourite. — Ah! ne mondj ilyet még tréfából se! Ha nem szeretnél, utánad szaladnék, megfognálak, kikaparnám a szemeidet, a vízbe dobnálak, becsukatnálak.

Blachevelle a hiuságában dédelgetett ember kéjes önteltségével mosolygott. Favourite folytatta:

— Igen, rendőrért kiáltanék! Ah! csöppet se röstelkednék! Te gazember!

Blachevelle elragadtatva hátradőlt székén és kevélyen behunyta a szemeit.

Dahlia, a nélkül, hogy szünetet tartott volna az

evésben, az általános hahotázásban halkan megkérdezte Favouritetól:

— Mondd csak, igazán annyira imádod ezt a Blachevellet?

— Én? Utálom, — felet Favourite ugyanolyan hangon, miközben újra kezébe vette villáját. — Fösvény. Azt a kicsit szeretem, a ki szemközt lakik velem. Nagyon csinos fiú, nem ismered? Meglátszik rajta, hogy színésznek született. Szeretem a színészeket. Mihelyt hazajön, az anyja reákezdi: — Ah! édes Istenem! vége a nyugalmamnak! Már megint kiabálni fog. Még egészen megsiketítesz! — Mert hát fölmegy a padlásra, a legsötétebb patkányos zúgokba, oly magasra, a mint csak lehet, — és énekel, szaval, és tudom is én, mit csinál, de lehallatszik hozzám! Már most is husz soust keres napjában egy ügyvédnél, a hol gaz iratokat másol. Apja valamikor a Saint-Jacques-du-Haut-Pas kórusában énekelt. Ah! nagyon kedves fiatal ember. Engem annyira imád, hogy egyszer, mikor látta, a mint tésztát gyúrok, fölkiáltott hozzám: *Kisasszony, rántsa ki a kesztyűit és én megeszem.* Csak művészek találnak ki ilyet. Ah! nagyon kedves fiú. Ott tartok, hogy még belébolondulok. De hát mindegy, azért mégis azt mondom Blachevellenek, hogy imádom. Hogy' tudok hazudni! Mi? Jól tudok hazudni.

Favourite egy perczre elhallgatott, aztán folytatta:

— Látod, Dahlia, oly szomorú vagyok. Egész nyáron esett az eső, a szél egyre fúj és ez bántja az idegeimet. Blachevelle roppant zsugori, a piaczon alig van czukorborsó, az ember már nem is tudja, hogy mit egyék, spleenes vagyok, mint az angolok mondják, a vaj is oly drága! meg aztán, látod, borzasztó, olyan szobában eszünk, a hol ágy is áll, ez elveszi a kedvemet az élettől.

VII.

Tholomyès bölcsessége.

Ezalatt, míg néhányan énekeltek, a többiek szaporán beszéltek és valamennyien egyszerre, úgy, hogy csak a lármát lehetett hallani. Tholomyès közbelépett:

— Ne beszéljünk se összevissza, se túlságosan sebesen, — kiáltott fel. — Gondoljuk meg, mit mondunk, ha kápráztatni akarunk. A túlságos sok rögtönzés butamód kimeríti az elmét. Az ömlő sörnek nincs habja. Tehát, uraim, semmi sietség. Legyünk méltóságosak a lakomázásban; együnk nyugodtan; ünnepeljünk lassan. Ne siessünk. Nézzétek a tavaszt; ha nagyon siet, megpörköli magát, azaz: rajta üt a fagy. A túlságos iparkodásban odavész az őszi baraczk meg a kajszin baraczk. A túlságos sietség megöli a jó ebédek kellemét és örömét. Semmi iparkodás, uraim. Ebben a tekintetben Grimod de la Reynière egy véleményen van Talleyrandval.

Tompa lázongás morajlott a csoportban.

— Tholomyès, hagyj békén bennünket, — mondá Blachevelle.

— Le a zsarnokkal! — mondá Fameuil.

— Bombarda, bum, bum! — kiáltott Listolier.

— Vasárnap van, — szólt újra Fameuil.

— Józanok vagyunk, — tette hozzá Listolier.

— Nézd nyugalmamat, Tholomyès, és ámulj, — mondá Blachevelle.

— Bámullak, — felelt Tholomyès.

E középszerű szójátéknak olyan hatása volt, mint a mocsárba dobott kőnek. Az összes békák elhallgattak.

— Barátaim, — kiáltott el Tholomyès oly hangon, mint a ki érzi, hogy újra magához ragadta a hatalmat, — térjetek magatokhoz. Nem szükség, hogy túlságos álmélkodás fogadja ezt az égből hullott szójátékot. Nem minden érdemel lelkesedést és tiszteletet, a mi így hull alá. A szójáték a szállongó elmésség ganaja. Lehullhat akárhová és az elmésség, miután megkönnyebbült egy ostobaságtól, tovaszáll a kéklő messzeségbe. A sziklára tapadt fehéres folt nem akadály, hogy a saskeselyű felette lebegjen. Távol legyen tőlem, hogy ezzel becsmérelni akarnám a szójátékot. Úgy tisztelem, a hogy' megérdemli, de nem jobban. Mindazok, a kik a legfenségesebbek, legmagasztosabbak és legbájosabbak voltak az emberiségben, sőt talán túl az emberiségen, csináltak szójátékokat. Jézus Krisztus szójátékot faragott Szent Péterre, Mózes Izsákra, Aischylos Polyneikesre, Kleopatra Octaviusra.

És ne felejtsétek, hogy Kleopatra szójátéka közvetlenül megelőzte az actiumi csatát és hogy nélküle senki se emlékeznék Torque városára. Mindezt beismerve, visszatérek intő szózatomhoz. Ismétlem, testvéreim, semmi túlzás, semmi össze-vissza kiabálás, semmi túlbuzgóság, még a játékban, tréfában, mulatságban és szójátékban sem. Hallgassatok reám, én okos vagyok, mint Amphiaraus és kopasz, mint Caesar. Mértéket kell tartani még a rébuszokban is. *Est modus in rebus.* Még az ebédeknek is van határuk. Önök, hölgyeim, szeretik az almás lepényt, ne éljenek vissza ezzel a szeretettel. Még a lepényeknél is tekintettel kell lenni a józan észre és a művészetre. A falánkság megbosszulja magát a falánkokon. Gula megbünteti Gulaxot. A gyomorgörcs azt a megbízást nyerte a jó Istentől, hogy erkölcsre tanítsa a gyomrot. És jegyezzék meg: minden szenvedélyünknek, még a szerelemnek is van gyomra, melyet nem szabad túlságosan megtölteni. Minden dologban kellő időben kell leírni, hogy vége, — tudni kell megtartóztatni magunkat, elreteszelni étvágyunkat, felfüggeszteni a képzeletünket és bevonulni a vesztegházba. Az a bölcs ember, a ki a kellő pillanatban maga csukja be magát. Legyetek némi bizalommal hozzám. Azért, mert vizsgáim tanúságtétele szerint, értek valamit a joghoz, — tudom, mi a különbség valamely folyó és valamely függő kérdés között, — latin nyelvű értekezést írtam, hogy milyen volt Rómában a kínzó eljárás Munetius Demens quaestorságának idejében és mert úgy látszik, doktorrá fognak avatni, még nem okvetlen következés, hogy hülyének kell lennem. Ajánlom, hogy legyetek mérsékletesek vágyaitokban. És jól beszélek, oly igaz, mint hogy Tholomyès Felix a nevem. Boldog, a ki, mikor elérkezik az óra, hősiesen el tudja szánni magát és leköszön, mint Sylla vagy Origenes.

Favourite feszült figyelemmel hallgatott.

— Felix! — mondá, — mily csinos szó! Szeretem ezt a nevet. Latinul van és annyit tesz, hogy szerencsés.

Tholomyès folytatá:

— Quiritek, gentlemanek, caballerok, barátaim! Akarjátok, hogy ne bizgasson benneteket semmi és sze-

retnétek kiszállni a nászi ágyból, daczolni a szerelemmel? Mi sem egyszerűbb. Ime, mi kell hozzá: igyatok limonádét, tornázzatok, dolgozzatok, a hogy' csak tudtok, fáradjatok, vágjatok fát, ne aludjatok, virrasszatok, ne nyeljetek mást, mint nitrátos italokat, növényfőzelékeket, párosítsátok ezt szigorú étrenddel, koplaljatok és fürödjetek hideg vízben, viseljetek fűből való kötéseket, ólomlemezeket, mosakodjatok Saturnus-oldattal és meleg eczettel.

— Inkább egy nőt szeretnék, — mondá Listolier.

— Nőt! — felelt Tholomyès, — óvakodjatok a nőtől. Jaj annak, a ki kiszolgáltatja magát a nő szeszélyes szívének. A nő álnok és alattomos teremtés. Kenyéririgységből útálja a kígyót. A kígyó az neki, mint a szemközt levő bolt a kereskedőnek.

— Tholomyès, — kiáltott fel Blachevelle, — te be vagy rúgva.

— Hogyne! — felelt Tholomyès.

— Akkor hát légy jókedvű, — szólt ismét Blachevelle.

— Nem bánom, — felelt Tholomyès.

És megtöltve poharát, felállt:

— Dicsőség a bornak! *Nunc te, Bacche, canam!* Bocsánat, kisasszonyok, ez spanyolul van. És a bizonyság, senoras, hogy a milyen a nép, olyan a hordója. A castilliai arroba tizenhat literes, az alicantei cantaro tizenkettős, a Canari-szigetek almudájába huszonöt liter fér, a baleari cuartinba huszonhat, Péter czár csizmájába harmincz. Éljen a nagy czár és a csizmája, mely még nagyobb volt! Hölgyeim, fogadjanak el tőlem egy baráti tanácsot: tévesszék össze, ha kedvök van reá, szomszédaikat. A szerelemnek úgyis az a sajátsága, hogy téved. A szerelmeskedés nem arra való, hogy összehúzza magát és elbutuljon, mint egy angol szolgálóleány, a kinek a sok sikálástól fel van törve a térde. Az édes szerelmeskedés nem erre van teremtve, hanem a vidám bolyongásra. Azt mondják: tévedni emberi dolog; én azt mondom: tévedni a szerelmesek dolga. Hölgyeim, én valamennyiöket bálványozom. Oh! Zéphine, oh! Josephine, te kissé több, mint gyűröttarczú, elbájoló

lennél, ha nem volnál oly furcsa. Olyannak látszol, mint egy csinos arcz, melyre véletlenül ráültek. A mi Favouriteot illeti, oh! nymphák és múzsák! Blachevelle egy napon, mikor áthaladt a Guérin-Boiseau-utcza csatornáján, egy feszes fehér harisnyájú szép leányt pillantott meg, a ki lábait mutogatta. Ez a nyitány megtetszett neki és Blachevelle szerelemre gyulladt. A kibe beleszeretett, Favourite volt. Oh! Favourite, neked joniai metszésű ajkaid vannak. Volt egyszer egy görög festő, Euphorion, a kit az ajkak festőjének neveztek. Csak ez a görög lett volna méltó reá, hogy lefesse szájadat. Hidd el nekem, előtted nem volt nő, a ki megérdemelte volna e nevet. Arra születtél, hogy te kapd meg az almát, mint Vénus, vagy pedig te edd meg, mint Éva. A szépség veled kezdődik. Az imént Évát említettem, te benned testesült meg. Megérdemled, hogy úgy ismerjenek el, mint a ki a szép nő feltalálója. Oh! Favourite, abba hagyom a tegezést, mert a költészetről áttérek a prózára. Az előbb nevemről beszélt. Ez meghatott; de bárhogy hívjanak is bennünket, ne bízzunk a nevekben. Csalódhatunk bennök. Engem Felixnek hívnak és nem vagyok boldog. A szavak hazudnak. Ne fogadják el vakon a jelentésüket. Bolondul tenne, a ki Liègebe írna dugókért és Pauba keztyűkért. Az ön helyében, miss Dahlia, én Rózsának nevezném magamat. A virágnak illatosnak és a nőnek eszesnek kell lennie. Fantineról nem mondok egy szót se, ő ábrándos, merengő, álmadozó, érzékeny természet; árnyék, a ki egy nympha alakjában és egy apácza szemérmetességével éli a grisette-életet, de illusiokba zárkózik, énekel, imádkozik és a kék messzeségbe néz, a nélkül, hogy valami nagyon tudná, mit lát és mit csinál és a ki szemeit az égre függesztve oly kertben járkál, melyben több madár csicsereg, mint a mennyi a világon van! Oh! Fantine, vedd tudomásul: én, Tholomyès csak illusio vagyok; de ő, az álmok szőke leánya, még csak meg se hallja, a mit beszélek. Egyébként, ő csupa üdeség, szelidség, ifjúság, nyájas hajnali pirkadás. Oh! Fantine, leány, ki méltó volnál, hogy százszorszépnek vagy gyöngyvirágnak nevezzenek, te a legigazibb Kelet nője vagy. És most, hölgyeim, még egy tanácsot:

ne menjenek férjhez; a házasság olyan, mint az oltás; néha sikerül, máskor nem; kerüljék ezt a koczkázatot. Azonban mit is beszélek? Hiába vesztegetem a szót. A leányokat nem lehet kigyógyítani a férjhezmenési betegségből és mi, bölcsek, akármit mondunk is, ez nem akadályozza a varrónőket és a keztyűsleányokat, hogy gyémántoktól ragyogó férjekről ne ábrándozzanak. Nos hát, legyen; azonban, szép hölgyek, jegyezzék meg maguknak, hogy nagyon is sok czukrot esznek. Önöknek, nőknek csak egy hibájuk van, az, hogy mindig czukrot szopogatnak. Oh! rágicsáló nem! hogy ily szép fogak imádják a czukrot! Pedig, jegyezzék meg, a czukor a só egyik fajtája. Minden só szárít. A czukor a legszárítóbb az összes sók között. Az ereken át kiszívja a vér folyadék részét; innen ered a vér megalvadása, szilárd rögökbe verődése; ebből származik a tüdő gümőkórja, ebből pedig a halál következik. Ezért van, hogy a czukorbetegség határos a tüdővészszel. Következésképpen ne ropogtassanak czukrot és életben fognak maradni! És most a férfiakhoz intézem szavaimat. Uraim, igyekezzenek, hogy hódítsanak. Rabolják el egymástól minden lelkiismeretfurdalás nélkül szeretőiket. Csak rajta! A szerelemben nincsenek barátok. Mindenütt, a hol egy csinos nőt látnak, meg lehet üzenni a háborút. Semmi kímélet, harcz a végletekig! Minden szép nő megannyi *casus belli,* kihágás, a mit meg lehet torolni. Minden hadjárat, melyről a történelem szól, nőszemélyek miatt keletkezett. A nő a férfi joga. Romulus elrabolta a sabin nőket, Hódító Vilmos a szász asszonyokat, Caesar a római leányokat. A férfi, a kinek nincs kedvese, saskeselyű módjára kering mások kedvesei felett és a mi engem illet, azt a fenséges szózatot kiáltom mindazoknak a szerencsétleneknek, a kik özvegyek, a mit Bonaparte az olaszországi hadsereghez intézett: „Katonák, nektek semmitek sincs; az ellenségnek mindene van."

Tholomyès elhallgatott.

— Fújjad csak Tholomyès, — mondá Blachevelle.

Ugyanakkor Blachevelle, Listoliervel és Fameuilljel búsongó hangon reákezdett egyikére azoknak a — mindegy, hogy rímes-e vagy rímtelen — tréfás dalok-

nak, melyek értelem nélkül valók, mint a falomb zizegése vagy a szél zúgása, és melyek pipafüst között születnek és épp úgy el is szállnak, mint a füst. Ime, micsoda dallal feleltek a lakmározók Tholomyès szónoklatára:

A pulykadombi barátok
Béreltek egy barátot,
Hogy Clermont Tonnerre apátot
Válasszák meg pápának.
De hát minden hiába,
Clermont Tonnerre nem pápa
És a dühöngő barátok
Megrakták a barátot.

Ez a vers nem csillapította le Tholomyès rögtönző kedvét; fölhajtotta poharát, megtöltötte és újra elkezdte:

— Le a bölcsességgel! Felejtsétek el mindazt, a mit mondtam. Ne legyünk se szégyenlősek, se elővigyázatosak, se józanok. A vidámságra ürítem poharamat; legyünk vidámak! Egészítsük ki a jogtudományt bolondságokkal és táplálkozással. A gyomorcsavarás rokon a jogcsavarással. Justinianus legyen a férj és a lakomázás legyen a felesége! Öröm lakozzon a mélységekben! Éljen a teremtés! A világ egy nagy darab gyémánt. Boldog vagyok. Nagyszerűek a madarak. Mily ünnepies mindenütt! A csalogány ingyenes énekesnő. Köszöntlek, óh! nyár! Oh! Luxembourg! Oh, ti pásztoridyllek, melyek a Madame-utczában és az Observatoire-fasorban játszódtok le! Oh! ti ábrándos közkatonák és ti kedves dadák, a kik a mellett, hogy felügyeltek a gyermekekre, egyszersmind azzal szórakoztok, hogy előmozdítjátok a népesedést! Ha az Odeon arkadjai nem volnának, Amerika pampasait tüntetném ki szeretetemmel. Lelkem az őserdőket és nagy mezőségeket keresi. Minden szép. A legyek zümmögnek a napfényben. A nap kolibriket trüszszent. Ölelj meg, Fantine.

Megtévedt és Favouriteot ölelte meg.

VIII.

Egy ló halála.

— Edonnál jobban lehet étkezni, mint Bombardanál, — kiáltott föl Zéphine.

— Én jobb szeretem Bombardat, mint Edont, — jelentette ki Blachevelle. — Itt nagyobb a fényűzés. Ázsiaibb a kényelem. Nézd meg csak a földszinti termet. Tükrök lógnak a falakon.

— Jobb szeretem, ha a tányérom ragyog, — mondá Favourite.

Blachevelle nem engedett:

— Nézzétek a késeket. Bombardanál ezüstnyelük van. Edonnál csontnyelüek. Már pedig az ezüst többet ér, mint a csont.

— Kivéve, ha az állkapocs van ezüstből, — jegyezte meg Tholomyès.

Tekintete az invalidusok kupolájára esett, melyet Bombarda ablakaiból meg lehetett pillantani.

Egy pillanatra csönd támadt.

— Tholomyès, — kiáltott föl Fameuil, — az imént vitám volt Listoliervel.

— A vita jó dolog, — felelt Tholomyès, — de a veszekedés még jobb.

— A bölcsészetről vitatkoztunk.

— Nem baj.

— Melyiket becsülöd többre, Descartesot vagy Spinozát?

— Désaugierst, — mondá Tholomyès.

Kimondván a döntést, ivott, azután folytatta:

— Belenyugszom, hogy éljek. A földön még nincs vége mindennek, miután még mindig lehet mindenfélét összehadarni. Adassék érte hála a halhatatlan isteneknek. Hazudunk, de legalább nevetünk. Állítunk, de kételkedünk. A syllogismusból váratlan következtetés bukkan elő. És az szép dolog. Még vannak itt a földön emberi lények, a kik vígan tudják nyitni és csukni a paradoxonok meglepetéssel telt skatulyáját. Ez a bor, uraim, a mit önök oly nyugodtan iddogálnak, tudják meg, madeirai, Coural-das-Freimsban termett, háromszáztizenhét öl magasan a tenger színe fölött! Figyelemmel igyák! Háromszáztizenhét öl! És Bombarda úr, a kitünő vendéglős e háromszáztizenhét ölet négy franc és ötven centimesért méri!

Fameuil újra közbeszólt:

— Tholomyès, a te véleményed törvény. Ki a legkedvesebb íród?

— Ber . . .

— Quin?

— Nem. Choux.

És Tholomyès folytatta:

— Dicsőség Bombardanak! Fölérne az elaphantai Munophis-szel, ha fölhajtana számomra egy almát, vagy a daronaei Thygelionnal, ha hozna egy hetairát, mert, hölgyeim, Görögországban és Egyiptomban is voltak Bombardok. Apulejus a tanú reá. Sajnos! mindig ugyanazok a dolgok és soha semmi új. Immár semmi sincs a teremtő teremtésében, a mi még kiadatlan volna! *Nil rub role novum,* — mondja Salamon; *amor omnibus idem,* — Virgil és Carabine úgy száll csónakba Carabinnel, hogy Saint-Cloudba menjen, mint a hogy Aspasia elkísérte Periklest a samosi hajóhaddal. Még valamit. Tudják önök, hölgyeim, hogy ki volt Aspasia? Noha olyan korban élt, mikor a nőknek még nem volt lelkük, ő mégis csupa lélek volt; rózsaszín és biborpiros árnyalatú lélek, ízzóbb a parázsnál és üdébb, mint a hajnal. Aspasiában a nő két véglete érintkezett: a prostituált istennő volt. Sokrates és Manon Lescaut egy személyben. Aspasia arra az esetre volt teremtve, hogy ha Prometheusnak kéjleányra lett volna szüksége.

A nekiszabadult Tholomyès tudj' Isten mikor állt volna meg, ha e perczben egy ló nem vágódik el a parton. A zuhanás megállította a kocsit is meg a szónokot is. Vén és sovány kancza volt, mely méltó lett volna, hogy már a gyepmester kezére jusson és a mely egy jól megrakott nehéz szekeret húzott. A hogy Bombarda elé ért, a kimerült és elcsigázott állat nem akart tovább menni. E látvány nagy néptömeget vont oda. A szitkozódó és bosszús kocsisnak alig volt ideje, hogy illő erélyyel kimondja a hagyományos *dög!* szót, melyet nyomatékul hatalmas ostorcsapással kísért, mikor a szegény állat már a földre roskadt, hogy soha többé föl ne keljen. A járókelők röhögésére Tholomyès jókedvű hallgatói arra fordították fejöket és Tholomyès felhasználta az al-

kalmat, hogy a következő búskomoly strófával fejezze be szónoklatát:

Mindegy a világon: hintó avagy kordé.
Ugyanaz a végzet.
Egy nap él a rózsa és a mi a lóé
Az is kurta élet.

— Szegény ló, — sóhajtott Fantine.

Dahlia fölkiáltott:

— Tessék, Fantine mindjárt megsiratja a lovat. Hogy' is lehet valaki ilyen ostoba!

E pillanatban Favourite, összefonva karjait és fejét hátravetve, elszántan Tholomyèsre nézett és szólt:

— Nos, és a meglepetés?

— Igaz. Itt az ideje, — felelt Tholomyès. — Uraim, ütött az óra, hogy meglepjük a hölgyeket. Hölgyeim, várjanak egy pillanatig.

— A meglepetés csókkal kezdődik, — mondá Blachevelle.

— Homlokcsókkal, — tette hozzá Tholomyès.

Mindegyikök komoly arczczal csókot nyomott kedvese homlokára, azután, újjukat szájukra téve, sorban az ajtó felé indúltak.

Favourite tapsolva nézte távozásukat.

— Máris nagyon mulatságos, — mondá.

— Ne maradjanak sokáig, — mormolta Fantine. — Siessenek vissza.

IX.

A vigság vidám végződése.

A leányok, magukra maradva, kettenként az ablakba könyököltek és kihajolva szapora szóval átbeszélgettek egymáshoz.

Látták, a mint a négy fiatal ember karöltve kilépett Bombarda korcsmájából; hátranéztek, nevetve fölintegettek a leányokhoz, azután eltüntek a poros forgatagba, mely vasárnaponkint ellepi a Champs-Elyséest.

— Ne maradjanak sokáig! — kiáltott Fantine.

— Vajjon mit fognak hozni? — mondá Zéphine.

— Bizonyosan valami szépet, — felelt Dahlia.

— A mi engem illet, — jegyezte meg Favourite, — legjobb szeretném, ha aranyból lenne.

Tekintetüket csakhamar lefoglalta a folyóparton hullámzó sürgés-forgás, mely a nagy fák ágai között odalátszott és a mely roppant szórakoztatta őket. Az az óra volt, mikor a posta- és a gyorskocsik indulni szoktak. Akkoriban majdnem az összes déli és keleti postajáratok a Champs-Elyséesen mentek át. A legtöbbjük a part mentén haladt és a panyi sorompón hagyta el a várost. Minden perczben egy-egy sárgára és feketére festett, erősen megrakodott, csengős szerszámú, a sok málhától, táskától és zsáktól idomtalan formájú, hamarosan tovatünő fejekkel telt nagy kocsi vágtatott át a tömegen, megrengetve az úttestet, szikrákat csiholva ki a kövezetből, olyan port verve, hogy szinte gomolygó füstnek látszott és úgy rohanva, mintha eszeveszett düh hajtaná. Ez a lárma nagyon tetszett a leányoknak. Favourite fölkiáltott:

— Micsoda csörömpölés! Az ember azt mondaná, hogy valami repülő lánczhalmaz.

Egyszerre az egyik kocsi, melyet a szilfák sűrűsége miatt csak homályosan lehetett látni, megállt egy pillanatra, azután vágtatva tovább robogott. Ez csodálkozásba ejtette Fantinet.

— Különös! — mondá. — Azt hittem, hogy a gyorskocsi soha se áll meg.

Favourite vállat vont.

— Furcsa ez a Fantine. Kíváncsiságból elnéztem, hogy mit csinál. A legegyszerűbb dolgokon is elbámul. Tegyük föl, hogy utas vagyok és azt mondom a gyorskocsinak: előre megyek, majd a parton fogok beszállani. A gyorskocsi meglát, megáll és én beszállok. Ez mindennapi dolog, Te nem ismered az életet, kedvesem.

Egy darabig így múlt az idő. Egyszerre Favourite olyan mozdúlatot tett, mint a ki fölébred.

— Nos, — szólt, — és a meglepetés?

— Az ám, — felelt Dahlia, — mi lesz a híres meglepetésből.

— Nagyon sokáig maradnak, — mondá Fantine.

Alig, hogy Fantine ezt elsóhajtotta, belépett a pinczér, a ki az ebédet fölszolgálta. Kezében valami levélformájút tartott.

— Mi ez? — kérdé Favourite.

— Egy írás, a mit az urak a kisasszonyok számára hagytak itt, — felelt a pinczér.

— Miért nem hozta be azonnal?

— Mert az urak azt parancsolták, — mondá a pinczér, — hogy csak egy óra múlva adjam át.

Favourite kitépte a papirt a pinczér kezéből. Csakugyan levél volt.

— Nini, — mondá, — nincs megczímezve. Hanem nézzétek csak, mi van reáírva:

Ez a meglepetés.

Gyorsan feltörte a pecsétet, fölbontotta a levelet és a következőket olvasta. (Favourite tudott olvasni.)

„Kedveseink!

Tudjátok meg, hogy nekünk szülőink vannak. Ti vajmi kevéssé tudjátok, hogy mik azok a szülők. A polgári, gyermeki és tisztességi törvénykönyvben e néven nevezik az apákat és az anyákat. Nos hát, a szülők sóhajtoznak, e jámbor öregek visszakövetelnek bennünket, e jó emberek azt mondják, hogy tékozló fiúk vagyunk, visszatérésünket óhajták és azt igérik, hogy borjút ölnek a tiszteletünkre. Minthogy mi jó erkölcsűek vagyunk, engedelmeskedünk nekik. A mikor e levelet olvassátok, öt tüzes ló röpít bennünk papáink és mamáink felé. Kereket oldunk, mint a hogy Bossuet mondja. Elutazunk, már el is utaztunk. Laffitte karjai között és Caillard szárnyain szállunk tova. A toulousei gyorskocsi kiragad bennünket az örvényből, az örvény ti vagytok, szép kicsikéink! Vágtatva, óránként három mértföldnyi sebességgel visszatérünk a társadalomba, a kötelességhez és a rendhez. A haza érdeke, hogy mint mindenki, mi is, préfet-k, családapák, csószök és államtanácsosok legyünk. Tiszteljetek bennünket. Föláldozzuk magunkat. Sirassatok meg gyorsan és gondoskodjatok helyettesítésünkről. Ha e levél a szíveteket tépi, tépjétek ti is össze. Isten veletek.

Közel hét évig boldoggá tettünk benneteket. Ne nehezteljetek érte.

Blachevelle, Fameuil, Listolier,
Tholomyès Felix.

U. I. Az ebéd ki van fizetve.'

A négy leány egymásra tekintett.

Favourite volt az első, a ki megtörte a csöndet.

— Nos, — kiáltott föl, — elég jó tréfa.

— Nagyon mulatságos, — mondá Dahlia.

— Bizonyosan Blachevellenek volt az ötlete, — szólalt meg újra Favourite. — Egészen szerelmessé tett vele magába. Mihelyt nincs itt, mindjárt szeretem. Mindig így vagyok ezzel.

— Dehogy, — mondá Dahlia, — ez csak Tholomyèsnek juthatott eszébe. Reá lehet ismerni.

— Éljen Tholomyès! — kiáltott Dhalia és Zéphine.

És hangosan fölkacagtak.

A többivel együtt Fantine is nevetett.

Egy órával utóbb, mikor egyedül volt szobájában, sírva fakadt. Mint már említettük, ez volt első szerelme; úgy odaadta magát Tholomyèsnek, mintha férje lett volna és a szegény leánynak gyermeke volt.

NEGYEDIK KÖNYV.

Bízni néha annyi, mint kiszolgáltatni.

I.

Egy anya találkozása egy másik anyával.

A század első negyedében volt Páris mellett Montfermeilben egy csapszékféle, mely ma már eltűnt. E csapszéknek egy Thénardier nevű házaspár volt a tulajdonosa. A Boulanger-utczában állott. Az ajtó fölött deszkatábla volt a falra szegezve. A táblára valami emberformájú alak volt festve, a ki egy másik embert vitt

a vállán. Ennek a másiknak széles tábornoki vállrojtjai és nagy ezüstcsillagai voltak; vörös foltok vért tüntettek föl; a festmény többi része füstöt mutatott és alkalmasint valami csatát akart ábrázolni. A kép alatt ez a fölírás volt olvasható: *A waterlooi káplárhoz.*

Semmi sem mindennapibb, mintha egy csapszék ajtaja előtt valami szekér vagy kordé áll. Mindazonáltal az a jármű, vagy inkább az a járműtöredék, mely 1818 egyik tavaszi estéjén „A waterlooi káplárhoz" címzett csapszék előtt az útat elállta, egy arramenő festőnek bizonyára magára vonta volna a figyelmét.

Olyan volt, mintha azoknak az erdős vidékeken használatos, fürészelt deszkák és fatörzsök szállítására szolgáló nagy szekerek egyikének lett volna az elsőrésze. Tömör vastengelyből állott, melybe súlyos rúd volt beillesztve és a melyet két rengeteg kerék tartott. Az egésznek nyomott, nehézkes, idomtalan formája volt. Olybá látszott, mint valami óriási ágyútalp. A pocsolyák úgy a kerékküllőket, mint a talpakat, a tengelyt és a rudat iszapréteggel, valami piszkos sárgás vakolatfélével vonták be, a mely meglehetősen hasonlított ahhoz, a mivel a székesegyházakat szeretik ékesíteni. A farészek eltüntek a sár, a vaspántok a rozsda alatt. A tengely alatt, mint valami függöny, vastag láncz lógott, mely méltó lett volna a fogságba került Góliáthhoz. E láncz nem a gerendákat juttatta az ember eszébe, melyek szállítására használták, hanem a mastodontokat és a mammuttokat, melyeket a szekér elé lehetett volna fogni vele; börtönláncznak látszott, de valami cyclopi és emberfölötti börtön lánczának és mintha valamely szörnyetegről oldották volna le. Homéros meglánczolhatta volna vele Polyphemost és Shakespeare Calibant.

Miért állt e szekér-előrész azon a helyen az utczán? Először is, hogy elállja az útat, másodszor pedig, hogy végképp megrozsdásodjék. Egész sereg intézménye van az ócska társadalmi rendnek, melyeket az ember ily módon talál az útjában és a melyeknek semmi egyéb jogczímök nincs a helyfoglalásra.

A láncz közepe a tengely alatt majdnem egészen a földig ért és a görbületen, mint valami hinta kötelén, ez

este, bájosan összeölelkezve két kis leány ült, az egyik körülbelül két és féléves, a másik másféléves és a nagyobbik az ölében tartotta a kisebbiket. Egy jól megcsomózott zsebkendő óvta őket a leeséstől. Valamely anya megpillantotta volt a rettenetes lánczot és azt mondta: Nini! ez jó játékszer lesz gyermekeimnek.

A két gyermek, a kik egyébként kecsesen és némileg keresetten föl voltak cziczomázva, sugárzott az örömtől; azt lehetett volna mondani, hogy két rózsa a rozsdás vas közé tűzve; szemök győzedelmesen ragyogott; üde orczáik mosolyogtak. Az egyik sötétszőke, a másik barna volt. Ártatlan arczkifejezésük elragadtatott csodálkozást tükrözött; egy, a közelben virágzó bokor úgy köszöntötte illatával a járókelőket, mintha tőlük eredt volna; a másféléves kis leány a gyermekkor szűzies szemérmetlenségével tárta közszemlére piczike hasát. E két gyöngéd, boldogsággal telt és fénytől elárasztott fej fölött és körül a rozsdából fekete, majdnem ijesztő, görbületekből és merev szögletekből idomtalan óriási szekér-előrész úgy boltozódott, mint valami pincze ivezete. Néhány lépésnyire, a korcsma küszöbén összekuporodva ült az anya, egy különben kevéssé megnyerő, de most megható arczkifejezésű asszony, és hosszú madzag segélyével hintáztatta gyermekeit, balesettől félő tekintettel követve minden mozdúlatukat, mialatt szemében az az állati és égi kifejezés látszott, mely az anyaság sajátja; a rémes lánczszemek minden lendítésre átható csörömpölést vittek égbe, mely mintha dühöngő fölordítás lett volna; a kis leányok újjongtak, a lenyugvó nap mintegy osztozott az örömben és semmi sem lehetett volna elbájolóbb, mint a véletlennek ez a szeszélye, mely cherubok számára való hintát csinált a titánok lánczából.

Miközben kicsikéit ringatta, az anya hamis hangon dudorászott egy akkoriban nagyon népszerű románczot:

Meg kell lenni, szólt a harczos . . .

Az ének és a két kis leányra összpontosított figyelem megakadályozta, hogy lássa és hallja, a mi az utczán történik.

Holott hát épp a hogy belekezdett az első strófába,

közeledett hozzá és egyszerre közvetlen közelről hallotta, hogy így szólnak hozzá:

— Szép gyermeke van, asszonyom.

A szép és gyöngéd Imogénehoz

felelt az anya, folytatva a románczot, azután fölnézett.

Néhány lépésnyire egy nő állt előtte. Ennek a nőnek is volt gyermeke, kit karjaiban tartott.

Ezenkívül egy nagy batyút is czipelt, mely igen nehéznek látszott.

E nő gyermeke egyike volt a legistenibb teremtéseknek, a minőket csak látni lehet. Két-hároméves kis leány volt. Az öltözet kaczérságára nézve méltán versenyezhetett volna a másik két kicsikével; finom gyolcskendővel volt letakarva, mellénykéjét szalagok diszítették és főkötőjét valenciennei csipkefodor körítette. Felhajtott szoknyája látni engedte fehér, gödröcskés és kemény czombját. Csodálatosan rózsásnak és egészségesnek látszott. Az embernek szinte kedve támadt, hogy beleharapjon arcza almáiba. Szemeiről mitsem lehetett mondani, csak azt, hogy igen nagyok és hogy hosszú pillákkal ékeskednek. A kis leány aludt.

Aludt, azzal a föltétlen bizalmú alvással, mely zsenge korának a sajátja. Az anya karjai gyöngédségből alkotvák; köztük a gyermekek mélyen alszanak.

A mi az anyát illeti, szegény és szomorú külsőt mutatott. Úgy volt öltözve, mint egy munkásnő, a ki vissza akar változni parasztasszonynyá. Fiatal volt. Vajjon szép is volt-e? Talán; de ebben az öltözetben nem látszott meg rajta. Haja, melyből egy szőke tekercs kiszabadult, nagyon tömöttnek látszott, de szigorúan el volt szorítva egy csúf, szoros, keskeny, az áll alatt megkötött fekete kendő alá. A nevetés megmutatja, ha az embernek szép foga van; de ő nem nevetett. Úgy látszott, szemei már régóta nem voltak szárazak. Halovány volt; arczkifejezése nagyon fáradt és kissé beteges; karjai között szunnyadó leánykáját az oly anya sajátos kifejezésével nézte, a ki maga szoptatta volt gyermekét. Derekát egy olyasforma nagy kék zsebkendő takarta, a milyenbe a rokkantak szokták fújni az orrukat. Kezei nap-

barnítottak és vörhenyes foltokkal tarkázottak voltak, mutatóujja megkeményedett és tűszúrásoktól fekete; barna bolyhos gyapotköpenyt, vászonszoknyát és nagy czipőket viselt. Fantine volt.

Fantine volt. Csak nehezen lehetett volna felismerni. Mindazonáltal a ki figyelmesen nézi, megláthatta volna, hogy még mindig megőrizte szépségét. Jobb orczáján szomorú redő húzódott, mely a gúny kezdetének látszott. A mi öltözékét, az a mouselineból és szalagokból való öltözéket illeti, mely mintha vígságból, bohóságból és zenéből lett volna szőve, csengőkkel teleaggatva és virággal beillatosítva, eltűnt, mint a hogy eltűnnek azok a ragyogó zuzmaraidomzatok, melyek a napfényben gyémántoknak látszanak, aztán elolvadnak és csupasz feketén hagyják az ágakat.

Tíz hónap telt el a „jó tréfa" óta.

Mi történt a tíz hónap alatt? Könnyen kitalálható.

Az elhagyatás után következett a szűkölködés. Fantine nyomban elvesztette szeme elől Favouriteot, Zéphinet és Dahliát; a kötelék, melyet a férfiak elszakítottak, a nők között önként szétoldódott; két hét múlva ugyancsak elcsodálkoztak volna, ha valaki azt mondja nekik, hogy barátnők voltak; már nem volt ok, hogy azok legyenek. Fantine egyedül maradt. Miután gyermekének atyja elutazott — haj! az ily szakítások megmásíthatatlanok, — tökéletesen magára maradt, szegényebben azzal, hogy elvesztette a munka megszokását és meggyarapodva az élvezet kedvelésével. Tholomyès mellett odajutva, hogy lenézte a foglalkozást, melyhez értett, elhanyagolta összeköttetéseit és forrásai elapadtak. Fantine alig tudott olvasni is, írni meg éppenséggel nem tudott; gyermekkorában csak nevének a leírására tanították meg. Egy nyilvános irnokkal levelet iratott Tholomyèsnek, aztán egy másodikat, majd egy harmadikat. Tholomyès egyikre se válaszolt. Egyszer aztán Fantine hallotta, a mint a szoba-szomszédasszonyok, gyermekére pillantva, így szóltak:

— Ugyan ki veszi komolyan az ilyen gyerekeket? Az effajtákra csak vállat von az ember!

Erre Tholomyèsre gondolt, a ki csak vállat vont

gyermekére, szintén nem vette komolyan az ártatlan kis teremtést és szíve elborult ez emberrel szemben. Azonban mit csináljon? Nem tudta, hogy kihez forduljon. Megbotlott, de természetének alapja, emlékezhetünk reá, az erény és a szemérmesség volt. Homályosan érezte, hogy az inség előtt és a még rosszabbá való lesülyedés előtt áll. Bátorságra volt szüksége; meglelte a bátorságot és megkeményítette magát. Az a gondolata támadt, hogy visszatér szülővárosába, Montreuil-sur-Merbe. Ott talán majd talál valami ismerőst, a ki munkát ad neki. Igen; csakhogy el kellene lepleznie botlását. És homályosan megsejtette, hogy esetleg egy még fájdalmasabb válást kell elszenvednie, mint a milyen az első volt. Szíve elszorult; de azért mégis elhatározta magát. Fantineban, mint látni fogjuk, megvolt az élethez való elszánt bátorság. Máris hősiesen lemondott a czifrálkodásról, vászonruhában járt és minden selymét, gyolcsát, szalagját, csipkéjét leányára, az egyetlen még megmaradt és szent hiúságára pazarolta. Eladott mindent, a mije volt, — ez kétszáz francot eredményezett; apró adósságainak kifizetése után mintegy nyolczvan francja maradt. Huszonkétéves korában, egy szép tavaszi reggelen, gyermekével a hátán elhagyta Párist. Ha valaki látja őket, bizonyára szánalmat érez irántuk. E nőnek semmije se volt a világon, csak a gyermeke és e gyermeknek senkije, csak e nő. Fantine maga szoptatta leányát, ez megerőltette a mellét és kissé gyakran kellett köhécselnie.

Többé nem lesz alkalmunk, hogy Tholomyès Felix úrról szóljunk. Írjük be annak az elmondásával, hogy húsz évvel utóbb, Lajos-Fülöp király idejében befolyásos és gazdag kövér vidéki ügyvéd volt, bölcs választópolgár és szigorú esküdtszéki bíró, de e mellett mindvégig mulatós czimbora maradt.

Fantine, miután, hogy kissé kipihenjen, helylyelközzel azokon az úgynevezett Páris-környéki kis kocsikon tett meg néhány mérföldet, melyeken mérföldenkint három-négy soust kellett fizetnie, déltájban megérkezett Montfermeilbe, a Boulanger-utczácskába.

A hogy a Thénardier-korcsma elé ért, az idomtalan

hintán újjongó két kis leány elkápráztatta és megállt az öröm e látványa előtt.

Vannak bűvöletek. A két kis leány bűvölő volt az anya előtt.

Megindultan nézte őket. Az angyalok jelenléte a paradicsom közelségét hirdeti Fantine a korcsma felett látni vélte a gondviselés rejtelmes *Itten* felírását. E két kicsi szemlátomást boldog volt! Fantine nézte, csodálta őket és annyira elérzékenyült, hogy mikor az anya a két verssor között lélegzetet vett, nem állhatta meg, hogy ne mondja a fentebb olvasott szavakat:

— Szép két gyermeke van, asszonyom.

A legmogorvább teremtéseket is lefegyverzi, ha kicsinyeiket dicsérik. Az anya felnézett, köszönte a dicséretet és az ajtó melletti padon helylyel kínálta meg az idegen nőt, míg ő tovább is a küszöbön ült. A két nő beszélgetni kezdett.

— Thénardierné a nevem, — mondá a két kis leány anyja. — Mi vagyunk itt a korcsmárosok.

Aztán folytatva a románczot, fogai között dudolta:

Meg kell lenni, lovag vagyok,
Harczra várnak a pogányok.

Thénardierné húsos szögletes, vöröses nő volt; typusa a katonás asszonyoknak, a szó teljes kellemtelen jelentésében. És, csodálatos, a mellett érzelgősen nézett, a mi a regényes olvasmányok következménye volt nála. Férfiasan megtermett nyalka asszony volt. Régi regények, melyek a korcsmárosnék képzelődését formálják, szoktak ilyen hatásokat előidézni. Még fiatal volt, alig harminczéves. Ha ez az asszony, a ki összekuporodva ült, egyenesen állott volna, lehet, hogy magas termete és mozgó kolosszusra emlékeztető válassága, mely oly jól illett a piaczhoz, visszarettentette volna az útas nőt, megbénította volna bizalmát és meg nem történtté tette volna azt, a mit az alábbiakban elbeszélünk. Valaki, a helyett, hogy állana, összekuporodva ül, — ime, mi dönti el sorsunkat.

Az utas nő, kissé módosítva, elmondta történetét. E szerint munkásnő volt; férje meghalt; Párisban

nem kapott munkát és most másutt keres foglalkozást; otthon, a szülőföldjén; az nap reggel indult el Párisból, gyalog; minthogy gyermekét is vinnie kellett és elfáradt, találkozván a villemomblei kocsival, felszállt reá; Villemomblebó! gyalog jött Montfermeilbe; egy keveset a kicsike is ment, de nem sokat, mert hiszen még oly fiatal, hogy fel kellett venni és a kis drágaság elaludt.

E szóra szenvedélyesen megcsókolta leányát, úgy, hogy az felébredt. A gyermek kinyitotta szemeit, nagy kék szemei voltak, mint az anyjának és nézett. Mit? Semmit, mindent, a kis gyermekeknek azzal a komoly, sőt néha szigorú nézésével, mely szürkületi erényeinkkel szemben napfényes ártatlanságuk rejtelmének tűnik fel. Szinte azt lehetne mondani, érzik, hogy angyalok és tudják, hogy mi emberek vagyunk. Aztán a gyermek mosolyogni kezdett és noha anyja visszatartotta, az oly kis teremtés fékezhetetlen erélyével, a ki futkározni akar, lecsúszott a földre. Egyszerre megpillantotta a hintán ülő két kis leányt, megállt és csodálkozásában kinyújtotta a nyelvét. Thénardierné kioldotta leánykáit, leszállította őket a hintáról és szólt:

— Játszszatok egymással.

Az ily angyalkák hamar összebarátkoznak és egy percz múlva a két kis Thénardier-leány az újonjöttel együtt vájkált lyukakat a földbe, a mi roppant mulatság.

Az újonjött leányka nagyon vidor volt; az anya jósága meglátszik szülöttje vidámságában; fogott egy fadarabkát, melyet ásónak használt és nagy erélylyel neki állt, hogy megásson egy gödröt, melybe egy légy beleférhetett. A sírásó munkája is derűssé lesz, ha gyermek végzi.

A két nő folytatta a beszélgetést.

— Mi a neve a kicsikéjének?

— Cosette.

Cosette, értsd: Euphrasia. A kis leányt Euphrasiának hívták; de az anyák és a nép ama kedves és kecses ösztönével, mely Josephából Pepitát, Francoiseból Lilletteet csinál, anyja az Euphrasia nevet Cosettere változtatta. Olyan fajta leszármaztatás ez, mely felforgatja és megzavarja az etymológusok egész tudományát. Ismer-

tünk egy nagyanyát, a ki véghez tudta vinni, hogy Theodort Gnonra rövidítsen.

— Hány éves?

— A harmadikban jár.

— Épp úgy, mint az én idősebb leánykám.

Ezen közben a három kis leány mély rettegés és mégis boldog elégedettség kifejezésével állt egymás mellett; esemény történt; nagy giliszta mászott ki a földből; a kis leányok féltek, de egyszersmind el is voltak ragadtatva.

Fényes homlokuk összeért; azt lehetett volna mondani, hogy három, dicskörtől körülsugárzott fejet lát az ember.

— Oh! ezek a gyermekek, — kiáltott fel Thénardierné, — milyen hamar összeismerkednek! Az ember megesküdhetnék, hogy három testvér!

E szó volt a szikra, melyre a másik anya alkalmasint várakozott. Megragadta Thénardierné kezét, erősen a szemébe nézett és így szólt hozzá:

— Hajlandó volna magánál tartani gyermekemet?

Thénardierné oly meglepett mozdulatot tett, mely nem jelent se igent, se nemet.

Cosette anyja folytatta:

— Lássa, gyermekemet nem vihetem haza magammal. A munka miatt nem tehetem. Gyermekkel nem kap az ember helyet. A vidékiek oly nevetségesek. A jó Isten vezetett a maguk korcsmájára. A mikor láttam, hogy az ön kicsikéi oly csinosak, oly tiszták és oly megelégedettek, alig bírtam magammal. Azt gondoltam: ime, egy jó anya. Igaza van: három testvér lehetne belőlük. És aztán nemsokára visszajönnék érte. Itt tartaná?

— Meg kell gondolni a dolgot, — felelt Thénardierné.

— Hat francot fizetnék havonkint.

A korcsma belsejéből egy férfihang közbekiáltott:

— Hét francon alul semmi esetre se. És hat hónapot előre kell fizetni.

— Hatszor hét az negyvenkettő, — mondá Thénardierné.

— Megadom, — mondá az anya.

— És tizenöt francot külön az első költségekre, — tette hozzá a férfihang.

— Összesen ötvenhét franc, — mondá Thénardierné. És közben halkan továbbdudolta:

Meg kell lenni, szólt a harczos.

— Megadom, — mondá az anya, — van nyolczvan francom. Még marad annyi, a miből haza juthatok. Gyalog fogok menni. Otthon majd szerzek pénzt és mihelyt lesz valamim, visszajövök az én drágaságomért.

A férfihang újból megszólalt:

— Van a kicsikének ruhaféléje?

— A férjem, — mondá Thénardierné.

— Persze, hogy van, szegény kis kincsemnek. Gondoltam, hogy a férje. És még micsoda ruhakészlete! Örületesen szép. Minden tuczatszám, és selyemszoknyái, mint egy dámának. Itt van a podgyászomban.

— Ide kell adni, — felelt a férfihang.

— Meghiszem, hogy ideadom, — felelt az anya. — Az volna csak szép, hogy a kis leányt meztelenül hagyjam!

A korcsmáros arcza előtűnt.

Megkötötték az alkut. Az anya az éjszakát a korcsmában töltötte, kifizette a pénzt, átadta a gyermeket, összekötötte a czók-mókját, mely a kicsike ruhái nélkül most már vajmi könnyű lett és kora reggel ismét útra kelt, arra számítva, hogy csakhamar visszatér. Az ember nyugodtan tervezi meg az ily útrakelést, de kétségbeesés lappang bennök.

Thénardierék egyik szomszédasszonya találkozott a távozó anyával és visszatérve elmondta:

— Láttam egy asszonyt, a ki úgy sír az utczán, hogy az embernek elfacsarodik a szíve.

Mikor Cosette anyja elment, az ember így szólt feleségéhez:

— Most legalább kifizethetem a száztíz francot, a mi holnap esedékes. Ötven franc hiányzott. Tudod-e, hogy már attól féltem, nyakamra jön a végrehajtó és árverelnek? Jó kis egérfogónk van ezekkel a te kicsikéiddel.

— Nem is tudtunk róla.

II.

Vázlat két gyanus alakról.

Az egérke vajmi sovány volt; de a macska a sovány egérnek is örül.

Kik voltak ezek a Thénardierék?

Mondjuk meg röviden már most. Később majd kiegészítjük a vázlatot.

E házaspár ahhoz a korcs-osztályhoz tartozott, mely fölvergődött parasztokból és lezüllött értelmes emberekből áll, középhelyet foglal el az úgynevezett közép- és alsó-osztály között és az utóbbi néhány hibáját tetőzi az előbbinek majdnem minden vétkével, a nélkül, hogy meglenne benne akár a munkás nemes hevülete, akár a polgárember tisztes rendessége.

Ama törpe természetek közé tartoztak, melyeket ha véletlenül valami komor tűz hevít, hamarosan szörnyűségessé válnak. Az asszonyban egy barom csírája lappangott, a férfi a hitvány koldus fájából volt faragva. Mindketten a legnagyobb mértékben alkalmasak voltak arra az elrettentő fejlődésre, mely a rosszaság irányában tart. Vannak rák-lelkek, melyek állandóan a sötétség felé hátrálnak, inkább visszafelé mennek az életben, semmint előre, tapasztalásaikat éktelenségök növelésére fordítják, megáilás nélkül mind gonoszabbak lesznek és mind sűrűbb feketeséggel vonják be magukat. E férfi és ez asszony az effajtájú lelkek közé tartoztak.

Thénardier különösen zavarba hozhatta volna az arcztanulmányozót. Bizonyos emberekre csak reá kell nézni, hogy gyanakodjunk reájuk, mert minden oldalukon látható a sötétség. Hátulról nyugtalanítók, elölről fenyegetők. Valami ismeretlen érzik rajtuk. Épp úgy nem lehet megmondani, hogy miként cselekedtek, mint azt, hogy miképp fognak cselekedni. A nézésükben lappangó árnyék elárulja őket. Csak egy szót kell szólniok vagy egy mozdulatot tenniök és az ember komor titkokat sejt a multjukban és komor rejtelmeket a jövőjükben.

Ez a Thénardier, ha ugyan hitelt lehet adni a szavának, katona volt; mint ő mondá: káplár; alkalmasint

végigharczolta az 1815-iki hadjáratot, még pedig, úgylátszik, meglehetősen bátran. Alább majd meglátjuk, hogy miképpen kell ezt érteni. Korcsmájának czégtáblája vonatkozás volt fegyvertényei egyikére. Ő maga festette, mert kissé — és rosszul — mindenhez értett.

Az a korszak volt ez, mikor a régi klasszikus regény, melynek, miután valamikor *Clélia*-val szerepelt, már csak *Lodoiská*-ra tellett, mindegyre a nemesi körben maradva, de mindjobban elköznapiasodva, Scudéri kisasszonytól Bournon-Malarme asszonyig és Lafayette asszonytól Barthélemy-Hadot asszonyig sűlyedve felgyulasztotta a párisi házmesternék szerelmes szívét, sőt kissé a vidéken is pusztított. Thénardierné éppen eléggé értelmes volt, hogy az effajta könyveket olvassa. Belőlük táplálkozott. Beléjük fullasztotta, a mi kis agyveleje volt és ez fiatal korában, sőt kissé továbbra is valami merengő tartásban mutatta férje mellett, a ki bizonyos mélyelméjű gazficzkó volt, betyár, a kinek egész műveltsége a nyelvtan elemeinek ismeretére terjedt, durva és ravasz fráter, de a ki, a mi az érzelmi oldalt illeti, Pigault-Lebrunt olvasta és annak a tekintetében, a mi, saját szavaival szólva, „a nemi dolgokra vonatkozik", teljes és hibátlan fatuskó volt. Felesége tizenkét vagy tizenöt évvel fiatalabb volt nála. Később, mikor a regényesen síróra fürtözött haj őszülni kezdett és Pamelából kibújt a megaera, Thénardierné egyszerűen csak egy gonosz kövér asszony lett, a ki valamikor ostoba regényekben turkált. Már pedig az ember nem olvashat bűntetlenül együgyüségeket. Ebben az esetben azt eredményezték, hogy Thénardierné idősebb leányát Époninenak hívták. A mi a kisebbiket illeti, a szegény kicsike csaknem a Gulnare nevet kapta; valami nem tudom miféle szerencsés szórakozottságnak, a mit Ducray-Duminil egyik regénye okozott, köszönhette, hogy csak Azelmanak nevezték.

Egyébként, mellékesen megjegyezve, nem minden nevetséges és felületes ebben az érdekes korszakban, melyről itt szólunk és a melyet a keresztnevek anarchiájáról lehetne elnevezni. A regényes elem mellett, melyet az imént kiemeltünk, ott van az is, a mit társadalmi tü-

netnek tekinthetünk. Manapság nem ritka eset, hogy a csordásnak Arthur, Alfréd vagy Alfonz a neve és a vicomteot, — ha ugyan vannak még vicomteok, — Tamásnak, Péternek vagy Jakabnak hívják. Ez a csere, mely az előkelő nevet a plebejusnak, a parasztnevet pedig az arisztokratának juttatja, nem más, mint az egyenlőségi mozgalom folytatása. Mint mindenben, ebben is az új szellem ellenállhatatlan fuvallata érzik. E látszólagos hangzavar alatt nagy és mély dolog rejlik: a franczia forradalom.

III.

A pacsirta.

A rosszaság egymagában még nem elegendő a boldoguláshoz. A csapszék nem akart jövedelmezni.

Hála Fantine ötvenkét francjának, Thénardier elkerülhette az óvatolást és eleget tudott tenni aláírásának. A következő hónapban megint pénzre volt szükség; az asszony Párisba vitte és hatvan francért elzálogosította Cosette ruháit. A hogy ez a pénz is elfogyott, a Thénardier házaspár olyan szemmel kezdett nézni a kis leányra, mint egy oly gyermekre, a kit könyörületből tartanak maguknál és e szerint is bánt vele. Minthogy már nem voltak meg a ruhái, a kis Thénardier-leányok ócska szoknyáiba és régi ingeibe, vagyis merő rongyokba öltöztették. Azzal táplálták, a mit a többiek meghagytak, kissé jobban, mint a kutyát és kissé rosszabbul, mint a macskát. Egyébként a kutya meg a macska voltak rendes étkezőtársai; Cosette velök együtt az asztal alatt evett, ugyanolyan fatálból, mint az övék.

Az anya, a ki mint később látni fogjuk, Montreuil-sur-Merben telepedett meg, minden hónapban írt, helyesebben iratott, hogy hírt hallion gyermekéről. Thénardierék változatlanul azt felelték, hogy Cosette pompásan érzi magát.

Mikor a hat hónap eltelt, az anya küldött hét francot a hetedik hónapra és meglehetős pontossággal hónapról-hónapra ismételte ezt a pénzküldést. Még egy év

sem ért véget, mikor Thénardier így szólt: — Ugyancsak bőkezűen bánik velünk! Mit csináljunk a hét francjával? — És írt, hogy tizenkét francot követel. Az anya, a kivel elhitették, hogy gyermeke boldog és „szépen fejlődik", engedett és elküldte a tizenkét francot.

Bizonyos természetek nem tudnak szeretni, a nélkül, hogy más irányban meg ne gyűlöljenek. Thénardierné szenvedélyesen szerette a maga két kis leányát, a mivel együtt járt, hogy utálta az idegen lánykát. Szomorú dolog elgondolni, hogy egy anya szeretetének ily csúf oldalai is vannak. Bármily kicsi volt is a hely, melyet Cosette elfoglalt náluk, úgy tetszett, hogy ezzel megrabolja az ő gyermekeit és hogy e kis leány kevesbbíti a levegőt, a mit leányai szívnak. E nőnek, mint a vele hasonfajtájuak közül oly soknak, minden napon megvolt egy csomó kiosztani való czirógatása és egy csomó ütlege meg szidalma. Ha Cosette nem lett volna a kezeügyében, bizonyos, hogy leányai kaptak volna mindent, bármenynyire bálványozta is őket; de hát a kis idegen leány megtette a szolgálatot, hogy magára hárította róluk az ütéseket. Thénardierné leányainak csak a beczézés jutott. Cosette nem tehetett egy mozdulatot, a nélkül, hogy a kemény és meg nem érdemelt büntetések egész zápora ne hullott volna reá. Édes gyönge kis teremtés, a ki mit se tudott sem világról, sem Istenről; a kit folyton büntettek, szidalmaztak, ide-oda lökdöstek, vertek és a ki két magához hasonló kis teremtést látott, a kik mintegy hajnali derűben éltek mellette.

Minthogy Thénardierné rossz volt Cosettehez, Éponine és Azelma is rosszak lettek hozzá. E korban a gyermekek tisztára az anya másodpéldányai. Csak a méretek kisebbek, ez az egész.

Így telt el egy év, aztán egy másik.

A faluban ekképp mondogatták:

— Ezek a Thénardierék derék emberek. Nem gazdagok és mégis fölnevelnek egy szegény gyermeket, a kit a nyakukon hagytak.

Azt hitték, hogy Cosette anyja megfeledkezett leányáról.

Holott pedig Thénardier nem tudni, miféle titkos

úton-módon, ezenközben reájövén, hogy a gyermek alighanem törvénytelen és hogy az anya nem ismerheti el magáénak, tizenöt franc havi tartáspénzt követelt, mondván, hogy a leány növekszik, *fal* és azzal fenyegetőzött, hogy visszaküldi. „Ne bosszantson fel, — írta az anyának, — mert kidobom a kölykét és mindenki megtudja, honnan való. Nagyobb tartásdíjat kell kapnom.“ Az anya fizette a tizenöt francot.

A gyermek évről-évre nőtt és ezzel a rossz sora is növekedett.

A míg Cosette egész kicsike volt, csak a két másik gyermekért kellett szenvednie; a hogy kissé fejlődésnek indult, jobban mondva még ötéves kora előtt, a ház szolgálója lett.

Ötéves korában, — mondják, — hihetetlen. Pedig, sajnos! úgy van. A társadalmi nyomorúság kezdete nincs kötve az évek számához. Nem voltunk-e csak nemrég is tanúi egy bizonyos Dumolard nevű ember pörének, a ki árvagyermek volt és rabló lett és a ki, mint a hivatalos okiratok mondják, egyedül állván a világon, ötéves kora óta „dolgozott és lopott“.

Cosettenek ide-oda kellett szaladgálnia, takarított, udvart, utczát söprögetett, mosogatott, sőt terhet is kellett czipelnie. Thénardierék annál inkább feljogosítva hitték magukat, hogy így bánjanak vele, mert az anya, a ki még mindig Montreuil-sur-Merben volt, kezdett pontatlanul fizetni. Néhány hónappal hátralékban volt.

Ha e három év múltával ez anya viszajött volna Montfermeilbe, nem ismert volna gyermekére. Cosette, a ki, mikor e házba jutott, oly csinos és oly üde volt, sovány és sápadt lett. Járása kelése valami nyugtalanságot mutatott. Alattomos teremtés! — mondták Thénardierék.

Az igazságtalanság durczássá és a nyomorúság csunyává tette. Csak szép szemei maradtak meg, melyeket szinte rosszúl esett látni, mert úgy tetszett, nagy voltuk csak arra szolgál, hogy még nagyobb nyomorúságot tükrözzenek.

Szívettépő volt látni télvíz idején e szegény gyermeket, a ki még hatéves sem volt, a mint lyukas vászonrongyaiban dideregve, óriási seprővel, kivörösödött

kis kezeiben és könnycseppel nagy szemeiben már virradat előtt söpörte az utczát.

A környéken csak úgy hívták, hogy: a pacsirta. A nép, mely szereti a képes beszédet, ezzel a névvel ruházta föl ezt a félénk, megijedt és reszkető, a madárnál nem nagyobb kis emberi teremtést, a ki minden reggel elsőnek volt talpon a házban és a faluban és a ki már hajnalhasadás előtt künn foglalatoskodott az utczán vagy a mezőn.

Csakhogy a szegény pacsirta sohasem csicsergett.

ÖTÖDIK KÖNYV.

A lejtőn.

I.

Javítás az üveggyöngygyártásban.

Mi lett azonban az anyából, a ki a montfermeiliek beszéde szerint, úgylátszott, elhagyta gyermekét? Hol volt? Mit csinált?

Miután a kis Cosetteet Thénardierékre bízta, folytatta útját és elérkezett Montreuil-sur-Merbe.

Ez, emlékezhetünk reá, 1818-ban történt.

Fantine mintegy tíz esztendő előtt hagyta oda szülőföldjét. Azóta Montreuil-sur-Mernek megváltozott a képe. Míg Fantine lassankint mind mélyebbre sűlyedt a nyomorúságba, szülővárosa felvirágzott.

Körülbelül két év előtt oly esemény történt benne, a minő a kis városok nagy dolgai közé tartozik.

Fontos részlet ez és érdemesnek tartjuk, hogy kiterjeszkedjünk reá, sőt szinte azt mondanók, hogy nyomatékkal szóljunk róla.

Montreuil-sur-Mernek időtlen idők óta az angol zománcz és a németországi fekete üveggyöngy utánzása volt a speciális iparága. Az anyag drágasága folytán, a mi visszahatással volt a munkabérre, ez az iparág mindig csak tengődött. A mikor Fantine visszatért Montreuil-sur-Merbe, hallatlan átalakulás ment végbe e „fe-

kete tárgyak" gyártásában. 1815. vége felé egy ismeretlen ember telepedett le a városban, kinek az a gondolata támadt, hogy ez iparczikkek előállításánál gyanta helyett lakkot használjon és a forrasztott pléh-gyűrűket egyszerűen összepréselt pléhvel helyettesítse. E kis változtatás valóságos forradalmat jelentett.

Roppantul olcsóbbá tette az anyagi költségeket és ezzel először is módot adott a munkabér fölemelésére, a mi jótétemény volt a vidékre nézve, másodszor a gyártás javítására, a mi a fogyasztókra nézve volt előny, harmadszor pedig arra, hogy az olcsóbb eladás mellett is háromszor annyi volt a nyereség, mint azelőtt, a mi a gyárosra nézve volt haszon.

Igy tehát egy ötlet hármas eredménynyel járt.

Három év se telt bele és az új eljárás föltalálója meggazdagodott, a mi szép dolog és egyszersmind maga körül is gazdaggá tett mindenkit, a mi még szebb. Az illető egyébként idegen volt a megyében. Senki se tudta, hogy honnan jött és arról is csak keveset tudtak, hogy hogyan kezdte.

Azt beszélték, hogy vajmi kevés pénzzel, mindössze legföljebb néhány frankkal jött a városba.

Ebből a kis összegből, melyet egy szerencsés ötlet szolgálatába állított, és a melyet a rendszeretet és a gondolkodás megtermékenyített, teremtette elő a maga és az egész környék vagyonát.

Mikor Montreuil-sur-Merbe érkezett, napszámosra való ruhát viselt és egész föllépése, beszéde is ilyenforma volt.

Úgy említik, hogy az nap, a mikor ismeretlenül, tarisznya a hátán és furkós bot a kezében, egy deczemberi estén a városba érkezett, a községházában éppen tűz ütött ki. Az idegen a lángok közé rohant és élete veszélyeztetésével kimentett a tűzből két gyermeket, a kik a csendőrkapitány gyermekei voltak; a kapitánynak ily körülmények között eszébe jutott, hogy útlevelét kérje. Azóta megtudták a nevét. *Madeleine apó*nak nevezte magát.

II.

Madeleine.

Úgy ötven év körüli ember lehetett, a ki állandóan gondolatokba merültnek látszott és jó lelkünek mutatkozott. Mindössze ennyit lehetett róla mondani.

Hála az üvegipar gyors fejlődésének, melyet az újítás maga után vont, Montreuil-sur-Mer jelentékeny kereskedelmi központ lett. Spanyolország, mely sok fekete üvegzománczot fogyaszt, minden évben óriási bevásárlásokat eszközöltetett benne. A kereskedelem ez ágában Montreuil-sur-Mer szinte vetélkedett Londonnal és Berlinnel. Madeleine apó nyeresége oly nagy volt, hogy már a második évben nagy gyárat építtethetett, melyben két tágas munkaterem volt, egy a férfiak, egy a nők számára. A ki csak éhezett, jelentkezett nála és biztos volt, hogy kap munkát és kenyeret. Madeleine apó a férfiaktól csak jóakaratot, a nőktől tiszta erkölcsöt, valamennyiöktől pedig becsületességet követelt. Elkülönítette a munkatermeket, hogy elkülöníthesse a két nemet és hogy a leányok meg az asszonyok erényesek maradhassanak. E tekintetben hajthatatlan volt. Ez volt az egyetlen, a miben némileg türelmetlen szigorúsággal viselkedett. E szigorúság annál indokoltabb volt, mert Montreuil-sur-Merben, katonai állomás lévén, bőven kínálkozott alkalom az erkölcstelenségre. Megtelepedése jótétemény volt a városra, ott tartózkodása mintegy a gondviselést helyettesítette. Mielőtt Madeleine apó odaköltözött, minden pangott a környéken; most minden virult a munka egészséges virulásával. Életerős vérkeringés melegített és hatott át mindent. A koldulás és a nyomor ismeretlenné vált. Nem volt oly sötét zseb, melyben ne lett volna egy kis pénz és nem volt oly mégannyira szegény hajlék is, melyben ne lett volna egy kevés öröm.

Madeleine apó mindenkinek juttatott foglalkozást. Csak egyet kívánt: Legyetek becsületes emberek! Legyetek tisztességes nők!

Mint már említettük, e munkálkodás folytán, mely-

nek ő volt a kútfeje és a kormányzója, Madeleine apó vagyont gyűjtött, de — a mi egyszerű kereskedő embernél vajmi különös, — csöppet se látszott rajta, hogy ez volna a főtörekvése. Úgy látszott, hogy többet törődik másokkal, mint magával. 1820-ban úgy tudták róla, hogy hatszázharminczezer francja van letétben Laffittenél; de e hatszázharminczezer franc félretétele előtt több mint egy milliót költött a városra és a szegényekre.

A kórház elégtelenül volt felszerelve; tíz új ágyat alapított benne. Montreuil-sur-Mer két részből áll, a felső-városból és az alsó-városból. Az alsó-városban, hol ő is lakott, csak egy iskola volt, egy omladozó rozoga épület; két új iskolát építtetett, egyet a fiuknak és egyet a leányoknak. A saját pénzéből megduplázta a két tanító sovány hivatalos fizetését és mikor egy ízben valaki ezért csodálkozását fejezte ki, azt felelte: „Az állam két első hivatalnoka a dajka és az iskolamester.“ Ugyancsak a saját költségén menházat emeltetett, a mi akkoriban még majdnem ismeretlen valami volt Franciaországban és segélypénztárt alapított elaggott és beteg munkások számára. Gyártelepe körül csakhamar egy egész új negyed támadt, melyben sok szűkölködő család lakott; ezeknek ingyenes patikát állított.

Eleinte, mikor még a kezdetnél tartott, a jó emberek azt mondogatták: Életrevaló ficzkó, a ki meg akar gazdagodni. Mikor látták, hogy még mielőtt maga meggazdagodik, a környéket gazdagítja, ugyanezek a jó lelkek azt hajtogatták: Nagyravágyó. Ez annál valószínűbbnek látszott, mert ez az ember vallásos volt, sőt a templomba is eljárt, a mit abban az időben nagyon jó néven vettek. Minden vasárnap ott volt a csendes misén. A kerület képviselője, a ki mindenütt versenytársakat szimatolt, nem is késlekedett nyugtalankodni e vallásosság miatt. Ez a képviselő, a ki valamikor a császárság törvényhozó testületének is tagja volt, ugyanazokat a vallási nézeteket vallotta, mint az az oratorianus barát, a ki Fouché néven vált ismeretessé, otrantoi herczeg lett és a kinek pártfogoltja és barátja volt. Titokban jóizűen mosolygott az Istenen. Mikor azonban látta, hogy

Madeleine, a gazdag gyáros eljár a reggel hét órai csendes misére, képviselőjelöltet sejtett benne és elhatározta, hogy túltesz rajta; jezsuita gyóntatót választott és rendszeresen megjelent a nagymisén meg a vecsernyén. E korszakban a nagyravágyás, a szó szoros érelmében, a versengő templomjárásban jelentkezett. Ez ijedelem egyébként nemcsak a jó Istennek, hanem a szegényeknek is hasznára vált, a mennyiben a tiszteletre méltó képviselő is tett két ágyalapítványt; az új ágyak száma ezzel tizenkettőre szaporodott a kórházban.

Ezenközben 1819. egy reggelén az a hír terjedt el a városban, hogy a préfet ajánlatára és a környéknek tett hasznos szolgálatok elismeréseképp a király Madeleine apót kinevezi Montreuil-sur-Mer polgármesterévé. Azok, a kik „nagyravágyó"-nak bélyegezték az újonjöttet, örömmel ragadták meg az alkalmat, hogy elmondhassák, a mit mindenki szeret elmondani. Nos, mit mondtunk? Egész Montreuil-sur-Mer izgalomban volt. A hír igazat mondott. Néhány nap múlva a *Moniteur* közölte a kinevezést. Másnap Madeleine apó kijelentette, hogy nem fogadja el a tisztséget.

Ugyanebben az 1819-ik évben Madeleine gyártmányai ott szerepeltek az iparkiállításon; a jury jelentése alapján a király a föltalálót kinevezte a becsületrend lovagjává. A kis város újra megtelt izgalommal. Nos, hát a rendjelet akarta. Madeleine apó nem fogadta el a rendjelet se.

Határozottan rejtély volt ez az ember. A jó lelkek azzal rántották ki magukat a zavarból, hogy azt mondták: Bizonyos, hogy valami kalandorféle.

Látták, hogy a környék sokkal tartozott neki, a szegények mindent neki köszönhettek; oly sok hasznot hajtott, hogy tisztelni kellett és oly jó volt, hogy végül is meg kellett szeretni; munkásai egyenesen bálványozták és ő bizonyos mélabús komolysággal viselte e bálványozást. Mikor bebizonyosodott, hogy gazdag ember, a „jó társaságbeliek" köszönni kezdtek neki és a városban Madeleine úrnak hívták; munkásai és a gyermekek továbbra is *Madeleine apó*-nak nevezték és ez szerzett neki legtöbb örömet. A mily mértékben emelkedett, a

meghivók mind sürübben érkeztek hozzá. A „társaság“ kezdte magának követelni. A kis kevély montreuil-surmeri szalonok, melyek az első időben persze zárva voltak a kézműves előtt, szélesen föltárták ajtóikat a milliomosnak. Ezer előzékenységgel csalogatták. Nem ment.

A jó lelkek akkor se voltak tanácstalanok. — Tudatlan és neveletlen ember, — mondák. — Azt se tudjuk, honnan jött. Nem való a társaságba. Még az se bizonyos, hogy tud-e olvasni.

Mikor látták, hogy pénzt keres, azt mondták róla: kereskedő. Mikor látták, hogy szórja a pénzt, azt mondták: nagyravágyó. Mikor látták, hogy visszautasítja a megtiszteltetéseket, azt mondták: kalandor. Mikor látták, hogy visszautasítja a meghívásokat, azt mondták: barom.

1820-ban, öt évvel azután, hogy Montreuil-sur-Mesben megtelepedett, a szolgálatok, melyeket a környéknek tett, oly szembeszökők voltak, a lakosság óhajtása oly egyhangú, hogy a király újból kinevezte a város polgármesterének. Megint elutasította magától a megtiszteltetést, de a préfet nem fogadta el a visszautasítást, és miután az összes előkelők kérték, az utczán pedig a nép esengett neki, végül is, a nagy unszolásra beleegyezett a kinevezésbe. Megjegyezték, hogy főleg egy szinte haragvó öreg asszony megjegyzése volt reá döntő hatással, a mikor háza küszöbéről bosszúsan odakiáltotta neki: *A jó polgármester haszon a városra. Szabad-e elutasítani az alkalmat, hogy jót cselekedjünk?*

Felemelkedésének ez volt a harmadik szakasza. Madeleine apóból Madeleine úr, Madeleine úrból pedig polgármester úr lett.

III.

Laffittenél elhelyezett összegek.

Egyébként továbbra is oly egyszerű ember maradt, mint az első napon volt. Haja szürke volt, nézése komoly, arczbőre napbarnított, mint egy munkásé,

arczkifejezése gondolkodó, mint egy bölcselőé. Rendszerint széles karimájú kalapot és állig begombolt durva szövetű hosszú kabátot viselt. Végezte a polgármesteri teendőket, de különben magányosan élt. Csak kevés emberrel beszélt. Kitért az udvariasságok elől, futólag köszönt, gyorsan tovaosont, mosolygott, hogy ne kelljen beszélnie és adakozott, hogy ne kelljen mosolyognia. A nők azt mondták róla: Jó mogorva medve! Gyönyörűsége abban állott, hogy a mezőn sétálgatott.

Mindig egyedül étkezett, előtte nyitott könyv, melyből olvasott. Jól összeválogatott kis könyvtára volt. Szerette a könyveket; a könyvek hűvös, de biztos barátok. A mily mértékben vagyona növekedésével mind több és több szabad idő állott rendelkezésére, úgy látszott, hogy ezt mind jobban szelleme kiművelésére akarja felhasználni. A mióta Montreuil-sur-Merben lakott, észrevették, hogy beszéde évről-évre csiszoltabb, választékosabb és szelidebb lett.

Sétáin gyakran vitt magával puskát, de csak ritkán használta. Ha néha-néha mégis lőtt, lövése hibátlan és ijesztően biztos volt. Sohase ölt meg ártalmatlan állatot. Sohasem lőtt kis madárkára.

Noha már nem volt fiatal, azt beszélték, hogy csodálatos ereje van. Ha valahol szükség volt reá, szívesen nyújtott segédkezet, lábra állította a lovat, kiemelte a sárba rekedt kereket, szarvainál fogva feltartóztatta a megvadult bikát. Ha elment hazulról, zsebei mindig tele voltak aprópénzzel, mire visszajött, mindig kiürültek. Ha egy falun ment keresztül, a mezitlábas gyerekek vidáman szaladtak utána és körülözönlötték, mint valami szűnyograj.

Úgy sejtették, hogy valaha mezei életet folytatott, mert mindenféle hasznos titkokat tudott, melyekbe beavatta a parasztokat. Megtanította őket, hogy a csűr meglocsolásával és a padló hasadékainak közönséges sós vízzel való kiöntésével miképp ölhetik el a zsizsiket, továbbá, miként űzhetik el a molyokat oly módon, hogy mindenüvé, a falakra és a tetőre, a pajtákban és a házakban egy bizonyos fajtájú növényt tűznek. Volt „receptˮ-je, hogy miként lehet kipusztítani a konkolyt, a

fekete köményt, a vad babot és mindazokat az élősdi növényeket, melyek ártalmára vannak a gabonának. Egy tengerinyúl-telepet egyszerűen azzal védett meg a patkányoktól, hogy egy kis barbariai malaczot eresztett közéjük.

Egyízben látta, a mint környékbeli emberek nagyban buzgólkodnak a csalánirtással. Reánézett a kitépett és már-már elfonnyadt növényhalmazra és felsóhajtott: — Vége. Pedig mindez milyen jó lenne, ha fel tudnák használni. A míg a csalán gyenge, levelei kitünő főzeléket szolgáltatnak; mikor megvénül, ugyanolyan szálai és rostjai vannak, mint a kendernek vagy a lennek. A csalánvászon felér a kendervászonnal. Ha összedaraboljak, a csalán jó táplálék a szárnyasoknak; összezúzva, a teheneket lehet vele hizlalni. A takarmányba kevert csalánmag fényessé teszi az állatok szőrét; ha só közé dörzsölik a gyökerit, szép sárga szín áll elő. Egyébként kitünő széna is, a mit évenkint kétszer lehet kaszálni. És mi kell a csalánnak? Egy kis föld, semmi gondozás, semmi ápolás. Csakhogy a magja abban a mértékben hull, a hogy' megérik és nehezen gyüjthető össze. Ez minden Egy kis fáradsággal a csalánt hasznossá lehetne tenni; elhanyagolják és ezzel kártékonnyá válik. Ekkor azután kitépik. Hány ember hasonlít a csalánhoz! — Kis szünet után hozzátette: Jegyezzétek meg, barátaim, nincsenek se rossz növények, se rossz emberek. Csak rossz gazdák vannak.

A gyermekek még azért is szerették, mert szalmából meg dióhéjból mindenféle csinos tárgyakat tudott csinálni.

Valahányszor fekete posztóval elfüggönyözött templomajtót látott, belépett az ajtón; a temetés úgy vonzotta, mint másokat a keresztelő. Az özvegység és mások szenvedése megállította útjában; elvegyült a gyászoló barátok, a feketeruhás családtagok, a koporsó körül siránkozó papok között. Úgy látszott, mintha gondolatai számára szívesen választotta volna kifejezési formának e gyászos zsolozsmákat, melyek a túlvilág látományával telvék. Szemeit az égre emelve és mintegy a végtelenség rejtelmeit esengve hallgatta e szomorú han-

gokat, melyek a halál sötét örvényének szélén csendülnek.

Sok jó cselekedetet vitt végbe, úgy rejtőzködve, mint a hogy mások a rossz cselekedeteknél szokták. Esténkint be-besompolygott a házakba; lopva haladt fel a lépcsőn. Nem egy szegény ördög, mikor odújába hazatért, nyitva, vagy éppen feltörve találta az ajtót. A szegény ember felkiáltott: valami gonosztevő járt itt! Belépett és az első, a mit megpillantott, egy aranypénz volt, mely valamelyik bútordarabon hevert. „A gonosztevő", a ki ott járt, Madeleine apó volt.

Nyájas és szomorú volt. A nép azt mondta róla: Ime, egy gazdag ember, a ki nem néz kevélyen. Ime egy szerencsés ember, a ki nem látszik önteltnek.

Néhányan azt mondogatták, hogy rejtelmes ember és azt állitották, hogy senki se léphet be a szobájába, mely igazi remete-czella és tele van homokórákkal meg keresztbe tett lábszár-csontokkal és halálfejekkel. Addig mondogatták ezt, mígnem egyszer csak beállított hozzá néhány előkelő és rosszhiszemű montreuil-sur-meri hölgy és megkérte: — Polgármester úr, hadd nézzük meg a szobáját. Azt mondják, hogy valóságos barlang. — Madeleine úr mosolygott és nyomban bevezette őket a barlangba. Alaposan felsültek a kíváncsiságukkal. A szobában közönséges mahagónifabútorok álltak, melyek meglehetősen ízléstelenek voltak, mint általában mind az effajta bútorok, a fal pedig tizenkét garasos papirkárpittal volt bevonva. A hölgyek semmi különöst sem láttak, csak két régi formájú karosgyertyatartót, mely a kandallón állott és a mely ezüstből lehetett, mert „rajta volt a fémjelzés". Oly megfigyelés ez, mely híven tükrözi a kis városokban uralkodó szellemet.

Mindazonáltal tovább is csak azt beszélték, hogy ebbe a szobába senki se léphet be és hogy e szoba remete-barlang, álmodozásra való odú, valóságos lyuk, mint valami sírbolt.

Azt is suttogták, hogy „rengeteg" összegeket helyezett letétbe Laffittenál, oly kikötéssel, hogy a pénz minden pillanatban rendelkezésére álljon, annyira, hogy Madeleine úr bármikor betoppanhat Laffittehez, csak egy

nyugtát kell aláírnia és tíz percz múlva felveheti két-három millióját. E „két-három millió“, mint már mondtuk a valóságban hatszázharmincz-hatszáznegyvenezer francra rúgott.

IV.

Madeleine úr gyásza.

1821 elején az ujságok jelentették, hogy Myriel úr, a dignei püspök, „köznevén Bienvenu úr“ elhúnyt. Nyolczvanhétéves volt és nagyon szent ember hírében vált meg a világtól.

Hogy kipótoljunk egy részletet, melyet az ujságok elhallgattak, a dignei püspök, mikor meghalt, már évek óta vak volt és csöppet se békétlenkedett vaksága miatt, minthogy nővére mellette volt.

Mellékesen megjegyezve, a földön, a hol semmi sem tökéletes, a vakság, ha e mellett az embert szeretik is, egyike a boldogság legsajátosabban gyönyörűséges formáinak. Folyton magunk mellett tudni egy asszonyt, leányt, nővért, egy kedves teremtést, a ki itt van, mert szükségünk van reá és mert nem tud el lenni nélkülünk, tudni, hogy nélkülözhetetlenek vagyunk annak, a kire rá vagyunk utalva, szüntelenül mérhetni szeretetét az idő szerint, melyet nekünk áldoz és azt mondani: minthogy egész idejét nekem szenteli, bizonyára egész szíve is az enyém; az arcz helyett a gondolatot látni, a világ elomlásában tapasztalni egy élőlény hűségét, érezni egy ruha suhogását, a mely mintha szárnyak suhogása volna, hallani járni-kelni, kimenni, bejönni, beszélni, énekelni és elgondolni, hogy e lépteknek, e szavaknak, az éneknek mi vagyunk a központja, minden pillanatban megnyilváníthatni saját vonzerőnket, annál hatalmasabbnak érezni magunkat, minél gyöngébbek vagyunk, a homályban és a homály által csillaggá változni, mely körül ez az angyal kering, — vajmi kevés boldogság ér fel ezzel. Az élet legfőbb boldogsága a meggyőződés, hogy valaki szeret bennünket, hogy magunkért, jobban mondva: a magunk érdeme nélkül szeret. Nos, a vaknak meg lehet ez a meggyőződése. A szolgálat, a mit ily nyomorúság-

ban tapasztalunk, megannyi czirógatás. Hiányzik valami a vaknak? Nem. Mert nem veszti el a világosságot, a kinek megmarad a szeretet. És mily szeretet! Mely csupa merő erény. Nincs vakság, a hol megvan a bizonyosság. A lélek tapogatódzva keresi a lelket és megtalálja. És ez a megtalált és kipróbált lélek egy nő. Kéz támogat bennünket: az ő keze; ajak érinti homlokunkat: az ő ajka; lélegzést hallunk magunk mellett: az ő lélekzetét. A hódolattól a könyörületig mindent megkapunk tőle, soha magunkra nem maradunk, mellettünk érezni a szelid gyöngeséget, mely támogat bennünket, reátámaszkodni e rendíthetetlen rózsatőre, kezünkkel érinthetnünk és karjainkba zárhatnunk a gondviselést, mint valami tapintható istenséget, — lehetséges-e ennél nagyobb gyönyörűség? A szív, e homályos égi virág, rejtelmes kivirágzásra fakad. Oda nem adnók ezt az árnyékot az egész világ fényességéért. Az angyali lélek velünk van, szünet nélkül velünk; csak azért távozik, hogy visszajöjjön; álom gyanánt mosódik el és valóságként tűnik elő újra. Meleg áram érezteti, hogy közeledik, már itt is van. Derű, öröm, elragadtatás áraszt el bennünket; sugárözöntől körülvéve élünk az éjszakában. És a sok ezer apró figyelmesség. Semmiségek, mely óriásivá nőnek az ürességben. A női hang legelmosódottabb árnyalatai megannyi beczézések és pótolják az elmerült világot. A lélek czirogat bennünket. Az ember nem lát semmit, de érzi, hogy imádják. Paradicsom ez az örök sötétségben.

Ebből a paradicsomból költözött át Bienvenu úr a másikba.

Halálának hírét a montreuil-sur-meri helyi újság is közölte. Madeleine úr másnap talpig feketében, gyászfátyolos kalapban jelent meg.

A városban észrevették, hogy gyászol és megindult a pletykázás. Úgy látszott, hogy most valami világosság derül Madeleine úr származására. Azt következtették, hogy valami összeköttetésben állott a tiszteletreméltó püspökkel. *Gyászt visel a dignei püspökért,* — mondták a szalonokban; ez nagyban emelte Madeleine úr becsét és hirtelen bizonyos tekintélyt szerzett neki Montreuil-sur-Mer nemesi köreiben. E mikroszkopikus

Faubourg-Saint-Germain azt gondolta, hogy ideje megszüntetni a vesztegzárt, melybe Madeleine urat vetették, mert hiszen alkalmasint rokona egy püspöknek. Madeleine úr észrevette, hogy előléptetésben részesült, mert az idős hölgyek mélyebben bókoltak neki, a fiatalok pedig többet mosolyogtak reá, mint eddig. Egy este e kicsike nagy-világ egyik élemedett hölgye, a ki koránál fogva feljogosítva hitte magát a kíváncsiskodásra, megkoczkáztatta a kérdést:

— Polgármester úr bizonyára rokonságban állott a megboldogult dignei püspökkel?

— Nem, asszonyom, — felelt Madeleine úr.

— De hiszen, — folytatá a vén hölgy, — gyászt visel érte.

— Azért, — felelt Madeleine úr, — mert fiatalkoromban lakáj voltam a családjában.

Azt is megjegyezték még, hogy valahányszor egy-egy kis savoyard jött a városba, hogy kéményeket seperjen, a polgármester úr magához hivatta, megkérdezte a nevét és pénzt adott neki. A kis savoyardok ezt elmondták egymásnak és szaporábban jöttek Montreuil-sur-Merbe.

V.

Villámlások a láthatáron.

Lassan-lassan minden ellenzék megszűnt. Az első időszakban Madeleine úr azokat a szinte törvényszerű rágalmakat és gyanusításokat találta magával szemben, melyeket mindenkinek el kell szenvednie, a kinek az Isten felviszi a dolgát, aztán már csak gonoszkodó megjegyzések hallatszottak, majd ezek is gúnyos élczelődésnek adtak helyet, végül pedig ez is elnémult; a tisztelet teljessé, általánossá és szívélyessé vált és 1821 táján elkövetkezett az idő, mikor e szavakat: a polgármester úr, majdnem ugyanolyan hangsúlylyal mondták ki Montreuil-sur-Mesben, mint a milyennel 1815-ben Digneben azt mondták, hogy: a püspök úr. Tíz mérföldnyiről is eljöttek, hogy Madeleine úrtól tanácsot kérjenek. Elintézte a viszálykodásokat, megakadályozta a pöröskö-

dést, kibékítette az ellenségeket. Mindenki bírájának választotta. Úgy tetszett, mintha a természetes jog törvénykönyve lakoznék lelkében. Az iránta való tisztelet olyan volt, mintha valami járvány lett volna, mely hat-hét év alatt, egyik emberről a másikra ragadva hatalmába kerítette az egész környéket.

Csak egy ember volt, a ki teljesen ment maradt e ragálytól és bármit cselekedett is Madeleine apó, nem hajolt meg előtte, mintha valami megronthatatlan és rendíthetetlen ösztön éberségre és óvatosságra intette volna. Valóban azt lehetne hinni, hogy bizonyos emberekben igazi állati ösztön él, mely tiszta és hozzáférhetetlen, mint minden ösztön, ellenszenveket és vonzalmat támaszt, végzetszerűen elkülöníti egyik embert a másiktól, nem habozik, nem ismeri a kétséget, sohasem szünetel és sohasem hazudtolja meg magát, tisztán lát a homályban, csalhatatlan, parancsoló, csökönyös az értelem minden tanácsával, az ész minden ellenvetésével szemben és bármiképp alakuljon is a sors, a kutya-embert titokban figyelmezteti, hogy macska-emberrel, a róka-embert, hogy oroszlán-emberrel áll szemközt.

Gyakran megesett, hogy mikor Madeleine úr nyugodtan, nyájasan, mindenek áldásától követve végigment valamely utczán, egy vasszürke-színű hosszú kabátba öltözött, lehajtott karimás kalapú, magastermetű ember, a ki vastag sétapálczát tartott a kezében, hirtelen megfordult utána és addig nézte, míg csak el nem tünt, miközben karjait összefonva és fejét csóválva, felső és alsó ajkát egész az orráig felhúzta, a mely arczfintorítás azt jelenthette: — De hát ki is ez az ember? Biztos, hogy már láttam valahol. Akárhogy legyen is azonban, engem nem csap be.

Ez a szinte fenyegető komolyságú ember azok közé tartozott, a kiket elég csak futólag is megpillantani, hogy érdeklődésre gerjesszék a megfigyelőt.

Javert-nek hívták és a rendőrség kötelékében állott.

A rendőrfelügyelő kényes, de hasznos teendőit végezte Montreuil-sur-Merben. Nem volt tanúja, mikor Madeleine pályafutása megkezdődött. Javert Chabouillet úrnak, Angles gróf belügyminiszter titkárának, a ki akko-

riban párisi rendőrfőnök volt, köszönhette az állását. Mikor Javert Montreuil-sur-Merbe jött, a gyáros már vagyonos ember volt és Madeleine apóból már Madeleine úr lett.

Némely rendőrtisztnek merőben sajátságos arckifejezése van, mely bizonyos aljasságnak és a fölényességnek keveredéséből áll elő. Javertnek is megvolt ez a sajátságos arckifejezése, az aljasság hozzákeveredése nélkül.

Meg vagyunk győződve róla, hogy ha a lelkeket meg lehetne pillantani, tisztán láthatnók azt a csodálatos jelenséget, hogy az emberi nem minden tagja megfelel az állatvilág valamely fajtájának és könnyű szerrel felismerhetnők a gondoikodótól is csak alig sejtett igazságot, hogy az osztrigától a sasig, a malacztól a tigrisig minden állat föllelhető az emberiségben és mindegyikök benne van egy-egy emberben. Néha több is egyszerre.

Az állatok nem mások, mint erényeink és bűneink szemünk előtt koborló ábrázolatai, lelkünk látható árnyai. Isten látnunk engedi őket, hogy gondolkodóba ejtsen bennünket. Csakhogy, miután az állatok csupán árnyak, Isten nem ruházta fel őket a szó teljes értelme szerint való kiképeztethetés tehetségével. Mi végből is tette volna? Míg ellenben lelkünk valóság lévén, a melynek megvan az önrendeltetése, Isten beléoltotta az értelmet, vagyis a kiképeztetés lehetőség. A helyes társadalmi nevelés bárminő lélekből is kitudja bányászni a benne rejlő hasznot.

Mindezt természetesen csak a szűkre korlátozott, látszatos földi élet szempontjából mondjuk és a legkevésbbé sem vonatkoztathatjuk az emberek körén kívül eső lények születés előtti vagy halál utáni személyes létének mély kérdésére. A látható én semmiképp se jogosítja fel a gondokodókat, hogy tagadja a lappangó én-t. E fentartást bejelentve, mehetünk tovább.

Ha már most egy pillanatra elismerik velünk, hogy minden emberben valamely állatfaj lakozik, könnyű lesz megmondanunk, hogy Javert rendőrtiszt miféle ember volt.

Az asturiai parasztok meg vannak győződve, hogy a farkas minden kölykezéskor kutyát is kölykezik, de ezt megöli, mert különben, ha megnőne, felfalná a kis farkasokat.

Adjanak emberi arczot ennek a nősténytarkas kölykezte kutyának és előttünk áll Javert.

Javert börtönben született egy kártyavetőnőtől, kinek férje gályarab volt. A mint felnövekedett, látta, hogy kívül áll a társadalmon és kétségbeesve tett le a reményről, hogy abba valaha is beléphessen. Észrevette, hogy a társadalom kétféle fajtájú embert rekeszt ki visszavonhatatlanul a maga köréből: azokat, a kik ellene törnek és azokat, a kik védelmezik; csak e két osztály között választhatott; de ugyanekkor valami meghatározhatatlan szilárdságot, rendszeretetet és becsületességet is érzett magában, mely kimondhatatlan gyűlölettel párosult a csavargók ama fajtája iránt, melyből ő is származott. A rendőrség szolgálatába lépett. Szerencséje volt. Negyvenéves korában már rendőrfelügyelővé emelkedett.

Fiatal korában a délvidéki fegyházakban teljesített szolgálatot.

Mielőtt tovább mennénk, jöjjünk tisztába ezzel a kifejezéssel: emberi arcz, melyet az előbb Javertre vonatkozólag használtunk.

Javert emberi arcza pisze orrból állott, melynek mély két lyuka felé mindegyik arcza felől óriási barkó húzódott. Mindenki, a ki először látta ezt a két erdőt és e két barlangot, meglehetősen kényelmetlenül érezte magát. Ha Javert nevetett, a mi ritka és rettenetes jelenség volt, vékony ajkai széthúzódtak és látni engedték nemcsak a fogait, de az ínyét is, orra körül pedig széles és ijesztő ráncz képződött, mintha valami vadállat feje lett volna. Mikor Javert komoly volt, buldogghoz hasonlított; ha nevetett, a tigrisre emlékeztetett. Egyébként kis koponyája, nagy állkapcsa volt, haja elfedte homlokát és a szemébe lógott, két szemöldöke között állandó ránczolat látszott, mely mintha a harag csillaga lett volna, tekintete sötét volt, ajkait összeszorítva tartotta és egész arczkifejezése valami vérszomjas parancsolást tükrözött.

Ebben az emberben két igen egyszerű és aránylag igen jó érzés uralkodott, a melyet azonban a túlzás majdnem rosszá változtatott: a tekintély tisztelete és a lázadás gyűlölete, s előtte a lopás, a gyilkosság, minden bűn csak a lázadás megannyi formája volt. A miniszterelnöktől a mezei csőszig vak és mély tisztelettel viseltetett mindenki iránt, a ki állami teendőket végzett. Megvetéssel, ellenszenvvel és útálattal fordult el mindenkitől, a ki egyszer átlépte a rossz törvényes küszöbét. Nézetei feltétlenek voltak és nem ismert kivételt. Egyfelől azt mondta: — A hivatalnok nem tévedhet; a tisztviselőnek mindig igaza van. — Másfelől meg azt tartotta: — Ezek menthetetlenül elveszett emberek. Semmi jó se telhetik ki tőlük. — Teljesen osztozott azoknak a szélsőséges elméknek a felfogásában, a kik az emberi törvénynek valami megnevezhetetlen hatalmat tulajdonítottak, hogy képes démonokat teremteni, vagy, ha úgy tetszik, meg tudja állapítani, kik a démonok és a kik Styx-folyóval határolják el a társadalom alsó részét. Stoikus, komoly, szigorú volt; szomorú álmodozó; alázatos és gőgös, mint általában minden fanatikus. Tekintete fúró volt, hideg és mélybe ható. Egész életét e két szó fejezte ki: őrködni és ellenőrizni. Egyenes vonalat követett abban is, a mi talán a legtekervényesebb a világon; tudatában volt hasznosságának, szinte vallásosan tisztelte hivatalát és úgy volt kém, mint a hogy más ember pap. Jaj volt annak, a ki a kezébe került! Elfogta volna a saját apját is, ha megszökik a bagnóból és följelentette volna anyját, ha elhagyja a neki kijelölt helyet. És mindezt azzal a benső megelégedéssel tette volna, a mit az erényesség ad az embernek. E mellett élete csupa nélkülözés, elszigeteltség, lemondás, szűziesség volt; soha semmi szórakozás. Megtestesülése volt a hajthatatlan kötelességnek, a rendőrségnek, úgy értve ezt, a hogy a spártaiak Spártát értelmezték: kérlelhetetlen leselkedés, vad becsületesség, márványból vésett szimatoló, Brutus Vidocqu képében.

Javert egész külseje olyan emberről tanúskodott, a ki leskelődik és elsuhan. Maistre József misztikus iskolája, mely e korszakban magasabb rendű kosmogoniával

fűszerezte azokat az újságokat, melyeket ultráknak neveztek, bizonyára azt mondta volna, hogy Javert symbolum. Homlokát nem lehetett látni, mert eltűnt a kalapja alatt, nem lehetett látni a szemeit sem, melyeket sűrű szemöldök fedezett, se az állát, melyet nyakkendőjébe mélyesztett, a kezeit se, melyeket visszahúzott a kabátujjba, se a botját, melyet felső öltönye alatt hordott. Alkalomadtán azonban ez árnyékból, mint valami sáncz mögül, egyszerre egy szegletes és keskeny homlok, vészjósló tekintet, fenyegető áll, óriási kéz és dorongszerű husáng bukkant elő.

Pihenő óráiban, melyek nem voltak gyakoriak, noha gyűlölte a könyveket, olvasgatott; ez magyarázza meg, hogy nem volt egészen műveletlen. Beszédmodorának bizonyos dagályossága tanúskodott erről.

Mint már mondtuk, nem volt semmiféle gyöngéje. Ha nagyon meg volt elégedve magával, egy szippantás burnóttal jutalmazta magát. Közte és az emberiség között ez volt az egyetlen kapocs.

Könnyen felfogható, hogy Javert rémülete volt annak az egész osztálynak, melyet az igazságügyminisztérium évi statisztikája *Foglalkozásnélküli emberek* neve alatt regisztrál. Javertnek csak a nevét kellett említeni, hogy szétrebbenjenek; Javert arcza, ha hirtelen előtűnt, kövé meresztette őket.

Ilyen volt ez a félelmetes ember.

Javert mintha örökös figyelő szem lett volna, mely Madeleine úrra van szegezve. Gyanúval és hozzávetésekkel teljes szem. Madeleine úr végül maga is észrevette ezt, de úgy látszott, mintha nem törődnék vele. Még csak kérdést sem intézett Javerthez, se nem kereste, se nem kerülte, úgy viselte a feszélyező, csaknem nyomasztó tekintetet, mintha nem is méltatná figyelemre. Javertrel is úgy bánt, mint mindenkivel, nyájasan és jóakarattal.

Javert néhány elejtett szavából sejteni lehetett, hogy azzal a kíváncsisággal, mely a vele született természetben gyökeredzik és a melyben épp oly szerepe van az ösztönnek, mint az akaratnak, titokban kutatta azokat a régebbi nyomokat, melyek Madeleine apó után másutt

maradhattak. Úgy látszott, mintha tudna valamit és néha burkoltan czélzott reá, hogy valaki bizonyos vidéken bizonyos értesüléseket gyűjtött bizonyos eltűnt család felől. Egyízben rajta érte magát, hogy azt mondja magának: — Azt hiszem, végre a kezeim között van! — Ezután három napig nem szólt egy szót sem. Úgy látszott, a fonál, melyről azt hitte, a kezében tartja, megszakadt.

Egyébként — és ennek a megjegyzése szükséges kiegészítés néhány fentebbi szó nagyon is feltétlennek látszó értelméhez — valamely emberi teremtményben semmi se lehet igazán csalhatatlan és az ösztönnek éppen az a sajátsága, hogy megzavarodhat, nyomot veszthet és tévútra juthat. E nélkül felette állana az értelemnek és az állatban különb világosság lenne, mint az emberben.

Madeleine úr tökéletes természetessége és nyugalma nyilván kissé megzavarta Javert-t.

Különös modora egyízben azonban mégis úgy látszott, hogy benyomással volt Madeleine úrra. Ime, hogy micsoda alkalomból történt ez.

VI.

Fauchelevent apó.

Madeleine úr egy reggel Montreuil-sur-Mer egy kis kövezetlen utczáján haladt át. Lármát hallott és kis távolságra embercsoportot pillantott meg. Odament. Egy öreg ember, a kit Fauchelevent apónak neveztek, a taligája alatt hevert, a hova úgy került, hogy a lova elcsúszott.

Ez a Fauchelevent egyike volt azoknak a kevéseknek, a kik még ekkor is ellenségei voltak Madeleine úrnak. Mikor Madeleine a városba jött, Fauchelevent, a ki irnokféle és majdnem tanult ember volt, kereskedést folytatott, mely hanyatlani kezdett. Fauchelevent látta, hogy ez az egyszerű munkás mindjobban gazdagszik, míg ő, a gazda, tönkre jut. Ez irigységgel töltötte el, úgy, hogy minden alkalommal mindent megtett, a mivel Madeleine úrnak árthatott. Azután elkövetkezett a bukás és

öreg korában, család és gyermekek nélkül állván, nem maradt egyebe, mint egy taliga meg egy ló és hogy megélhessen, taligás lett.

A lónak mindkét hátsó lába eltört és nem tudott felállani. Az öreg a kerekek közé beékelve feküdt. Az eset oly szerencsétlenül történt, hogy az egész kocsi a mellére súlyosodott. A taliga meglehetősen meg volt rakva. Fauchelevent apó siralmasan nyögött. Megpróbálták, hogy kihúzzák; de hiába. Egyetlen rosszul alkalmazott erőfeszítés, ügyetlen segedelem, félrebillentés — és vége van. Nem lehetett másként kimenteni, mint hogy a kocsit felemeljék. Javert, a ki mindjárt ott termett a szerencsétlenségnél, emelőcsigáért küldött.

Madeleine úr odaérkezett. Tisztelettel nyitottak neki utat.

— Segítség! — kiáltott az öreg Fauchelevent. — Ki menti meg az öreget?

Madeleine úr a körülállókhoz fordult:

— Van emelő?

— Elmentek érte, — felelt egy paraszt.

— Mennyi idő múlva lehet itt?

— A legközelebbi helyre mentek, Flachotba, ott van kovács; de azért mégis beletelik egy jó negyedóra.

— Egy negyedóra! — kiáltott fel Madeleine.

A megelőző este esett, a talaj fel volt ázva, a taliga minden pillanattal mélyebbre süllyedt a földbe és mindjobban és jobban szorította az öreg taligás mellét. Nyilvánvaló volt, hogy öt percz se telik bele és minden bordája össze lesz zúzva.

— Lehetetlen egy negyedóráig várni, — mondá Madeleine úr a bámészkodó parasztoknak.

— Pedig muszáj!

— De hiszen akkor már késő lesz! Hát nem látják, hogy a taliga mindjobban besüpped a földbe?

— Persze!

— Ide hallgassanak, — szólt újra Madeleine. — A kocsi alatt még van annyi hely, hogy egy ember alácsúszhasson és fölemelje a hátával. Csak egy fél pillanatra és ezalatt kivonhatják a szegény embert. Van-e itt

valaki, a kinek elég erős a háta és a szíve? Öt aranyat szerezhet.

Senki se mozdult.

— Tíz arany, — mondá Madeleine.

A körülállók lesütötték szemüket. Egyikök félhangon dörmögte:

— Igen nagy erő kellene hozzá. Meg aztán az ember maga is össze lapíthatja magát.

— Nos hát, — kezdte újra Madeleine, — húsz arany!

Ugyanoly csend, mint az előbb.

— Nem a jóakarat hiányzik belőlük, — mondá egy hang.

Madeleine úr hátrafordult és megismerte Javert-t. Idejövet nem is vette észre.

Javert folytatta:

— Hanem az erő. Rettenetes embernek kellene annak lennie, a ki véghez tudná vinni, hogy egy ilyen szekeret fölemeljen a hátával.

Azután tekintetét mereven Madeleine úrra szegezve és minden egyes szót megnyomva, folytatá:

— Egész életemben csak egy embert ismertem, a ki képes lett volna megtenni, a mit ön kíván.

Madeleine összerezzent.

Javert közömbös arczkifejezéssel, de szemét le nem véve Madeleineről, tette hozzá:

— Egy fegyencz volt.

— Ah! — mondá Madeleine.

— A touloni bagnoban.

Madeleine elsápadt.

E közben a szekér mind mélyebbre süppedt. Fauchelevent apó hörgött és ordított:

— Megfulladok! Jaj a csontjaim! Egy emelőt! vagy valamit! Ah!

Madeleine körültekintett.

— Nincs hát senki, a ki húsz aranyat akar szerezni és megmenti e szegény öreg életét?

A körülállók egyike se mozdult. Javert ismét megszólalt:

— Csak egy embert ismertem, a ki helyettesíteni tudná az emelőt. Egy fegyenczet.

Madeleine felnézett, pillantása találkozott Javert ölyvtekintetével, mely változatlanul reá volt függesztve, végignézett a mozdulatlan parasztokon és szomorúan mosolygott. Azután, szót se szólva, térdre ereszkedett és még mielőtt a tömeg csak egyet kiálthatott volna is, már a kocsi alatt volt.

A várakozás és csend irtózatos pillanata állott be.

Látták, a mint Madeleine, majdnem hason fekve két ízben is hiába próbálja meg, hogy térdeit és könyökeit egymáshoz közelítse. Kiabáltak neki: — Madeleine apó, bujjék vissza! — Maga az öreg Fauchelevent is mondta: — Menjen, Madeleine úr! Már látom, hogy meg kell halnom! Hagyjon el! Ne nyomassa agyon magát is! — Madeleine nem felelt.

A körülállók visszafojtották lélekzetüket. A kerekek egyre mélyebbre vágódtak és már szinte lehetetlenné vált, hogy Madeleine előkerülhessen a kocsi alól.

Egyszerre látszott, hogy az óriási teher meginog, a kocsi lassan emelkedni kezdett, a kerekek félig kiemelkedtek a sárból. Elfulladó hang hallatszott, mely kiáltotta: — Siessetek! Segítsetek! — Madeleine volt, a ki végső erejét szedte össze.

Az emberek odarohantak. Egynek az önfeláldozása erőt és bátorságot adott valamennyinek. A kocsit húsz kar emelte egyszerre. Az öreg Fauchelevent meg volt mentve. Madeleine fölállott. Halovány volt, csurgott róla a verejték. Ruhája össze volt szakadozva és sárral borítva. Mindenki sírt. Az aggastyán a térdeit csókolgatta és jó Istennek nevezte. Madeleine arczán a boldog és égi szenvedés megnevezhetetlen kifejezése látszott és tekintetét nyugodtan szegezte Javertre, a ki még egyre nézte.

VII.

Fauchelevent kertész lesz Párisban.

Fauchelevent esésében eltörte a térde kalácsát. Madeleine apó a kórházba vitette, melyet munkásai számára a gyárépületben emeltetett és a melyben két irgal-

mas nővér végezte a betegápolást. Másnap reggel az öreg egy ezerfrancos bankjegyet talált az ágya fejénél álló asztalkán, mellette egy czédulát, melyre Madeleine apó a következőket írta: *Megveszem a lovát és a kocsiját.* A ló kimúlt, a kocsi össze volt törve. Fauchelevent meggyógyult, de térde merev maradt. Madeleine úr, a betegápoló nővérek és a plébános ajánlatával, kertészi állást szerzett neki Párisban, a Saint-Antoine negyed egyik apáczakolostorában.

Kevéssel utóbb Madeleine úr polgármester lett. Javert, mikor első ízben látta Madeleine úron a szalagot, mely fenhatósággal ruházta fel az egész város felett, olyasféle megrendülést érzett, mint egy buldogg, mely farkast szimatol gazdája ruhájában. E pillanattól fogva, a mennyire csak tehette, kerülte Madeleine urat. Ha a szolgálat parancsolta és nem cselekedhetett másként, mint hogy találkoznia kellett a polgármester úrral, mindig csak a legmélyebb tisztelet hangján beszélt vele.

A jólétnek, melyet Madeleine apó Montreuil-sur-Merben megteremtett, a már említett látható jeleken kívül volt egy oly tünete is, mely bár nem volt látható, nem volt kevésbbé jelentőséges. Ez a tünet soha sem csal. Ha a lakosság rossz sorban él, ha nincs munka és pang a kereskedelem, az adófizető szegénységből, pénzhiányból késlekedik az adózással, nem tartja be a határnapokat és az állam rengeteg pénzt pazarol végrehajtási és behajtási költségekre. Ha van munka bőven, ha a vidék virágzik és gazdag, az adófizetés könnyen megy és az államnak nem kell reá sokat költenie. Ebben az időtájban a montreuil-sur-meri kerületben az adóbehajtás költségei háromnegyed részszel csökkentek, a miért is, Villèle úr, az akkori pénzügyminiszter gyakran hivatkozott e kerületre, mint a mely jó például szolgálhatna a többinek.

Ez volt a szülővérosának helyzete, mikor Fantine oda visszaérkezett. Senki sem emlékezett már reá. Szerencsére Madeleine úr gyárának kapuja úgy nézett reá, mint valami baráti arcz. Jelentkezett és fölvették a női munkaterembe. Fantinenak ez a munka egészen új valami volt, nem lehetett nagyon ügyes benne, úgy, hogy

egy-egy napi munkája csak vajmi keveset jövedelmezett, de hát végre is meg lehetett belőle élni, a probléma meg volt oldva, megkereste kenyerét.

VIII.

Victurnierné harminczöt francot költ az erkölcs érdekében.

Mikor Fantine látta, hogy meg tud élni, egy pillanatra öröm fogta el. Élni, tisztességesen, a saját munkájából, — mily kegyelem az égtől! Igazán újra kedvet kapott a munkához. Vett egy tükröt, gyönyörködve nézte benne fiatalságát, szép haját és szép fogait, feledett sokat, csak Cosettere és a lehetséges jövőre gondolt és majdnem boldog volt. Kibérelt egy kis szobát és jövendőbeli keresetének hitelére bebutorozta; e cselekedetében a rendetlen élet megszokásának maradványa nyilvánult.

Nem mondhatván, hogy férjnél volt, mint már jeleztük, ugyancsak óvakodott, hogy kis leányáról említést tegyen.

Láttuk, hogy kezdetben pontosan fizetett Thénardieréknek. Minthogy csak nevét tudta leírni, kénytelen volt nyilvános irnokkal iratni nekik.

Gyakran iratott. Ez feltünt és a női munkateremben suttogni kezdték, hogy Fantine „leveleket ír“ és „olyan dolgai vannak“.

Semmi sem bizgatja úgy az emberek kíváncsiságát, mint az oly dolgok, melyekhez semmi közük. — Miért hogy ez az úr mindig ilyenkor jön? Miért, hogy ez meg ez az úr csütörtökön sohasem akasztja a szegre a kulcsot? Miért jár mindig a mellékutczákon? Miért száll ki ez az asszonyság a bérkocsiból, még mielőtt a ház elé érne? Miért hozat egy doboz levélpapirt, mikor egész fiókkal van neki? Stb., stb. — Vannak emberek, a kik, hogy megtudják e — reájuk nézve teljesen közömbös — rejtélyek nyitját, több pénzt áldoznak, több időt pazarolnak, több fáradságot tűrnek, mint a mennyi tíz jó cselekedethez kellene; és mindezt ingyen, élvezetből, a nélkül, hogy kíváncsiságuknak más jutalma volna, mint éppen, hogy kielégítik kíváncsiságukat. Képesek napokon át követni

ezt vagy azt az embert órák hosszat ácsorogni utczasarkokon, kapuk alatt, éjjel, hidegben és esőben, megvesztegetni a küldönczöket, leitatni a kocsisokat és a lakájokat, pénzt adni a szobaleánynak, a portásnak. Miért? Semmiért. Tisztán csak, mert látni akarnak, tudni, mások titkaiba behatolni. Merő pletykatorkoskodásból. És e kitudott titkok, a nyilvánosságra hozott rejtelmek, e földerített rejtélyek gyakran katasztrófákat, párbajokat, bukásokat, egész családok romlását, életpályák megsemmisülését vonják maguk után, nagy örömére azoknak, a kik érdek nélkül és tisztára ösztönüknek engedelmeskedve, mindent fölfedeztek. Szomorú dolog.

Vannak emberek, a kik csak a beszélhetés miatt gonoszak. Társalgásuk, melynek a szalonban csevegés, az előszobában fecsegés a neve, azokra a kandallókra emlékeztet, melyek gyorsan lobogtatják el a fát; sok tüzelőszerre van szükségük és a tüzelőszer a felebarátjuk.

Fantinet tehát figyelték.

E mellett nem egy nő irigykedett is reá, szőke haja és fehér fogai miatt.

Megállapították, hogy a munkateremben, mialatt a többiek között dolgozott, gyakran félrefordult, hogy kitöröljön egy könyczseppet a szeméből. Olyankor történt ez, mikor gyermeke jutott eszébe — és talán a férfi is, a kit szeretett.

Vajmi fájdalmas munka elszakítani a múlthoz fűző szomorú kötelékeket.

Megállapították továbbá, hogy minden hónapban legalább kétszer levelet küld, mindig ugyanarra a czímre és mindig bérmentett levelet. Sikerült megszerezniök a czímet: *Tisztelt czímű Thénardier úrnak, fogadós, Montfermeilben.* A korcsmában berugatták a nyilvános írnokot, egy öreg mihasznát, a ki nem szívhatta tele a gyomrát vörös borral a nélkül, hogy ki ne tálalja a zsebében őrzött titkokat. Szóval, megtudták, hogy Fantinenak gyermeke van. „Afféle szajha lehet.“ Akadt egy vén asszony, a ki elment Montfermeilbe, beszélt Thénardierékkal és mikor visszajött, kijelentette: Harminczöt francomért legalább könnyítettem a szívemen. Láttam a gyermeket!

A vén asszony, a ki ezt megcselekedte, egy Victurnienné nevű boszorkány volt, őrzője és házmesternéja az egész világ erényének. Victurnienné ötvenhatéves volt és a rútság arczulatát tetézte a vénség képével. Mekegő hang, ugráló elme. Csodálatos, de ez az öreg asszony valamikor fiatal volt. Ifjuságában, 1793-ban férjhez ment egy kiugrott baráthoz, a ki veres sapkát viselt és a Szent Bernát rendtől a jacobinusokhoz pártolt. Száraz, kiaszott, megaszalt, hegyes, tüskés, szinte mérges volt, e mellett megőrizte a barát emlékezetét, kinek özvegye volt és a ki megszelídítette és megtörte. Csalánféle volt, a melyen meglátszott, hogy csuhához súrlódott. A restauratio idejében az ájtatosságra adta magát, még pedig oly erélyesen, hogy a papok megbocsátották neki a kivetkőzött szerzetest. Volt valami kis fekvősége, a mit nagy lármásan egy vallásos egyesületnek hagyományozott. Az arrusi püspöki palotában nagyon szívesen látott vendég volt. Ez a Victurnienné tehát elment Montfermeilbe és hazatérve azt mondta: Láttam a gyermeket.

Mindez időbe került. Fantine már több, mint egy éve, hogy a gyárban dolgozott, mikor egy reggel a felvigyázónő a polgármester úr megbízásából ötven francot adott át neki, mondván, hogy többé nem tartozik a műhelyhez és egyben, ugyancsak a polgármester úr nevében felszólította, hogy távozzon el a vidékről.

Ez éppen abban a hónapban történt, mikor Thénardierék, miután hat franc helyett tizenkettőt kértek, most tizenkettő helyett tizenöt francot követeltek.

Fantinet mintha villámcsapás érte volna. Nem mehetett el a városból, mert házbérrel is meg a bútorokért is tartozott. Ötven franc nem volt elég ez adósság kifizetésére. Néhány könyörgő szót dadogott. A felvigyázónő értésére adta, hogy rögtön el kell hordania magát a műhelyből. Fantine egyébként is csak középszerű munkásnő volt. A szégyentől még jobban lesújtva, mint a kétségbeeséstől, távozott a műhelyből és hazament szobájába. Tehát már mindenki tudja a botlását!

Nem érzett magában erőt, hogy egy szót is szóljon. Azt tanácsolták neki, keresse fel a polgármester urat;

nem merte. A polgármester úr ötven francot adott neki, mert jó ember és előzi, mert igazságos. Fantine meggörnyedt ez ítélet alatt.

IX.

Viclurnienné sikere.

A barát özvegye tehát mégis használható volt valamire.

Madeleine úr egyébként minderről mitsem tudott. Az élet tele van az események ilyetén lánczolataival. Madeleine úr jóformán sohasem tette be lábát a női műhelybe. E műhelynek egy vén leányt állított az élére, a kit a plébános ajánlott neki és teljesen megbízott a felvigyázónőben, a ki igazán tiszteletreméltó, erélyes, méltányos, becsületes teremtés volt, telve azzal a könyörülettel is, mely a megértésben és a megbocsátásban nyilvánul. Madeleine úr teljesen reáhagyott mindent. A legderekabb emberek is gyakran kénytelenek, hogy másokra ruházzák tekintélyöket. A felvigyázónő ennek a teljes hatalomnak a birtokában és azzal a meggyőződéssel, hogy jót cselekszik, indította meg és tárgyalta le a pert, ítélte el és végezte ki Fantinet.

A mi az ötven francot illeti, ezt abból az összegből vette, melyet Madeleine úr alamizsnákra és a munkásnők segélyezésére adott neki és a melyről nem kellett elszámolnia.

Fantine szolgálónak akart szegődni; egyik házból a másikba járt. Senki sem akart tudni róla. És a városból se mozdulhatott. A zsibárus, a kinek a bútorokért — de milyen bútorokért — tartozott, azt mondta neki: Ha elmegy, feljelentem és becsukatom, hogy meglopott. A háztulajdonos, kinek lakbérrel tartozott, azt mondta neki, hogy szép és fiatal, tudhat fizetni. Fantine az ötven francot megosztotta a háztulajdonos és a zsibárus között, a bútorzat háromnegyed részét visszaadta a kereskedőnek, csak a legszükségesebbet tartotta meg és úgy maradt munka, foglalkozás nélkül, nem lévén egyebe, csak az ágya és még mindig körülbelül száz franc tartozása.

A helyőrségbeli katonák számára kezdett durva ingeket varrni és ezzel tizenkét soust keresett napjában. Leánya napi tíz sousba került. Ekkor kezdett rendetlenül fizetni Thénardieréknek.

E közben egy öreg asszony, a ki esténkint, mikor hazatért, a gyertyáját szokta meggyújtani, megtanította a nyomorban való élés művészetére. Az olcsón élés után még ott van a semmiből való élés. Két szoba ez; az első homályos, a második koromsötét.

Fantine megtanulta, hogyan lehet el az ember télen egyáltalában fűtés nélkül, hogyan mond le egy madárról, melynek minden két napban egy negyed-sous ára köleskása kell, miként használja takarónak a szoknyát és szoknyának a takarót, miként takarítja meg a gyertyát oly módon, hogy a szemközti ablakból jövő világosságnál fogyasztja el vacsoráját. Az embereknek sejtelmök sincs, hogy bizonyos gyönge teremtések, kik ínségben és a becsületességben öregedtek meg, mi mindent tudnak csinálni egy souval. Valóságos tehetség ez. Fantine megszerezte ezt a fenséges tehetséget és kissé újra megjött a bátorsága.

Ez időtájt mondta az egyik szomszédasszonynak: — Eh mit! Ha csak öt órát alszom és a többi időt varrással töltöm, körülbelül mindig meg fogom tudni keresni a kenyeremet. De meg aztán ha az ember szomorú, kevesebbet eszik. Nos hát, egyfelől a szenvedés, az aggódás meg egy kis kenyér, másfelől meg a bánat majd csak eltáplál.

E nyomorúságos helyzetben rengeteg boldogság lett volna neki, ha kis leányát maga mellett tarthatja. Gondolta is, hogy elhozatja. De miért? Hogy az is osztozzék ínségben? És különben is, Thénardieréknek is tartozott! Hogyan fizesse ki őket? És az utiköltség! Miből teremtse elő?

Az öreg asszony, a ki — hogy úgy mondjuk — a nélkülözésből adott neki leczkéket, egy szentéletű vén leány volt, Margit nevű, a ki igazi ájtatossággal volt ájtatos, szegény volt és könyörületes nemcsak a szegények, hanem a gazdagok iránt is, az íráshoz csak annyit

értett, hogy valahogy le tudta írni a nevét és hitt az Istenben, a mi a legfőbb tudomány.

Lent a mélyben sok ily erény lakozik a földön; egyszer majd ezek lesznek fent. Az ily életnek van holnapja.

Fantine eleinte annyira szégyelte magát, hogy alig mert kilépni a házból.

Ha az utczán volt, úgy rémlett neki, hogy az emberek utána néznek és ujjal mutogatnak reá; mindenki megnézte és senki se köszöntötte; a járókelők hideg és maró megvetése éles szél gyanánt metszett a húsába és a lelkébe.

Kis városban úgy látszik, hogy egy szerencsétlen nő teljesen meztelenül áll mindenek gúnyolódása és kíváncsisága előtt. Párisban legalább senki sem ismeri az embert és ez az ismeretlenség öltözékül szolgál. Oh! mennyire szeretett volna Fantine visszamenni Párisba! Lehetetlenség.

Bele kellett törődnie a lenézettségbe, mint a hogy beletörődött az inségbe. Lassankint elszánta magát. Két-három hónap után lerázta magáról a szégyent és úgy ment az utczán, mintha semmi se történt volna. — Nem törődöm vele, — mondá magában. Járt-kelt, fölemelt fejjel, keserű mosollyal az ajkán és érezte, hogy szemérmetlenné válik.

Victurnienné ablakából néha megpillantotta „ezt a perszonát", a ki, hála az ő közbelépésének, odajutott, „a hova való", észrevette, hogy inséget szenved és örült, hogy így történt. A gonoszoknak sötét az örömük.

A túlfeszített munka kifárasztotta Fantinet és száraz köhécselése mind erősebb lett. Néha mondta is a szomszédasszonyának: — Nézze csak, milyen forrók a kezeim.

Mindazonáltal reggelenkint, mikor az ócska, töredezett fogú fésűvel szép haját fésülte, mely aranyos selyemként hullámzott, egy pillanatra a boldog kaczérság örömét élvezte.

X.

A siker folytatása.

Fantinet a tél vége felé küldték el a gyárból; a nyár elmúlt és ismét tél lett. Rövid napok, kevesebb munka. Télen nincs melegség, nincs fény, nincs dél, az est érintkezik a reggellel, köd, szürkület, az ablak be van lepve, nem lehet jól látni. Az éj akár valami szelelőlyuk. Egész nap mintha valami pinczében volna az ember. A nap olyan, mint valami szegény. Szörnyű évszak! A tél kövé változtatja az egek vizét és az emberek szívét. A hitelezők zaklatták Fantinet.

Csak nagyon keveset keresett. Adósságai megnövekedtek. Thénardierék, a kik pontatlanul kapták a pénzt, minden pillanatban levelekkel ostromolták, melyek tartalma kétségbeejtette és a postabére kifosztotta. Egyszer azt írták, hogy kis Cosetteje egészen meztelen a nagy hidegben, hogy gyapjúszoknyára van szüksége és hogy az anyának legalább is tíz francot kell erre küldenie. Fantine megkapta a levelet és egész nap ott morzsolta a kezében. Este belépett az utczasarkon lakó fodrászhoz és kivette fésűjét. Csodálatos szőke haja egész a csípőjéig hullott alá.

— De szép haj! — kiáltott fel a fodrász.

— Mennyit ad érte? — kérdé Fantine.

— Tíz francot.

— Vágja le.

Kötött szoknyát vett és elküldte Thénardieréknek. E szoknya roppant dühbe hozta Thénardieréket. Ők a pénzt akarták. A szoknyát Époninenak adták. A szegény Pacsirta tovább fagyoskodott.

Fantine így gondolkodott: — Gyermekem nem fázik többé. A hajammal öltöztettem fel. — Kis kerek főkötőt viselt, mely elfedezte, hogy lenyiratta a haját és a melyben még mindig csinos volt.

Valami sötét átalakulás ment végbe Fantine szívében. Mikor látta, hogy már nem fésülködhetik, kezdett mindent meggyűlölni maga körül. Hosszú ideig osztozott a tiszteletben, melylyel Madeleine apó iránt mindenki vi-

sértetett; lassankint azonban folyton ismételgetve magában, hogy ő kergette el és ő okozta szerencsétlenségét, odáig jutott, hogy őt is gyűlölte, sőt főleg őt gyűlölte. Ha olyankor ment el a gyár előtt, mikor a munkások a kapúban álltak, nevetésre és éneklésre erőltette magát.

Egy öreg munkásnő, a ki egyszer látta, a mint így nevet és énekel, megjegyezte:

— Ennek a leánynak még rossz vége lesz.

Szeretőt választott magának, egy jött-ment embert, a ki az útjába akadt és a kit nem szeretett, hanem csak daczból, elkeseredett dühvel a szívében társult vele. Valami nyomorult, ágrólszakadt muzsikus volt ez, lusta, koldus, a ki verte Fantinet és úgy hagyta el, a hogy ő felcsípte: útálattal.

Fantine imádta gyermekét.

Minél lejebb süllyedt, és minél komorabbá változott körülötte minden, a kis, édes angyal annál fényesebben sugárzott lelkében. Azt mondogatta magában: — Ha majd gazdag leszek, Cosetteem velem fog lakni. — És nevetett. A köhögés nem enyhült és hátát izzadság lepte el.

Egy napon levelet kapott Thénardieréktől, melyben a következőket írták neki: „Cosette beteg. Elkapta a járványt, mely a környéken pusztít. Himlős hideglelésnek nevezik. Drága gyógyszerek kellenek neki. Egészen tönkretesz bennünket, már nem győzzük a költséget. Ha egy héten belül nem küld negyven frankot, a kicsikének el kell pusztulnia."

Fantine hangosan felnevetett és odaszólt az öreg szomszédasszonynak: — Ah! jól adják! Negyven franc! Mi? Ez két arany! Vajjon honnan vegyem? Buta parasztok!

Kiment a lépcsőre, egy világítórés mellé és újra elolvasta a levelet.

Azután lesietett a lépcsőn és futva, ugrándozva, folyton kaczagva kiment az utczára.

Valaki, a kivel találkozott, megkérdezte tőle:

— Mi történt, hogy ilyen jókedvű?

— Egy buta levelet kaptam faluról — felelt Fan-

tine. — Negyven francot kérnek tőlem. A szamár parasztok!

A hogy a térre jutott, nagy csoport embert pillantott meg, a kik egy furcsa formájú kocsi körül tolongtak, melynek tetején egy vörös ruhás ember szónokolt. Vándorló komédiás fogorvos volt, a ki teljes fogsorokat, csillapító szereket, fogporokat meg elixireket kínálgatott.

Fantine a tömegbe vegyült és a többiekkel együtt nevetett a szónoklaton, mely tele volt tüzdelve a csőcselék és az úrinép nyelvéből vett szavakkal. A foghúzó megpillantotta a nevető szép leányt és egyszerre odakiáltotta neki:

— Szép fogai vannak. Ha ideadja a metszőit, két aranyat kap értök.

— Mik azok a metszők? — kérdé Fantine.

— Az alsó és a felső két középső fog, — felelt a fogorvos.

— Borzasztó! — kiáltott fel Fantine.

— Két arany! — dörmögte egy fogatlan vén aszszony. — Bezzeg szerencséje van neki.

Fantine elrohant és bedugta a fülét, hogy ne hallja a rekedt hangot, melylyel a fogorvos utána kiáltotta: — Gondolja meg, szép hölgy! Két arany, azzal lehet mit csinálni. Ha tetszik, jöjjön el estére az *Ezüst hársfá*-ba, ott megtalál.

Fantine hazament, fel volt háborodva és elmondta a dolgot a jó szomszédasszonynak:

— Hallott már ilyet? Ugy-e, gyalázatos ember! Hogy is engedhetik szabadon járni az ilyeneket? Kihúzni az elülső fogaimat! Borzasztóan csúf lennék! A haj kinő, de a fog! Ah! a szörnyeteg! Inkább leugrom az ötödik emeletről! Azt mondta, hogy estére az *Ezüst hársfá*-ban lesz.

— És mit kínált értök? — kérdé Margit, a szomszédasszony.

— Két aranyat.

— Az negyven franc.

— Igen, — mondá Fantine, — negyven franc.

Elgondolkozva ült munkájához. Egy negyedóra

múlva abbahagyta a varrást és a lépcsőn újra elolvasta Thénardierék levelét.

A hogy visszatért a szobába, megkérdezte Margittól, ki mellette dolgozott:

— Mi az a himlős hideglelés? Nem tudja?

— De igen, — felelt a vén leány, — betegség.

— És sok orvosság kell reá?

— Oh! borzasztó sok.

— És hogyan kapja meg az ember!

— Hát csak megbetegszik benne.

— Gyermekek is megkapják?

— Főként a gyermekek.

— És meglehet benne halni?

— Nagyon könnyen, — mondá Margit.

Fantine kiment és a lépcsőn megint elolvasta a levelet.

Este lement szobájából és a párisi-utcza felé tartott, hol a vendégfogadók állanak.

Másnap reggel Margit, mikor még napkelte előtt belépett Fantine szobájába, mert mindig együtt dolgoztak, hogy csak egy gyertyát kelljen égetniök, Fantinet sápadtan, megmerevedve az ágy szélén ülve találta. Le se feküdt volt. Főkötője a térdeire hullott. A gyertya egész éjszaka égett és csaknem egészen elfogyott.

Margit ez óriási rendetlenség láttára, mintha megdermedt volna, állva maradt a küszöbön és felkiáltott:

— Szent Isten! A gyertya egészen elégett! Mi történt?

Aztán Fantinere nézett, a ki feléje fordította hajtalan fejét.

Fantine az este óta tíz évvel öregedett.

— Jézusom! — szólt Margit, — mi baja van, Fantine?

— Semmi bajom, — felelt Fantine. — Sőt ellenkezőleg. Gyermekem nem fog meghalni, a mért nem kap orvosságot. Meg vagyok elégedve.

Ezzel a két aranyra mutatott, mely ott fénylett az asztalon.

— Jézusom Istenem! — kiáltott fel Margit. — Hisz' ez egész vagyon! Honnan vette ezt a két aranyat?

— Került, — felelte Fantine.

És mosolygott. A gyertya megvilágította arczát. Véres mosoly volt ez. Vöröses nyál látszott a szájszegleteiben és ajkai között fekete lyuk tátongott.

Az elülső fogak hiányoztak.

Fantine elküldte a negyven francot Thénardieréknek.

Egyébként az egész csak Thénardierék cselfogása volt, hogy pénzt kaphassanak. Cosette nem volt beteg.

Fantine kihajította tükrét az ablakon. Másodemeleti szobácskáját már rég felcserélte egy padláslyukkal, mely csak reteszszel volt elzárható; egyike volt ez azoknak a padláskamaráknak, melyekben a tető szögletet alkot a padlóval és az ember minden pillanatban beleütődik a fejével. A szegény, mint sorsának, szobájának is csak mind jobban és jobban meggörnyedve érhet a végébe. Fantinenak már nem volt ágya; egy darab rongya maradt, a mivel takaródzott, egy szalmazsákja, a mi a padlón hevert és egy lyukas szalmaszéke. Volt egy kis rózsatője, mely most kiszáradva, elfeledve állt az egyik sarokban. A másik sarokban egy vajas bödön volt, melyben vizet tartott. A víz télen minden éjjel befagyott és a jégkarimák hosszú időn át jelezték a víz különböző szintjét. Fantine elvesztette a szégyenérzést; kihalt belőle a kaczérság is. Végső jel. Piszkos főkötőben járt. Ideje nem engedte-e vagy nem törődött vele, de már nem foltozta fehérneműjét. Ha a sarkai kivástak, beljebb gyűrte harisnyáját a czipőbe. Ezt bizonyos függőleges ránczokból lehetett látni. Ócska, elnyűtt felsőjét gyapotdarabokkal foldozta ki, melyek a legkisebb mozdulatra is repedeztek. Az emberek, kiknek tartozott, szemrehányásokkal halmozták el és egy cseppnyi nyugtot se hagytak neki. Az utczán ott találta őket, és ha hazatért, ott találta őket a lépcsőn. Egész éjjeleken át sírt és törte a fejét. Szemei feltünően fénylettek és vállában, a bal lapoczka alatt állandó fájást érzett. Sokat köhögött. Mélyen gyűlölte Madeleine apót és nem panaszkodott. Naponta tizenkét órát dolgozott; de egy vállalkozó, a ki a börtön fegyencznőivel még olcsóbban dolgoztatott, hirtelen lenyomta az árakat, úgy hogy a városi munkásnők

naponként csak kilencz soust kereshettek. Tizenkét órai munka és kilencz sous kereset! Hitelezői még kérlelhetetlenebbek voltak, mint valaha. A zsibárus, a ki majdnem minden bútorát visszavette, szünet nélkül azzal ostromolta: — Mikor fizetsz már, te szajha? — Mit akarnak tőle, jó Isten! Üldözöttnek érezte magát és valami vadállati féle fejlődött ki benne. Ugyanez időtájt Thénardier azt írta neki, hogy már eleget várt és most mindjárt küldjön neki száz francot, mert ha nem, kidobja a kis Cosette-t, a ki most gyógyult fel súlyos betegségéből, kiveri a hidegbe, az országútra, menjen, a merre lát és dögöljön meg, ha akar.

— Száz franc, — gondolta Fantine. — De hogy lehetne csak száz soust is keresni.

— Eh! — mondá, — adjuk el, a mi még megmaradt

A boldogtalan teremtés utczai leány lett.

XI.

Christus non liberavit.

Mit mutat Fantine története? A társadalom rabszolganőt vásárol.

Kitől? A nyomortól.

Az éhségtől, a hidegtől, az elszigeteltségtől, az elhagyatottságtól, az inségtől. Kínos vásár. Egy lélek egy harapás kenyérért. A nyomor kínálja, a társadalom elfogadja.

Jézus Krisztus szent törvénye kormányozza világunkat, de még nem hatotta át. Azt mondják, a rabszolgaság eltünt az európai polgárosodásból. Tévedés. Még mindig megvan, de csak a nőre nehezedik és prostitucziő a neve.

A nőre nehézkedik, vagyis a kellemre, a gyöngeségre, a szépségre, az anyaságra. Az emberiségnek ez nem a legkisebb szégyene.

Attól az időponttól fogva, a meddig e fájdalmas dráma során már eljutottunk, Fantine-ban többé semmi se maradt abból, a mi valamikor volt. Sárrá lévén, márvánnyá változott. A ki hozzáér, hideget érez. Jön-megy,

elvisel és nem ismer; a gyalázat és a szigorúság képe. Az élet és a társadalmi rend végleg döntött felőle. Minden, a mi még megtörténhet, már megtörtént vele. Minden érzésen keresztülment, mindent elviselt, mindent próbált, mindent elszenvedett, mindent elsiratott. Megadta magát azzal a megadással, mely úgy hasonlít a közömbösséghez, mint a halál az alváshoz. Nem kerül már semmit. Nem fél már semmitől. Reászakadhat minden felhő, reázúdulhat az egész óczeán, — mit törődik vele! Tele szívódott spongya már.

Legalább ő így képzeli, de tévedés azt hinni, hogy az ember valaha fenékig meríti a sorsot, sőt egyáltalában, hogy valaminek a fenekéig tud hatolni.

Hajh! Mik ezek az így össze-vissza hányatott emberi sorsok? Hová tartanak? Miért vannak?

A ki ezt tudja, az előtt nincs homályosság.

És ilyen csak egyetlenegy van. A neve: Isten.

XII.

Bamatabois úr időtöltése.

Minden kis városban van, és Montreuil-sur-Merben is volt, egy csoport fiatal ember, a ki a vidéken ugyanoly képpel költi el ezerötszáz livres évi jövedelmét, mint a hogy párisi hasonmása kétszázezer francot ver el évenként. A nagy semleges fajhoz tartozó teremtések ezek: herék, paraziták, semmik, a kiknek vagy egy kis földjük, egy kis ostobaságuk és egy kis elmésségük, a kik a szalónban parasztoknak látszanak és a korcsmában úriembereknek képzelik magukat, a kik így beszélnek: rétjeim, erdeim, parasztjaim, kifütyölik a színésznőket, hogy jóízlésűeknek, összevesznek a helyőrségi tisztekkel, hogy vitézeknek mutassák magukat, vadásznak, pipáznak, ásitoznak, isznak, dohányszagúak, billiárdoznak, nézegetik a gyorskocsiról leszálló utasokat, a kávéházban lebzselnek, a korcsmában ebédelnek, kutyát tartanak, a ki az asztal alatt lerágja a csontokat és szeretőt, a ki az asztalon elébök rakja az ételt, garasoskodók, túlozzák a divatot, csodálják a tragédiát, lenézik

a nőket, vásott lábbeliben járnak, Párison át utánozzák Londont és Pont-à-Mousson-on át Párist, vénségükre meghülyülnek, nem dolgoznak, semmi hasznot se hajtanak és nem is sokat ártanak.

Tholomyès Felix úr, ha szülővárosában marad és sohasem kerül Párisba, szintén ilyen ember lett volna.

Ha gazdagabbak lennének, azt mondanák róluk: előkelő emberek; ha szegényebbek: naplopóknak neveznék őket. Így azonban csak egyszerűen henyélők. E henyélők között vannak untatók és unatkozók, ábrándozók és gyér számmal vidám ficzkók.

Ez időben az elegáns ember magas gallérból, széles nyakkendőből, lógólánczos órából, három különböző színű, egymás hegyé öltött mellényből, — a kék és a piros szín mindig belől — kurtadereku, fecskefarkú, két sor sűrűn egymás mellé varrott és egész a vállig érő ezüstgombbal ellátott olajzöld kabátból és világosabb zöld, kétoldalt határozatlan, de mindig páratlan, egy és tizenegy között váltakozó számú sujtással diszített nadrágból állott. Vegyünk ehhez félszárú, kis patkós sarkú csizmákat, magastetejű, keskenykarimájú kalapot, kusza hajzatot, vastag botot és szójátékokkal teletűzdelt beszédmodort. Ráadásul bajusz és sarkantyú. A bajusz e korszakban polgárt, a sarkantyú gyalogos gavallért akart jelenteni.

A vidéki uracs hosszabb sarkantyút és torzonborzabb bajúszt viselt.

Az a korszak volt ez, mikor a délamerikai köztársaságok harczban álltak a spanyol királlyal, Bolivár csatára kelt Morilló-val. A keskenykarimájú kalaposok királypártiak voltak és morilló volt a nevök; a szabadelvűek széleskarimájú kalapokat hordtak, melyeket bolivároknak neveztek.

Nyolcz-tíz hónappal azután, mint a mit az előző lapokon elmondtunk, 1823 januárjának elején, egy havas estén, egyike ezeknek a henyélő uracsoknak, még pedig egy „jó érzelmű", mert hogy morilló volt a fején, jó melegen beburkolózva a nagy köpönyegbe, mely hideg időben kiegészítője volt a divatos öltözéknek, azzal szórakozott, hogy egy báliruhába öltözött, kivágott derekú,

virágos hajdíszű nővel ingerkedett, a ki a tiszti kávéház üvegablaka előtt járkált fel és alá. Az uracs szivarozott, mert hát a divat így kívánta.

Valahányszor a nő elhaladt előtte, arczába fújta a füstöt és odavetett neki néhány szót, melyekről azt hitte, hogy elmések és vidámak, mint például: — Jaj, de rút vagy! — Nem bújsz el mindjárt? — Hol vannak a fogaid? stb. stb. — Ezt az uracsot Bamalabois úrnak hívták. A nő, szomorú, felcziczomázott kísértet, a ki ott járt-kelt a havon, nem felelt neki, reá se nézett, hanem hallgatva és komor szabályossággal folytatta sétáját, mely minden öt perczben visszavezette a gúnyolódás alá, mint a hogy az elítélt katona visszatér a vesszőzőkhöz. Ez a semmibevétel kétségtelenül bosszantotta az uracsot, a ki felhasználva a pillanatot, mikor a nő megfordult, nesztelenül és majd megfuladva a visszafojtott nevetéstől, utána ment, lehajolt, felmarkolt egy csomó havat és a nő meztelen vállai közé a hátára nyomta. A leány felordított, megfordult, párduczszökéssel a férfira vetette magát és arczába merítette körmeit, miközben a legförtelmesebb szavakban tört ki, a minők csak egy részegen a pocsolyában fetrengő gránátostól telnek ki. E szidalmak, melyeket a pálinkától rekedt hangon üvöltött, undorítóan patakzottak szájából, melyből tényleg hiányoztak az elülső fogak. Fantine volt.

A lármára a tisztek kitódultak a kávéházból, a járókelők összecsődültek és nevető, kiabáló, tapsoló csoport támadt a viaskodva hentergő pár körül, melyben alig lehetett felismerni, melyik a férfi és melyik a nő. A férfi szabadulni igyekezett, kalapja a földön hevert, a nő pedig, fejdísz, haj és fogak nélkül, elkékülve a dühtől, rettenetes képpel, üvöltve, kézzel-lábbal ütötte-rúgta.

Egyszerre egy magastermetű férfi vált ki a tömegből, megragadta a nő sárral borított selyem vállfűzőjét és reászólt: — Jer!

A nő felnézett; őrjöngő hangja egyszerre elhalt. Szemei üvegesek voltak; arczán a kék szint sápadtság váltotta fel és egész teste remegett a félelemtől. Megismerte Javert-t.

Az uracs felhasználta az alkalmat és elosont.

XIII.

Néhány rendőrségi kérdés megoldása.

Javert félretolta az ácsorgókat, átfurakodott a körön és a szerencsétlen nőt maga után vonszolva, nagy léptekkel a rendőrségi hivatal felé tartott, mely a tér végén állott. A nő gépiesen engedte magát vonszoltatni. Egyikök se szólt egy szót sem. A nézők serege, szinte önkívületben a mulatságtól, gúnyos kiáltások között követte őket. A legvégletesebb nyomor, mint alkalom a trágárságokra.

Odaérve a rendőrhivatalhoz, mely egy alacsony, az utczára nyíló üveges és vasrácsos ajtajú alacsony terem volt, a mit egy kályha fűtött és egy rendőr őrzött. Javert kinyitotta az ajtót, Fantine-nal együtt belépett, azután ismét bezárta maga mögött az ajtót, nagy bosszúságára a kíváncsiaknak, a kik lábujjhegyen ágaskodva és nyakukat nyujtogatva tolongtak a homályos üvegű ajtó előtt, hogy valamit lássanak. A kíváncsiság torkoskodás. Látni annyi, mint falni.

A hogy beléptek, Fantine az egyik sarokba roskadt és mozdulatlanul, némán összehúzódva maradt, mint a kutya, a mely fél.

A szolgálatban lévő rendőraltiszt égő gyertyát állított az asztalra. Javert leült, zsebéből bélyeges papirt vont elő és elkezdett írni.

Törvényeink az effajta nőket teljesen a rendőrség kényére bízzák. Azt teszi velük, a mit akar, úgy bünteti őket, a hogy kedve tartja és tetszése szerint vonhatja el tőlük azt a két szomorú dolgot, a mit iparuknak és szabadságuknak neveznek. Javerten rendíthetetlen nyugodtság látszott; arcza semmiféle felindulásról se tanuskodott. Holott pedig komolyan és mélyen el volt foglalva. Egyike volt ez azoknak a pillanatoknak, a mikor ellenőrzés nélkül, de a szigorú lelkiismeret minden aggályoskodásával gyakorolta a tetszésszerint való cselekvés jogait. Érezte, hogy rendőrtiszti széke e perczben bírói emelvény. Ítélt. Ítélt és elítélt. Minden gondolatát összeszedte, hogy világosságot derítsen a nagy ügyre, mely

foglalkoztatta. Minél tovább vizsgálta a leány cselekedetét, annál inkább felháborodott. Nyilvánvaló volt, hogy bűnt látott elkövetni. Tanúja volt, hogy a társadalmat, melyet egy birtokos-választó képviselt, az imént az utczán megtámadta egy teremtés, a ki kívül áll a társadalmon. Egy utczai leány merényletet követett el egy polgár ellen. Ezt ő látta, ő, Javert, a tulajdon szemével. Némán folytatta az írást.

Mikor végzett vele, aláírta, összehajtotta a papirt és átadta az altisztnek, miközben odaszólt neki: — Vegyen maga mellé három embert és vigye e leányt a börtönbe. — Aztán Fantine-hoz fordulva, folytatá: — Hat hónapot kapsz.

A szerencsétlen teremtés megreszketett.

— Hat hónap! Hat hónap börtön! — kiáltott fel. — Hat hónapon át csak hét soust keressek napjában! Mi lesz Cosette-tel? Leányom, szegény kis leányom! De hát, tudja-e, felügyelő úr, hogy még több, mint száz franckal tartozom Thénardieréknek?

Kezeit összekulcsolva csúszott a rendőrségi emberek csizmáitól összesározott padlón, nem merve felemelkedni és térdeivel erőlködve, hogy előre jusson.

— Irgalmazzon, Javert úr, — szólt könyörögve. — Higyje el, nem vétettem. Ha látta volna, hogyan kezdődött, ha látta volna. Esküszöm a jó Istenre, hogy nem vétettem. Az a polgár úr, a kit nem is ismerek, havat dobott a hátamra. Hát szabad hóval dobálni bennünket, mikor csöndesen járkálunk fel és alá és senkinek se teszünk semmi rosszat? A harag elragadott. Lássa, kissé beteg is vagyok. És aztán már rég csúfolt. Rút vagy! Nincsenek fogaid! Hiszen tudom, hogy nincsenek. És nem szóltam semmit. Azt mondtam magamban: egy jókedvű úr. Tisztességesen viseltem magamat vele; nem szóltam. Ekkor havat vágott a hátamhoz. Javert úr, édes jó felügyelő úr, hát nincs senki, a ki megmondhatná, hogy igazat beszélek? Talán nem volt igazam, hogy méregbe jöttem. De hát, tudja, az első pillanatban az ember nem bír magával. Feldühösödik. Meg aztán, ha valami olyan hideget nyomnak az ember hátához, a mikor nem is várja. Hibáztam, hogy leütöttem annak az úrnak a ka-

lapját. Miért ment el? Bocsánatot kérnék tőle. Oh! Édes Istenem, bánom is én, bocsánatot kérek tőle. Kegyelmezzen meg ez egyszer, Javert úr. Látja, ön nem is tudja, a börtönben csak hét soust lehet keresni és képzelje, száz frankot kell fizetnem, mert különben hazaküldik hozzám a kicsikémet. Édes Istenem, csak nem tarthatom magamnál! Oly gyalázatos, a mit én teszek. Oh! Édes kis Cosetteem, drága kis angyalom, mi lesz belőled, szegény kis báránykám! Tetszik tudni, azok a Thénardierék fogadósok, parasztok, azokkal nem lehet beszélni. Pénz kell nekik. Ne csukasson be! Lássa, kicsikémet kiverik az országútra, menjen, a merre lát, tél derekán, — meg kell könyörülnie, Javert úr. Ha nagyobb volna, megkereshetné a kenyerét, de most még nagyon is kicsi ehhez. Én nem születtem rossz nőnek. Nem a lustaság vagy a torkosság művelteti velem azt, a mit teszek. Csak a nyomorúság miatt iszom pálinkát. Nem szeretem, de elkábít. A mikor még jó sorom volt, csak a szekrényembe kellett volna nézni, hogy lássa az ember, nem vagyok léha és rendetlen teremtés. Volt fehérneműm, sok fehérneműm. Könyörüljön rajtam, Javert úr!

Így beszélt, összetörve, a zokogástól fuldokolva, a könnyektől nem látva, fedetlen vállal, kezeit tördelve, száraz és rövid köhécseléssel, szelid esengéssel és oly hangon, mintha haldokolna. A nagy fájdalom isteni és rettenetes sugár, mely fénybe vonja a nyomorultakat. Fantine e pillanatban újra szép volt. Időnként elhallgatott és gyengéden megcsókolta a rendőrtiszt kabátjának szegélyét. Egy gránitszívet is megindított volna; de a fából való szíveket nem lehet megindítani.

— Jól van! — mondá Javert, — meghallgattalak. Mindent elmondtál? Úgy hát eredj! Hat hónapot kapsz; ezt a mennybeli Isten se veszi le rólad.

Ez ünnepélyes szavakra: *a mennybeli Isten se veszi le rólad,* Fantine megértette, hogy az ítélet meg van pecsételve. Összeroskadva susogta:

— Kegyelem!

Javert hátat fordított.

A katonák megragadták Fantine karjait.

Néhány perczczel ezelőtt egy férfi lépett a szobába, a nélkül, hogy észrevették volna. Betette az ajtót, hátával nekitámaszkodott és hallotta Fantine kétségbeesett könyörgését.

A mikor a katonák megragadták a szerencsétlent, a ki nem akart felállani, előlépett a homályból és megszólalt:

— Várjanak egy perczet.

Javert felnézett és megismerte Madeleine urat. Levette kalapját és bizonyos bosszús félszegséggel köszönt:

— Bocsánat, polgármester úr . . .

E szavak: polgármester úr, sajátságos hatással voltak Fantinere. Hirtelen fölegyenesedett, mint valami kísértet, mely a földből kél ki, két karjával visszalökte a katonákat, mielőtt visszatarthatták volna, Madeleine úr elé lépett, és tekintetét mereven reászögezve, dúlt arczczal reákiáltott:

— Ah! hát te vagy a polgármester úr!

Aztán nevetésbe tört ki és arczába köpött.

Madeleine úr letörölte arczát és szólt:

— Javert felügyelő úr, bocsássa szabadon e nőt.

Javert az első pillanatban úgy érezte, hogy az eszét veszti. Élete legnagyobb megrázkódtatását élte át e perczben. Hogy egy utczai leány arczul köp egy polgármestert, ez valami oly szörnyűséges volt, hogy még legrémesebb föltevéseiben is szentségtörésnek tartotta volna hinni a lehetőségében. Másrészt, lelke mélyén valami határozatlan és rettentő közelítéssel egybevetette, hogy mi ez a nő és mi lehetett ez a polgármester és iszonyodva valami egész egyszerűnek látta a hallatlan merényletet. A mikor azonban látta, hogy e polgármester, ez a köztisztviselő nyugodtan letörli az arczát és hallotta, hogy azt mondja: *bocsássa szabadon e nőt,* szeme szinte káprázott az ámulattól; nem tudott se szólni, se gondolkodni; az esemény csodálatosabb volt, mint a meddig az ő csodálkozó képessége felért. Néma maradt.

A kijelentés nem kevésbbé volt megrendítő hatással Fantinera is. Felemelte meztelen karját és a kályha

kürtő-kulcsába kapaszkodott, mint a ki el akar esni. Tekintetét körüljártatta a szobában és halk hangon szólni kezdett, mintha önmagával beszélne.

— Szabadon! Hogy szabadon bocsássanak? Ne üljek hat hónapig a börtönben? Ki mondja ezt? Lehetetlen, hogy valaki mondta. Rosszul hallottam. Ez a szörnyeteg polgármester nem mondhatta! Talán ön, drága jó Javert úr, talán ön mondta, hogy bocsássanak szabadon? Oh! lássa, megmondok mindent és el fog ereszteni. Ez a gaz polgármester, ez a vén nyomorult polgármester az oka mindennek. Képzelje, Javert úr, elkergetett, mert egy csomó hitvány asszony pletykázott a műhelyben. Hát nem borzasztó ez? Kiverni egy szegény leányt, a ki tisztességesen elvégzi a munkáját! Aztán nem tudtam többé eleget keresni és innen eredt az egész szerencsétlenség. A rendőr urak megtehetnék, hogy ne engedjék a börtönmunkával károsítani a szegény embereket. Csak hallgasson ide és mindjárt megmagyarázom a dolgot. Az ember tizenkét soust keres az ingvarrással, ez egyszerre csak kilencz sousra csökken és az ember nem tud megélni. Azt kell tennie, a mit lehet. Nekem ott volt a kis Cosetteem, kénytelen voltam, hogy rossz nő legyek. Most már érti, hogy ez a gaz polgármester az oka minden bajnak. Aztán, igaz, leütöttem annak a polgár úrnak a kalapját a tiszti kávéház előtt. De ő az egész ruhámat tönkretette a hóval. Nekünk csak egy selyemruhánk van, az, a mit este viselünk. Lássa, Javert úr, én soha se tettem szántszándékkal rosszat és mindenfelé látok asszonyokat, a kik rosszabbak nálam és mégis szerencsések. Oh! Javert úr, ugyebár ön mondta, hogy ne vigyenek börtönbe? Tudakozódjék felőlem, beszéljen a házigazdámmal, rendben fizetem a lakbért és meg fogják mondani, hogy becsületes leány vagyok. Ah! édes Istenem, bocsásson meg, nem ügyeltem reá, hogy megfogtam a kulcsot és most füstöl.

Madeleine úr mély figyelemmel hallgatta. Miközben Fantine beszélt, végigtapogatta a mellényét, előhúzta az erszényét és kinyitotta. Üres volt. Visszatette a zsebébe, aztán Fantinehoz fordult:

— Hogy mondta, mennyivel tartozik?

Fantine, a ki csak Javertre nézett, most szintén feléje fordult:

— Nem hozzád szóltam, — mondá.

Aztán a katonákhoz fordult:

— Mondjátok csak, láttátok, hogy arczul köptem! Ah! vén gonosztevő, azért jöttél ide, hogy megijessz, de nem félek tőled. Javert úrtól félek. Csak a drága jó Javert úrtól félek.

Ezzel újra a felügyelő felé fordulva folytatta:

— Lássa, felügyelő úr, igazságosnak kell lenni. Oh! én tudom, hogy a felügyelő úr igazságos. Hiszen az egész oly egyszerű. Egy ember, a ki tréfából egy kis havat szór egy nő hátára, ezzel megnevetteti a tiszteket, az embernek kell valamivel szórakoznia és mi azért vagyunk a világon, hogy mulattassuk az urakat. És aztán ön odajön, kénytelen rendet csinálni, magával viszi a nőt, de meggondolja a dolgot és mert jó ember, azt mondja, hogy bocsássanak szabadon, a kicsike miatt, mert ha hat hónapig börtönben kell ülnöm, nem táplálhatom a gyermekemet. Csakhogy többet elő ne forduljon! Oh! Javert úr, nem fog előfordulni. Tehetnek velem, a mit akarnak, meg se mukkanok. Ma is csak azért kiáltottam, mert fájt, nem voltam elkészülve, hogy az az úr havat ver a hátamhoz, de meg aztán, már mondtam is, hogy nem vagyok egészen egészséges, köhögök, a gyomromban mintha tüzes golyó volna és az orvos azt mondja, hogy ápoljam magamat. Nézze csak, tapintsa meg, adja ide a kezét, ne féljen, itt ni.

Már nem sírt, hangja hízelgővé változott, Javert durva nagy kezét fehér és puha mellére illesztette és mosolyogva nézett reá.

Egyszerre élénken rendbehozta ruháját, szoknyájának ránczait, melyek a földön való csúszás közben egész a térdéig vetődtek, lesimította és az ajtó felé indult, barátságos fejbólintással félig halkan odaszólva a katonáknak:

— Hallottátok, fiúk, a felügyelő úr azt mondta, hogy bocsássanak szabadon. Megyek.

Megfogta a kilincset. Még egy lépés és kint van az utczán.

Javert mindeddig egyenesen és mozdulatlanul állt, tekintetét a földre szegezve, és olybá tűnt fel, mint valami odatett szobor, mely várja, hogy valahová elhelyezzék.

A kilincs zörrenése felriasztotta elmerültségéből. Felvetette fejét, melyen az uralkodói tekintély kifejezése látszott, az a kifejezés, mely mindig annál rémítőbb, minél alacsonyabb fokú a hatalom, — vérszomjas a vadállatnál, kegyetlen az alantas embernél.

— Káplár, — kiáltott, — nem látja, hogy ez a szajha kimegy? Ki mondta, hogy engedje elmenni?

— Én, — szólalt meg Madeleine.

Javert hangjára Fantine megremegett és elereszte a kilincset, mint a hogy a tetten ért tolvaj elkapja kezét a lopott tárgytól. Madeleine szavára megfordult és e pillanattól kezdve, a nélkül, hogy egy szót is kiejtett volna, sőt még lélegzetét is visszafojtva, tekintete ide-oda járt Madeleine és Javert, Javert és Madeleine között, a szerint, hogy melyikök beszélt.

Nyilvánvaló, Javertnek — mint mondani szokták — egészen „ki kellett jönnie a sodrából", hogy a polgármester fölszólítása után: bocsássák szabadon Fantinet, — ily hangon mert reákiáltani az altisztre. Megfeledkezett róla, hogy a polgármester úr is jelen van? Vagy abban a meggyőződésben volt, hogy „hatóság" nem parancsolhat ilyet és a polgármester úr bizonyára rosszúl fejezte ki magát, mást akart mondani! Avagy a sok szörnyűség után, a minek hét óra óta tanúja volt, azt mondta magában, hogy végletes elhatározásokhoz kell folyamodnia, szükséges, hogy a kicsiből nagy legyen, a rendőrkém köztisztviselővé változzon, a rendőrhivatalnok bíróvá legyen és e válságos pillanatban a rend, a törvény, az erkölcs, a kormány, az egész társadalom mind ő benne, Javertben testesül meg?

Bárhogy volt is, mikor Madeleine úr kimondta e szót: — *Én,* — Javert rendőrfelügyelő a polgármester úr felé fordúlt, sápadtan, hidegen, elkékült ajkakkal, kétségbeesett tekintettel, alig észrevehetően, de egész testében remegve és — hallatlan dolog! — lesütött szemmel, de szilárd hangon így szólt hozzá:

— Polgármester úr, az nem lehet.

— Miért? — kérdé Madeleine úr.

— Ez a szerencsétlen nő bántalmazott egy polgárt.

— Javert felügyelő úr, — felelt Madeleine úr, csillapító és nyugodt hangon, — hallgasson ide. Ön becsületes ember és én nem vonakodom, hogy magyarázattal szolgáljak önnek. Ime, mi az igazság. Éppen átmentem a téren, mikor ön e nővel távozott, az emberek még csoportokban állottak, tudakozódtam és mindent megtudtam. Az a polgár volt a hibás és ha a rendőrség jól teljesíti kötelességét, őt kellett volna letartóztatni.

Javert nem maradt adós a felelettel.

— Ez a nyomorúlt a polgármester urat is bántalmazta, — mondá.

— Ez az én dolgom, — felelt Madeleine úr. — Ha valaki megsért, abban talán én vagyok a bíró. Azt tehetem, a mit akarok.

— Bocsánat, polgármester úr. A polgármester úron esett sérelem nem a személyét éri, hanem a közbíráskodást.

— Javert felügyelő úr, — felelt Madeleine úr, — a legfőbb bíróság a lelkiismeret. Hallottam ezt a nőt. Tudom, mit tegyek.

— És én, polgármester úr, nem tudom, mit látok.

— Hát érje be azzal, hogy engedelmeskedik.

— Kötelességemnek engedelmeskedem. Kötelességem pedig azt parancsolja, hogy ez a nő hat hónapra börtönbe jusson.

Madeleine úr szelíd hangon válaszolt:

— Figyeljen ide, egy napra se jut oda.

E határozott kijelentésre Javert mereven a polgármester arczába nézett és változatlanúl tiszteletteljes hangon szólt:

— Végtelenül sajnálom, hogy ellenkeznem kell a polgármester úrral, életemben most történik először, de a polgármester úr lesz kegyes figyelembe venni, hogy jogköröm határai között cselekszem. Ha a polgármester úr megengedi, annál maradok, hogy a polgárnak volt igaza. Ott voltam. Ez a leány esett neki Bamatabois úr-

nak, a ki választó és tulajdonosa annak a terméskőből épült, erkélyes, szép háromemeletes háznak, mely a sétány sarkán áll. Végre is, vannak dolgok a világon! Bárhogy fogjuk is föl, polgármester úr, ez utczai rendháborítás volt, mely az én rendőri hatáskörömbe tartozik és én letartóztatom e nőt.

Madeleine úr keresztbe fonta karjait és oly hangon, a milyenen még senki se hallotta beszélni a városban, felelt:

— A tény, melyről ön szól, a városi rendőrség hatáskörébe tartozik. A büntető perrendtartás kilenczedik, tizenegyedik, tizenötödik és hatvanhatodik szakasza szerint én vagyok az elbírálója. Rendelem, hogy ezt a nőt bocsássák szabadon.

Javert még egy végső kísérletet akart tenni.

— De, polgármester úr . . .

— Önt pedig emlékeztetem az 1799. deczember 13-iki törvény nyolczvanegyedik szakaszára, mely az önkényes letartóztatásról szól.

— Engedje meg, polgármester úr . . .

— Egy szót se többet.

— De hát . . .

— Távozzék, — mondá Madeleine úr.

Javert egyenesen állva, szemben, tárt mellel fogadta a csapást, mint egy orosz katona. Földig hajolva köszöntötte a polgármester urat és kiment.

Fantine az ajtó mellé húzódott és ámúlva tekintett reá, mikor elhaladt előtte.

Azonban őt is rendkívüli megrázkódtatás járta át. Két ellentétes hatalom mintegy tusát folytatott érte. Ott látta küzdeni a saját szemei előtt a két férfit, a kik kezökben tartották szabadságát, életét, lelkét, gyermekét; az egyik férfi a sötétségbe akarta taszítani, a másik a világosság felé vonta. E harczban, melyet az iszonyat nagyító üvegén át nézett, a két férfi két óriásnak látszott előtte; az egyik úgy beszélt, mint a démona, a másik, mintha jó angyal lett volna. Az angyal legyőzte a démont és — a mi tetőtől talpig megreszkettete, — ez az angyal, e szabadító éppen az az ember volt, a kit gyűlölt, az a

polgármester, a kit oly sokáig minden szenvedése kútfejének nézett, Madeleine! És megmentette, éppen akkor, mikor ő gyalázatosan megsértette! Tévedett volna? Meg kell változtatnia egész lelkét? . . . Fantine nem tudta, csak reszketett. Kábultan hallgatott, zavarodottan nézett és minden szóra, a mit Madeleine úr mondott, érezte, mint olvad és omlik össze benne a gyűlölet szörnyű árja és valami kimondhatatlan melegség árad el szívében, öröm, bizalom, szeretet.

Mikor Javert kiment, Madeleine úr Fantinehez fordúlt és lassan, oly hangon, mint a mikor valamely felnőtt ember alig tudja elfojtani, hogy könnyekre ne fakadjon, így szólt hozzá:

— Hallottam, a miket mondott. Semmit se tudtam a dologról. Hiszem, hogy a mit mondott, igaz; érzem, hogy igaz. Azt se tudtam, hogy kivált a műhelyből. Miért is nem fordúlt hozzám? Hanem hallgasson ide: Kifizetem adósságait, elhozatom gyermekét, vagy menjen el saját maga érte. Itt fog élni vagy Párisban, vagy a hol akarja. Gondoskodni fogok mindkettejükről. Ha nem akar, nem dolgozik többet. Annyi pénzt kap, a mennyi kell. És ha boldog lesz, újra tisztességes lesz. Sőt kijelentem, ha minden úgy van, a hogy mondja, és nem kételkedem, hogy úgy van, Isten előtt eddig is mindig erényes és szent maradt. Oh! szegény asszony.

Ez több volt, mint a mennyit Fantine elbírt. Visszanyeri Cosetteet! Odahagyhatja ezt a gyalázatos életet! Szabadon, gazdagon, boldogan, tisztességesen élhet és Cosette-tel együtt! Nyomorúságából egyszerre paradicsomba jut! Mintegy tébolyodottan bámúlt az emberre, a ki így szólt hozzá és csak két-három zokogó hang tört elő a torkából. Térdei megcsuklottak, leborúlt Madeleine úr előtt és még mielőtt a polgármester megakadályozhatta volna, megragadta és megcsókolta a kezét.

Aztán elájúlt.

HATODIK KÖNYV.

Javert.

I.

A nyugalom kezdete.

Madeleine úr átszállíttatta Fantinet abba a kórházba, melyet a telepén állíttatott. A betegápoló nővérek gondjaira bízta, a kik ágyba fektették. Heves láz tört ki rajta. Az éjszaka egy részét önkívületben össze-vissza beszélve töltötte. Végül is azonban elaludt.

Másnap dél felé Fantine fölébredt, ágya mellett lélegzést hallott, szétvonta a függönyt és ott látta állani Madeleine urat, a ki a feje fölött nézett valamit. Ez a tekintet tele volt könyörülettel, szorongással és könyörgéssel. Fantine követte az irányát és látta, hogy egy a falon függő feszületre volt szegezve.

Madeleine úr most már egészen átváltozva tűnt föl Fantine szemében. Úgy tetszett neki, mintha fény özönlené körül. Imádságba volt merülve. Fantine hosszan nézte, a nélkül, hogy félbe merte volna szakítani. Végre félénken megszólította:

— Mit csinál itt?

Madeleine úr már egy óra óta állt azon a helyen. Várta, hogy Fantine fölébredjen. Megfogta a kezét, megtapintotta az üterét és felelt:

— Hogy' érzi magát?

— Jól. Aludtam. Azt hiszem, most már jobban leszek. Nem lesz semmi baj.

Madeleine úr azonban, mintha nem hallott volna mást, arra a kérdésre felelt, melyet Fantine az előbb intézett hozzá:

— A vértanúhoz imádkoztam, a kit itt fent lát.

És gondolatban hozzátette: — A vértanúért, a ki itt lent fekszik.

Madeleine úr az egész éjszakát és a reggelt tudakozódással töltötte. Most már mindent tudott. Ismerte

Fantine történetét minden szívettépő részletében. Folytatta beszédét:

— Vajmi sokat szenvedett, szegény anya. Oh! ne panaszkodjék, megszerezte a kiválasztottak jegyajándékát. Az emberek ily módon teremtenek angyalokat. Nem az ő hibájuk; nem tudják más módját. Lássa, az a pokol, melyből most jön, az ég első csarnoka. Ennél kellett kezdeni.

Mélyen fölsóhajtott. Fantine azonban mosolyogott, azzal a magasztos mosollyal, mely hiányával volt az elülső fogaknak.

Javert még az éjjel levelet írt. Másnap reggel a levelet maga vitte el a montreuil-sur-mesi postahivatalba. Párisba szólt és a címezése ez volt: *Chabouillet úrnak, a rendőrfőnök úr titkárának.* Minthogy az őrszobai esetnek híre ment, a postamesterné és néhány más személy is, a ki a levelet még a továbbítás előtt látta és reáismert Javert kezeírására, azt hitte, hogy a lemondását küldi benne.

Madeleine úr sietett írni Thénardieréknek. Fantine százhúsz franckal tartozott nekik. Madeleine úr háromszáz francot küldött nekik azzal az üzenettel, hogy vonják le követelésüket és a gyermeket rögtön küldjék Montreuil-sur-Merbe, hol beteg anyja látni kívánja.

Thénardier odáig volt a meglepetéstől. — Az ördögbe is! — mondá feleségének, — ki ne adjuk azt a gyermeket. A kis rosszaság még jó fejős tehén lesz. Sejtem, hogy mi történt. Valami korhely beleszeretett az anyjába.

Azzal felelt, hogy egy ötszáz és néhány francról szóló számlát küldött Madeleine úrnak. A számlában két vitathatatlanul igazolt tétel több mint háromszáz franckal szerepelt, az egyik orvosi, a másik gyógyszerészi költségjegyzék, — Éponine és Azelma két hosszas betegségének a tanúsága. Cosette, mint már mondtuk, nem volt beteg. Thénardiernek csak a neveket kellett megváltoztatni. A számla aljára odaírta: *Háromszáz franc törlesztést fölvettem.*

Madeleine úr nyomban újabb háromszáz fracot küldött és azt írta, hogy rögtön küldjék haza Cosetteet.

— Az áldóját! — mondá Thénardrier, — ki ne adjuk a gyermeket.

Fantine ezenközben mindegyre csak nem akart gyógyúlni. Még mindig a kórházban volt.

A betegápoló nővérek eleinte ellenszenvvel fogadták és ápolták ezt a „személy"-t. A ki látta a reimsi féldomborműveket, emlékezik arra az ajkbiggyesztésre, melylyel az okos szűzek a bolond szűzeket nézik. A vesta-papnők ez ősrégi megvetése a bukott leányok iránt, egyike a női méltóságérzet legmélyebb ösztöneinek; a betegápoló nővérek ugyanezt érezték, sőt azzal a reáadással, a mit a vallás tesz hozzá. Fantine azonban csakhamar lefegyverezte őket. Alázatos és szelíd szavakkal beszélt és az anya, a ki benne lakozott, meghatottságot keltett. A nővérek egyízben hallották, a mikor lázas félrebeszélésben így szólt: — Bűnös nő voltam, de ha gyermekem mellettem lesz, ez azt fogja jelenteni, hogy Isten megbocsátott. A míg rosz úton jártam, nem akartam volna, hogy Cosetteem velem legyen, nem tudtam volna elviselni csodálkozó és szomorú tekintetét. Pedig hát ő érte vétkeztem és ezért van, hogy Isten megbocsát nekem. Ha Cosette itt lesz, érezni fogom, hogy a jó Isten megáld. Reá fogok nézni és jól fog esni látnom ezt az ártatlanságot. Ő semmiről se tud. Angyal. Az ilyen korban még megvannak a szárnyak.

Madeleine úr naponta kétszer látogatta meg és Fantine mindannyiszor megkérdezte:

— Mikor fogom látni Cosetteemet?

— Talán már holnap reggel, — felelt Madeleine úr. — Minden perczben várom a jöttét.

És az anya sápadt arcza fölragyogott.

— Oh! — mondá, — mily boldog leszek!

Már említettük, hogy nem gyógyúlt. Ellenkezőleg: állapota hétről-hétre rosszabbá vált. Az a maroknyi hó, a mit a két lapoczka között meztelen hátára nyomtak, hirtelen megakasztotta a párolgást és ennek következtében a betegség, mely már évek óta lappangott benne, rohamosan kitört. A tüdőbetegségek tanúlmányozásában és kezelésében ekkor kezdték követni Laënnec szép út-

mutatásait. Az orvos hallgatódzott Fantine mellén és a fejét rázta.

Madeleine úr megkérdezte az orvost:

— Nos?

— Nincs gyermeke, a kit nagyon szeretne látni? — — felelt az orvos.

— De igen.

— Nos hát, siessenek vele.

Madeleine úr megreszketett.

Fantine kérdezte tőle:

— Mit mondott az orvos?

Madeleine úr mosolygást erőltetett az arczára.

— Azt mondta, hogy hozassuk el minél gyorsabban a gyermekét. Ettől meg fog gyógyúlni.

— Oh! — felelt Fantine, — igaza van! De hát mit is akarnak azok a Thénardierék, hogy még mindig maguknál tartják Cosetteemet! De most már eljön. Végre megérem a boldogságot, hogy közelemben láthatom.

Thinardier azonban „nem adta ki a gyermeket“ és száz meg száz kifogást mondott, hogy miért nem. Cosette még mindig nem épült föl annyira, hogy télen útra bocsáthatnák. Meg aztán van még mindenféle apró-cseprő adósság, a mit össze kell írni stb. stb.

— Elküldök valakit Cosetteért, — mondá Madeleine apó. — Sőt ha kell, magam megyek.

Fantine tollbamondása szerint megírta a következő levelet, melyet Fantine sajátkezűleg írt alá:

„Tisztelt Thénardier úr!

Adja át Cosetteet e levél vivőjének.
Ugyanő kifizeti az összes adósságokat.
Tisztelettel köszönti

Fantine.“

Ekkor azonban fontos esemény jött közbe. Bárhogy fúrjuk-faragjuk is a rejtelmes sziklatömböt, mely életünket alkotja, a sors fekete erezete lépten-nyomon előbukkan.

II.

Hogy lehet Jeanból Champ?

Madeleine úr egy reggel éppen dolgozószobájában ült, azzal foglalatoskodva, hogy arra az esetre, ha reászánná magát a montfermeili útra, eleve elintézze a polgármesteri hivatal sürgős teendőit, mikor jelentették neki, hogy Javert rendőrfelügyelő beszélni óhajt vele. E név hallattára Madeleine úr nem fojthatta el, hogy kellemetlen benyomást ne érezzen. A rendőrszobai jelenet óta Javert még inkább kerülte a polgármestert, mint azelőtt és Madeleine úr azóta nem találkozott vele.

— Jöhet, mondá.

Javert belépett.

Madeleine úr ülve maradt a kandalló mellett, tollal kezében, tekintetét egy iratcsomóra függesztve, melyben lapozgatott és a melyet jegyzetekkel látott el és a mely kihágási jegyzőkönyvekből állott. Javert kedveért nem szakította félbe munkáját. Nem tudta megakadályozni magát, hogy a szegény Fantinera gondoljon és arczkifejezése jéghideggé változott.

Javert tiszteletteljesen köszöntötte a polgármester urat, a ki hátát fordította feléje. A polgármester úr reá se nézett és folytatta az iratcsomó átvizsgálását.

Javert két-három lépést tett előre és megállt, a nélkül, hogy a csendet megtörte volna.

Az arczbúvár, a ki ismeri Javert természetét, a ki hosszú ideje tanulmányozza vala ezt a polgárosodás szolgálatába szegődött vadembert, a római-, spartai-, szerzetes- és káplár-lélek e különös keverékét, e hazugságra képtelen kémet, e szűzi fogdmeget, az arczbúvár, a ki ismeri a titkos és régi ellenszenvet, melylyel Madeleine úr iránt viseltetett, tud az összekocczanásról, mely közte és a polgármester között Fantine ügyében támadt, ha e pillanatban látja vala Javert-t, azt kérdi magától: Mi történt? — Mindenkinek, a ki ismeri ezt az egyenes, tiszta, őszinte, becsületes, szigorú és kegyetlen lelkiismeretet, szemébe tűnt volna, hogy Javert valamely nagy belső élményt élt át. Javertnek semmi se volt a lelkében,

a mi nem látszott volna meg az arczán is. Mint a hevesvérű emberek általában, ő is alá volt vetve a hirtelen átváltozásoknak. Arczkifejezése soha se volt különösebb és meglepőbb. Mikor belépett, oly tekintettel hajolt meg Madeleine úr előtt, a melyben nem volt se bosszúvágy, se harag, se gyanakvás; néhány lépéssel a polgármester karosszéke mögött állt, egyenesen, majdnem katonás tartással és az oly ember természetes és hideg merevségével, a ki sohasem volt nyájas és mindig tudott tűrni; szótlanul, meg se mocczanva, igaz alázatossággal és nyugodt önmegadással várt, a míg a polgármester úr kegyes lesz hátrafordulni, — csöndesen, komolyan, kalapját kezében tartva, lesütött szemmel, oly arczkifejezéssel, mely középett volt a tisztje előtt álló katona és a bírája előtt álló bűnös arczkifejezése között. Minden érzés, minden emlék, a mit nála sejteni lehetett volna, elenyészettnek látszott. Semmi se látszott ez áthatlan és granitszerűen egyszerű arczon, csak valami rideg szomorúság. Egész lénye levertséget és szilárdságot lehelt, valami kifejezhetetlen bátor csüggedést.

Végre a polgármester úr letette a tollát és félig feléje fordult:

— Nos, mi az? Mi ujság, Javert?

Javert egy pillanatig néma maradt, mintha össze akarná szedni magát, aztán valami szomorú ünnepélyességgel, a mely azonban nem zárta ki az egyszerűséget, megszólalt:

— Az az ujság, polgármester úr, hogy büntetni való cselekedet történt.

— Miféle cselekedet?

— Egy alárendelt hatósági közeg súlyos tiszteletlenséggel vétkezett egy köztisztviselő ellen. Kötelességemhez híven, jelentést teszek róla a polgármester úrnak.

— Ki az a közeg? — kérdé Madeleine úr.

— Én vagyok, — felelt Javert.

— Ön?

— Én!

— És ki az a köztisztviselő, a kinek panasza lehet ön ellen?

— Ön, polgármester úr.

Madeleine felegyenesedett a karosszékében. Javert, szigorú arczczal és szemeit egyre lesütve tartva, folytatta:

— Polgármester úr, kérni jöttem, hogy tessék felettes hatóságomnál elmozdíttatásomat szorgalmazni.

Madeleine úr ámultan szólásra nyitotta száját. Javert elébevágott:

— Ön azt mondja, hogy magam is benyújthattam volna lemondásomat, de ez nekem nem elég. Lemondani nagyon tisztességes elintézés. Vétkeztem, bűnhődnöm kell. Az kell, hogy kidobjanak állásomból.

Kis szünetet tartott, aztán hozzátette:

— Polgármester úr, ön a múlt alkalommal igazságtalanul volt irántam szigorú. Legyen most igazságosan az.

— Ah! de hát miért? — kiáltott fel Madeleine úr. — Micsoda össze-vissza beszéd ez? Mit akar vele mondani? Micsoda vétket követett el ellenem? Mit tett nekem? Miben hibázott velem szemben? Ön vádolja magát, azt akarja, hogy áthelyezzék . . .

— Hogy elkergessenek, — mondá Javert.

— Jó, tehát hogy elkergessék. De nem értem.

— Mindjárt meg fogja érteni, polgármester úr.

Javert mélyen felsóhajtott és azután hidegen és szomorúan folytatta:

— Polgármester úr, hat héttel ezelőtt annak az utczai leánynak a dolga miatt nagyon fel voltam bőszülve ön ellen és feljelentettem önt.

— Feljelentett?

— A párisi rendőrfőnökségnél.

Madeleine úr, a ki nem sokkal gyakrabban nevetett, mint Javert, nevetésre fakadt.

— Azon a czímen, hogy mint polgármester a rendőrség hatáskörébe avatkoztam?

— Mint volt gályarabot.

A polgármester halotthalovány lett.

Javert, a ki nem nézett fel, folytatá:

— Azt hittem, hogy az. Már régóta gyanakodtam. Bizonyos hasonlatosság, továbbá, hogy ön tudakozódá-

sokat eszközöltetett Faverollesben, az ön nagy testi ereje, az öreg Fauchelevent-nal való eset, lövésben való ügyessége meg hogy az egyik lábát kissé vontatja és más efféle ostobaságok, szóval azt hittem, hogy ön azonos egy bizonyos Valjean Jánossal.

— Egy bizonyos? . . . Hogy' mondja?

— Valjean Jánossal. Egy gályarabbal, a kit mintegy húsz év előtt láttam Toulonban, mikor ott a rabfelügyelőségnél voltam alkalmazva. Ez a Valjean János, miután a bagnoból kiszabadult, úgy hallatszott, meglopott egy püspököt, azután az országúton kifosztott egy kis savoyard-fiút. Nyolcz év előtt eltűnt, nem tudni, hogy hová és azóta hiába keresték. Én azt képzeltem . . . Szóval megcselekedtem. A harag rávitt, följelentettem önt a rendőrfőnökségnél.

Madeleine úr, a ki néhány pillanat óta újra az iratcsomóban lapozgatott, a teljes közönyösség hangján kérdezte:

— És mit feleltek önnek?

— Hogy bolond vagyok.

— Nos hát?

— Igazuk van.

— Jó, hogy beismeri.

— Muszáj, minthogy végre megtalálták az igazi Valjean Jánost.

A lap papir, melyet Madeleine úr tartott, kihullott a kezéből, fölemelte a fejét, tekintetét mereven Javertre szegezte és leírhatatlan hanglejtéssel mondá:

— Ah!

Javert folytatta:

— Az eset, polgármester úr, a következő: Ailly-le-Hout-Clocher vidékén lakott valami szegény ember, a kit Champmathieu apónak neveztek. Nagyon rossz sorban volt. Senki se vetett ügyet reá. Az ember nem is tudja, hogy miből élnek az ilyenek. A múlt ősszel Champmathieu apót letartóztatták, mert rajta csípték, hogy eh . . . de hát mindegy, hogy kinél — almát lopott. Lopás, áthágott fal, letört ágak, szóval Champmathieut letartóztatták. Az almafaág még ott volt a kezében. Lecsukták a vén ficzkót. Eddig még semmi különös nincs a

dologban. De ime, mit tesz a gondviselés. A börtön rozzant állapotban volt és a vizsgálóbíró úr jobbnak tartotta, hogy Champmathieut kísérjék át Arrasba, a megyei fogházba. Az arrasi fogházban van egy Brevet nevű régi gályarab, a ki nem tudom miért került ismét börtönbe és a kit, mert jól viselte magát, szobafelügyelőnek tettek meg. A hogy ez a Brevet megpillantja Champmathieut, fölkiált: No nézd, hisz én ismerem ezt az embert. Gályarab. Nézz csak reám, öregem! Te Valjean János vagy! — Valjean János? Micsoda Valjean János? — adja Champmathieu a csodálkozót. — Ugyan ne komédiázz, — mondja Brevet. — Te Valjean János vagy! Húsz év előtt ott csörgetted a lánczot a touloni bagnoban. Együtt voltunk ott. — Champmathieu tagad. De hát, teringette, ön érti, hogy rögtön vizsgálatot indítottak és akkor azután a következők derültek ki. Ez a Champmathieu vagy harmincz éve favágó volt, több helyen dolgozott és sokáig volt Faverollesban is. Itt nyoma veszett. Jóval később Auvergneben bukkan föl, aztán Párisban, hol állítólag kerékgyártó volt és egy mosónővel élt, de hát ez nincs bebizonyítva; végül aztán e tájra jött. Már most mi volt Valjean János, mielőtt a bagnoba került? Favágó. Hol? Faverollesban. Továbbá mi volt a neve? Valjean, míg anyjának Mathieu volt a vezetékneve. Immár mi természetesebb, mint hogy, mikor a bagnoból kiszabadúlt, úgy akart elrejtőzni, hogy a két névből faragott magának újat és Jean Mathieunek nevezte magát! Auvergnebe megy. *Jean*-ból ott a tájszólás *Chan*-t csinál és Chan Mathieunek nevezik. Emberünk hagyja és itt áll előttünk, mint Champmathieu. Polgármester úr követi okoskodásomat, ugyebár? Tudakozódnak Faverollesban. Valjean János családja már nincs ott. Nem tudják, hova lett. Ön tudja, hogy ebben a néposztályban nagyon gyakori egy-egy családnak a teljes eltünése. Nyomoznak, minden hiába. Az effajta emberek ha nem olyanok, mint a sár, hát olyanok, mint a por. De meg aztán az eset harmincz év előttre nyúl vissza és ma már Faverollesban egy lélek se ismeri Valjean Jánost. Tudakozódnak Toulonban. Brevetn kívül még csak két gályarab van, a ki ismerte Valjean Jánost. Két életfogytiglani fegyházra ítélt fegyencz:

Cochepaille és Chenildieu. Kihozatják őket a börtönből és szembesítik velök az állítólagos Champmathieut. Ők is, mint Brevet, minden habozás nélkül kijelentik, hogy azonos Valjean Jánossal. Ugyanaz a kor, ötvennégy éves, ugyanaz a termet, ugyanaz az arcz, szóval ugyanaz az ember, ő Valjean János. Én éppen ebben az időtájban küldöm el följelentésemet a párisi rendőrfőnökséghez. Azt felelik, hogy megőrültem és hogy Valjean János Arrasban van, az igazságszolgáltatás kezei között. Képzelheti, mennyire meg voltam lepetve, én, a ki azt hittem, hogy Valjean Jánost itt tartom a markomban! Irtam a vizsgálóbíró úrnak. Meghívott Arrasba, elémbe vezetik Champmathieut . . .

— Nos? — vágott közbe Madeleine úr.

Javert változatlan szomorúságú arczkifejezéssel felelt:

— Polgármester úr, a mi igaz, az igaz. Sajnálom, de az az ember valóban Valjean János. Magam is reáismertem.

Madeleine úr alig hallható hangon kérdé:

— Biztos benne?

Javert nevetni kezdett, azzal a fájdalmas nevetéssel, mely a mély meggyőződésből fakad.

— Oh! teljesen.

Egy pillanatig elgondolkodva állt, az asztalon levő tartóból gépiesen fürészport hullatva egy tintafoltra, aztán hozzátette:

— És most, hogy láttam az igazi Valjean Jánost, már magam sem értem, miként hihettem mást. Bocsásson meg, polgármester úr.

A hogy e könyörgő és komoly szózattal fordúlt ahhoz az emberhez, a ki őt hat hét előtt a rendőrszobában megszégyenítette és azt mondta neki: távozzék! — Javert, e gőgös ember, tudtán kívül tele volt egyszerűséggel és méltósággal. Madeleine úr a helyett, hogy a könyörgésre válaszolt volna, ridegen kérdezte:

— És mit mond az az ember?

— Ah! polgármester úr, annak rosszúl áll az ügye. Ha csakugyan Valjean János, akkor visszaeső bűnös. Átmászni valami falon, letörni egy ágat, leszakítani néhány

almát, ha egy gyermek teszi, egyszerű csíny az egész; felnőtt férfinál már kihágás; ha egy fegyencz követ el, bűntett. Betöréses lopás. Nem a rendőrség, hanem a bűnfenyítő bíróság elé tartozik. Büntetése nem néhány napi börtön, hanem élethossziglan való gályarabság. És azután, reménylem, számításba veszik a kis savoyard fiú esetét is. Az ördögbe is, nehéz kis elszámolás lesz, nemde? Más embernek mindenesetre az volna; de Valjean János ravasz ficzkó. Ez is egyike azoknak a tulajdonságoknak, a melyekről reáismerek. Más ember érezné, hogy kezd melege lenni; tagadna, kiabálna, s nem akarná elismerni, hogy ő Valjean János stb. De ez? Úgy tesz, mint a ki mitsem ért az egészből. Azt mondja: Az én nevem Champmathieu és nem tágít tőle! Csodálkozó képet vág, butának teteti magát, a mi sokkal okosabb eljárás. Oh! a gazembernek van esze. De mindegy; a bizonyítékok együtt vannak. Négy ember bizonyítja a személyazonosságát és a vén gonoszt el fogják ítélni. Az arrasi törvényszék már kitűzte a tárgyalást. Magam is tanúskodni fogok. Meg vagyok idézve.

Madeleine úr ezenközben visszaült íróasztalához, újra elővette az iratcsomót és nyugodtan lapozgatta, közben-közben egy jegyzetet vetve papirra és merőben úgy viselkedve, mint a ki munkájával van elfoglalva. Aztán Javert felé fordúlt.

— Elég, Javert. Tulajdonképpen mindezek a részletek csak igen kevéssé érdekelnek. Hiába vesztegetjük velök az időt, pedig sürgős dolgaink vannak. Menjen rögtön a derék Buseaupiednéhez, a ki a Saint-Saulve-utcza sarkán zöldséget árúl. Mondja meg neki, hogy adja be panaszát a taligás Chesnelong Péter ellen. Ez az ember erőszakos ficzkó, a ki majdnem eltiporta a szegény aszszonyt gyermekével együtt. Meg kell büntetni. Aztán menjen el Charcellay úrhoz, a Montre-de-Champigny-utczába. Arról panaszkodik, hogy a szomszéd ház csurgója az ő telkére önti a vizet és alááztatja házának alapját. Ha ezzel is végzett, elmegy özvegy Dorisnéhez a Guibourg-utczába és Bosséhéhez, a Garraud-Blanc-utczába, a kik ellen följelentést tettek. Kérdezze ki őket. Hanem túlságosan sok dolgot adok önnek. Hisz ön el akar

utazni, ugy-e? Ha jól hallottam, néhány nap múlva Arrasban lesz dolga . . .

— Még hamarabb, polgármester úr.

— Tehát mikor?

— Azt hiszem, említettem polgármester úrnak, hogy holnap lesz a tárgyalás és én még a ma éjjeli gyorskocsival indulok.

Madeleine úr alig észrevehető mozdúlatott tett.

— És hány napig tart a tárgyalás?

— Semmi esetre se tovább, mint egy napig. Legkésőbb holnap este meglesz az ítélet. De én azt meg se várom, úgyis tudom az eredményt. Mihelyt kihallgattak, jövök vissza.

— Helyes, — mondá Madeleine úr.

És búcsút intett Javertnek.

Javert nem mozdúlt.

— Bocsánat, polgármester úr, — mondá.

— Nos, mi van még hátra? — kérdé Madeleine úr.

— Emlékeztetnem kell polgármester urat valamire.

— Mire?

— Elmozdíttatásomra.

Madeleine úr fölállt.

— Javert, ön becsületes ember és én becsülöm önt. Túlozza hibájának a jelentőségét. De különben is, ez oly sérelem, mely reám vonatkozik. Javert, ön előléptetést érdemel, nem pedig elmozdíttatást. Azt kívánom, hogy maradjon meg állásában.

Javert Madeleine úrra függesztette tiszta tekintetét, melynek mélyén ott látszott kevéssé elfogúlatlan, de szilárd és mocsoktalan lelkiismerete és nyugodt hangon mondá:

— Ezt, polgármester úr, nem tehetem.

— Ismétlem, — felelt Madeleine úr, — hogy az egész ügy csak reám tartozik.

Javert azonban, a ki egyedül csak a maga gondolatával volt elfoglalva, folytatta:

— A mi a túlzást illeti, csöppet se túlzok. Okoskodásom a következő: Igazságtalanul gyanúsítottam önt. Ez azonban még semmi. Nekünk jogunk, hogy gyanúsítsunk, bár némileg visszaélés, hogy az ember följebb-

valókra gyanakodjon. Ámde hogy bizonyítékok nélkül, a harag elragadtatásában, bosszúállás czéljából önt, a tiszteletreméltó polgárt, egy polgármestert, köztisztviselőt mint fegyenczet jelentettem föl, — ez súlyos, nagyon súlyos dolog! Én, a hatóság közege az ön személyében megsértettem a hatóságot! Ha valamelyik alárendeltem cselekszi azt, a mit én tettem, méltatlannak jelentettem volna ki a szolgálatra és előztem volna. Nos hát? — És nézze, polgármester úr, még valamit mondok. Én gyakran voltam szigorú. Másokkal szemben. Méltán történt. Jól tettem. Most azonban, ha nem lennék szigorú magammal szemben, minden, a mit igazságosan tettem, igazságtalansággá változna. Vajjon magamat jobban kell kímélnem, mint másokat? Nem. Hogyisne! Csak arra lettem volna jó, hogy másokat büntessek, magamat pedig ne? Hisz akkor nyomorúlt gazember volnék! Joggal mondhatnák rólam: az a hitvány Javert! Polgármester úr, nem akarom, hogy ön jóságosan bánjon velem. Az ön jósága elégszer bosszantott, mikor másokkal szemben nyilvánúlt; s magam számára nem kérek belőle. Az a jóság, mely polgáremberrel szemben az utczai leánynak, a polgármesterrel szemben a rendőrügynöknek ad igazat, olyan jóság, melyet rossznak kell neveznem. Az ilyen jóság megbomlasztja a társadalmat. Édes Istenem! könnyű jónak lenni; a nehézség az, hogy az ember igazságos legyen. Lássa, ha ön az lenne, a minek tartottam, én nem lettem volna jó önhöz, erről meg lehet győződve! Nekem, polgármester úr, magammal is úgy kell bánnom, mint a hogy másokkal bánnék. Mikor gonosztevőket üldöztem, vétkeseket lakoltattam, gyakran mondtam magamnak: Te pedig vigyázz, mert ha egyszer meg mersz moczczanni, ha valaha rajtacsíplek, hogy hibát követsz el! . . . Nos hát, nem férkem a bőrömbe. Hibán értem magamat, annál rosszabb! Elmozdítás, fölfüggesztés, elcsapás, rendben van. Van két karom, megyek kapásnak, mit bánom én! Polgármester úr, a szolgálat érdeke példaadást kíván. Kérem Javert felügyelő elmozdíttatását.

Mindezt alázatos, büszke, kétségbeesett és meggyőződésteljes hangon mondta, mely valami kimond-

hatatlan bizarr nagyszerűséget kölcsönzött ennek a különös mód becsületes embernek.

— Majd meglátjuk, — mondá Madeleine úr.

És kezét nyújtá neki.

Javert hátrább lépett és haragos hangon szólt:

— Bocsánat, polgármester úr, ez nem lehet. Egy polgármester nem foghat kezet egy fogdmeggel.

És halkan dörmögve hozzátette:

— Úgy van. Fogdmeggel; attól a pillanattól fogva, hogy visszaéltem rendőri állásommal, csak fogdmeg vagyok.

Mély meghajlással köszönt és az ajtó felé indúlt.

A küszöbnél megfordúlt és szemeit egyre lesütve tartva, mondá:

— Utódom kinevezéséig tovább is végzem szolgálatomat.

Kiment. Madeleine úr merengve állott, hallgatva a szilárd és biztos lépteket, melyek egyre távolabbról hallatszottak a folyosó koczkáiról.

HETEDIK KÖNYV.

A Champmathieu-ügy.

I.

Simplice nővér.

Az itt következő események nem váltak mind ismeretesekké Montreuil-sur-Merben; de az a kevés, a mi kiszivárgott belőlük, oly emléket hagyott a városban, hogy nagy hézag esne e könyvben, ha nem mondanók el teljes részletességgel a dolgokat.

E részletek között az olvasó két-három olyat is fog találni, melyek valószínűtlennek tünnek föl, de a melyeket éppen az igazság iránt való tiszteletből mondunk el.

Azon a délutánon, mely Javert látogatására következett, Madeleine úr, szokásához híven, elment meglátogatni Fantinet.

Mielőtt Fantinehoz belépett volna, Simplice nővért hivatta.

A két apácza közül, a kik a kórházban betegápolást végeztek és a kik a lazarista rendhez tartoztak, az egyiket Perpetua nővérnek, a másikat Simplice nővérnek hívták.

Perpetua nővér parasztleányból lett irgalmas testvér, a ki úgy lépett Isten szolgálatába, mint a hogy mások cselédnek szegődnek. Apácza volt, mint a hogy más valaki szakácsnő. Ez a typus nem valami ritka jelenség. A szerzetes rendek szívesen fogadják az ilyen vaskos paraszti anyagot, melyből könnyen lehet kapuczinus barátot vagy orsolyás nővért faragni. Ez esetlen teremtések igen alkalmatosak az ájtatosság durvább munkáinak végzésére. A csordától a csuháig nincs zökkenés az átmenetben; a szolgalegényből minden nagyobb fáradság nélkül lehet barát; a falú és a kolostor közös tudatlansága kellő előkészület mind a kettőnek és a mezei embert egyazon színvonalra helyezi a koldulószerzetessel. Egy kissé bővebb felsőruha és megvan a csuha. Perpetua nővér jól megtermett, kövér apácza volt, a ki Pontoise közelében, Marinesben született, tájszólással beszélt, zsoltárokat dudolgatott, dörmögött, a beteg hitének buzgósága vagy képmutatása szerint czukrozta a hűsítő italokat, reászólt a betegekre, zord volt a haldoklókhoz, majdnem paskolta őket az Istennel, dühös imádkozással terhelte a halálküzdelmet, merész, becsületes és könnyen kipiruló teremtés.

Simplice nővér fehér volt, mint a viasz. Perpetua nővér mellett úgy festett, mint a viaszgyertya a faggyúgyertya mellett. Paulai szent Vincze isteni módon írta le az irgalmas nővért azokban a sorokban, melyekben oly sok szabadságot vegyít oly nagy szolgasággal: „Kolostoruk a kórház, czellájuk egy kis bérelt szoba, kápolnájuk a plébánia temploma, zárdájuk a város utczái vagy a kórházak termei, szabályzatuk az engedelmesség, rostélyuk az istenfélelem, fátyoluk a szerénység!“ Simplice nővér megtestesülése volt ennek az eszménynek. Senki se tudta volna megmondani, hogy Simplice nővér hány éves; soha sem volt fiatal és úgy látszott, soha sem fog

megöregedni. Szelíd, önmegtartóztató, jó modorú, — nem merjük mondani, hogy nő — teremtés volt, a ki sohasem hazudott. Oly gyöngéd volt, hogy törékenynek látszott, holott valójában szilárdabb volt a gránitnál. Finom és tiszta ujjai varázslatosan érintették a szerencsétleneket. Beszédében, szinte azt mondhatnók, valami hallgatás hallatszott; éppen csak annyit mondott, a mennyi kellett és hangjának csengése olyan volt, hogy ájtatosságot gerjesztett volna a gyontatószékből és elbűvölt volna egy szalon-társaságot. E gyöngédség kitünően illett a durva szőrruhához, a mennyiben ez az érdes érintkezés folytonos emlékeztetés volt az égre és Istenre. Újból hangsúlyozunk egy részletet. Simplice nővér jellemző sajátossága volt, hogy sohasem hazudott, sem érdekből, sem közönyösségből sohasem mondott mást, mint csak az igazat, a szent igazat; erényének ez volt a jellegző vonása. Szerzetében majdnem híres volt e rendíthetetlen igazmondásról. Sicard abbé egy levélben, melyet a siketnéma Massieunek írt, említést tesz Simplice nővérről. Bármily őszinték és tiszták legyünk is, valamennyiünk erényén megvan az ártatlan kis hazugság repedése. Nála nem volt meg. Kis hazugság, ártatlan hazugság, hát van ilyen? A hazugság maga a föltétlen bűn. Kevéssé hazudni nem lehetséges; a ki hazudik, az egész valótlanságot hazudja: a hazúgság a démon arczulata; Sátánnak két neve van: Sátán és Hazúgság. Simplice nővér ekként vélekedett. És a hogy gondolkodott, a szerint cselekedett is. Innen eredt az a fehérség, melyről szóltunk és a melynek sugárzása kiterjedt ajkaira és szemeire is. Fehér volt a mosolya, fehér a nézése. Egyetlen pókhálószál, egyetlen porszem se volt a lelkiismeret ablaküvegén. Mikor Paulai szent Vincze szolgálatába lépett, maga választotta magának a Simplice nevet. Tudjuk, hogy Siciliai Simplicia volt az a szent nő, a ki inkább kitépette mindkét mellét, semhogy, miután Syrahuzaban született, azt mondja, hogy Segesta volt a szülővárosa, a mely hazúgsággal megmenthette volna az életét. Ez a védszent illett volna ehhez a lélekhez.

Simplice nővérnek, mikor a rendbe lépett, két hi-

bája volt, melyet lassankint levetkezett: szerette a nyalánkságokat és örült, ha levelet kapott. Mindig csak egy nagybetűs latin imádságos könyvet olvasgatott. Nem értett latinul, de értette a könyvet.

A jámbor nővér megszerette Fantinet, mert alkalmasint megérezte, hogy erény lappang benne és majdnem kizárólagosan az ő ápolásának szentelte magát.

Madeleine úr félrehívta Simplice nővért és gondjaiba ajánlotta Fantinet, még pedig valami különös hangsúlylyal, a mely azonban a nővérnek csak utóbb tűnt föl.

Miután a nővérrel végzett, Madeleine úr Fantinehoz lépett.

Fantine mindennap úgy várta Madeleine úr jövetelét, mint az öröm és a melegség fölvirradását. Gyakran mondogatta a nővéreknek:

— Csak akkor élek, mikor a polgármester úr itt van.

E napon nagy láza volt. Mihelyt megpillantotta Medeleine urat, azt kérdezte tőle:

— És Cosette?

Madeleine úr mosolyogva válaszolt:

— Nemsokára itt lesz.

Madeleine úr ezúttal is úgy beszélgetett Fantinenal, mint máskor. Csakhogy a rendes félóra helyett, Fantine nagy megelégedésére egy teljes óráig maradt nála. Ezerszer is megkért mindenkit, vigyázzanak, hogy a betegnek mindene meglegyen. Észrevették, hogy arcza egy pillanatra nagyon borúsra változott. Ennek azonban megtalálták a magyarázatát, mikor megtudták, hogy az orvos azt súgta a fülébe: — Fantine ereje nagyon hanyatlik.

Azután visszament a polgármesteri hivatalba és az irodaszolga látta, hogy nagy figyelemmel tanúlmányozza úthálózatának térképét, mely dolgozószobája falán függött. Czeruzával néhány számot írt egy papirdarabra.

II.

Scaufflaire gazda éles elméje.

A polgármesteri hivatalból kiment a város végére egy flamand emberhez, Scaufflaer, francziásan Scaufflaire gazdához, a ki lovakat és kocsikat szokott bérbeadni.

A legrövidebb út, melyen e Scaufflairehez eljuthatott, egy kevéssé forgalmas utczán át vezetett, melyben ott állt Madeleine úr plébániájának paplaka is. A plébánosról azt beszélték, hogy derék, tiszteletreméltó és jóeszű ember. A mikor Madeleine úr a paplak elé ért, az egész utczán csak egy ember látszott és ez a következőket észlelte: A polgármester úr, miután elhaladt a ház előtt, egyszerre megállt, mozdulatlanúl maga elé nézett, aztán megfordúlt, visszatért a paplak kapújáig, mely alacsony, vaskalapácsos ajtó volt. Élénken megragadta a kalapácsot és fölemelte, aztán újra megállt, mintegy elgondolkozva várt és néhány pillanat múlva a helyett, hogy ütött volna, lassan leeresztette a kalapácsot és lépteit meggyorsítva folytatta útját.

Madeleine úr otthon lelte Scaufflaire gazdát. Éppen valami számot igazítgatott.

— Scaufflaire gazda, — szólította meg, — van jó lova?

— Az én lovaim, polgármester úr, — felelt a flamand, — mind jók. Hogy érti azt, hogy jó ló?

— Olyan lovat gondolok, mely húsz mérföldet tud menni egy nap alatt.

— Terringette! — kiáltott föl a flamand. — Húsz mérföldet?

— Igen.

— Kocsival?

— Igen.

— És mennyi pihenése lesz az út után?

— Lehet, hogy már másnap vissza kell jönnie.

— Ugyanoly hosszú úton?

— Igen.

— Kutyateremtette! És húsz mérföld?

Madeleine úr kivette zsebéből a papirdarabot, melyekre számokat jegyzett volt. Odamutatta a flamandnak. 5, 6, 8½ számok voltak.

— Láthatja. Összesen tizenkilencz és fél, vagyis körülbelül húsz mérföld.

— Rendben van, polgármester úr, — mondá a flamand, — megvan a ló. Az én kis fehér lovam. Bizonyára látta is már néhányszor. Kis Bus-Boulonnais-i állat. Csupa tűz. Eleinte hátas lovat akartak belőle nevelni. Hogyisne! Rugdalt, ágaskodott, mindenkit levetett a hátáról. Azt hitték, hogy bokros és nem tudták, mit kezdjenek vele. Megvettem. Kocsiba fogtam. Hát éppen azt akarta; kezes, mint a bárány és úgy vágtat, mint a szél. Csak a hátára nem szabad ülni. Nem akar paripa lenni. Mindenkinek megvan a maga becsvágya. Húzni igen; de vinni nem. Ez az egész.

— És meg tudja tenni az útat?

— A húsz mérföldet? Folyton ügetve és nem egészen nyolcz óra alatt. Csakhogy bizonyos föltételek mellett.

— Hadd halljam?

— Először is, az út közepén egy órát kell neki engedni, hogy kifújhassa magát. Meg kell abrakoltatni és a míg eszik, ott kell lenni mellette, nehogy az istállószolga ellopja a zabot. Tapasztaltam, hogy a fogadókban a zabot sokkal többször az istállószolgák isszák meg, semmint hogy a lovak ennék meg.

— Majd vigyázok.

— Másodszor . . . A polgármester úrnak kell a kocsi?

— Igen.

— A polgármester úr tud hajtani?

— Igen.

— Nos hát, a polgármester úr egyedül és podgyász nélkül fog utazni, hogy ne terhelje meg a lovat.

— Helyes.

— Csakhogy ha a polgármester úr egyedül megy, maga lesz kénytelen vigyázni a zabolásnál.

— Természetes.

— A napibér harmincz franc. A pihenő nap is szá-

mít. Egy garassal se fogadhatok el kevesebbet és az abrakot a polgármester úrnak kell fizetnie.

Madeleine úr három aranyat vett ki a zsebéből és letette az asztalra.

— Itt van két napra előre.

— Negyedszer pedig, ilyen útra rendes kocsi túlságosan súlyos volna és kifárasztaná a lovat. A polgármester úrnak bele kellene egyeznie, hogy a kis tilburymba fogjak.

— Nem bánom.

— Az könnyű, de nincs fedele.

— Mindegy.

— Polgármester úr meggondolta, hogy télben vagyunk?

Madeleine úr nem felelt. A flamand folytatta:

— Hogy nagyon hideg van?

Madeleine úr megint csak hallgatott. Scaufflaire gazda tovább beszélt:

— Hogy eső kerekedhetik?

Madeleine úr fölemelte fejét és szólt:

— A kocsi és a ló holnap reggel fél öt órakor a kapum előtt álljon.

— Rendben van, polgármester úr, — felelt Scaufflaire, aztán nekilátva, hogy hüvelykujja körmével kivakarjon egy foltot az asztalból, azzal a közömbös arckifejezéssel, mellyel a flamandok oly jól tudják leplezni ravaszságukat, kérdé:

— Hanem nicsak, most jut eszembe! A polgármester úr nem is mondta, hogy hová megy. Hová tetszik menni?

A beszélgetés kezdete óta egyeben se járt az esze, mint csak ezen, de maga se tudta miért, nem merte megkérdeni.

— Jók a lova elülső lábai? — kérdé Madeleine úr.

— Igenis, polgármester úr. Csak lefelé menet kissé tartani kell. Sok ereszkedő van arra, a merre a polgármester úr megy?

— Ne felejtse el, hogy pontosan fél öt órakor ott legyen a házam előtt, — felelt Madeleine úr és távozott.

A flamand, mint később maga is mondotta, „tátott szájjal" nézett utána.

A polgármester úr távozása óta vagy két-három percz telt el, mikor újra nyílt az ajtó. A polgármester úr volt. Arczán ugyanoly áthatatlan és elfoglalt kifejezés látszott, mint azelőtt.

— Scaufflaire gazda, — mondá, — mennyire tartja a lovat és a tilburyt, melyről az imént beszéltünk?

— Már mint a kis fehér lovat meg a tilburyt?

— Igen.

— A polgármester úr talán meg akarja venni?

— Nem, de azt akarom, hogy ön minden eshetőségre biztosítva legyen. Ha visszajövök, visszaadja a pénzt. Tehát mennyire tartja?

— Ötszáz franc, polgármester úr.

— Itt van.

Madeleine úr az asztalra tett egy bankjegyet, aztán távozott és most már nem jött vissza.

Scaufflaire gazda keservesen bánta, hogy miért nem mondott ezer francot. Egyébiránt a kocsi és a ló csak száz tallért ért.

A flamand beszólította a feleségét, és elmondta neki az esetet. Hová az ördögbe mehet a polgármester úr? Tanakodtak.

— Párisba megy, — mondá az asszony.

— Nem hiszem, — felelt a férj.

Madeleine úr a kandallón feledte a papirdarabot, melyre a számokat följegyezte volt. A flamand kezébe vette a papirdarabot és figyelmesen szemlélgette. — Öt, hat, nyolcz és fél? Ezek bizonyosan a postaállomások távolságát jelentik. — A felesége felé fordult. — Már tudom. — Nos? — Öt mérföld az út innen Herdinig; hat mérföld Herdintől Saint-Polig; nyolcz és fél Saint-Poltól Arrasig. Arrasba megy.

Ezenközben Madeleine úr hazaért.

Scaufflaire gazdától visszajövet a hosszabb útat választotta, mintha a paplak ajtaja kísértés lenne számára, a mit ki akart kerülni. Felment szobájába és bezárkózott, a miben nem volt semmi rendkívüli, mert szeretett korán lefeküdni. Mind a mellett a gyártelep házmes-

ternéja, a ki egyszersmind Madeleine úr egyetlen szolgálója volt, észrevette, hogy már félkilencz órakor eloltja a világot. A pénztárnoknak, mikor bebocsátotta, el is mondta ezt és hozzátette:

— Talán beteg a polgármester úr? Kissé különösen nézett.

A szoba, melyben a pénztárnok lakott, éppen Madeleine úr szobája alatt volt. Nem tulajdonított jelentőséget a házmesterné szavainak, lefeküdt és elaludt. Éjféltájban hirtelen felriadt; valami neszt hallott a feje felett. Hallgatódzott. Léptek nesze volt, mintha valaki járkált volna a felette lévő szobában. Figyelmesebben hallgatódzott és megismerte Madeleine úr lépéseit. Ez különösnek tűnt fel előtte; Madeleine úr szobájában, a míg csak fel nem kelt, rendszerint semmiféle zaj se szokott lenni. Egy pillanattal utóbb a pénztárnok olyasvalamit hallott, mint a mikor egy szekrényt nyitnak ki és csuknak be újra. Aztán mintha bútordarabot toltak volna arrább, majd egy pillanatra csönd támadt, aztán újra kezdődött a járkálás. A pénztárnok felült az ágyában, az álom teljesen kiment a szeméből, kinézett és az ablakon át a szemben lévő falon kivilágított ablak vörhenyes visszfényét pillantotta meg. A sugarak irányából ítélve, a világosság csak Madeleine úr szobájából jöhetett. A fény reszketett, mintha tűztől eredne, nem pedig gyertyalángtól. Az ablakkeretek árnyéka nem látszott, a mi azt jelentette, hogy az ablak tárva-nyitva állt. Nyitott ablak ily hidegben, — ez nagyon különös volt. A pénztárnok újra elaludt. Egy vagy két órával utóbb ismét felébredt. Még mindig ugyanaz a lassú és szabályos járkálás hallatszott feje felett.

A fény is ott volt még a falon, de most már sápadt és békés volt, mintha lámpa vagy mécses visszfénye lett volna.

III.

Vihar a koponyában.

Az olvasó már kétségtelenül kitalálta, hogy Madeleine úr nem volt más, mint Valjean János.

Egy ízben már beletekintettünk a lelkiismeret mélységeibe; itt a percz, hogy újra egy pillantást vessünk beléje. Nem minden meghatottság és reszketés nélkül tesszük ezt. Semmi sem oly rémítő, mint az effajta szemlélődés. A lelki szem sehol se talál több ragyogást és több sötétséget, mint az emberben; nem fordíthatja tekintetét semmire, a mi ennél félelmesebb, bonyodalmasabb, rejtelmesebb és végtelenebb lenne. Van látvány, mely nagyobb a tengernél: az ég; van látvány, mely nagyobb az égnél: az emberi lélek.

Megírni az emberi öntudat hőskölteményét, szóljon bár ez csak egy emberről és legyen bár ez az ember a legkisebbek egyike, — ez annyi volna, mint az összes epopeiákat egy felsőbb és végleges epopeiába olvasztani. A lelkiismeret az agyrémek, a vágyak és a kísértetek chaosa, álmok kohója, szégyelni való gondolatok tartálya; pandemoniumja a sophismáknak, csatatere a szenvedélynek. Hatoljanak át bizonyos órákban egy gondolkodó ember szederjes arczán, nézzenek mögéje, nézzenek a lelkébe, nézzenek e sötétségbe. A külső csönd mögött az óriások oly csatája folyik ott, mint Homerosnál; sárkányok, hydrák és árny-seregek viaskodnak, mint Milton-nál, kísérteties vonalak kígyóznak, mint Dante-nél. Vajmi komor látomány az a végtelenség, melyet minden ember magában hord és a melyhez kétségbeesetten arányítja agyvelejének akaratát és életének cselekedeteit.

Alighieri egy napon egy gyászos ajtónál lelte magát, mely előtt habozva állott meg. Íme, előttünk is egy ilyen kapu, melynek küszöbénél habozva állunk. Azonban lépjünk be.

Ahhoz, a mit az olvasó tud, csak keveset kell hozzátennünk arra nézve, hogy a kis Gervaisvel való kaland óta mi történt Valjean Jánossal. E pillanattól fogva, láttuk, más emberré lett. Azt cselekedte, a mit a püspök akart belőle csinálni. Nem átalakulás, hanem átfényesülés volt ez.

Sikerült eltünnie, a püspök ezüstneműjét, kivéve a két gyertyatartót, melyet emlékként megtartott, eladta, egyik városból a másikba osont, bejárta Franczia-

országot, eljutott Montreuil-sur-Merbe, reábukkant a gondolatra, melyet már említettünk, véghezvitte, a mit elbeszéltünk, sikerült kézrekeríthetetlenné és hozzáférhetetlenné tennie magát és ettől fogva ott élt Montreuil-sur-Merben, boldogan, hogy élete második fele meghazudtolja a mult szomorúságát és élete első felét, békésen, nyugodtan és reménykedve, nem gondolva másra, mint csak két dologra, arra, hogy leplezze nevét és feláldozza életét, megmeneküljön az emberektől és visszatérjen Istenhez.

Elméjében e két gondolat oly szorosan fonódott össze egymással, hogy voltaképpen egyet alkottak; mindkettő egyaránt parancsoló módon foglalkoztatta és irányításával volt reá legkisebb cselekedeteiben is. Rendszerint egyeztek viselkedésének a megszabásában; a homály felé vonták; jóakaratúvá és egyszerűvé tették; ugyanazokat a dolgokat tanácsolták neki. Mindamellett néha összeütközés volt közöttük. Az ilyen esetekben, emlékezhetünk reá, az az ember, a kit egész Montreuil-sur-Mer Madeleine úrnak nevezett, csöppet se habozott, hogy az elsőt feláldozza a másodiknak, biztonságát az erénynek. Így történt, hogy minden vigyázatosság és okosság ellenére, megőrizte a püspök gyertyatartóit, gyászt viselt érte, magához hivatta és kikérdezte az arrafelé járó kis savoyardokat, tudakozódásokat eszközöltett Faverollesban és Javert nyugtalanító gyanakvása ellenére is megmentette az öreg Fauchelevent életét. Mint már megjegyeztük, úgy látszott, a bölcsek, szentek és igazak példájára azt gondolta, hogy nem a saját maga iránt való kötelessége a legelső kötelessége.

Mindazonáltal ki kell jelentenünk, hogy a mostanihoz hasonló esettel még nem volt dolga. A két eszme, mely e szerencsétlen emberen, a kinek szenvedéseit meséljük, még sohasem keveredett ily súlyos haragba egymással. Homályosan, de mélyen érezte ezt az első szavaktól fogva, melyeket Javert, mikor dolgozószobájába belépett, mondott. A pillanatban, mikor újra és oly sajátos csengéssel hallotta a nevet, melyet oly mélyen elföldeltnek hitt, mintegy valami ámulat és részegség fogta el sorsának gyászos furcsaságától és ez ámulat-

ban azt a megreszketést érezte, mely a nagy megrendülések előtt jár; meggörnyedt, mint a tölgy a vihar előtt, mint a katona a rohammal szemben. Villámmal és menykövekkel teljes felhőket érzett gyűlni feje fölé. Mialatt Javert-t hallgatta, folyton az az első gondolat járt a fejében, hogy fusson, jelentse fel magát, szabadítsa ki azt a Champmathieu-t a börtönből és magát csukassa be helyette; kínos és fájdalmas érzés volt, mint a mikor az eleven húsba vágnak, aztán elmúlt és azt mondogatta magában: Lássuk csak! Lássuk csak! — Elnyomta a nemeslelkűség első fellobbanását és meghátrált a hőstett elől.

Bizonyára vajmi szép lett volna, ha ez az ember, a püspök szent igéi, a bűnbánat és önmegtagadás annyi esztendeje után, csodálatraméltóan kezdett vezeklésében még az ily rettenetes fordulat előtt se tántorodott volna meg egy perczre se és szilárd léptekkel folytatta volna útját a meredély felé, melynek mélységében a mennyország kínálkozott; mindez vajmi szép lett volna, de nem így történt. Számot kell adnunk, hogy mi ment végbe e lélekben és nem mondhatunk mást, mint a valóságot. A mi először győzedelmeskedett benne, az az önfentartás ösztöne volt; gyorsan összeszedte gondolatait, elnyomta megindulását, tekintetbe vette Javert jelenlétét, ezt a nagy veszedelmet, a rémület szilárdságával későbbre halasztott minden elhatározást, túltette magát azon, hogy mit kellene tennie és nyugalmat öltött magára, mint a hogy a viaskodó újra felveszi pajzsát.

Ebben az állapotban töltötte a nap többi részét; forgószél a belsejében, mélységes nyugalom a külsejében; cselekedeteiben nem látszott más, mint a mit az „önfentartási rendszabályok" folyamatbatételének lehetne nevezni. Még minden homályosan kavargott agyában; oly nagy volt a zűrzavar, hogy egyetlen eszmére se tudott világosan eszmélni és maga se adhatott volna semmi felvilágosítást magáról, kivéve azt, hogy súlyos csapás sujtott le reá. Szokása szerint meglátogatta Fantine-t betegágyán és valami ösztönszerű jóságból tovább maradt mellette, mint egyébkor, azt mondván magában, hogy így kell cselekednie és a nővérek jóindulatába kell

ajánlania, arra az esetre, ha el kellene utaznia. Homályosan érezte, hogy talán Arrasba fog kelleni mennie és noha a legkevésbbé se volt eltökélve erre az útra, azt mondta magában, hogy miután mindenféle gyanútól, semmi hátránytól se kell tartania, ha jelen lenne a tárgyaláson és lefoglalta Scaufflaire tilburyjét, hogy mindes eshetőség készen találja.

Meglehetős jó étvágygyal költötte el ebédjét.

Miután visszavonult szobájába, gondolkodni kezdett.

Vizsgálat alá vette a helyzetet és hallatlannak találta, oly hallatlannak, hogy merengése közben, valami szinte kimagyarázhatatlan szorongás hatása alatt, fölkelt a székről és előretolta az ajtó reteszét. Félt, hogy még valami jöhet. Eltorlaszolta magát a lehető elől.

Egy perczczel utóbb elfújta a gyertyát. A világosság feszélyezte.

Úgy tetszett neki, hogy valaki megláthatja.

Kicsoda?

Hajh! A kit ki akart zárni, már belépett; a kit megakart akasztani a látásban, már reászögezte tekintetét. Lelkiismerete.

Lelkiismerete, vagyis: Isten.

Mindazonáltal az első pillanatban átengedte magát a csalóka hitnek; biztonságban és magányosan érezte magát; a reteszt előretolván, azt hitte, hogy nem férhetnek hozzá; a gyertyát eloltván, úgy érezte, hogy nem láthatják meg. Ekkor ura lett önmagának; az asztalra könyökölt, fejét a kezébe hajtotta és elmélkedni kezdett.

— Hol vagyok? — Bizonyos, hogy nem álmodom? — Mit hallottam? — Igaz, hogy láttam Javert-t és ő azokat mondta? — Ki lehet az a Champmathieu? — Hasonlít hozzám? — Lehetséges ez? Ha meggondolom, hogy tegnap még oly nyugodt voltam és semmit se sejtettem! — Mit csináltam tegnap ilyenkor? — Mi is ez az eset? — Mi lesz a vége? — Mit tegyek?

Íme, ebben a kínlódásban gyötrődött. Agyveleje elvesztette a képességet, hogy megmaradjon valamely gondolatnál, az eszmék mint a hullámok osontak tova és ő két kezébe fogta homlokát, hogy megállítsa őket.

E zajgásból, mely egyaránt megbénította akara-

tát és elméjét és a melyből valami világosságot és elhatározást akart leszűrni, csak szorongás fejlődött.

A feje égett. Az ablakhoz lépett és kitárta. Az égen egy csillag se látszott. Újra az asztalhoz ült.

Az első óra így telt el.

Lassan-lassan azonban a határozatlan vonalak formákba kezdtek rögződni elméjében és a valóság szabatosságában látta, ha nem is az egész helyzetet, de legalább ennek néhány részletét. Azzal a felismeréssel kezdte, hogy bármily rendkívüli és válságos is e helyzet, ő az ura neki.

Ez csak növelte ámulatát.

Eltekintve a szigorú és vallásos czéltól, melyet cselekedeteinek kitűzött, mindaz, a mit eddig tett, nem volt más, mint hogy lyukat ásott, melybe eltemesse a nevét. A mitől magábaszállásának óráiban, álmatlanul töltött éjszakáin leginkább félt, az volt, hogy valaha ismét hallja e nevet; azt mondta magában, hogy ez mindennek a végét jelentené számára; azon a napon, a melyen ez a név újra előbukkan, rombadől egész új élete, sőt, — ki tudja? — szétfoszlik új lelke is. Megremegett már a puszta gondolatra is, hogy ez lehetséges. Bizonyos, ha valaki ilyenkor azt mondta volna neki, hogy eljön az óra, mikor ez a név újra a fülébe fog hangzani, mikor e szörnyű név: Valjean János, egyszerre kikel és eléje bukkan az éjszakából, mikor a félelmes világosság, mely szerteűzi a homályt, a mibe beburkolózott, hirtelen felragyog feje felett és hogy e név már nem fenyegeti, e világosság csak még sűrűbbé teszi a sötétséget, a széttépett fátyol növeli a rejtélyt, a földrengés még szilárdabbá teszi építményét, a csodálatos eset, ha ő is úgy akarja, reá nézve nem jár más következménynyel, mint hogy létét még tisztázottabbá és kifürkészhetetlenebbé teszi és hogy a Valjean János árnyékával való szembesítésből a derék és érdemes Madeleine úr csak még tiszteltebben, még háborítatlanabbul és még több becsülettel megrakodva fog kikerülni, — ha valaki azt mondta volna neki, fejrázással felelt volna neki és őrültségnek vélte volna e beszédet. Nos hát, mindez megtörtént, a lehetetlenségek ez egész halmaza ténnyé

vált és Isten megengedte, hogy ez őrült dolgok való dolgokká legyenek!

Merengése mindjobban tisztult. Mindinkább számot tudott adni magának helyzetéről.

Úgy tetszett neki, mintha álomból ébredne és a vak éjszakában reszketve és hiába iparkodva hátrálni, lejtőn állana, valamely örvénynek a szélén. Az árnyékban egy ismeretlen, idegen ember körvonalait látta, a kit a sors összetévesztett vele és a kit most ő helyette lök a mélységbe. Hogy az örvény bezáródhasson, valakinek beléje kellett hullani, neki vagy másnak.

Csak engednie kellett, hogy történjen, a minek történnie kell.

A világosság teljes lett és ő a következőleg vallott magának: — Helye üres a bagnoban, csinálhat bármit, mindig őt várja, a kis Gervais megrablása odajuttatja, ez az üres hely várja és a míg csak üres lesz, mindig maga felé vonja, ez kikerülhetetlen sorsa. — Aztán így szólt magában: — E pillanatban van helyettese, úgy látszik, egy bizonyos Champmathieut sújtott a szerencsétlen sors és a mi őt illeti, miután ettől fogva Champmathieu személyében ott lesz a börtönben, Madeleine úr nevén pedig megmarad a társadalom keretében, immár mitől se kell tartania, feltéve, hogy nem akadályozza meg az embereket a gyalázat kövének Champmathieure való reáfordításban, a mely kő, mint a sírbolt fedőlapja, egyetlen egyszer ereszkedik alá és soha többé föl nem emelkedik.

Mindez oly heves s különös volt, hogy hirtelen valami leírhatatlan érzés fogta el, a minőt az ember életében legfeljebb kétszer-háromszor érez, a lelkiismeretnek valamely megvonaglása, mely felbolygatja a szív minden kétes indulatát, gúnynak, örömnek és kétségbeesésnek a vegyüléke, a melyet belső felnevetésnek lehetne nevezni.

Hirtelen meggyújtotta a gyertyát.

— Nos hát! — mondá magában. — Mitől is félek? Mit töröm mindezen a fejemet? Meg vagyok mentve. Minden be van fejezve. Csak egy nyitott ajtó volt, me-

lyen át multam beronthatott volna életembe; ez az ajtó, íme, örökre be van falazva! Ez a Javert, a ki oly régóta nyugtalanított, ez a félelmes ösztön, mely úgy látszott, hogy reám talál, sőt, az áldóját, reám is talált és mindenütt a nyomomban volt, ez a szörnyűséges vadászkutya, mely folyton engem szimatolt, íme útat vesztett, másfelé van elfoglalva, teljesen hamis nyomra jutott! Most már ki van elégítve, nyugton fog hagyni. Megcsípte a maga Valjean Jánosát! Sőt, ki tudja, valószínű, hogy itt hagyja a várost! És mindez az én beavatkozásom nélkül történt! Semmivel se járultam hozzá! És ugyan, micsoda szerencsétlenség ez? Szavamra, ha látnának, azt hinnék, hogy valami katasztrófa ért! Mindent tekintetbe véve, ha valaki rosszul jár ez ügyben, nem az én hibám. A gondviselés csinálta az egészet. Mert nyilván így akarta! Van jogom, hogy útjába álljak? Kérdem, hogy van-e jogom ehhez? Mibe akarnék beleavatkozni? Abba, a mihez semmi közöm. És mégsem vagyok megelégedve? De hát, mit kívánhatok még? A czél, melyet évek óta áhítok, éjjeleim álma, imáim tárgya: a biztonság, íme itt van! Isten akarja, hogy így legyen. Nem tehetek Isten akarata ellen. És vajjon miért akarja így az Isten? Hogy folytassam, a mit megkezdtem, hogy jót cselekedjem, hogy nagy és buzdító példa legyek, hogy elmondhassák végre, egy kis boldogság is csatlakozott a vezekléshez, melyet magamra vettem és az erényhez, melyhez visszatértem! Igazán, nem értem, miért nem mertem belépni ahhoz a derék plébánoshoz, hogy mindent meggyónjak neki és tanácsot kérjek tőle? Bizonyos, hogy ő is ezt mondta volna. Be van fejezve. Hagyjuk szabadjára a dolgokat! Hagyjuk, hogy az legyen, a mit a jó Isten akar!

Így beszélt önmagához, lelkiismeretének mélységeiben, mintegy a saját örvénye fölé hajolva. Felkelt helyéből és járkálni kezdett a szobában. — Rendben van, — mondá, — ne is gondoljunk többet reá. Immár határoztam! — Azonban semmi örömet se érzett.

Ellenkezőleg.

A gondolatnak épp oly kevéssé lehet megtiltani, hogy visszatérjen valamely eszméhez, mint a tenger-

nek, mint a hogy a tengert nem lehet visszatartani a parttól. A matróz nyelvén ezt dagálynak nevezik; a bűnösre nézve lelkiismeretfurdalás a neve. Isten úgy rengeti a lelket, mint az óceánt.

Néhány percz múlva, bármennyire nem akarta is, tovább folytatta a komor párbeszédet, melyben ő volt, a ki beszélt és az is, a ki hallgatott, mondván, a mit el akart hallgatni és hallgatva, a mit nem akart meghallani, engedve annak a rejtelmes hatalomnak, mely azt mondta neki: gondolkodj! — mint a hogy kétezer év előtt egy másik elítéltnek mondta: menj!

Mielőtt folytatnók és hogy teljesen megértessük magunkat, szükséges, hogy hangsúlyozzunk egy megjegyzést.

Bizonyos, hogy az ember szokott önmagával beszélgetni; nincs gondolkodó lény, a ki ezt még nem tapasztalta volna. Sőt azt lehetne mondani, hogy az ige sohasem nagyszerűbb rejtelem, mint a mikor az ember belsejében az elmétől a lelkiismerethez megy és a lelkiismerettől visszatér az elméhez. Csak ebben az értelemben kell venni az e fejezetben oly gyakran ismétlődő szavakat: *mondá magában, felkiáltott magában.* Az ember szól, beszél, kiált a bensejében, a nélkül, hogy csak egy pillanatra is megtörné a külső csöndet. Óriási zsivajgás folyik; minden beszél bennünk, de ajkunk hallgat. A lélek valóságai, ha nem is láthatók és tapinthatók, mindazonáltal nem kevésbbé valóságok.

Valjean János tehát kérdezte magától, hányadán is van tulajdonképpen? Kikérdezte magát az „elhatározás" felől. Megvallotta magának, hogy mindaz, a mit elméjében eltökélt, borzalmas; hogy „szabadjára hagyni a dolgokat, engedni, hogy az legyen, a mit a jó Isten akar" — egyszerűen szörnyűséges. Szabad folyást engedni a sors és az emberek e tévedésének, gátat nem vetni elébe, hallgatással bűnrészessé szegődni, semmit se tenni — ez annyi, mint mindent tenni! A legfelsőbb foka a képmutató gyalázatosságnak! Alávaló, gyáva, alattomos, hitvány, undorító bűn!

Nyolcz év óta a szerencsétlen ember most érezte

először ismét a rossz gondolat és a gonosz cselekedet keserű ízét.

Útálattal köpte ki magából.

Tovább vallatta magát. Szigorúan kérdé magától, mit értett a kijelentéssel: „Elértem célomat!“ Beismerte, hogy életének valóban van célja. De micsoda? Elrejteni a nevét? Kijátszani a rendőrséget? Vajjon ily kicsi célért tette mindazt, a mit cselekedett? Nem volt-e más célja, valamely nagy és igazi célja? Az, hogy megmentse, nem a személyét, hanem a lelkét. Hogy újra becsületes és jó ember legyen. Igaz ember! Vajjon nem ez volt-e a fő, az egyedüli célja, a mi után folyton törekedett és a mit a püspök kijelölt neki? — Hogy bezárja multjának ajtaját? De hiszen, nagy Isten, nem zárja be, hanem azzal, hogy gyalázatosságot művel, még jobban kitárja! Hiszen újra tolvajjá lesz! Még pedig a leggazabb tolvajjá! Ellopja egy más embernek a létét, az életét, békéjét, a napsütést! Gyilkos! Öl, erkölcsileg meggyilkol egy szegény embert, azzal a rettenetes élőhalállal, a szabad égbolt alatti halállal sujtja, melyet bagnónak neveznek! Míg ellenkezőleg, ha kiszolgáltatja magát, ha megmenti ezt a gyászos tévedéstől lelánczolt embert, ha a kötelesség parancsára újra Valjean János, a gályarab lesz, — ezzel igazán bevégzi feltámadását és örökre bezárja maga mögött a poklot! Látszólag visszabukik beléje, de a valóságban kikerül belőle! Ezt kell tennie! Ha ezt meg nem teszi, úgy mitsem tett! Egész élete hasztalan, minden vezeklése hiábavaló volt és csak hiába kérdezheti magától: mit ért mindez? Úgy érezte, hogy a püspök ott van mellette, annál inkább jelen van, mert hogy meghalt, tekintetét reáfüggeszti és hogy ettől fogva Madeleine a polgármester minden erényessége mellett gyalázatos előtte, Valjean Jánost, a gályarabot pedig csodálatraméltónak és tisztának fogja látni. Az emberek csak az álarczot látják, a püspök azonban igazi arczát látja. Az emberek csak életét látják, a püspök azonban lelkiismeretébe lát. El kell tehát menni Arrasba, ki kell szabadítani az ál-Valjean Jánost és föl kell jelenteni az igazit! Hajh! ez volt a legnagyobb áldozat, a legkínosabb győzelem, a legnehezebb lépés;

de meg kell lennie. Fájdalmas végzet! Csak úgy lehet szent az Isten szemében, ha visszalép a gyalázatba az emberek szemében!

— Nos hát, — mondá magához szólva, — legyen így! Teljesítsük kötelességünket! Mentsük meg azt az embert!

E szavakat hangosan mondta, a nélkül, hogy észrevette volna, hogy hangosan beszél.

Előszedte könyveit, átvizsgálta és rendbehozta őket. Egy csomó adóslevelet, melyek megszorult kiskereskedőknek adott kölcsönökről szóltak, a tűzbe vetett. Megírt egy levelet, melyet lepecsételt és a melynek borítékján, ha e pillanatban van valaki a szobájában, a következő címzést olvashatta volna: *Laffitte bankár úrnak, Páris, Artois-utcza.*

Az asztal fiókjából pénztárczát vett elő, melyben néhány bankjegy volt és az igazolvány, melyet az idén a választások alkalmával használt.

Ha valaki látta volna, a hogy e különböző műveleteket végzi, melyekhez oly komoly elmélkedés társult, nem is sejtette volna, hogy mi megy végbe a bensejében. Csak néha-néha ajkai mozdultak meg, máskor pedig felemelte a fejét és tekintetét a fal valamely pontjára szegezte, mintha ott volna valami, a mit tisztán akar látni, vagy valaki, a kit meg akar kérdezni.

Miután a Laffitte úrnak szóló levelet befejezte, a tárczával együtt zsebre dugta és újra elkezdett fel s alá járkálni.

Elmélkedése nem tért más útra. Úgy tetszett neki, mintha lángoló betűkkel írva tisztán olvasná, mit kell tennie: — *Eredj! Nevezd meg magadat! Jelentsd fel magadat!*

Ugyanígy látta és mintha érzékelhető alakot öltöttek volna, a két eszmét, mely eddig kettős szabálya volt életének: elrejteni a nevét, szentté emelni a lelkét. Ezúttal történt először, hogy e kettő teljesen különváltnak tűnt fel előtte és hogy látta a köztük lévő távolságot. Felismerte, hogy az egyik e két eszme közül szükségképpen jóra, míg a másik rosszra vezethet; hogy amaz az önfeláldozást, emez a személyi önzést jelenti;

az egyik azt mondja: a *felebarát,* a másik pedig: *én;* az egyik a világosságból, a másik az éjszakából született.

Birokra keltek egymással, látta, hogy viaskodnak. Minél tovább gondolkodott, annál nagyobbra nőttek elméjének szemei előtt; immár rengeteg méreteket öltöttek és úgy tetszettek neki, hogy bensejében, abban a végtelenben, melyről az imént szóltunk, a homály és a fény keveredésében istennőt lát küzdeni egy óriással.

Telve volt iszonyattal, de úgy tetszett, hogy a jó eszméé lesz a győzelem.

Érezte, hogy lelkiismeretének és sorsának újabb fordulópontján áll; hogy új életének első szakát ez a Champmathieu állapítja meg. A nagy válság után a nagy megpróbáltatás.

Ezenközben a láz, mely egy pillanatra lecsillapult, lassanként újra elfogta. Ezer gondolat villant át az agyán, de minden csak megerősítette elhatározásában.

Volt egy pillanat, mikor azt mondta magában, hogy talán túlságos fontosságot tulajdonít a dolognak, hogy az a Champmathieu nem érdemli meg érdeklődését, mert hiszen végeredményben is, lopott.

Erre az okoskodásra ez volt a válasz: — Ha ez az ember csakugyan lopott is néhány almát, ezért egy havi börtön a büntetés. Ez még messze van a gályarabságtól. És ki tudja? Igazán lopott? Bizonyos ez? Valjean János neve reánehezedik és mintegy feleslegessé teszi a bizonyítást. Nem ez-e az ügyészek rendes eljárása? Tolvajnak hiszik, mert tudják, hogy fegyencz.

Aztán az a gondolata támadt, hogy ha feljelenti magát, talán tekintetbe veszik cselekedetének hősi voltát, hét esztendei becsületes életét és hogy mit tett a városért és megkegyelmeznek neki.

E föltevés azonban hamar szétfoszlott és keserűen mosolygott, reágondolva, hogy a kis Gervais negyven sousjának elrablása visszaesővé bélyegzi és hogy ez az eset bizonyosan szőnyegre kerül és a törvény szabatos intézkedése értelmében életfogytiglani kényszermunkára juttatja.

Elfordult minden ábrándtól, egyre jobban elszakadt

a földtől és másutt keresett vígaszt és erőt. Azt mondta magában, hogy teljesítenie kell kötelességét; talán nem is lesz szerencsétlenebb, ha teljesíti, mint ha kijátszat, hogy ha *szabad folyást enged a dolgoknak,* ha Montreuil-sur-Merben marad, tekintélye, jó hírneve, jó cselekedetei, a tisztelet és a becsülés, könyörületessége, gazdagsága, népszerűsége, erénye, mind, mind bűnnel volna kapcsolatban és micsoda ízük volna e szent dolgoknak, ha egy oly útálatos dologgal vannak egybefűzve! Míg ellenben, ha véghezviszi az áldozatot, a bagno, a láncz, a nyakvas, a zöld sapka, a szünetlen munka, az irgalomnélküli gyalázat mennyei eszmével fog társulni!

Végül is azt mondta magának, hogy mindebben szükségszerűség uralkodik, hogy az ő sorsa már így van szőve, hogy nem áll módjában megváltoztatni, a mi a magasságban elvégeztetett és hogy mindenesetre választania kell: vagy a külső erény és belső gyalázat, vagy a belső felmagasztultság és a külső gyalázat.

Ennyi sok gyászos eszmét forgatva meg elméjében, bátorsága nem csökkent, de agyveleje fáradni kezdett. Akarata ellenére is más, közömbös dolgok ötlöttek eszébe.

Üterei hevesen lüktettek halántékain. Még mindig fel s alá járt. Először a plébánián, aztán a városházán elütötte az éjfélt. Megszámlálta a két óra tizenkét ütését és összehasonlította hangjukat. Erre eszébe jutott, hogy néhány nappal azelőtt egy vaskereskedőnél egy ócska, eladó harangot látott, melyen a következő név volt olvasható: *Romainville Antal Albin.*

Fázott. Kissé felélesztette a tüzet. Az, hogy az ablakot bezárja, nem jutott eszébe.

Ezenközben ismét visszaesett kábultságába. Meglehetős nagy erőlködésébe került, hogy visszaemlékezzen, mire gondolt, mielőtt éjfélt ütött. Végre sikerült neki.

— Ah! igen, — mondá magában, — elhatároztam, hogy feljelentem magamat.

És aztán egyszerre Fantine jutott eszébe.

— No lám! — mondá magában, — és ez a szegény teremtés!

Új vívódás kezdődött.

Merengésében hirtelen megjelent előtte Fantine és ezzel mintha váratlan fénysugár ragyogott volna a szemébe. Úgy tetszett neki, hogy mniden más képet ölt körülötte és felkiáltott:

— Ah! de hiszen eddig folyton csak magamra gondoltam! Csak azt néztem, a mi engem magamat illet. Hallgathatok vagy följelenthetem magamat, — rejtőzhetem vagy megmenthetem lelkemet, — lehetek megvetni való és köztiszteletben álló polgármester vagy gyalázatos és hódolatraméltó gályarab, mindez és mindig csak magamra tartozik! De hát, édes Istenem, hisz ez csupán önzés! Önzés különböző formákban, de azért nem kevésbbé önzés! Hát ha egy kissé másokra is gondolnék? A szent élet első parancsa, hogy másokra gondoljunk. Lássuk csak. Ha nem nézem, kiveszem, elfelejtem magamat, hogy áll akkor a dolog? — Ha följelentem magamat, megragadnak, Champmathieu-t elbocsátják, engem visszadugnak a gályarabságba. Helyes. De hát aztán? Mi lesz itt? Ah! Itt van egy vidék, egy egész város, vannak gyárak, iparágak, munkások, férfiak, nők, öreg nagyapák, gyermekek, szegény emberek! Én teremtettem mindent, belőlem élnek valamennyien; a hol egy kémény füstöl, én gyújtottam tüzet és én juttattam húst a fazékba; a jólét, a forgalom, a hitel az én művem; előttem nem volt semmi; én emeltem, én tettem élővé, én termékenyítettem meg, én ösztönöztem és tettem gazdaggá az egész vidéket; ha én nem leszek, annyi, mintha a lélek szállana el innen. Ha én elmúlok, minden elmúl. És e nő, ki annyit szenvedett, kinek annyi érdem van a bukásában és a kinek akaratomon kívül én okoztam egész balsorsát. És a gyermek, a kiért el akartam menni, a mit megígértem az anyjának! Vajjon nem tartozom-e valamivel ennek a nőnek, kárpótlásul a rosszért, a mit neki okoztam? Mi történik, ha eltűnök? Az anya meghal. A gyermek ki lesz szolgáltatva sorsának. Íme, ez lesz az eredmény, ha följelentem magamat. — És ha nem jelentem? Lássuk csak, mi lesz, ha nem jelentem fel magamat?

Miután e kérdést fölvetette volt, megállt; egy pil-

lanatra habozás és remegés fogta el; de e pillanat hamar elmúlt és nyugodtan válaszolt magának:

— Nos hát! igaz, hogy azt az embert gályarabságra ítélik, de hát, az ördögbe is! Lopott! Hiába mondogatom magamnak, hogy nem lopott; lopott! Én pedig itt maradok és folytatom, a mit kezdtem. Tíz év múlva tíz milliót kerestem, szétosztom a vidéken, semmit se tartok magamnak, nos hát! Nem magamért teszem, a mit teszek! A közjólét egyre nagyobbodik, az ipar megélénkül és fellendül, a gyárak és az ipartelepek megszaporodnak, a családok — száz meg ezer család — boldogok lesznek; a környék benépesedik; falvak keletkeznek, a hol eddig csak majorok álltak, majorok épülnek, a hol eddig semmi se volt; a nyomor eltűnik és a nyomorral együtt eltűnik a korhelység, a kicsapongás, a lopás, a gyilkolás, a bűn, minden bűn! És e szegény anya felnevelheti gyermekét! Az egész vidék gazdag és becsületes! Ah! nem volt-e tehát bolondság, tiszta őrület, hogy felakartam jelenteni magamat? Csakugyan, meg kell fontolni a dolgot, nem szabad elhirtelenkedni. Micsoda? Azért, mert kedvem kerekedett, hogy a nagy és nemesszívű embert játszam — tisztára, mint valami melodrámában — mert csak magamra, egyedül csak magamra gondoltam és hogy valami gazficzkó tolvajt megmentsek a talán túlzott, de alapjában igazságos büntetéstől: ezért engedjem, hogy egy egész vidék tönkremenjen, egy szegény nő a kórházban haljon és egy szegény kis leány az útfélen pusztuljon el, mint valami kutya? Ah! hisz ez gyalázatosság! És még a nélkül, hogy az anya viszontláthatta volna gyermekét! A nélkül, hogy a gyermek jóformán csak meg is ismerhette volna az anyját! És mindezt azért a vén hunczut almatolvajért, a ki ha ezért nem, hát másért bizonyára megérdemelte, hogy gályarabságra jusson! Szép aggályoskodás, mely megment egy bűnöst és áldozatra szán egy csomó ártatlant, megment egy vén csavargót, a kinek mindössze is már csak pár esztendeje van hátra és a ki a bagnoban csöppet se lesz boldogtalanabb, mint gunyhójában és elveszejt egy egész lakosságot, anyákat, nőket, gyermekeket!! Az a szegény Cosette, a kinek kivülem nincs sen-

kije a világon és a ki most is kétségkívül egészen kék a hidegtől abban a Thênardier-lebujban! Gaz csőcselék az is! És én hűtlenné lennék kötelességeimhez mind e szegény teremtésekkel szemben! Följelenteni magamat! Megcselekedném ezt az gyügyű ostobaságot? Vegyük a legrosszabb esetet. Tegyük fel, hogy rosszat cselekszem és lelkiismeretem valamikor szemrehányást fog tenni érte. Nos, ha mások javáért magamra veszem e szemrehányásokat, melyek csak engem érnek, e rossz cselekedetet, mely csak az én lelkemet veszélyezteti, — ez önfeláldozás, ez maga az erényesség.

Felkelt és újra járkálni kezdett. Ezúttal úgy tetszett neki, hogy meg van elégedve.

Gyémántot csak a föld sötét ölében, igazságokat csak a gondolat mélységeiben lehet találni. Úgy tetszett neki, hogy miután leszállt e mélységekbe és miután sokáig tapogatódzott a vak sötétségben, végre reátalált a gyémántra, az igazságra, kezében tartja és káprázó szemmel vizsgálgatta.

— Úgy van, — gondolta, — ez az. Helyes nyomon vagyok. Megtaláltam a megoldást. Végül is, el kell szánnom magamat valamire. Már határoztam. Legyen, a mint lesz! Ne ingadozzunk, ne hátráljunk többé! Nem az én érdekem, a közérdek kívánja így. Madeleine vagyok, Madeleine maradok. Jaj annak, a ki Valjean János! Már nem én vagyok az. Nem ismerem többé azt az embert, nem akarom tudni, hogy van-e most valaki, a kit Valjean Jánosnak hívnak, boldoguljon, a hogy tud, nekem semmi közöm hozzá. A végzet neve az, mely az éjszakában lebeg, ha megáll és lecsap valakinek a fejére, annál rosszabb reá nézve!

Belenézett a kandallón levő kis tükörbe és szólt:

— Lám, egészen megkönnyebbültem, hogy határoztam. Most már egészen más ember vagyok.

Újra egy pár lépést tett, aztán hirtelen megállt.

— Rajta, — mondá, — nem szabad habozni, hogy levonjuk az elhatározás következményeit. Még vannak szálak, melyek e Valjean Jánoshoz fűznek. Szakadjanak el ezek is! Vannak e szobában tárgyak, melyek vádlóim

lehetnének, néma dolgok, melyek tanúságot tennének ellenem. El kell tűnniök.

Zsebébe nyúlt, kihúzta az erszényét, kinyitotta és egy kis kulcsot vett ki belőle.

E kulcsot beledugta egy zárba, melynek alig lehetett látni a lyukát, annyira elveszett a falat borító papirkárpit rajzolatának sűrű vonalai között. Titkos fülke tárult fel, valami ál-szekrényféle, mely a falszeglet és a kandalló fedele közé volt beépítve. A rejtekben csak néhány ócska rongy volt: egy kék vászonzubbony, egy ócska nadrág, kopott tarisznya és egy nagy, mindkét végén megvasalt bot. A kik látták Valjean Jánost, mikor 1815 október havában átment Digneen, könnyűszerrel felismerték volna e nyomorult felszerelés minden egyes darabját.

Mint az ezüstgyertyatartókat, ezeket is megőrizte, hogy mindig eszébe juttassák, honnan indult ki. Csakhogy azt, a mi a bagnoból való, elrejtette, ellenben a gyertyatartókat, melyek a püspöktől eredtek, látni engedte.

Lopva egy pillantást vetett az ajtó felé, mintha attól tartana, hogy valaki, az előretolt retesz ellenére is beléphetne, azután hirtelen és heves mozdulattal, a nélkül, hogy egyetlen tekintetet is vetett volna e tárgyakra, melyeket annyi éven át oly áhítatosan és oly nagy veszélylyel daczolva őrizgetett, egy karral felragadott mindent, rongyokat, tarisznyát, botot és az egészet a tűzbe dobta.

Újra bezárta az ál-szekrényt és kettőzött, de — minthogy a szekrény ki volt üresítve — immár felesleges óvatosságból még egy termetes bútordarabot is tolt a zárja elé.

Néhány percz múlva nagy vörhenyeges és reszkető lángolás világította be a szobát és a szemközti falat. Minden égett. A tüskés bot pattogott és egész a szoba közepéig szórta a szikrákat.

A tarisznyából, a hogy a benne levő rémes limlommal együtt elhamvadt, valami fényes tárgy jutott a hamúba. Közelebbről megnézve, könnyen fel lehetett volna ismerni, hogy egy pénzdarab. Kétségkívül a kis savoyardtól elrabolt kétfrancos volt.

A polgármester nem nézett a tűzbe, hanem egyenletes léptekkel fel és alá járt.

Egyszerre tekintete a két ezüstgyertyatartóra tévedt, mely a lángok fényétől meg-megcsillant a kandallón.

— Ni csak! — gondolá, — hisz itt még megvan az egész Valjean János. Ezt is meg kell semmisíteni.

Kezébe vette a két gyertyatartót.

A tűz elég nagy volt, hogy hamarosan megolvassza és felismerhetetlen tömeggé változtassa a gyertyatartókat.

A tűz fölé hajolt és egy pillanatig melengette magát. Igazi jó érzés fogta el.

— Beh jó a meleg! — mondta.

Az egyik gyertyatartóval megpiszkálta a parazsat.

Még egy percz és a két gyertyatartó a tűzben van.

E pillanatban úgy tetszett, mintha belsejében egy hang kiáltana:

— Valjean János! Valjean János!

Haja az ég felé meredt, arczkifejezése olyanná vált, mint a ki valami retteneteset hall.

— Igen! csak rajta, tedd meg! — mondá a hang. — Végezd be, a mit csinálsz! Semmisítsd meg a gyertyatartókat! Semmisítsd meg az emlékeket! Felejtsd el a püspököt! Felejts el mindent! Veszítsd el azt a Champmathieut! Rajta, jól teszed. Gratulálj magadnak! Tehát rendben van, kész a döntés, ki van mondva az ítélet, ime egy ember, egy aggastyán, a ki nem tudja, mit akarnak tőle, a ki talán semmit sem követett el, egy ártatlan ember, a kinek a te neved okozza egész szerencsétlenségét, a kire bűn gyanánt súlyosodik a neved, a kit összetévesztenek veled, a kit elítélnek és a ki gyalázatban és a borzalomban fogja bevégezni életét! Jól van. Te csak légy becsületes ember. Maradj tovább is polgármester úr, élj tisztelve, becsülve, gazdagítsd a várost, tápláld a szükölködőket, nevelj árvákat, légy boldog, erényes, hadd csodáljanak az emberek és ez alatt, míg te örömben és fényben úszol, egy más majd viseli a veres zubbonyodat, viseli nevedet a gyalázatban és csörgeti lánczaidat a

bagnoban! Úgy van, nagyon jól van ez így! Ah! nyomorult!

A verejték csurgott homlokáról. Tétova tekintettel nézett a gyertyatartókra. Az azonban, a ki benne beszélt, még nem végzett. A hang tovább folytatta:

— Valjean János! sok hang lesz majd körülötted, melyek nagy zajt ütnek, hangosan fognak szólni és áldást mondanak reád, és lesz egy hang, melyet senki se fog hallani és a mely átkot szór reád a sötétben. Nos hát! ide hallgass, gyalázatos! Mindezek az áldáskívánatok visszahullanak, mielőtt még az égbe értek volna és csak az átok fog felhangzani Istenhez!

E hang, mely eleinte csak alig hallhatóan gyenge volt és a mely lelkiismeretének leghomályosabb mélységéből fakadt, mindinkább kiáltóbbá és félelmesebbé vált és most már egész tisztán csengett a fülébe. Úgy tetszett neki, mintha kikelt volna belőle és most már kívülről hangzik. Az utolsó szavakat oly tisztán vélte hallani, hogy szinte rettegve nézett körül a szobában.

— Van itt valaki? — kérdé fenhangon és mintegy magánkívül.

Aztán oly nevetéssel, a hogy a bárgyú szokott nevetni, válaszolt magának:

— Milyen buta vagyok! Nem lehet itt senki.

Pedig volt valaki; de nem azok közül való, a kiket emberi szem megpillanthat.

A gyertyatartókat a kandalló párkányára tette.

Azután újra elkezdte azt az egyhangú és szomorú járkálást, mely megzavarta és felriasztotta az alatta levő szobában alvó embert.

E járkálás megkönnyebbítette és egyben el is kábította. Néha úgy látszik, hogy az ember válságos pillanatokban ide-oda lépegett, mintegy tanácsot akarva kérni mindentől, a mi útjába akad. Néhány percz múlva már ismét nem tudta, hogy hányadán van.

Egyenlő irtózattal hátrált most mind a két határozat elől, melyre az előbb egymásután elszánta magát. Mindkét eszme, melynek tanácsát követte, most egyaránt gyászosnak tünt fel neki. — Mily végzetszerűség! Mily különös rendelése a sorsnak, hogy azt a Champmathieut

összetévesztették vele! Hogy éppen az taszítja a mélységbe, a mi eleinte úgy látszott, hogy helyzetének megszilárdítására fog szolgálni!

Volt egy pillanat, mikor a jövőre gondolt. Feljelenteni, kiszolgáltatni magát, nagy Isten! Végtelen kétségbeeséssel gondolta el, mi mindent kell elhagynia és mi mindent kell újra magára vennie. Búcsút kell vennie e jóságos, tiszta, sugaras életmódtól, mindenek tiszteletétől, a becsülettől, a szabadságtól! Többé nem mehet sétálni a mezőre, nem hallhatja májusban a madarak csicsergését, nem osztogathat alamizsnát a kis gyermekeknek! Nem fogja érezni a köszönő és szeretettel teljes pillantások édességét! Elhagyja e házat, melyet felépített, e kis szobát! E pillanatban minden elbájolónak tetszett neki. Többé nem olvassa e könyveket és nem ír e kis puhafa asztalon. A vén házmesterné, egyetlen szolgálója, többé nem hozza fel neki reggelenkint a kávét. Mind e helyett, nagy Isten! a fegyenczpad, a nyakvas, a veres zubbony, a láncz, a börtön, a tábori ágy, az összes már ismert iszonytatóságok! Az ő korában és az után, a mi volt! Még ha fiatal volna! De öregen, tegeztetve mindenkitől, lépten-nyomon megmotoztatva és ütlegeltetve! Mezítlen lábbal járni a szeges csizmában! Minden este és minden reggel odatartani lábát a börtönőrnek, hogy megvizsgálja a béklyókat! Elszenvedni az idegenek kíváncsiságát, a kiknek azt fogják mondani: *Ez az a hires Valjean János, a ki polgármester volt Montreuil-sur-Merben!* Esténként, fürödve az izzadságban, majd elesve a fáradságtól, zöld sapkával a fején párosával mászni föl az altiszt ostorcsapásai alatt az úszó bagno lépcső-létráján! Oh! mily nyomorúság! Lehetséges hát, hogy a sors oly gonosz legyen, mint valami értelmes teremtés és oly szörnyűséges, mint az emberi szív?

És bármit csinált, folyton visszaesett a kínos dilemmába, mely elmélkedésének mélyén rejtőzött: — itt maradni a paradicsomban és ördöggé válni vagy visszatérni a pokolba és angyallá lenni!

Mit tegyen, nagy Isten! mit tegyen?

A kínszenvedés, melyből csak oly nehezen tudott kimenekülni, újra fölszabadult benne. Gondolatai kezd-

tek összezavarodni. Valami megrökönyödéssel és gépiesen követték egymást, mint a hogy az a kétségbeesésben szokott lenni. A Romainville-név folyton újra meg újra fölbukkant elméjében egy dal két verssorával együtt, melyet valaha hallott. Eszébe jutott, hogy Romainville egy kis liget Páris közelében, hol az ifjú szerelmesek áprilisban orgonavirágot szoktak tépdelni.

Kívül épp úgy ingadozott, mint belől. Úgy tépegetett, mint egy kis gyermek, a kit magára hagytak.

Néha-néha, kimerültsége ellen küzdve, nagy erőlködéssel megpróbálta, hogy összeszedje az eszét. Megpróbálta, hogy utólszor és véglegesen föltegye a kérdést, a melyel szemben mintegy tehetetlennek érezte magát. Jelentkezzék-e vagy hallgasson? — Nem sikerült, hogy bármit is tisztán lásson. Okoskodásainak ködös alakúlatai ide-oda ingadoztak és egymásután füstbe enyésztek. Érezte azonban, hogy bármily elhatározásra jut, valami szükségképpen és menthetetlenül meghal benne; hogy akár jobbra fordúl, akár balra, sírba lép; hogy haláltusa folyik benne, boldogságának vagy erényének haláltusája.

Hajh! újra erőt vett rajta a teljes határozatlanság. Egy lépéssel se jutott odább, mint a hol kezdte.

Így vívódott e boldogtalan lélek az aggodalmak súlya alatt. Ezernyolczszáz évvel e szerencsétlen ember előtt, az a titokzatos lény, a kiben összegeződik az emberiség minden szentsége és minden szenvedése, mialatt az olajfák levelei reszkettek a végtelenből fújó vad szélben, szintén sokáig tolta el magától a szörnyű kelyhet, mely árnyéktól és sötétségtől túláradva tűnt föl előtte a csillagokkal teleszórt éjszaka mélységében.

IV.

Mily formákat öltött a szenvedés az álomban.

Hajnali három órát ütött és már öt órája volt, hogy így, majdnem szünet nélkül járt föl és alá, mikor végre kimerülten egy székre roskadt.

Elaludt és álmodott.

Ez álom, mint a legtöbb álom, csak valami meghatározhatatlan gyászos és kínos kötelékkel fűződött a helyzethez, de nagy benyomást tett reá. E lidércnyomás annyira élénken érintette, hogy később írásba foglalta. Egyike ez azoknak a kéziratoknak, melyeket hagyatékában találtak. Kötelességünknek tartjuk, hogy szószerint ide iktassuk.

Bármilyen legyen is ez az álom, ez éjszaka története nem volna teljes, ha elmellőznők. Egy beteg lélek komor kalandját beszéli el.

Ime, itt van. A borítékon a következő fölírás volt olvasható: *Az álom, melyet azon az éjszakán álmodtam.*

„Mezőn voltam. Nagy, szomorú mezőn, melyen nem volt fű. Nem látszott, hogy nappal volna, de az se, hogy éjszaka.

Fivéremmel járkáltam, gyermekéveim társával, azzal a fivérrel, a kire, ki kell jelentenem, sohasem gondolok és a kire már jóformán nem is emlékszem.

Beszélgettünk, miközben mindenféle járókelőkkel találkoztunk. Egy régi szomszédasszonyunkról beszéltünk, a ki a mióta olyan lakása volt, mely az utczára nézett, mindig nyitott ablaknál dolgozott. Mialatt beszélgettünk, egészen megfáztunk ettől a nyitott az ablaktól.

A mezőn nem voltak fák.

Egyszerre egy ember léptetett el mellettünk. Hamúszín, egész meztelen ember volt, a ki földszínű lovon ült. Az embernek nem volt haja; látni lehetett a koponyáját és koponyáján az ereket. Kezében kis pálczát tartott, mely hajlékony volt, mint a szőlővenyige és súlyos, mintha vasból lenne. A lovas szó nélkül haladt el mellettünk.

Fivérem azt mondta: — Menjünk a keresztúton.

A keresztúton nem volt egyetlen bokor, egyetlen fűszál sem. Minden földszínű volt, még az ég is. Néhány lépés után már senki se felelt beszédemre. Észrevettem, hogy fivérem már nincs velem.

Beléptem a faluba, melyet magam előtt láttam.

Úgy gondoltam, hogy ez talán Romainville (Miért Romainville?)*

Az első utcza, melybe befordúltam, néptelen volt. Beléptem a másodikba. A sarok mögött, melybe a két utcza összeért, egy ember állt a falhoz támaszkodva. Megkérdeztem tőle: — Micsoda vidék ez? Hol vagyok? — Az ember nem felelt. Láttam, hogy egy háznak nyitva van az ajtaja; beléptem.

Az első szobában nem volt senki. Beléptem a másodikba. E szoba ajtaja mögött egy ember állt a falhoz támaszkodva. Megkérdeztem tőle: — Kié ez a ház? Hol vagyok. — Az ember nem felelt.

A háznak kertje is volt. Kimentem a házból és beléptem a kertbe. A kert puszta volt. Az első fa mögött egy ember állott. Megkérdeztem tőle: — Micsoda kert ez? Hol vagyok? — Az ember nem felelt.

Bolyongtam a falúban és láttam, hogy város. Az összes utczák ki voltak halva, minden ajtó nyitva állott. Egyetlen élő lény se járt az utczákon, senki se volt se a szobákban, se a kertekben. Minden sarok, minden ajtó, minden fa mögött azonban egy-egy ember állott, a ki hallgatott. Egyszerre mindig csak egyet lehetett látni. És ezek az emberek nézték, hogy miként járkálok.

Kimentem a városból és a mezőn kezdtem barangolni.

Kis idő múlva hátranéztem és láttam, hogy nagy tömeg jön mögöttem. Felismertem mindazokat az embereket, a kiket a városban láttam. Különös fejök volt. Nem látszott, hogy sietnének és mégis gyorsabban mentek, mint én. Járásuk egész nesztelen volt. Egy percz múlva a tömeg utólért és körülözönlött. Mindez emberek arcza földszínű volt.

Ekkor az első, a kit a városba értemkor láttam és megkérdeztem, megszólított: — Hová mégysz? Hát nem tudod, hogy már rég meghaltál?

Felelni akartam és ekkor észrevettem, hogy senki nincs körülöttem."

Fölébredt. Egészen át volt fázva. A szél, mely

* E közbeszúrás Valjean Jánostól ered.

hideg volt, mint a hajnali szellő, ide-oda csikorgatta sarkaiban a nyitva maradt ablakot. A tűz kialudt. A gyertya már majdnem tövig égett. Még sötét éjszaka volt.

Fölállt, az ablakhoz ment. Az égen még mindig nem volt csillag.

Az ablakból látni lehetett a ház udvarát és az utczát. Hirtelen recsegő, zörgő lárma dübörögtette meg a földet és lefelé vonta pillantását.

Két vörös csillagot látott maga alatt, melyek sugarai sajátságosan nyúltak el és húzódtak össze az árnyékban.

Minthogy gondolatban még félig az álmok ködébe volt merülve: — Ni csak! — gondolta, — az égen nincs egy csillag se. Lenn vannak a földön.

Kábultsága azonban oszlóban volt, egy második hasonló robaj egészen fölébresztette, odanézett és fölismerte, hogy a két vörös csillag egy kocsinak a két lámpája. A belőlük kiáradó világosságnál kitudta venni a kocsi formáját. Egy tilbury volt, mely elé egy kis fehér ló volt befogva. A zaj, a mit hallott, a ló patkóinak a csattogása volt.

— Micsoda kocsi ez? — kérdé magától. — Miért jön ide ilyen korán? — E pillanatban halk kopogást hallott szobája ajtaján. Tetőtől-talpig megrázkódott és rettenetes hangon kiáltott:

— Ki az?

Egy hang felelt:

— Én vagyok, polgármester úr.

Megismerte az öreg asszony, a házmesterné hangját.

— Nos, — kérdezte, — mi baj?

— Polgármester úr, mindjárt öt óra.

— Hát aztán?

— Itt van a kocsi.

— Miféle kocsi?

— A tilbury.

— Micsoda tilbury?

— Hát nem a polgármester úr parancsolta, hogy jöjjön ide?

— Nem.

— A kocsis azt mondja, hogy a polgármester úrért jött.

— Micsoda kocsis?

— Scaufflaire úr kocsisa.

— Scaufflaire úré?

E névre összerezzent, mintha villám csapott volna le előtte.

— Ah igen! — mondá, — Scaufflaire úr.

Ha az öreg asszony e pillanatban láthatja, megrémült volna tőle.

Meglehetős hosszú csönd állott be. A polgármester bámész tekintettel nézte a gyertyát és a kanócz mellől leszedte az olvadt viaszt, melyet újjai között nyomogatott. A vén asszony várt. Végre megkoczkáztatta, hogy újra szóljon.

— Mit mondjak neki, polgármester úr?

— Mondja, hogy jól van, mindjárt megyek

V.

Akadályok.

Arras és Montreuil-sur-Mer között a postaközlekedést ebben az időben még a császárság korából való kis útikocsikkal bonyolították le. E járművek kétkerekű, belül sárga bőrrel kibélelt és rúgókon nyugvó kis kocsik voltak, melyekben csak két hely volt: egy a postakocsisnak és egy az utasnak. A kerekek hosszú védő karókkal voltak ellátva, melyek a többi kocsi távoltartására szolgáltak és a minőket Németországban még ma is lehet látni. A levélszekrény, nagy, hosszúkás doboz, a kocsi hátulján volt elhelyezve és vele együvé tartozott. A doboz feketére, a kocsi sárgára volt festve.

E kocsik, melyekhez ma már semmiféle jármű se hasonlít, valami idomtalan, púpos formát mutattak és ha messziről látta az ember, a hogy valamely úton tovahaladnak, azokhoz a rovarokhoz hasonlítottak, melyeket, gondolom, termeszeknek neveznek és a melyek kis törzsükkel nagy potrohot vonszolnak. Egyébként nagyon sebesen jártak. A posta, mely Arrasból, a párisi

posta áthaladása után, minden éjjel éjfél után egy órakor indúlt, valamivel reggeli öt óra előtt már Montreuil-sur-Merbe érkezett.

Ez éjjel a postakocsi, mely Hesdin felől Montreuil-sur-Merbe jött, egy utczasarkon, éppen mikor befordúlt a városba, összeakadt egy kis fehér lótól vont tilbury-val, mely szembe jött és a melyben csak egy, köpenybe búrkolt ember ült. A tilbury kereke jól nekivágódott a postakocsinak. A postakocsis reákiáltott az emberre, hogy álljon meg, de az utas mitsem hederített a fölszólításra és sebes ügetéssel folytatta útját.

— De veszekedetten siet! — mondá a postakocsis.

Ez a sietö ember ugyanaz volt, a kit az imént kétségtelenül szánalomraméltó kinlódásban láttunk gyötrődni.

Hova ment? Maga se tudta volna megmondani. Miért sietett? Nem tudta. Vaktában haladt előre. Hova? Bizonyára Arrasba; de talán máshova is. Néha-néha megérezte ezt és reszketés futott végig rajta. Belemerült az éjszakába, mint valami mélységbe. Valami taszította, valami vonta. Van-e ember, a ki legalább egyszer az életben be nem lépett az ismeretlen e homályos barlangjába?

Egyébiránt semmiben sem állapodott meg, mit se határozott el, mire se tökélte el magát, semmit se tett. Lelkiismeretének egyetlen cselekedete se volt végleges. Jobban, mint valaha ott tartott, a hol az első pillanatban.

Miért ment Arrasba?

Azt ismételgette magában, a mit akkor mondott, mikor Scaufflaire kocsiját lefoglalta, — hogy bármi legyen is az eredmény, semmiféleképp se terheli, ha a saját szemével látja és maga ítéli meg a dolgokat; — sőt ez még eszélyes is, mert tudnia kell, mi történik: — megfigyelés és latravetés nélkül nem határozhat; — messziről mindent nagyít az ember; — végre is, ha majd látta azt a Champmathieut, a ki kétségkívül valami gazember, lelkiismerete bizonyára megkönnyebbül az önvádtól, hogy maga helyett őt viteti a bagnoba; — igaz ugyan, hogy ott lesz Javert, meg az a Brevet, Chenildieu és Cochequille is, régi fegyenczek, a kik valamikor ismer-

ték, de most bizonyára nem fogják fölismerni; — hogy is gondolhat ilyet! — Javert ezer mérföldnyire van a gyanakodástól; — az összes sejtések és föltevések Champmathieure czéloznak és semmi se oly makacs, mint a sejtés és a föltevés, következésképp nincs semmi veszély.

Kétségtelenül nehéz perc lesz, de hát el fogja viselni; — mindent összevéve, sorsát, bármily gonosz fordúlatot szeretne is venni, ő maga tartja a kezében; — tőle, egyedül ő tőle függ minden. Valósággal belekapaszkodott ebbe a gondolatba.

Alapjában azonban, hogy mindent megmondjunk, jobb szeretett volna nem menni Arrasba.

Mindazonáltal ment.

A mellett, hogy gondolataival bibelődött, meg-megostorozta a lovat, mely szabályos és biztos ügetéssel haladt, két és fél mérföldnyi útat téve óránként.

A mily mértékben a kocsi mind messzebb és messzebb jutott előre, belsejében, úgy érezte, valami mind jobban és jobban hátrál.

Virradatkor sík mezőn járt; Montreuil-sur-Mer városa már meglehetősen messze volt mögötte. Látta derengeni a láthatárt; látta, a nélkül, hogy észrevette volna, mint vonúlnak el szemei előtt a téli reggel hideg látnivalói. A reggelnek épp úgy megvannak a kísértetei, mint az estének. Nem látta őket, de a fák és dombok e fekete körvonalai tudtán kívül is valami szinte physikai behatással bizonyos komor és gyászos érzést keltettek lelkében.

Valahányszor egy-egy magányos útszéli ház előtt haladt el, azt mondta magában: — Itt benn emberek vannak, a kik alusznak.

A ló ügetése, a szerszám csöngőinek csilingelése, a kerekek zörgése valami szelíd és egyhangú neszbe olvadt össze. Elbájoló zene ez, ha az ember jókedvű; gyászosan lehangoló, ha szomorú.

Már teljesen nappal volt, mikor Hesdinbe ért. Egy korcsma előtt megállt, hogy a ló kifújhassa magát és abrakolhasson.

A ló, mint a hogy Scaufflaire mondta is, abból a

boulonnais-fajból való volt, melynek túlságos nagy a feje, nagy a hasa, nem szép a formája, de nyílt szügyű, széles gerinczű, száraz, vékony lábú és szilárd patájú; csúnya faj, de izmos és egészséges. A derék állat két óra alatt öt mérföldet futott be és még egy csöpp izzadság se volt a hátán.

A polgármester nem szállt le a tilburyról. Az istállószolga, a ki zabot hozott, hirtelen lehajolt és vizsgálni kezdte a bal kereket.

— Messze megy az úr? — kérdezte.

A polgármester, szinte föl sem ocsudva merengéséből, felelt:

— Miért?

— Messziről jön? — kérdé újra a szolga.

— Öt mérföldnyiről.

— Ah!

— Miért mondja, hogy: ah?

Az istállószolga megint lehajolt, egy pillanatig, tekintetét a kerékre szegezve, hallgatott, aztán fölegyenesedve felelt:

— Mert hát lehet, hogy ez a kerék öt mérföld útat tett meg. De bizonyos, hogy most már nem tart egy negyed mérföldig se.

A polgármester leugrott a tilburyról.

— Mit beszél, barátom?

— Azt mondom, csoda, hogy öt mérföldet jöhetett, a nélkül, hogy lovastól, kocsistól valami árokba nem fordult. Nézze csak.

A kerék csakugyan súlyosan meg volt rongálva. A postával való összeütközés megrepesztette két küllőjét és meglazította a tengelyt, úgy, hogy alig tartott.

— Mondja, barátom, — szólt a polgármester a szolgának, — van itt a közelben valami bognár?

— Persze, hogy van.

— Legyen oly szíves, szólítsa ide.

— Itt lakik a szomszédban. Hé! Bourquillard mester!

Bourquillard mester, a bognár, éppen műhelye ajtajában állott. Átjött megvizsgálni a kereket és olyan arczot vágott, mint a sebész, mikor eltört lábat nézeget.

— Megigazíthatja e kereket?

— Hogyne.

— És mikor mehetek vele tovább?

— Holnap.

— Holnap?

— Jó egész napi munka van rajta. Hát olyan nagyon sietős az úrnak a dolga?

— Nagyon. Legkésőbb egy óra múlva folytatnom kell utamat.

— Lehetetlen.

— Fizetek, amennyit csak akar.

— Mégis lehetetlen.

— Nos hát, két óra mulva.

— Ma már nem lehet. Két új küllőt kell bele csinálni és a kerékagyat is meg kell igazítani. Holnapnál hamarabb nem lehet kész.

— Az én dolgom nem várhat holnapig. Nem lehetne e kerék helyett egy másikat tenni?

— Már hogy'?

— Ön bognár?

— Az vagyok, uram.

— Nem adhatna egy kereket? Úgy aztán mindjárt mehetnék.

— Új kereket?

— Igen.

— Egy kerekem sincs olyan, a mely ide jó volna. A kerekek párosával készülnek. Két kereket nem lehet csak úgy találomra összepárosítani.

— Úgy hát adjon két kereket.

— Nem minden kerék illik össze minden tengelylyel.

— Csak próbálja meg.

— Felesleges. Csak taligához való kerekeim vannak. Szegény vidéken élünk.

— Nincs egy kis kocsija, a mit idekölcsönözhetne?

A bognár az első szempillantásra látta, hogy a tilbury bérelt kocsi. Vállat vont.

— Az úr ugyancsak jól bánik a bérelt kocsikkal. Még ha volna, se adnék.

— Nos, és ha megveszem?

— Nincs.

— Micsoda? Valami taliga sincs? Láthatja, nem vagyok válogatós.

— Szegény vidék ez a miénk. A félszerben, — folytatá a bognár, — van ugyan egy régi hintó, a mi egy városi polgár úré, a ki ideadta őrizni, és a ki csak minden sohanapján használja. Ezt odakölcsönözhetném, mert hiszen úgy se kell, csakhogy annak a polgár úrnak nem szabadna meglátnia, de meg hát hintó, a mibe két ló kellene.

— Bérelek két postalovat.

— Hova megy az úr?

— Arras-ba.

— És még ma oda akar érni?

— Persze.

— Két postalóval?

— Miért ne?

— És nem bánja, ha hajnali négy órakor érkezik is meg?

— Dehogy is nem bánnám.

— Mert hát, tetszik tudni, ha postalovakat bérel ... Van az úrnak útlevele?

— Van.

— Nos hát, ha két postalovat bérel, holnap előtt be nem ér Arras-ba. Ez itt mellékút. A váltófogatok gyatrák, de meg a lovak különben is a mezőn vannak. Most van a szántás ideje, sok vontatóra van szükség, odaveszik a postalovakat is. Az úrnak legalább is három-négy órát kellene várnia minden állomáson. És aztán csak lépésben lehet haladni. Sok a domb.

— Úgy hát lóháton fogok menni. Fogja ki a lovat. Egy nyerget csak kaphatok.

— Persze. Csakhogy megtűri-e a ló a nyerget.

— Igaz, erre nem is gondoltam. Nem tűri a nyerget.

— Úgy hát . . .

— Hanem hiszen bizonyára lesz a faluban egy ló, melyet kibérelhetek.

— Olyan ló, a mely egyhuzamban menjen Arrasig?

— Igen.

— Ahhoz olyan ló kellene, a milyen nincs a mi vidékünkön. Először is meg kellene vennie, mert hiszen

nem ismerik az urat. De hát akár venni, akár bérelni, ötszáz francért, de még ezerért sem talál olyan lovat.

— Hát mit csináljak?

— Legjobb lesz, ha én tisztességesen megigazítom a kereket és holnap folytatja útját.

— Holnap már késő.

— A teremburáját!

— Hát az arrasi postakocsival? Mikor megy erre?

— Majd csak az éjjel. Mind a két postakocsi éjszaka jár, az is, a melyik megy, az is, a melyik jön.

— És egy nap kell, hogy megigazítsa a kereket?

— De nagyon.

— Ha ketten dolgoznak rajta, akkor is?

— Még ha tízen is.

— Hát ha összekötöznők a küllőket?

— A küllőket lehet, de a kerékagyat nem. De meg a rúd is rossz.

— Van a faluban olyan ember, a ki kocsikat ad bérbe?

— Nincs.

— Hát egy másik bognár?

Az istállószolga és a bognár tagadólag intve egyszerre válaszolt:

— Nincs.

A polgármestert végtelen öröm árasztotta el.

Világos, hogy a gondviselés avatkozott a dologba. Az törte el a tilbury kerekét és az tartóztatja föl útjában. Ő nem hajtott az első intelemre; minden lehetőt megpróbált, hogy tovább mehessen; becsületes lelkiismeretességgel sorba vett minden módot; nem riadt vissza se a hidegtől, se a fáradságtól, se a költségtől; mit vethet a szemére. Ha nem megy tovább, nem ő az oka. Nem az ő hibája; nem lelkiismeretének, hanem a gondviselésnek a cselekedete.

Föllélegzett. Javert látogatása óta először lélegzett szabadon és tele tüdővel. Úgy érezte, mintha a vasmarok, mely húsz óra óta szorította a szívét, engedni kezdene.

Úgy tetszett neki, hogy Isten az ő pártjára állt és ezt tudtára adja.

Azt mondá magában, hogy mindent elkövetett, a mi módjában állott és most már nem tehet mást, mint hogy nyugodtan visszavonul.

Ha a bognárral való beszélgetés a korcsma valamelyik szobájában történik, nem lettek volna tanúi, senki se hallotta volna, a dolgok annyiban maradnak, és valószínü, hogy a következő események egyikét se lenne alkalmunk elbeszélni; de hát a beszélgetés az útczán folyt le. Az utczán a beszélgetők körül mindig csoportosulás támad. Mindig akadnak emberek, akiknek nincs sürgősebb dolguk, mint hogy nézők legyenek. Mialatt a polgármester a bognárt faggatta, néhány járókelő megállt mellettök. Egy suhancz, a kire senki se vetett ügyet, miután néhány perczig hallgatta, hogy mit beszélnek, kivált a csoportból és elfutott.

Abban a pillanatban, mikor az utas az imént vázolt belső latolgatás után elhatározta, hogy visszaindul, a fiú újra ott termett mellette. Egy öregasszony jött vele.

— Uram, — mondá az öregasszony, — a fiútól hallom, hogy ön kocsit akar bérelni.

Ez egyszerű szavakra, melyeket egy öregasszony mondott, a kit egy gyermek vezetett, a polgármestert kiverte az izzadtság. Úgy tetszett neki, mintha a kéz, mely eleresztette, újra előtünnék mögötte, készen, hogy ismét megragadja.

— Úgy van, jó asszony, — felelte, — szeretnék kocsit bérelni.

És sietve hozzátette:

— De hát nincs sehol.

— De van, — mondá az öregasszony.

— Ugyan hol? — kérdé a bognár.

— Nálam, — felelte az asszony.

A polgármester összerezzent. A végzetes kéz ismét megragadta.

Az öregasszonynak csakugyan volt a félszerében valami tűzifa-kocsi-féléje. A bognár és az istállószolga, kétségbeesve, hogy az útas kisiklik kezeik közül, megpróbálták lebeszélni.

— Nyomorúságos taliga, — rúgó nélkül van a tengelyen, — igaz, hogy az ülőhely bőrszíjakon lóg, — beesik az eső, — a kerekeket megette a rozsda és a nedvesség, — nem sokkal juthat vele messzebb az ember, mint a tilburyval, — roppant rozoga jószág! — Az úr nagyon is rosszúl teszi, ha beleül, stb. stb.

Mindez igaz volt, de azért ez a nyomorúságos taliga, ez a rozoga jószág gördült a két kereken és elmehet Arrasba.

Fizetett, a mennyit kértek tőle, a tilburyt ott hagyta a bognárnál, hogy igazítsa meg, a míg visszajön, befogatta a fehér lovat a kis kocsiba, fölült és folytatta útját.

Mikor a kocsi elindult, megvallotta magának, hogy egy pillanattal előbb bizonyos örömöt érzett a gondolatra, hogy nem megy oda, a hova indúlt. Szinte haragosan elemezte most ezt az örömöt és badarságnak ítélte. Miért örülne, hogy vissza kell fordúlnia? Hiszen végre is, a saját jószántából indúlt útnak. Senki se kényszerítette reá.

És az is bizonyos, hogy semmi sem fog történni, csak az, a mit ő akar.

A hogy kiért Hesdinből, egy hangot hallott, mely azt kiabálta: — Álljon meg! Álljon meg! Megrántotta a gyeplőt, oly mozdulattal, melynek hevességében volt valami reményteljes lázasság és görcsösség.

A kis fiú volt, a ki az öregasszonyt elhívta volt.

— Uram, — szólt, — én szereztem a kocsit.

— Nos?

— Nekem nem adott semmit.

A polgármester, a ki mindenkinek és oly szívesen adott, e követelést túlságosnak, szinte megbotránkoztatónak találta.

— Ah! te voltál, kölyök? — mondá. — Nem kapsz semmit.

Megcsapkodta a lovat és tovább ügetett.

Hesdinben sok időt vesztett, helyre akarta pótolni. A lovacska derekasan igyekezett és úgy húzott, mint kettő; de hát február volt, esett, az útak föl voltak ázva. De meg aztán már nem a tilburyba volt fogva. A kocsi

rossz járású, nehéz jármű volt. És ráadásul a sok kapaszkodó.

Négy órába tartott, a míg Hesdinből Saint-Polba ért. Négy órába öt mérföld.

Saint-Polban az első korcsmában kifogatta és az istállóba vezettette a lovat. Scaufflairenek tett igéretéhez híven, míg a ló evett, ott állt a jászol mellett. Elméjében szomorú és zavaros képzetek jártak.

A korcsmárosné belépett az istállóba.

— Uraságod nem akar reggelizni?

— Persze, igaza van, — mondá, — sőt nagyon éhes is vagyok.

Követte az asszonyt, a kinek piros és jókedvű arcza volt. Alacsony terembe vezette, melyben viaszos vászonnal letakart asztalok álltak.

— Csak siessen, — mondá a polgármester, — mert mindjárt indúlok tovább. Sürgős dolgom van.

Egy kövér flamand szolgáló hamarosan terítéket hozott neki. A polgármester bizonyos jóleső érzéssel nézte a leányt.

— Ez lesz a bajom, — gondolá. — Még nem reggeliztem.

Felszolgálták a reggelit. Mohón kapott a kenyér után, beleharapott, aztán lassan letette az asztalra és nem nyúlt többé hozzá.

A másik asztalnál egy fuvaros evett. A polgármester átszólt neki:

— Miért ily keserű a kenyerük?

A fuvaros német volt és nem értette a kérdést.

A polgármester visszament az istállóba a lóhoz.

Egy óra múlva elhagyta Saint-Polt és Tinquer felé igyekezett, mely csak öt mérföldnyire van Arrastól.

Mit csinált ez út alatt? Mit gondolt? Mint reggel, nézte, miként suhannak tova a fák, a szalmafedelek, a mezők és a táj képei, melyek minden fordulónál mássá és mássá változtak. Oly szemlélődés ez, mely néha kielégíti a lelket és szinte fölmenti a gondolkodás kötelessége alól. Utólszor látni ezerféle dolgot, mi lehet ennél mélabúsabb és mélyrehatóbb? Utazni annyi, mint folyton születni és meghalni. Lehet, hogy elméjének legkö-

sebb részében összehasonlításokat tett e változó képek és az emberi lét között. Az élet minden dolga állandó tovairamlásban van előlünk. Árnyék és világosság keveredik egymással. Káprázatos fény után vak sötétség; az ember néz, siet, kinyújtja karjait, hogy megragadja a tovaillanót; minden esemény egy-egy forduló és egyszerre vének vagyunk. Úgy érezzük, mint valami megrázkódtatást, mintha fekete, sötét kaput pillantanánk meg, az élet gyászlova, mely eddig vont bennünket, megáll és egy lefátyolozott, ismeretlen alakot látunk, a ki a homályban kifogja a hámból.

Már szürkület volt, mikor az iskolából jövő gyermekek Tinquerbe befordulni látták az utast. Igaz, hogy még nagyon rövid napok járták. Tinquerben meg sem állt. A hogy kiért a faluból, egy munkás, a ki követ hordott az útra, fölnézett és megszólította:

— No, ez aztán fáradt egy ló.

A szegény állat már csakugyan csak lépésben haladt.

— Arrasba megy? — tette hozzá a munkás.

— Igen.

— No, ha így folytatja, jó késő lesz, mire odaér.

A polgármester megállította a lovat és megkérdezte a munkást:

— Mennyire van még ide Arras?

— Úgy hét mérföldnyire.

— Már hogy? A postakönyvben öt és egy negyed mérföld áll.

— Ah! — felelt a munkás, — hát nem tudja, hogy javítják az útat? Egy negyedórányira innen el van zárva. Nem lehet tovább menni.

— Igazán?

— Ott majd balra kell fordulnia, a carencyi útra, aztán át a folyón; Camblinban jobbra fordúl, Mont-Saint-Eloy felé, az az út vezet Arrasba.

— De hiszen akkor már éjszaka lesz, el fogok tévedni.

— Nem erről a vidékről való?

— Nem.

— No, akkor már nem tanácsos . . . Akar egy jó

tanácsot? A lova úgyis fáradt. Fordúljon vissza Tinquerbe. Ott van egy jó korcsma. Háljon meg és menjen holnap Arrasba.

— Még ma este oda kell érnem.

— Az más. De azért mégis csak menjen a korcsmába és fogadjon más lovat. A lovászlegény majd elkalauzolja keresztútakon.

Követte a tanácsot, visszafordúlt és egy félóra múlva újra megjelent ugyanazon a helyen, de most már sebesen ügetve, jó váltott lóval a kis fehér mellett. A bakon egy istállószolga ült, a ki postakocsisnak nevezte magát.

A polgármester azonban érezte, hogy kifogy az időből.

Már egészen besötétedett.

Befordultak a keresztútra. Rettenetes rossz út volt. A kocsi egyik pocsolyából a másikba zökkent. A polgármester odaszólt a kocsisnak:

— Csak mindig ügetve, dupla borravalót kapsz.

Egy zökkenésben eltört a hámfa.

— Nézze, uram, — szólt a kocsis, — a hámfa eltört, most már nem tudom, mihez tartsam a lovat, éjszaka amúgy is bajos hajtani ezen az úton; ha visszajönne Tinquerbe meghálni, holnap korán reggel benn lehetnénk Arrasban.

— Van késed meg egy darab köteled? — felelt a polgármester.

— Van.

A polgármester lenyesett egy faágat és hámfát hevenyészett belőle.

Ez újabb húsz percznyi veszteség volt; de vágtatva indúltak útnak újra.

A síkságot homály födte be. A dombokon alacsonyan úszó sötét ködgomlyok vonúltak, olybá tűnve föl, mintha füst szállna ki a földből. A fellegek között fehéres sávok látszottak. A tenger felől fujó nagy szél oly zajjal töltötte be a tájat, mintha bútorokat lökdösnének ide-oda. Minden, a mit megpillantott, rettegni látszott. Mi minden remeg az éjszaka hatalmas fuvalataitól!

A hideg egészen általjárta a polgármestert. Tegnap

este óta nem evett. Homályosan eszébe jutott egy másik éjszakai kóborlás, a mikor Digne környékén csavargott a nagy síkságon. Nyolcz év telt el azóta és úgy tetszett, mintha csak tegnap történt volna.

Valami távoli toronyból óraütés hallatszott.

— Hány óra?

— Hét óra, uram. Nyolczra Arrasban leszünk. Már csak három mérföld van hátra.

A polgármesternek csak most jutott eszébe, — és különösnek találta, hogy előbb nem gondolt reá, — hogy talán mindez a fáradság merőben hiábavaló; hiszen még azt se tudja, hány órára volt kitűzve a tárgyalás; legalább e felől kellett volna tájékozódnia; nagyon furcsa, így útnak eredni, a nélkül, hogy tudná, ér-e vele valamit. — Azután számolgatni kezdett: — a törvényszéki tárgyalások rendszerint reggel kilencz órakor kezdődnek; — ez az ügy nem tarthatott valami sokáig; — az alma-lopással hamarosan végezhettek; — azután már csak az azonosság megállapítása volt hátra; — négy-öt tanuvallomás, az ügyvédek részéről alig pár szó ; — mire megérkezik, már mindennel végeztek!

A kocsis megcsapkodta a lovakat. Áthaladtak a folyón és maguk mögött hagyták Mont-Saint-Eloy-t.

Az éjszaka mind sötétebb és sötétebb lett.

VI.

Simplice nővér megpróbáltatása.

Ezalatt, épp ebben a perczben Fantine nagyban örvendezett.

Nagyon rossz éjszakája volt. Szörnyű köhögés, fokozott láz, álmok háborgatták. Reggel, mikor az orvos megnézte, önkívületben beszélt. Az orvos arczán aggódás látszott és meghagyta, hogy mihelyt Madeleine úr jön, szóljanak neki.

Fantine egész délelőtt mogorva volt, keveset beszélt és ránczokat fogott a takaróján, miközben számokat mormogott, melyekkel mintha távolságokat számolgatott volna. Szemei besüppedtek és meredtek voltak.

Szinte kihaltnak látszottak, de néha-néha megélénkültek és csillagként ragyogtak. Úgy tetszik, mintha bizonyos komor óra közeledésekor az ég világossága töltené el azokat, a kik elszakadnak a föld világosságától.

Valahányszor Simplice nővér megkérdezte tőle hogy van, változatlanul egyet felelt: — Jól. Madeleine urat szeretném látni.

Néhány hónap előtt, mikor Fantine elvesztette szemérmének, szégyenérzetének és örömének utolsó szikráját is, olyan volt, mintha önmagának az árnyéka lett volna; most kisérteti váznak látszott. A testi szenvedés kiegészítette a lelki bántalom művét. E huszonötéves teremtés homloka ránczos volt, arcza beesett, orra hegyes, innyéről hiányzott a hús, arczszine ólmos, nyaka csontos, külcsontjai kiálltak, tagjai petyhüdten lógtak, bőre megbarnult és szőke haja ősz szálakkal vegyült. Hajh! a betegség gyorsan öreggé varázsol.

Délben újra eljött az orvos, rendelt valamit, megkérdezte, a polgármester úr ott volt-e már a kórházban és csóválta a fejét.

Madeleine úr rendszerint három órakor szokta meglátogatni a beteget. Minthogy a pontosság a jósághoz tartozott, mindig pontos volt.

Félhárom felé Fantine kezdett izgatott lenni. Húsz percz alatt tízszernél is többször kérdezte az apáczától: — Kedves nővér, hány óra?

Három órát ütött. A harmadik ütésre Fantine, a ki különben mozdúlni is alig tudott, fölült ágyában; görcsös szorítással összekulcsolta sovány és megsárgult kezeit és az apácza oly sóhajt hallott fölszakadni kebléből, oly mély sóhajt, a mely mintha valami nagy súlyt emelne. Aztán Fantine megfordult és az ajtóra nézett.

Senki se jött; az ajtó nem nyílt ki.

Egy negyed óráig ült így, tekintetét az ajtóra függesztve, mozdulatlanul és mintegy lélegzetét is visszafojtva. A nővér nem mert hozzá szólni. A templom órája negyed négyet ütött. Fantine visszaroskadt vánkosára.

Nem szólt semmit és újra ránczokat kezdett fogni ágyneműjén.

Eltelt egy félóra, aztán egy óra. Senki se jött. Vala-

hányszor az óra ütött, Fantine fölegyenesedett, az ajtóra nézett, aztán visszahullott.

Tisztán látszott, mire gondol; de nem szólt, nem mondott egy nevet se, nem panaszkodott, nem tett szemrehányásokat. Csak kínosan köhögött. Azt lehetett volna mondani, hogy valami sötétség ereszkedik le reá. Arcza ólmoskék volt és ajkai megkékültek. Néha mosolygott.

Öt órát ütött. Ekkor a nővér hallotta, a mint halkan és szeliden így szól: — De hiszen minthogy holnap elmegyek, nem szép tőle, hogy nem jön.

Simplice nővért magát is meglepte Madeleine úr késése.

Ezalatt Fantine az ágy mennyezetét nézte. Úgy látszott, mintha vissza akarna emlékezni valamire. Egyszerre oly hangon, mely gyönge volt, mint a sóhajtás, énekelni kezdett. Az apácza hallgatódzott. Íme, mit énekelt Fantine:

Gyerünk babám a városba,
Veszünk sok finom holmit.
Buzavirág, piros rózsa.
Szívünk virága nyilik.

Szűz Mária a minapába,
Vállán hímzett köntös,
Eljött szobámba és így szóla:
Itt a kicsi, kit kívántál,
Fuss hamar a boltba,
Czérnát, vásznat venni.

Gyerünk babám a városba,
Veszünk sok finom holmit.

Szűz Mária, kicsi szobámba'
Kész már a csipkés bölcső,
Nincs az égnek oly csillaga,
Mely voln' azzal felérő
— És mi végre kell a vászon?
— Hogy kicsikém meg ne fázzon.

Buzavirág, piros rózsa
Szívünk virága nyilik.

Mossad, mossad csak a vásznat
Hótiszta fehérre,
Hímzett kötényt, pelenkákat
Készítünk belőle.
— De a gyermek nincs már meg.
— Úgy jó lesz szemfödőmnek.

Gyerünk babám a városba,
Veszünk sok finom holmit.
Buzavirág, piros rózsa,
Szívünk virága nyilik.

E dal régi bölcsőének volt, melylyel egykor kis Cosette-jét szokta álomba ringatni és a mely öt év óta, a mióta gyermekétől távol volt, egyszer se jutott eszébe. Oly szomoru hangon és oly lágy dallammal énekelte, hogy még egy apáczát is sírásra indíthatott. Simplice nővér, noha megszokta a rideg valóságot, érezte, hogy könny tolul a szemébe.

Az óra hatott ütött. Fantine mintha nem is hallotta volna. Úgy látszott, hogy semmire se ügyel, a mi körülötte történik.

Simplice nővér egy szolgálóleányt elszalasztott a gyár házmesternéjéhez, hogy kérdezze meg, vajjon a polgármester úr hazajött-e már és hogy mikor látogat el a kórházba? A leány néhány percz múlva visszajött.

Fantine még mindig mozdulatlanul feküdt és úgy látszott, hogy csak gondolataival foglalkozik.

A szolgáló halk hangon elmondta Simplice nővérnek, hogy a polgármester úr még reggeli hat óra előtt, a nagy hideg ellenére is, útra kelt egy kis tilburyn, melybe egy fehér ló volt fogva, hogy egészen egyedül ment, még kocsist se vitt magával, nem tudják merre, némelyek azt mondják, hogy az arrasi útra fordúlt, mások azt állítják, hogy a Páris felé vívő úton látták. Elutazásakor épp oly nyájas volt, mint máskor és csak annyit mondott a házmesternének, hogy ne várják haza éjszakára.

Míg a két nő háttal fordúlva Fantine ágyának, suttogva beszélgetett, a nővér kérdezgetve, a szolgáló pedig találgatva, Fantine azzal a bizonyos szervi betegségekkel járó lázas élénkséggel, mely az egészség szabad mozdulatait párosítja a halál elrettentő soványságával, föltérdelt az ágyra és ökölbe szorított kezeivel a vánkosra támaszkodva, fejét kidugta a függönyök között és hallgatódzott. Egyszerre fölkiáltott:

— Madeleine úrról beszélnek! Miért beszélnek ily halkan? Mit csinál? Miért nem jön?

Hangja oly tompa és rekedt volt, hogy a két nő azt hitte, férfi beszél. Ijedten fordúltak hátra.

— Feleljenek hát! — kiáltotta Fantine.

A szolgálóleány dadogva válaszolt:

— A házmesterné azt mondta, hogy ma nem jöhet.

— Gyermekem, — mondá az apácza, — maradjon nyugodtan, feküdjék le.

Fantine meg sem moczczanva, harsány hangon, mely parancsolóan és egyben szívettépően is hangzott, folytatta:

— Nem jöhet? Miért nem? Maguk tudják az okát. Arról suttognak. Én is akarom tudni.

A szolgáló sietve odasúgta Simplice nővérnek:

— Mondja, hogy a községtanácsban van elfoglalva.

Simplice nővér könnyedén elpirult; a szolgáló hazugságot ajánlott neki. Másrészt úgy látszott neki, hogy az igazság megmondása bizonyára súlyos csapás lesz a betegnek és tekintve Fantime állapotát, vészes következményekkel járhat. A pirulás azonban hamar elmúlt. A nővér nyugodt és szomorú tekintettel nézett Fantinera és így szólt:

— A polgármester úr elutazott.

Fantine fölegyenesedett és guggolva ült. Szemei fölragyogtak. Leírhatatlan öröm sugározta be e szenvedő arczot.

— Elutazott! — kiáltotta. — Cosetteért ment!

Azután ég felé emelte karjait és arcza átszellemült kifejezést öltött. Ajkai mozogtak; halkan imádkozott.

Mikor az imádsággal végzett, az apácza felé fordúlt: — Kedves nővér, — mondá, — lefekszem és megteszek mindent, a mit kíván. Az imént rossz voltam, bocsásson meg, hogy oly hangosan beszéltem, de hát lássa, most oly jól érzem magamat. A jó Isten oly jó, Madeleine úr is jó, képzelje csak, elment Montfermeilbe az én kis Cosetteemért.

Lefeküdt, segített az apáczának megigazítani vánkosát és csókokkal borított egy kis ezüst keresztet, mely a nyakában függött és a melyet Simplice nővértől kapott.

— Gyermekem, — mondá az apácza, — most már pihenjen és ne beszéljen többet.

Fantine izzadó kezébe fogta a nővér kezét, a ki szánakozva érezte e nedvességet.

— Ma reggel elutazott Párisba. Ámbár nem is szükséges, hogy Párisba menjen. Montfermeil idébb van, kissé balra. Emlékszik, hogy tegnap, mikor Cosetteről beszéltem, azt mondta: *Nemsokára, nemsokára.* Meg akart lepni vele. Tudja, hogy aláíratott egy levelet, mely följogosítja, hogy visszavegye Cosetteet Thinardiéréktől? Most már egy szót se szólhatnak, nemde? Vissza kell adniok Cosetteet. Hiszen ki vannak fizetve. A bíróság se engedi, hogy miután ki vannak fizetve, tovább is maguknál tartsanak egy gyermeket. Kérem, kedves nővér, ne integessen, hogy hallgassak. Nagyon boldog vagyok, kitünően érzem magamat, nincs már semmi bajom, újra meglátom Cosetteet, sőt nagyon éhes is vagyok. Közel öt esztendeje, hogy nem láttam. Nem is képzelheti, hogy ragaszkodik az ember a gyermekéhez! De meg majd meglátja, milyen csinos! Ha tudná, milyen szép kis rózsás ujjai vannak! Nagyon szép keze lesz. Mikor egy esztendős volt, egész csipetnyi kezei voltak. Ekkorkák ni! — Most már nagynak kell lennie. Gondolja csak, hétéves. Egész kisasszony. Cosettenek hívom, pedig Euphrasia a neve. Lássa, ma reggel port láttam a kandallón és mindjárt arra gondoltam, hogy nemsokára viszontlátom Cosetteet. Édes Istenem! Nem igazságos, hogy az ember évekig ne láthassa gyermekét! Meg kellene gondolni, hogy az élet nem tart örökké. Oh! De jó a polgármester úr, hogy elment érte. Igaz, hogy oly hideg van? Legalább magával vitte a köpenyét? Holnap itt lesz, ugy-e? Holnap ünnepre virradunk. Holnap reggel, kedves testvér, a kis csipkés fökötömet veszem föl. Montfermeil jó messze van. Én annak idején gyalog jártam meg ezt az útat. Ugyancsak hosszu volt. De hát a gyorskocsi sebesen megy! Holnap itt lesz Cosettetel. Mennyire van ide Montfermeil?

Az apácza, a kinek fogalma se volt a távolságokról, kitérően válaszolt:

— Oh! Azt hiszem, holnapra itt lehet.

— Holnap, holnap! — mondá Fantine. — Holnap meglátom Cosetteet. Lássa, kedves jó nővér, már nem

vagyok beteg. Egész bolond vagyok. Tánczolhatnék, ha akarná.

Ha valaki, a ki egy negyedóra előtt látta, most megpillantja, mit sem értett volna a dologból. Egész arcza kipirult, élénk és természetes hangon beszélt, csupa mosolygás volt. Halkan önmagával beszélgetve föl-fölkaczagot. Az anyai öröm olyan majdnem, mint a gyermek örvendezése.

— Nos hát, — mondá egy apácza, — minthogy most már boldog, legyen engedelmes és ne beszéljen többet.

Fantine vánkosára hajtotta fejét és félhangon mormogta:

— Igen, feküdj le, légy okos, holnap itt lesz a gyermeked. Simplice nővérnek igaza van. Itt mindenkinek igaza van.

Aztán meg nem mocczanva, a fejét se mozdítva, tágra nyílt nagy szemekkel és vidám arczczal nézelődött és nem szólt egy szót sem.

A testvér, abban a reményben, hogy elalszik, összevonta ágyának függönyeit.

Hét és nyolcz óra között eljött az orvos. Nem hallván semmi neszt, azt hitte Fantine alszik, óvatosan lépett be és lábújjhegyen közeledett az ágyhoz. Szétházta a függönyöket és az éjjeli mécses világánál megpillantotta Fantine nagy nyugodt szemeit, melyek reája néztek.

Fantine megszólalt:

— Ugy-e, szabad lesz, hogy mellettem feküdjék egy kis ágyban?

Az orvos azt hitte, hogy félrebeszél. Fantine hozzátette:

— Nézze csak, éppen annyi hely van még itt.

Az orvos félrevonta Simplice nővért, a ki megmagyarázta neki a dolgot, hogy Madeleine úr egy vagy két napra elutazott és hogy a bizonytalanságban nem akartak ellentmondani a betegnek, a ki azt hiszi, a polgármester úr Montfermeilbe utazott; lehet, hogy csakugyan így is van. Az orvos helyeselte az eljárást.

Ismét odalépett Fantinehoz, a ki újra megszólalt:

— Lássa csak, reggelenkint, ha majd fölébred, mindig jóreggelt fogok mondani a kis cziczának, éjszaka pedig, minthogy én nem alszom, hallgatni fogom, hogyan alszik. Oly jó lesz, ha édes lélegzését hallgathatom.

— Adja ide a kezét, — mondá az orvos.

Fantine odanyújtotta a karját és nevetve fölkiáltott:

— Ah! hiszen igaz is, ön még nem tudja! Meg vagyok gyógyulva. Holnap jön Cosette.

Az orvos meg volt lepetve. Fantine jobban volt. A fuldoklás alábbhagyott. Az ütérlökés erősebb lett. Valami új élet hirtelen fölélénkítette e szegény kimerült teremtést.

— Kérem, orvos úr, — mondá Fantine, — mondta önnek a nővér, hogy a polgármester úr elment a kicsikémért?

Az orvos csöndet ajánlott és hogy kerüljenek minden agyobb izgalmat. Quinquina főzetet rendelt és arra az esetre, ha az éj folyamán a láz erősebbé válnék, csillapító italt. Elmenőben így szólt a nővérhez:

— Jobban van. Ha a jó szerencse úgy akarná, hogy a polgármester úr holnap reggel csakugyan meghozza a gyermeket, ki tudja? Vannak bámulatos válságok és már megtörtént, hogy a nagy öröm egyszerre megállítja a betegséget. Tudom, hogy ezúttal szervi betegséggel van dolgunk, még pedig nagyon előrehaladott stádiumban, de azért itt is sok a rejtelem! Talán megmenthetjük.

VII.

Az utas megérkezvén, készül a visszautazásra.

Körülbelül esti nyolcz óra volt, mikor a kocsi, melyet az országúton hagytunk, befordult az arrasi Postafogadó kapuján. Az ember, a kit e pillanatig kísértünk, leszállt, szórakozottan felelt a buzgolkodó szolganépnek, a váltott lovat visszaküldte és a kis fehér lovat maga vezette az istállóba; azután benyitott a billard-szobába, mely a földszinten volt, leült és lekönyökölt az asztalra. Tizennégy órájába került az út, melyet hat óra alatt

akart megtenni. El kellett ismernie, hogy nem ő tehet róla; de alapjában különben sem haragudott miatta.

Odalépett a fogadósné:

— Parancsol szobát, uram? Vagy vacsorázni akar?

A polgármester tagadóan intett a fejével.

— Az istállószolga mondja, hogy uraságod lova nagyon fáradt.

A polgármester megszakította hallgatását.

— Gondolja, hogy a ló holnap reggel nem indulhat visszafelé?

— Oh! Legalább is két napig kell pihennie.

A polgármester kérdezte:

— Itt van a postahivatal?

— Igen.

A fogadósné bevezette a hivatalba. Megmutatta útlevelét és megkérdezte, hogy nem indulhatna-e még az éjjel a postakocsival vissza Montreuil-sur-Merbe. A kocsis mellett levő hely még éppen szabad volt; lefoglalta és kifizette.

— Kérem, uram, — figyelmeztette a hivatalnok, — el ne mulassza, hogy éjfél után pont egy órakor itt legyen.

Ezt elvégezvén, a polgármester kilépett a fogadóból és járkálni kezdett a városban.

Nem ismerte Arrast, az utczák homályosak voltak és csak úgy találomra kóborolt. Mindamellett úgy látszott, valami makacsság tartóztatta, hogy a járó-kelőktől útbaigazítást kérjen. Átment a kis Coudron-patakon és egy szűk utczácskákból álló tömkelegbe jutott, melyben eltévedve bolyongott. Egy ember ment el mellette, a ki kezében lámpást tartott. Némi habozás után reászánta magát, hogy megszólítja ezt az embert, de előbb óvatosan körülnézett, mintha félne, hogy valaki meghallja, mit kérdez.

— Nem lenne szíves megmondani, — kérdé, — merre jutok a törvényszéki épülethez?

— Ön nem idevaló, — felelt az ember, a ki megletősen élemedett polgár volt, — nos hát, tessék velem jönni. Éppen a törvényszék felé megyek, azaz, hogy a

prefectura felé. Mert a törvényszéki épületet tatarozzák és ideiglenesen a prefecturában tartják a tárgyalásokat.

— Az esküdszékieket is?

— Persze. Tetszik tudni, a prefectura a forradalom előtt püspöki palota volt. Confié úr, a ki nyolczvankettőben volt püspök, nagy termet építtetett benne. Ebben a nagy teremben vannak a tárgyalások.

A mint egymás mellett mentek, a polgár megjegyezte:

— Ha uraságod tárgyalást akar látni, kissé megkésett. A tárgyalásokat hat órakor rendszerint berekesztik.

Mikor azonban a nagy térre értek, a polgár egy sötétlő nagy épület homlokzatán négy kivilágított magas ablakra mutatott:

— Hitemre, uram, ön szerencsés ember, még jókor jött. Látja azt a négy ablakot? Az a tárgyalóterem. Még ki van világítva. Tehát még nem végeztek. Úgy látszik, az ügy elhúzódott és este is tárgyalnak. Érdeklődik a dolog iránt? Valami bűnügy? Talán tanunak van megidézve?

— Semmiféle ügyben nincs dolgom, — felelt a polgármester, — csak egy ügyvéddel akarok beszélni.

— Az más, — felelt a polgár. — Nézze, uram, ott az ajtó. A hol az őr áll. Csak a nagy lépcsőn kell fölmennie.

A polgármester követte az útbaigazítást és néhány pillanat múlva egy terembe jutott, melyben nagyon sokan voltak és itt-ott taláros ügyvédekkel vegyült csoportok suttogtak.

Mindig szívszorító kép látni a fekete ruhás emberek csoportjait, a mint halk hangon suttognak az igazságszolgáltatás termeinek küszöbén. Ritka eset, hogy a könyörület és a részvét szólal meg szavaikban. A megfigyelőnek, kit mellettük visz el az útja és a ki hajlandó az elmélkedésre, mindezek a csoportok olybá tűnnek föl, mint megannyi komor méhkas, melyben zümmögő szellemek mindenféle gyászos alkotmányon munkálnak.

A tágas és csak egy lámpától megvilágított terem valamikor a püspöki palota egyik nagyobb helyiségé

volt és váróteremül szolgált. Kétszárnyú nagy ajtó, mely e pillanatban zárva volt, választotta el a nagy teremtől, melyben a törvényszék üléseit tartotta.

A homályosság oly nagy volt, hogy a polgármester bátran megszólította az első ügyvédet, a ki útjába akadt.

— Kérem, uram, — mondá, — hol tartanak?

— Már vége, — mondá az ügyvéd.

— Vége!

E szót oly hangsúlyozással ismételte, hogy az ügyvéd hátrafordult.

— Bocsánat, uram, ön talán a rokonsághoz tartozik?

— Nem. Nem ismerek itt senkit. És elitélték?

— Persze. Nem is lehetett másként.

— Kényszermunkára? . . .

— Életfogytiglan.

A polgármester oly halkan, hogy alig lehetett érteni, tovább kérdezősködött:

— Tehát megállapították a személyazonosságot?

— Miféle személyazonosságot? — felelte az ügyvéd. — Semmiféle azonosságot se kellett megállapítani. Az ügy teljesen világos volt. A nő megölte gyermekét, a gyermekgyilkosság be volt bizonyítva, a jury nem fogadta el az előre megfontolt szándékot, életfogytiglani börtönt kapott.

— Tehát nő volt? — mondá a polgármester.

— Természetesen. A Limorin-leány. De hát kiről beszél ön?

— Senkiről. Azonban minthogy már végeztek, miért van még a terem kivilágítva?

— Egy másik ügy miatt, melynek körülbelül két órája kezdtek a tárgyalásába.

— Micsoda másik ügy?

— Oh! ez is egészen tiszta eset. Valami koldus, visszaeső gályarab szerepel benne, a ki lopott. Nem is tudom a nevét. Igazi bandita arcza van. Már az arcza is elég, hogy gályarabságra ítélje az ember.

— Kérem, uram, — mondá a polgármester, — be lehetne jutni a terembe?

— Nem igen hiszem. Roppant sokan vannak benn. Most azonban éppen fölfüggesztették a tárgyalást. Vannak, a kik kijöttek. Ha majd megint megnyitják a tárgyalást, próbálja meg a bejutást.

— Hol kell bemenni?

— Ezen a nagy ajtón.

Az ügyvéd odább ment. A polgármester néhány percz alatt, szinte egyidőben és egymással vegyülve átélte az összes lehetséges érzéseket. E közömbös ember szavai jégtörök és tüzes kardok gyanánt járták át szívét. Mikor látta, hogy semmiről se késett el, föllélegzett; de nem tudta volna megmondani, hogy a mit érzett, megelégedés volt-e vagy fájdalom?

Közeledett több csoporthoz és hallgatódzott, mit beszélgetnek. Minthogy nagyon sok dolog volt, az elnök e napra két egyszerű és rövid ügyet tűzött napirendre. A gyermekgyilkossággal kezdték és most a fegyencznél, a visszaeső bűnösnél, a „csökönyös ló"-nál tartottak. Ez az ember almákat lopott, de ez úgy látszott, nem volt kellően bebizonyítva; az azonban bizonyos volt, hogy a touloni gályabörtönben raboskodott. És ez nagyon súlyossá tette helyzetét. Egyébként a vádlott kihallgatásával és a tanúvallomásokkal már végeztek; hátra volt még azonban az ügyvéd védőbeszéde és az államügyész vádbeszéde; éjfél előtt aligha lesz vége a tárgyalásnak. A vádlottat alkalmasint el fogják ítélni; az államügyész igen ügyes ember és nem szokta *elvéteni* vádlottait; — elmés fiú volt, a ki verseket is irogatott.

A tárgyalóterembe vezető ajtó előtt bírósági szolga posztolt. A polgármester megkérdezte tőle:

— Soká nyitják még ki az ajtót?

— Egyáltalában nem nyitják ki, — felelt a szolga.

— Micsoda? A tárgyalás megnyitásakor nem fogják kinyitni? Hát nincs fölfüggesztve a tárgyalás?

— Az imént kezdték el újra, — felelt a szolga, — de az ajtó zárva marad.

— Miért?

— Mert a terem tele van.

— Hogyan? Egy hely sincs?

— Egyetlen egy se. Az ajtó be van zárva. Senki se mehet be.

Kis szünet után a szolga hozzátette:

— Az elnök úr mögött van ugyan még két-három hely, de oda az elnök úr csak köztisztviselőket bocsát.

Ezzel a szolga hátat fordított neki.

A polgármester lehajtott fővel ment arrább, áthaladt az előszobán és lement a lépcsőn, lassan, mintegy minden lépcsőfokon újra meg újra tétovázva. Alkalmasint tanácskozott önmagával. A heves csata, mely tegnap este óta dúlt benne, még nem ért véget és minden pillanatban újabb meg újabb fordulat következett. A lépcső aljára érve, nekitámaszkodott a korlátnak és keresztbefonta a karjait. Egyszerre kigombolta redingoteját, elővette tárczáját, iront húzott ki belőle, kitépett egy lap papirt és a lépcsőlámpa világánál sebesen reáírta: *Madeleine, Montreuil-sur-Mer polgármestere.* Aztán nagy léptekkel fölhaladt a lépcsőn, átfurakodott a tömegen, egyenesen a szolgához lépett, átadta neki a papirdarabot és parancsoló hangon szólt:

— Adja ezt oda az elnök úrnak.

A szolga elvette a papirost, egy pillantást vetett reá és engedelmeskedett.

VIII.

Kedvezményes bemenetel.

A montreuil-sur-meri polgármester, a nélkül, hogy csak sejtelme is lett volna róla, bizonyos mértékben híres ember volt. Hét év alatt erényének híre betöltötte az egész Alsó-Boulonnaist, majd túlment a vidék határain és elterjedt két-három szomszéd megyében is. A jelentős szolgálat mellett, a mit az üveggyöngygyártás föllendítésével a székhelynek tett, a montreuil-sur-meri kerület száznegyvenegy községe között nem volt egy sem, mely valamely jótéteményért ne lett volna adósa. Sőt alkalomadtán módját tudta ejteni, hogy más kerületek iparát is segítse és emelje. Igy például a maga hitelével és tőkéjével gyámolította a boulognei tüllgyárat, a fré-

venti lenszövő-gyárat és a boubers-sur-canchesi vízerővel dolgozó vászongyárat. Mindenütt tisztelettel említették Madeleine úr nevét. Arras és Douai írigyelte a szerencsés kis Montreuil-sur-Mertől a polgármesterét.

Mint mindenki, a douai-i királyi törvényszék tanácsosa, a ki ebben az ülésszakban az arrasi tárgyalások elnöke volt, szintén ismerte az oly általánosan és oly mélyen tisztelt nevet. Mikor a szolga, óvatosan fölnyitván az előszobából a tárgyalóterembe vezető ajtót, az elnök úr hát mögött a szék fölé hajolt és átadta neki a papirdarabkát, melyre a föntebb olvasható sor volt írva és hozzátette: *Ez az úr be akar jönni a tárgyalásra,* — az elnök élénk tisztelettel bólintott, tollat ragadott, néhány szót írt a papir aljára és visszaadta a szolgának, mondván neki:

— Bocsássa be azt az urat.

A szerencsétlen ember, kinek történetét írjuk, ott állt a terem ajtajánál, ugyanazon a helyen és ugyanabban a tartásban, a mint a szolga hagyta. Révedezésén át hallotta, a mint valaki így szól hozzá: Méltóztassék kegyesen velem jönni. — Ugyanaz a szolga volt, a ki az előbb hátat fordított neki és a ki most a földig hajolt előtte. A szolga egyszersmind átadta neki a papirdarabkát és minthogy éppen lámpa mellett volt, olvashatta:

„A törvényszék elnöke tiszteletét küldi Madeleine úrnak."

Összegyűrte a papirost, mintha e néhány szó valami keserű utóízt hagyna benne.

Követte a szolgát.

Néhány percz múlva egyedül lelte magát egy faburkolatú, komorképü kis szobában, melyet egy zöld asztalon álló két gyertya világított meg. Még füleiben csengtek a szolga utolsó szavai, melyekkel magára hagyta: „Ime, uram, a tanácskozó szoba; csak azt a rézgombot kell megnyomnia, mely ott az ajtón látszik, és benn van a tárgyalóteremben, az elnök úr széke mögött." — E szavak összeolvadtak elméjében egy sereg szűk folyosó és sötét lépcső homályos emlékével, melyeken az imént áthaladt.

A szolga magára hagyta. Elérkezett a válságos pillanat. Igyekezett összeszedni magát, a nélkül azonban, hogy ez sikerült volna neki. A gondolat szálai épp azokban az órákban szakadnak el az agyban, a mikor az embernek leginkább szüksége volna reá, hogy az élet kínos valóságaihoz kapcsolódjanak. Ugyanabban a helyiségben volt, a hol a bírák tanácskoznak és elítélnek. Valami bárgyú nyugalommal nézett körül e békés és félelmetes szobában, hol annyi életpályát törtek össze, hol mindjárt meg fog csendülni az ő neve is és a melyen e pillanatban az ő végzete vonul át. Nézte a falat, aztán magára tekintett, csodálkozva, hogy ez az a szoba és hogy ő itt van.

Több, mint huszonnégy óra óta nem evett, a kocsirázás össze-vissza törte, de ő nem érezte; úgy tetszett neki, hogy semmit se érez.

Odalépett egy fekete kerethez, mely a falon függött és a melyben üveg alatt Pashe János Miklós, párisi polgármester és miniszter egy régi sajátkezű levele volt látható, kétségtelenül tévedésből a II. év június 9-ikéről keltezve, a melyben Pache közli a várossal a letartóztatott miniszterek és képviselők névjegyzékét. Ha valaki e pillanatban láthatta és megfigyelhette volna, bizonyára azt hitte volna, hogy e levél nagyon érdekesnek tűnik föl előtte, mert le nem vette róla a szemét és kétszer-háromszor is elolvasta. Elolvasta, a nélkül, hogy törődött volna vele és szinte tudtán kívül. Fantinera és Cosettere gondolt.

A hogy így merengett, hátrafordult és pillantása reátévedt a tárgyalóterembe nyíló ajtó rézgombjára. Majdnem megfeledkezett ez ajtóról. Eleinte még nyugodt pillantása megakadt rajta, odaszegeződött a rézgombhoz, aztán rémültté és merevvé vált és lassankint eltelt az iszonyat kifejezésével. Hajszálai között verejték gyöngyözött és végigcsurgott a halántékán.

Egyszerre oly parancsoló és egyben tiltakozó mozdulatot tett, mely azt akarja mondani és azt is mondja: *Az áldóját! Ki kényszerithet reá?* Aztán élénken megfordult, maga előtt látta az ajtót, a melyen át belépett,

odament, kinyitotta és kiment. Már nem volt abban a szobában, kint volt, egy folyosón, hosszú, keskeny, lépcsőfokokkal és rostélyokkal megszakított, tekergős folyosón, melyet néhány, a kórházi éjjeli mécsekhez hasonló lámpa világított meg, azon a folyosón, a melyen át idejött volt. Fellélegzett, hallgatódzott, se előtte, se mögötte semmi nesz; futni kezdett, mintha kergették volna.

Mikor már több fordulót végigiramodott, újra hallgatódzott. Még mindig ugyanaz a csend és ugyanaz a homály. Lélekzete fogytán volt, támolygott, a falhoz támaszkodott. A kő hideg volt, az izzadság jéggé fagyott a homlokán, reszketve kiegyenesedett.

És most, egyedül, egyenesen állva a homályban, dideregve a hidegtől és talán még valamitől, gondolkozni kezdett.

Egész éjjel és egész nap gondolkodott; nem hallott mást semmit, mint csak belső hangot, mely azt mondta: hajh!

Így telt el egy negyedóra. Végre lehorgasztotta fejét, búsan fölsóhajtott, leeresztette a karjait és visszaindult. Lassan ment és mintha valami nagy teher nyomná. Úgy látszott, mintha valaki utólérte volna menekülésében és most visszavonszolná.

Újra belépett a tanácskozó-szobába. Az első, a mit megpillantott, az ajtó gombja volt. E kerek és csiszolt rézgomb úgy ragyogott előtte, mint valami vészes csillag. Nézte, mint a hogy egy bárány nézné a tigris szemét.

Tekintetét nem tudta levenni róla.

Néha-néha egy-egy lépést tett és közeledett az ajtóhoz.

Ha hallgatódzik vala, mint valami zavaros zsongást hallotta volna a szomszéd terem lármáját; de nem hallgatódzott és nem hallott.

Egyszerre, a nélkül, hogy maga is tudná, miként, állt az ajtónál. Görcsösen megnyomta a gombot; az ajtó kinyílt.

Bent volt a tárgyaló teremben.

IX.

A hol a meggyőződések kiformálódnak.

Egy lépést tett előre, gépiesen betette maga mögött az ajtót és megállt, nézve, hogy mit lát.

Meglehetősen nagy, gyéren megvilágított helyiség volt, majd zajgással, majd csöndességgel teljes, melyben a bűnvádi per teljes gépezete alantas és gyászos méltóságteljességében működött a tömeg szemeláttára.

A terem egyik végén, ott, a hol ő is állt, szórakozott arczkifejezésű, viseltes talárú bírák, a kik körmüket rágták vagy lehunyt szempillákkal ültek; a másik végén rongyokba burkolt tömeg; ügyvédek mindenféle testtartásban; régi, foltos faburkolat, piszkos padmaly, inkább sárga, semmint zöld szövetekkel letakart asztalok, a sok kéz érintésétől megfeketedett ajtók; a fali kárpitba vert szögeken korcsmai lámpák, melyek inkább füstöt terjesztettek, semmint világosságot; az asztalokon rézgyertyatartókba állított gyertyák; homály, rútság és szomorúság; és mindez valami szigorú és fenséges benyomást keltve, mert kiérzett belőle az az emberi nagy dolog, a mit törvénynek és az az isteni nagy dolog, a mit igazságnak neveznek.

Senki se vetett ügyet a polgármesterre. Minden tekintet egyetlen pontra irányult, egy fapadra, mely az elnöktől balra egy kis falmenti ajtóhoz volt támasztva. E padon, melyet több gyertya világított meg, két zsandár között egy ember ült.

Ez az ember volt a vádlott.

A polgármester nem kereste, meglátta. Pillantása szinte magától odairányult, mintha előre látta volna, hol találja azt az alakot.

Úgy tetszett neki, mintha magamagát látná, megöregedve, bizonyára nem éppen teljesen hasonló arczczal, de merőben egyező tartással és nézéssel, torzonborz hajzattal, nyugtalan, rőtszínű szemgolyókkal, olyan zubbonynyal, a milyen ő rajta volt, mikor megérkezett Dignebe, tele gyűlölettel és lelkében rejtegetve a bor-

zalmas gondolatoknak azt a szenny-kincsét, melyet tizenkilencz év alatt a bagno földjéről szedegetett össze.

Összeborzadva mondá magában: — Édes Istenem! Én is ilyen leszek?

Ez az ember legalább is hatvanévesnek látszott. Valami megnevezhetetlenül durva, bárgyú és vad kifejezés ömlött el rajta.

Az ajtónyílás neszére az ott állók összébb szorultak, hogy helyet engedjenek neki; az elnök hátranézett és megértve, hogy a belépő a montreuil-sur-mesi polgármester úr, köszöntötte. Az államügyész, a ki Montreuil-sur-Merben, hova hivatalos teendői több ízben elszólították, látta volt Madeleine urat, megismerte és szintén köszöntötte. Ő maga alig vette ezt észre. Valami káprázat tartotta fogva; nézett.

Bírák, jegyző, zsandárok, kegyetlenül kíváncsi fejek tömege, mindezt már látta egyszer, valamikor régen, huszonhét év előtt. Most újra reátalált e gyászos dolgokra; ott voltak, mozogtak, éltek. Immár nemcsak erőlködő emlékezetének képzetei, gondolatának káprázatai, igazi zsandárok voltak és igazi bírák, igazi tömeg és húsból, vérből álló igazi tömeg. Megtörtént. A valóság minden félelmetességével újra megjelentek és újra éledtek körülötte multjának szörnyű képei.

Mintha tátongó mélységet látott volna maga előtt.

Összeborzadt, behunyta szemeit és lelke legmélyén felkiáltott: soha!

És a sors tragikus játékából, mely megreszkettette minden gondolatát és a mely majdnem őrültté tette, egy másik énje is jelen volt. Azt az embert, a ki felett ítéletet ültek, mindenki Valjean Jánosnak nevezte!

Hallatlan látomány! Szemei előtt életének legrettenetesebb pillanata játszódott le újra, a melyben saját képmása a főszereplő.

Minden úgy volt, mint akkor; ugyanaz a felszerelés, ugyanaz az éjjeli óra, szinte ugyanazok a bírói arczok, ugyanazok a katonák, ugyanazok a nézők. Itt azonban az elnök feje fölött feszület függött a falon, olyasvalami dolog, a mi az ő elítéltetésének idejében

hiányzott a tárgyalótermekből. Mikor ő felette bíráskodtak, Isten nem volt jelen.

Mögötte szék állott; beleroskadt, szinte halálra válva a gondolattól, hogy meglátható nak. Midőn már ült, felhasználta a bírák asztalán tornyosodó iratcsomót, hogy elrejtse arczát a közönség elől. Most már láthatott, a nélkül, hogy őt láthatták volna. Lassankint összeszedte magát. Visszanyerte a valóság érzését; eljutott a nyugodtságnak arra a fokára, mely képessé teszi az embert, hogy figyeljen.

Bamatabois úr is ott volt az esküdtek között.

A polgármester pillantása kereste Javert-t, de nem látta meg. A jegyző asztala elfedezte előle a tanúk padját. De meg különben is, mint már mondtuk, a terem csak kevéssé volt megvilágítva.

A mikor belépett, a vádlott ügyvédje éppen befejezte beszédét. A hallgatóság figyelme a tetőpontig volt csigázva; a tárgyalás már három órája tartott. A tömeg három óra óta nézte, mint görnyed meg lassanként a rettenetes valószinűség súlya alatt egy ember, egy ismeretlen valaki, valami mélységesen buta vagy mélységesen ravasz nyomorult alak. Ez az ember, mint már tudjuk, valami csavargó féle volt, a kit úgy csiptek el a mezőn, hogy érett almákkal rakott ágat tartott, a mely a Pierron-tilosnak nevezett szomszédos elkerített hely egyik almafájáról volt letörve. Ki volt ez az ember? Vizsgálatot indítottak, tanúkat hallgattak ki, valamennyien egyértelmüen vallottak, minden felől világosság derült. A vád így beszélt: — Nem csak gyümölcstolvaj, csavargó áll előttünk, hanem egy bandität tartunk a kezünkben, a kijelölt tartózkodási helyről megszökött volt gályarabot, veszedelmes gazembert, egy Valjean János nevű gonosztevőt, a kit az igazságszolgáltatás már régóta keres és a ki nyolcz év előtt, mikor a touloni bagnóból kiszabadult, fegyveres kézzel utonállási rablást követett el egy kis Gervais nevezetű savoyard fiún, oly bűntényt, melyre nézve a büntető törvénykönyv 383-ik szakasza intézkedik és a melyért, ha a személyazonosság törvényesen be lesz igazolva, fentartjuk magunknak az utólagos eljárást. Most újabb lopást követett el. Visz-

szaesés. Itéljék el ezért az új bűnért; aztán ítélet alá kerül a régebbieért. — E vádra és a tanúk egybehangzó vallomására a vádlotton legfőképp csodálkozás látszott. Oly mozdulatokat tett, integetett, mintha azt akarná mondani, hogy: nem, vagy pedig a szoba mennyezetére bámult. Csak nehezen tudott szólni, akadozva felelgetett, de egész teste, a feje tetejétől a lába hegyéig tagadott. Az ellene csatasorba sorakozott értelmes lényekkel szemben olybá tűnt fel, mint valami bárgyú; idegennek látszott e társadalomban, mely reátette a kezét. De hát jövője mind fenyegetőbbé vált, a valószínűség minden pillanattal nőtt és a tömeg még nagyobb szorongással nézett elébe a mind jobban lebillenő vészteljes ítéletnek, mint ő. Nemcsak a bagnora, de még a halálos ítéletre is lehetett gondolni, ha tudniillik a személyazonosság bebizonyul és a kis Gervais ügye elmarasztalással végződik. Ki volt hát ez az ember? Miféle természetű volt a szenvtelensége? Bárgyúság vagy csel? Nagyon is jól értette-e, miről van szó, vagy egyáltalában mit sem értett az egészből? Oly kérdések, melyek pártokra osztották a tömeget és úgy látszott megosztják az esküdtek vélekedését is. Volt ebben a pörben, a mi rémületet kelt és a mi izgat; a dráma nemcsak komor volt, hanem homályos is.

A védőügyvéd elég jól beszélt, azon a vidéki nyelven, mely hosszú ideig maga alkotta a törvényszéki ékesszólást és a melyhez egykor az összes ügyvédek ragaszkodtak, Párisban épp úgy, mint Romorantierben vagy Montbrisonban és a melyen ma, miután klasszikussá vált, csak a tárgyaló termek hivatalos szónokai beszélnek, a kiknek tetszik komoly hangzatossága és méltóságos modora; oly nyelv ez, melyben a férj: *hites társ,* a feleség: *hitves,* Páris: *a művészetek és a czivilizáczió központja,* a király: *uralkodó,* a püspök úr: *szent főpap,* a főügyész: *a megtorlás ékesszóló tolmácsa,* a védelem: *az imént elhangzott szavak,* XIV. Lajos kora: *a nagy század,* a színház: *Melpomene temploma,* az uralkodó család: *királyaink dicső vére,* a hangverseny: *zenei ünnepély,* a megye parancsnokló tábornoka: *a nagyhirű vitéz, a ki* stb., a szeminárium növendékei:

e zsenge leviták, az ujságok tévedése: *a gazság, mely e közlönyök hasábjain árasztja szerte a mérget* stb. stb. — Az ügyvéd tehát azzal kezdte, hogy az almalopást fejtegette, — vajmi nehéz feladat a szép stylus szempontjából; de hát maga Bossuet is kénytelen volt, hogy gyászbeszédének kellős közepén egy tyúkról szóljon és nagy fenséggel vágta ki magát. Az ügyvéd megállapította, hogy az almalopást nem sikerült teljesen bebizonyitani. — Ügyfelét, a kit védői minőségében makacsul csak Champmathieu néven említett, senki se látta, a mint a falon átmászott vagy az ágat letörte volna. — Mikor elfogták, kezében tartotta az ágat (melyet az ügyvéd mindig *galy*-nak mondott); de azt állítja, hogy a földön találta és onnan vette föl. Hol a bizonyíték, hogy ez nem igaz? — Kétségtelen, hogy az ágat letörték, a fal áthágásával hozták ki, aztán elhajították, kétségtelen, hogy tolvaj szerepelt a dologban. — De mi bizonyítja, hogy Champmathieu volt az a tolvaj? Egyetlen-egy körülmény. Az, hogy valamikor gályarab volt. Az ügyvéd nem tagadta, hogy az a tény, sajnos, tökéletesen bizonyosnak látszik; a vádlott lakott Faverollesban; favágó volt ott; a Champmathieu név csakugyan a Jean Mathieu név eltorzításából származhatott; mindez igaz és végül négy tanú habozás nélkül és kereken kijelentette, hogy Champmathieu azonos Valjean János gályarabbal; ez adatok és tanúvallomások ellenében az ügyvéd csak védenczének tagadására hivatkozott, tehát oly tagadásra, mely érdekelt személytől ered; de föltéve, hogy azonos Valjean János gályarabbal, bizonyíték-e ez, hogy ugyanő az almatolvaj is? Ez legfeljebb csak gyanuok lehet; de nem bizonyíték. Igaz és az ügyvédnek „őszinte meggyőződése szerint“ el kell ismernie, hogy a vádlott „rossz védekezési rendszerhez“ folyamodott. Makacsul tagad mindent, a lopást is és a gályarabságot is. Ez utóbbi pontra nézve a beismerés bizonyára jobban használt volna neki és kedvezőbbé hangolta volna iránta bírái türelmét; maga az ügyvéd is tanácsolta neki a beismerést; de a vádlott makacsul elutasította, kétségtelenül abban a hiszemben, hogy ha semmit se ismer be, mindent megnyer. Ez hiba; de nem kell-e tekintetbe venni értelmé-

nek fogyatékosságát? Szemmel látható hogy ez az ember korlátolt elméjű. A bagno sok sanyarúsága, a bagno óta való hosszas nyomorúsága elbutította, stb. stb. Roszszul védekezik; de elegendő ok-e ez arra nézve, hogy elitéljék? A mi a kis Gervais-ügyet illeti, az ügyvéd nem tér ki reá, erről most nincs szó. Végezetül az ügyvéd kérte az esküdteket és a törvényszéket, hogy ha a Valjean Jánossal való azonosságot bebizonyítottnak vélik, alkalmazzák az engedély nélkül való lakhelyváltoztatást illető rendőri büntetést, nem pedig azt a rettenetes megtorlást, mely a visszaeső gályarabot sújtja.

Az ügyész válaszolt a védőnek. Hevesen és virágos stylusban beszélt, mint az ügyészek rendszerint.

Üdvözölte a védőt „loyalitásáért" és ügyesen használa fordította e loyalitást. A vádlottat azokkal az engedményekkel rohanta meg, melyeket az ügyvéd tett. Az ügyvéd, úgy látszott, elismeri, hogy a vádlott ugyanegy személy Valjean Jánossal. Tudomásul veszi. Ez az ember tehát Valjean János. Ezt sikerült a vádnak elismertetnie és többé nem vonható kétségbe. Ezután, ügyes kanyarulással visszaszállva a bűn forrására és okaira, az ügyész a romantikus iskola erkölcstelensége ellen dörgött, mely iskola a *Quotidenne* és az *Oriflamme* kritikusaitól adományozott *sátáni iskola* néven akkor élte hajnal korát; a valószínűség nem minden látszata nélkül ennek a romlott irodalomnak rótta föl Champmathieu János bűnét. E fejtegetéseket kimerítvén, áttért magára Valjean Jánosra. Ki volt ez a Valjean János? Következett Valjean János lefestése. Szörnyeteg, a ki stb. stb. Az e fajta festések mintája megtalálható Theramenes elbeszélésében, mely nem üdvös példa a tragédiaíróknak, de naponként nagy szolgálatokat tesz a törvényszéki ékesszólásnak. A hallgatóság és az esküdtek „borzongtak". A festés befejezése után az ügyész oly szónoki lendülettel, mely arra volt szánva, hogy másnap reggel a legnagyobb fokú elragadtatásra gerjessze a Kerületi naplót, folytatta: — És egy ily ember stb. stb., egy csavargó, koldus, minden rendes foglalkozás nélkül való ficzkó, stb. stb., a kit múltja hozzászoktatott, hogy büntetendő cselekedeteket kövessen el és a kin a bagno

csak keveset javított, mint a hogy a kis Gervais rovására elkövetett utonállás is bizonyítja, stb. stb., — egy ily ember, a kit tetten értek, néhány lépésnyire a faltól, melyen áthágott, még kezében tartva a tárgyat, a mit ellopott, tagadja a tettenérést, a lopást, a fal áthágását, tagad mindent, tagadja még a nevét, még a személyazonosságát is! Száz más bizonyítékon kívül, a melyekre nem akarunk visszatérni, négy tanú is ellene vall, Javert, a feddhetetlen rendőrfelügyelő és három fegyencz, gyalázatának három társa, Brevet, Chenildieu és Cochepaille. És mivel felel e lesújtó egybehangzásra? Tagad. Mily megátalkodottság! Szolgáltassanak igazságot, esküdt uraim, stb. stb. — Mialatt az ügyész beszélt, a vádlott tátott szájjal hallgatta és valami csodálkozás látszott rajta, melybe jó sok bámulat is vegyült. Nyilván meg volt lepetve, hogy valaki így tud beszélni. Néha-néha, a vádbeszéd „legerélyesebb“ helyein, azokban a pillanatokban, mikor az ékesszólás, nem tudván fékezni magát, a gyalázó jelzők áradatában ömlik ki és viharként zúdul a vádlottra, lassan jobbról balra és balról jobbra ingatta fejét, szomorú és néma tiltakozás gyanánt, mint a hogy egyáltalában a beszédek kezdete óta tette. A közelében levő nézők kétszer-háromszor hallották, a mint félhangon motyogja: — Ez az eredménye, hogy nem kértem meg Baloup urat! — Az ügyész fölhívta az esküdtek figyelmét erre a nyilvánvalóan kiszámitott együgyü magatartásra, mely nem gyöngeelméjüségről, hanem agyafurtságról, ravaszságról, az igazságszolgáltatás kijátszásának megszokásáról tanúskodik és teljes világosságban mutatja ez ember „mélységes romlottságát“. Azzal végezte, hogy fentartva a vádolás jogát a kis Gervais esetére nézve, szigorú elitélést kér.

Ez pedig a jelen esetben, mint emlékezhetünk, életfogytiglani gályarabságot jelentett.

A védő fölállt, elismerését fejezte ki „az államügyész úrnak“ „csodálatra méltó beszédéért“, aztán felelt, a hogy tudott, de meggyöngült erővel; nyilván látszott, hogy a talaj elvész alóla.

X.

A tagadás rendszere.

Elérkezett a tárgyalás berekesztésének a percze. Az elnök fölszólította a vádlottat, hogy álljon fel és a szokásos kérdéssel megkérdezte tőle:

— Van még valami mondanivalója a védelmére?

A vádlott, a hogy valami borzalmas sapkát morzsolgatva a kezében ott állt, úgy látszott, mintha nem halland.

Az elnök megismételte a kérdést.

Ezúttal az ember meghallotta. Úgy látszott, mintha megértené, olyan mozdulatot tett, mint a ki fölébred, körüljártatta tekintetét, nézte a közönséget, a zsandárokat, ügyvédjét, a törvényszéket, idomtalan öklét a padja előtt levő korlát farúdjára helyezte, még egyszer körülnézett és egyszerre, tekintetét az ügyészre szegezve, beszélni kezdett. Olyan volt, mint valami tüzhányó kitörése. A hogy a szavak összefüggés nélkül, hevesen, szakadozva, egymásba ütközve szájából kitódultak, úgy látszott, mintha tülekedve valamennyien egyszerre akarnának kijönni. Így szólt:

— Azt akarom mondani, hogy bognár voltam Párisban, ott is Baloup úrnál. Kemény állapot. A bognárságban mindig szabad levegőn dolgozik az ember, udvarban, jó gazdánál félszer alatt, sohase zárt műhelyben, mert hát téresség kell. Télen oly hideg van, hogy az ember a kezeivel csapkod, de a mesterek nem szeretik, mert azt mondják, hogy ezzel múlik az idő. Vasalni, mikor a föld csupa jég, sanyarú munka. Hamar elnyüvi az embert. Még egész fiatalon meg kell öregedni. Negyvenéves korában már vége az embernek. Én ötvenháromféves koromig bírtam, de sok bajom is volt. Meg azután a munkások is oly gonosz nép! Ha valaki már nem fiatal, mindjárt vén rigónak, vén baromnak csúfolják! Csak harmincz soust kerestem napjában, oly keveset fizettek; a hogy csak tudtak, a mesterek kihasználták, hogy öreg vagyok. De hát ott volt az asszonyom, a ki mosni járt a folyóra. Ő is keresett valamicskét. Kettesben csak el-

éltünk. Neki is sokat kellett vesződnie. Egész nap, esőben, hóban, a szélben, hogy szinte vágja az ember arczát, térdig a vízben állani; mindegy, ha fagy is, akkor is kell mosni; vannak emberek, a kiknek nincs sok fehérneműjök és a kiknek sürgős a munka; ha az ember nem mos, elveszti a mosatókat. A deszkák nem érnek jól össze és mindenütt csöpög, szivárog a víz. Az ember szoknyája csupa víz, kívül belől egyaránt. Majdnem meg kell fagyni a hidegtől. Az asszonyom mosott az Enfants-Rouges-mosóban is, a hol csapokon át eresztik a vizet. Nem kell a teknőben állani. Az ember a csapnál mos, aztán hátul, a medenczében öblöget. Minthogy zárt helyen van, nem fázik annyira. Csakhogy a forró víz roppant gőzt csinál, a mi rontja a szemet. Szegény mindig hét óra tájban jött haza és mindjárt le szokott feküdni; nagyon fáradt volt. Az ura verte. Azóta már meghalt. Nem volt valami boldog élet. Derék, jóravaló teremtés volt, a ki nem járt a bálba és csöndesen viselkedett. Emlékszem egy húshagyó keddre, mikor már nyolcz órakor lefeküdt. Úgy bizony. Igazat mondok. Csak kérdezzék meg. Ah! persze, megkérdezni! Szamár vagyok! Páris olyan, mint a rengeteg. Ki ismeri ott az öreg Champmathieu-t? Azonban hát mégis Baloup úr. Kérdezzék meg Baloup urat. És aztán nem tudom, hogy mit akarhatnak tőlem.

A vádlott elhallgatott és állva maradt. Hangosan, sebesen, rekedt és nyers hangon mondta el a föntieket, valami ingerült és vad együgyűséggel. Egy ízben félbeszakította mondókáját, hogy köszöntsön valakit a tömegben. Az állítások, melyeket csak úgy mintegy vaktában bökött ki magából, szakgatott csuklások gyanánt törtek ki belőle és minden mondatát oly mozdulattal kisérte, mint a favágó, mikor fát vág. A mikor végzett, a hallgatóság nevetésbe tört ki. Nézte a közönséget és látva, hogy nevetnek és nem értvén, hogy miért, maga is nevetni kezdett.

Gyászos kép volt.

Az elnök, a ki figyelmes és jóakaratú ember volt, megszólalt.

Emlékeztette az „esküdt urakat", hogy „a nevezett

Baloup, volt bognármestert, a kinél a vádlott, saját kijelentése szerint, egykor szolgálatban állott, hiába keresték. Megbukott és nem lehetett megtalálni." Aztán a vádlott felé fordulva, fölhívta, hogy figyeljen arra, a mit most neki mond: — Ön oly helyzetben van, hogy fontolóra kell vennie a dolgokat. Súlyos gyanúkörülmények szólnak ön ellen, melyek főbenjáró következményeket vonhatnak maguk után. A saját érdekében még egyszer és utoljára fölszólítom, hogy feleljen világosan a következő két kérdésre: Először is, áthágott-e vagy nem a Pierron-tilos kőfalán, letörte-e az ágat és ellopta az almákat, vagyis elkövette-e a zárt helyen való lopást? Ön-e Valjean János kiszabadult gályarab, igen-e vagy nem?

A vádlott megrázta a fejét és olyan arczot vágott, mint a ki érti, miről van szó és tudja, mit fog válaszolni. Kinyitotta a száját, az elnök felé fordult és megszólalt:

— Először is . . .

Aztán sipkájára pillantott, felnézett a menyezetre és hallgatott.

— Vádlott, — szólalt meg most szigorúan az ügyész, — figyeljen. Ön semmire se felel, a mit kérdeznek. Zavara ítéletet mond önre. Világos, hogy önnek nem Champmathieu a neve, ön Valjean János gályarab, a ki előbb az anyai Mathieu név alatt rejtőzött, úgy ment Auvergnebe, ön Faverolles-ban született, a hol favágó volt. Világos továbbá, hogy ön követte el a Pierron-tilosban az almalopást. Az esküdt urak majd határoznak.

A vádlott, a ki ezenközben leült, mikor az ügyész végzett, hirtelen felállt és kiáltozva szólni kezdett.

— Gonosz ember az úr, tudja! No hát elmondom, mit akartam mondani. Csak nem tudtam mindjárt reájönni. Nem loptam. Olyan ember vagyok, a ki nem mindennap lakik jól. Aillyből jöttem. Ballagtam a mezőn, nagy felhőszakadás után, mely egész sárgára mosta a földet, csupa pocsolya mindenütt és az útmenti homokból is csak apró fűszálak álltak ki, egy letört almafaágat pillantok meg a földön, felveszem és eszembe se volt, hogy ebből bajom lehet. Három hónapja tartanak a bör-

tönben és zaklatnak ide-oda. Azt se tudom, mit mondjak, mindenki ellenem beszél, folyton azt mondják: feleljen! A zsandár, a ki jó fiú, meglöki a könyökömet és azt súgja: Felelj hát! Én nem tudok sokat beszélni, nem jártam iskolákat, én csak egy szegény ember vagyok. Elég hiba, hogy ezt nem akarják belátni. Nem loptam, a földről szedtem föl az almákat. Azt mondják Valjean János, meg Mathieu! Egyiköket se ismerem. Parasztok lesznek. Én Baloup úrnál dolgoztam, a Hôpital-körúton. Champmathieu a nevem. Ugyancsak okos ember lehet, ha meg tudja mondani, hol születtem. Én nem tudom. Nem mindenkinek van háza, a hol megszülessen. Ez nagyon is kényelmes lenne. Azt tartom, az apám meg az anyám vándor népek voltak. Mikor kicsiny voltam, Kicsinek hívtak, most Öregnek szólítanak. Ezek a keresztneveim. Vegyék, a hogy akarják. Hát persze, hogy jártam Auvergneben is meg Faverollesban is. No már, hát nem lehetett az ember Auvergneben meg Faverollesban, a nélkül, hogy a bagnoban is lett volna? Mondom, hogy nem loptam és hogy Champmathieu apó a nevem. Dolgoztam Baloup úrnál, volt lakásom is. Már unom ezt a sok ostobaságot! Mit is akarnak tőlem, hogy úgy rohannak reám, mint a veszett kutyák?

Az ügyész állva maradt; az elnökhöz fordult:

— Elnök úr, a vádlott zavaros, de agyafurt tagadásai folytán, melyekkel hülyének igyekszik tettetni magát, de — figyelmeztetem — sikertelenül, kérnem kell elnök urat és a törvényszéket, méltóztassék újból a terembe szólítani Brevet, Cochepaille és Chenildieu fegyenczeket, úgyszintén Javert rendőrfelügyelő urat és még egyszer megkérdezni őket a vádlottnak és Valjean János gályarabnak azonossága felől.

— Emlékeztetem az ügyész urat, — mondá az elnök, — hogy Javert rendőrfelügyelő úr, a kit teendői visszaszólítottak a szomszéd kerület székhelyére, mihelyt tanúvallomásával végzett, eltávozott a tágyalásról, sőt a városból is. Erre nézve az ügyész úr és a védőügyvéd úr beleegyezésével adtuk meg neki az engedelmet.

— Úgy van, elnök úr, — felelt az ügyész. — És

minthogy Javert úr nincs jelen, kötelességemnek tartom az esküdt urak emlékezetébe idézni, hogy mit mondott. Javert közbecsülésben álló ember, a ki szigorú és rendíthetetlen becsületességével tekintélyt szerez, alsóbbrendű bár, de fontos működési körének. Ime, micsoda tanúvallomást hallottunk tőle: — „A vádlott tagadásának megczáfolására nincs szükségem se erkölcsi feltevésekre, se anyagi bizonyságokra. Tökéletesen reáismerek. Ennek az embernek nem Champmathieu a neve; Valjean János ő, egy megátalkodott gonoszságú és félelmes volt gályarab. Büntetésének leteltével csak a legnagyobb sajnálattal bocsátották szabadon. Tizenkilencz évet töltött a fogságban, minősített lopásért. Ötször vagy hatszor is tett kísérletet, hogy megszökjön. A kis Gervais ellen és a Pierron-tilosban elkövetett lopáson kívül úgy gyanítom, hogy meglopta a megboldogult dignei püspök ő méltóságát is. A mikor segéd-felügyelő voltam a touloni bagnoban, gyakran láttam őt. Ismétlem, hogy határozottan reáismerek.“

Ez oly szabatos fogalmazású kijelentés láthatólag mély benyomást tett a közönségre és az esküdtekre. Az ügyész azzal végezte, hogy Javert távollévén, a három másik tanúnak: Brevetnek, Chenildieunek és Cochepaillenek újból való kihallgatását és ünnepélyes megkérdeztetését kívánja.

Az elnök parancsot adott egy teremőrnek és egy pillanattal utóbb a tanúk szobájának ajtaja kinyílt. A teremőr, egy pandúr kíséretében, a ki arra volt rendelve, hogy szükség esetén segélyére legyen, bevezette a Brevet nevű rabot. A hallgatóság feszült várakozásban volt és az összes keblek úgy emelkedtek és süllyedtek, mintha közös szív verne bennök.

Brevet a központi fogházakban használatos fekete és szürke csikos zubbonyba volt öltözve. Körülbelül hatvan esztendős lehetett és arczkifejezése üzletemberre és gazficzkóra vallott. Van reá eset, hogy e kettő együttjár. A börtönben, hova újabb gaztettek visszajuttatták, valami őrféle lett belőle. Olyan ember volt, a kiről a följebbvalók azt mondják: Igyekszik hasznossá tenni magát. A gyóntatók kedvező vélekedést nyilvánítottak val-

lásos érzéseiről. Ne feledjük, hogy mindez a restauratio korában történt.

— Brevet, — mondá az elnök, — ön megbecstelenítő ítélet alatt áll és nem tehet esküt.

Brevet lesütötte szemeit.

— Azonban, — folytatá az elnök, — még a törvénytől megbélyegzett emberben is maradhat, ha az isteni kegyelem engedi, egy szikrája a becsület és az igazság érzésének. Erre az érzésre hivatkozom e döntő pillanatban. Ha még megvan önben, és reménylem, hogy megvan. Gondolkozzék, mielőtt felelne, tekintse egyfelől ezt az embert, a kit egyetlen szavával elveszejthet, másfelől az igazságot, melyet egyetlen szavával földeríthet. Ünnepélyes percz ez és még mindig van ideje visszavonni vallomását, ha azt hiszi, hogy tévedett. Vádlott, álljon föl. Brevet, nézze meg jól a vádlottat, szedje össze emlékezetét és mondja meg nekünk igaz lelkére, fönntartja-e állítását, hogy az emberben egykori bagnobeli társára, Valjean Jánosra ismer?

Brevet egy pillantást vetett a vádlottra, aztán a bíróság felé fordúlt:

— Igen, elnök úr. Én ismertem reá legelőbb és e mellett maradok. Ez az ember Valjean János, 1796-ban került Toulonba és 1815-ben szabadult ki. Én egy évvel utóbb jöttem el onnan. Most bambának látszik, bizonyosan az idő tette bambává; a bagnoban ravasz ficzkó volt. Teljes bizonyossággal reáismerek.

— Üljön le, — mondá az elnök. — Vádlott, maradjon állva.

Bevezették Chenildieut, a ki, mint vörös zubbonya és zöld sapkája is mutatta, életfogytiglani gályarabságra volt ítélve. Büntetését a touloni bagnoban töltötte és onnan hozták elő ez alkalomra. Kis termetü ember volt, a kinek minden tagjában és egész személyében valami beteges gyöngeség, a tekintetében valami roppant erő látszott. Rabtársai Istenverőnek nevezték.

Az elnök körülbelül ugyanazokat a szavakat intézte hozzá, mint Brevethez. A mikor emlékeztette, hogy gyalázatos büntetése folytán nincs joga esküdt tenni, Chenildieu fölvetette a fejét és farkasszemet nézett a tö-

meggel. Az elnök fölhívta, hogy fontolja meg a dolgot és mint Brevet-t, megkérdezte, ragaszkodik-e állításához, hogy ráismer a vádlottra?

Chenildieu hangosan elnevette magát.

— Már hogy ráismerek-e? Öt évig voltunk ugyanegy lánczhoz vasalva. Hát haragszol, öregem?

— Üljön le, — mondá az elnök.

A teremőr bevezette Cochepaillet. E másik életfogytiglani gályarabságra ítélt fogoly, a kit a bagnoból hozattak ide és a ki, mint Chenildieu, szintén vörös zubbonyt viselt, lourdesi paraszt, a pyrenaei hegyek közül való fél-medve volt. Juhokat őrzött a hegyekben és pásztorból rabló lett. Cochepaille nem kevésbbé volt vad külsejű, mint a vádlott, de még bárgyúbbnak látszott. Azok közé a szerencsétlen emberek közé tartozott, a kiket a természet vad állatoknak tervezett és a kikből a társadalom gályarabokat csinál.

Az elnök megkísérelte, hogy néhány pathetikus és komoly szóval fölrázza és mint a másik kettőtől, tőle is megkérdezte, ragaszkodik-e hozzá, hogy habozás nélkül és bizonyosan ráismer az előtte álló emberre?

— Ez Valjean János, — mondá Cochepaille. — Még bivaly Jánosnak is hívták, mert nagyon erős volt.

E három, láthatóan őszinte és jóhiszemű ember mindegyikének kijelentését a vádlottra nézve baljóslatú mozgás követte a hallgatóságban, oly mozgás, mely minden újabb tanúnyilatkozattal erősebbé és hosszantartóbbá vált. Maga a vádlott azzal a csodálkozó arczkifejezéssel hallgatta a tanúskodásokat, mely, a vád szerint, legfőbb védekezési fogása volt. Az első tanú vallomásának elhangzásakor a mellette álló zsandárok hallották, hogy fogai között dörmögi: — Már megint! — A második után valamivel hangosabban és szinte megelégedett kifejezéssel azt mondta: Helyes! A harmadik után fölkiáltott: Óriási!

Az elnök megkérdezte tőle:

— Vádlott, hallotta? Mit tud mondani?

A vádlott felelt.

— Azt mondtam — óriási!

A közönség zajgásba tört ki és az esküdtek is alig

tudtak csendben maradni. Világos volt, hogy az ember elveszett.

— Teremőrök, — szólt az elnök, — csináljanak csendet. Berekesztem a tárgyalást.

E pillanatban közvetlenül az elnök mellett mozgás támadt. Egy hang hallatszott, mely kiáltotta:

— Brevet, Chenildieu, Cochepaille! Ide nézzetek!

Mindenki, a ki e hangot hallotta, jeges dermedést érzett, annyira szívettépő és rettenetes volt. Minden szem arra fordult, a honnan e hang hallatszott. A bírák háta mögött ülő kiváltságos nézők közül egy ember fölemelkedett, fölrántotta az emelvényt a közönség helyétől elválasztó korlát ajtaját és egyszerre ott állott a terem közepén. Az elnök, az ügyész, Bamatabois úr és valami húsz más ember is ráismert és egyszerre kiáltott fel:

— Madeleine úr!

XI.

Champmathieu mindjobban ámul.

Csakugyan ő volt. A jegyző lámpája megvilágította arcát. Kalapját a kezében tartotta, ruházatában semmi rendetlenség, kabátja gondosan be volt gombolva. Nagyon halovány volt és kissé remegett. Haja, mely Arrasba való megérkezésekor még csak szürkébe vegyülő volt, most már egész ősz volt. Az alatt az egy óra alatt őszült meg, a mit itt töltött.

Minden fej feléje fordult. Leírhatatlan izgatottság fogta el az egész hallgatóságot. Egy pillanatra habozás támadt. A hang oly szívettépő volt, az ember pedig, a ki egyszerre előállott, oly nyugodtnak látszott, hogy az első pillanatban nem értették a dolgot. Kérdezték, ki kiáltott? Nem hihették, hogy e rémes kiáltás ettől a nyugodt embertől eredt.

E határozatlanság csak néhány másodperczig tartott. Még mielőtt az elnök és az ügyész csak egy szót is szólhatott vagy a zsandárok és a teremőrök egyetlen mozdulatot is tehettek volna, az az ember, a kit e pilla-

natban még mindenki Madeleine úrnak nevezett, Cochepaille, Brevet és Chenildieu elé lépett.

— Nem ismertek reám? — mondá.

Mindhárman szótlanul maradtak és tagadó fejmozdulattal jelezték, hogy nem ismerik. Cochepaille ijedtében katonásan köszöntötte. Madeleine úr a bíróság és az esküdtek felé fordult és csöndes hangon mondá:

— Esküdt urak, bocsáttassák szabadon a vádlottat. Elnök úr, csukasson be. Az az ember, a kit keresnek, nem ő, hanem én vagyok. Én vagyok Valjean János.

Egyetlen lélekzetvétel se hallatszott. A csodálkozás első mozgolódását csönd követte. Azt a vallásos megrettenést lehetett érezni a teremben, mely a tömeget valamely nagy esemény történtekor elfogja.

Az elnök arczán azonban részvét és szomorúság látszott; gyors pillantást váltott az államügyészszel és halkan néhány szót szólt a mellette ülő bíráknak. Aztán a közönséghez fordult és oly hangon, melynek mindenki megértette a jelentését, megkérdezte:

— Van itt orvos?

Az államügyész átvette a szót.

— Esküdt uraim, — mondá, — e különös és váratlan eset, mely megzavarta a tárgyalást, mindnyájunkban ugyanazt az érzést kelti, melyet nem szükséges bővebben jellemeznem. Önök, legalább hirből, mindnyájan ismerik a tiszteletreméltó Madeleine urat, Montreuil-sur-Mer polgármesterét. Ha van orvos a hallgatóság soraiban, az elnök úrhoz csatlakozva kérjük, hogy szíveskedjék segítségére lenni Madeleine úrnak és kísérje haza.

Madeleine úr nem engedte, hogy az államügyész befejezze, a mit mondani akart. Szelid, de mégis parancsoló hangon közbevágott. Ime, hogy mit mondott; szószerint közöljük beszédét, a hogy a tárgyalás után egy fültanú bejegyezte és a hogy még ma is, negyven év után a fülébe cseng azoknak, a kik hallották.

— Köszönöm, államügyész úr, de nem vagyok bolond. Majd mindjárt meglátja. Ön azon a ponton állt, hogy súlyos tévedést kövessen el, bocsássa szabadon ez embert, kötelességet teljesítek, én vagyok e szerencsétlen

elitélt. Egyedül én látok itt tisztán és igazat mondok. Isten, a ki fent lakozik a magasságban, látja, hogy mit teszek és ez nekem elég. Ön becsukathat, mert hiszen itt vagyok. Pedig hát elkövettem minden tőlem telhetőt. Hamis név alatt rejtőztem; gazdag ember, polgármester lett belőlem; vissza akartam térni a tisztességes emberek közé. Úgylátszik, ez nem lehetséges. Szóval, sok dolog van, a mit nem mondhatok el, nem akarom elmesélni életem történetét, egyszer majd úgyis megtudja. Megloptam a püspök urat, ez igaz; megraboltam a kis Gervaist, ez is igaz. Joggal mondták önnek, hogy Valjean János nagyon veszedelmes gonosztevő. De hát talán nem mindenben ő a hibás. Hallgassanak ide, bíró urak; egy annyira lealacsonyított ember, mint én, bizonyára nem tehet szemrehányásokat a gondviselésnek, se nem adhat tanácsokat a társadalomnak; de lássák, a gyalázat, melyből megkíséreltem kimenekülni, kártevő valami. A gályák nevelik a gályarabokat. Jegyezzék ezt meg, ha akarják. A bagno előtt szegény, nagyon kevéssé értelmes paraszt voltam, olyan hülyeféle; a bagno megváltoztatott. Bamba voltam, gonoszszá váltam; tuskóból parázs lettem. Később a megbocsátás és a jóság megmentett, mint a hogy annak előtte a szigorúság a romlásba vitt. Azonban bocsánat, önök nem érthetik meg, hogy miket beszélek. Házamban, a kandalló hamujában megtalálhatják a két francot, melyet hét év előtt a kis Gervaistől raboltam el. Nincs több mondanivalóm. Csukjanak be. Édes Istenem! az államügyész úr a fejét rázza, azt mondja: Madeleine úr megőrült; nem hisz nekem. Ez kétségbeejtő! Legalább ne itéljék el ezt az embert! Mit? Ezek itt nem ismernek reám? Bár csak itt volna Javert. Ő reám ismerne!

Semmiféle szó se tudná kifejezni azt a jóakaró és komor melancholiát, mely hangjában rezgett.

A három fegyencz felé fordult.

— Nos hát, én reájuk ismerek! Brevet! emlékszik még...

Megállt, egy pillanatig habozott, aztán folytatá:

— Emlékszel még azokra a kötött nadrágtartókra, melyeket a bagnoban viseltél?

Brevet megrázkódott a meglepetéstől és réműlt arczczal nézte végig tetőtől talpig. Ő pedig folytatta:

— Chenildieu, a ki magad is Istenverőnek nevezted magadat, neked egész heg van a jobb válladon, mert egyszer neki támaszkodtál egy parázszsal telt serpenyőnek, hogy eltűntesd válladról a T. F. P. betűket, melyek azonban mégis látszanak. Mondd meg, igaz?

— Igaz, — mondá Chenildieu.

Cochepaillehez fordult.

— Neked pedig, Cochepaille, jobb karodon, a csukló fölött lőporral beégetett évszám látható. Az a nap, a melyen a császár Cannesban partraszállt: 1815. márczius 1. Tűrd fel a ruhádat.

Cochepaille feltűrte zubbonyának ujját, minden tekintet meztelen karjára szegződött. Egy zsandár lámpát hozott; az évszám ott volt.

A boldogtalan ember oly mosolylyal, mely mindazokat, a kik látták, még most is könnyekre indít, ha eszökbe jut, a hallgatóság és a bírák felé fordult. Mosolya a diadalnak, de egyszersmind a kétségbeesésnek volt a mosolya.

— Láthatják, — mondá, — én vagyok Valjean János.

A teremben nem voltak többé se bírák, se vádlók, se zsandárok; csak kimeredt szemek és meghatott szívek voltak. Senki se gondolt reá, hogy tulajdonképpen micsoda szerepet kell betöltenie; az ügyész elfeledte, hogy vádolnia kell, az elnök, hogy elnököljön, a védő, hogy védeni van itt. Meglepő! egyetlen kérdés se hangzott el, egyetlen hatósági személy se lépett közbe. A fenséges látványoknak az a sajátságuk, hogy minden lelket megragadnak és minden tanúból nézőt csinálnak. Talán senki se adott magának számot róla, hogy mit érez; bizonyára senki se mondta magában, hogy valami nagy világosság ragyog fel előtte; belől mindnyájan vakító fényben érezték magukat.

Világos volt, hogy Valjean János áll előttük. Tündöklően világos. Ez ember megjelenése elég volt, hogy világosság áradjon az egy pillanattal előbb még oly homályos ügybe. Az egész tömeg, minden további ma-

gyarázat nélkül és mintegy villamos megrázkódással mindjárt és az első tekintetre megértette egy ember ez egyszerű és fenséges történetét, hogy kiszolgáltatja magát, nehogy egy más embert itéljenek el a helyében. A részletek, a habozások, az esetleges kicsi ellenkezések mind elmosódtak e tény nagyszerű fényessége elől.

Oly benyomás ez, mely hamar eltűnik; de a mely abban a pillanatban ellenállhatatlan erejű volt.

— Nem akarom tovább zavarni a tárgyalást; — szólalt meg újból Valjean János. — Távozom, minthogy nem tartóztatnak le. Van egy és más elvégezni való dolgom. Az államügyész úr tudja, ki vagyok, tudja, hova megyek, elfogathat, a mikor tetszik.

A kijárás felé indult. Egyetlen hang se hallatszott, egyetlen kar se nyúlt ki, hogy feltartóztassa. Mindenki félrehuzódott előle. Valami isteni látszott rajta, a mely hátrálásra készteti a sokaságot és sorfalat állat vele. Lassú léptekkel haladt át a tömegen. Sohase tudták meg, ki nyitotta ki az ajtót; de bizonyos, hogy a mikor odaért, az ajtó tárva állott. A küszöbön megfordult és visszaszólt:

— Államügyész úr, rendelkezésére fogok állani.

Azután a hallgatósághoz fordult:

— Ugyebár önök mindnyájan, a kik itt vannak, sajnálkoznak rajtam? Édes Istenem! Ha meggondolom, mit készültem tenni, inkább irigylésre méltónak vélem magamat. Mégis azonban jobb szerettem volna, ha mindez nem történik meg.

Kiment és az ajtó épp úgy záródott be, mint a hogy kinyilt, mert azok, a kik bizonyos fejedelmi cselekedeteket művelnek, mindig bizonynyal találnak valakit a tömegben, a ki kiszolgálja őket.

Nem egészen egy órával utóbb az esküdtek igazmondása minden vád alól fölmentette Champmathieut és Champmathieu, a kit nyomban szabadon bocsátottak, ámúlva távozott, bolondnak tartva az összes embereket és egy árva kukkot sem értve az egészből.

NYOLCZADIK KÖNYV.

Ellenhatás.

I.

Milyen tükörben nézi Madeleine úr a haját.

Hajnalodni kezdett. Fantine lázas és álmatlan éjszakát töltött, mely egyébként teljes volt boldog képzetekkel; reggel felé elaludt. Simplice nővér, a ki mellette virrasztott, felhasználta ez alvást, hogy újabb quinquina-főzetet készítsen. A derék nővér alig volt néhány percz óta a kórház laboratóriumában, a gyógyszerek és az üvegcsék fölé hajolva és a homály miatt, melybe a reggeli szürkület a tárgyakat meríti, nagyon közelről vizsgálva azokat, mikor egyszerre hátranézett és halkan felsikoltott. Madeleine úr állt előtte. A nélkül, hogy hallotta volna, éppen akkor lépett be.

— Ön az, polgármester úr! — kiáltott fel a nővér.

Madeleine úr halk hangon válaszolt:

— Hogy van az a szegény nő?

— E pillanatban elég jól érzi magát. Hanem ugyancsak nyugtalanok voltunk ám!

Elbeszélte a polgármesternek, hogy mi történt, hogy tegnap este Fantine nagyon rosszul volt, de most jobban van, mert azt hiszi, a polgármester úr Montfermeilbe ment gyermekéért. A nővér nem mert kérdezősködni, de jól látta a polgármester arczán, hogy nem ebben a járatban volt.

— Jól van, — mondá a polgármester, — helyesen tette, hogy meghagyta a hitében.

— Igen, — felelte a nővér, — csakhogy most, ha majd meglátja a polgármester urat és nem látja gyermekét, mit mondunk neki?

A polgármester egy pillanatig elgondolkozott.

— Isten majd sugalmazni fog bennünket, — mondá.

— Pedig hát nem hazudhatunk, — mormolta félhangon a nővér.

A szoba teljesen kivilágosodott. A reggel fénye reáesett Madeleine úr arczára. A nővér véletlenül fölvetette szemeit.

— Nagy Isten! — kiáltott fel, — mi történt a polgármester úrral? A haja egészen ősz!

— Ősz! — mondá Madeleine úr.

Simplice nővérnek nem volt tükre; keresgélni kezdett egy ládában és előhuzott egy kis tükröt, melyet a kórház orvosa annak a megállapítására szokott használni, hogy valamelyik beteg már meghalt és nem lélegzik többé. Madeleine úr elvette a tükröt, megnézte benne a haját és csak annyit mondott: No lám!

Teljes közömbösséggel mondta ezt és úgy, mintha egészen másra gondolna.

A nővér valami ismeretlen sejtelemtől fagyni érezte ereiben a vért.

A polgármester megkérdezte:

— Láthatom őt?

— Hát a polgármester úr nem hozatja el a gyermekét? — mondá a nővér, alig merve megkoczkáztatni e kérdést.

— Dehogy nem, de ahhoz legalább két-három nap kell.

— Ha nem látná a polgármester urat, — folytatá félénken a nővér, — nem tudná, hogy a polgármester úr megérkezett, könnyen reá lehetne venni, hogy legyen türelemmel és ha a gyermek itt lesz, azt fogja hinni, hogy a polgármester úr vele együtt jött meg. Így nem kellene hazudni.

A polgármester néhány pillanatig gondolkozni látszott, azután szokott komoly nyugodtságával mondá:

— Nem, kedves nővér, látnom kell. Lehet, hogy sietnem kell.

Az apácza, úgy látszott, nem vette figyelembe a „lehet“ szót, mely homályos és különös értelmet adott a polgármester úr kijelentésének. Lesütötte szemeit és tiszteletteljes hangon válaszolt:

— Tessék; alszik, de a polgármester úr beléphet.

A polgármester néhány megjegyzést tett egy ajtóra, mely rosszul záródott és a melynek nyikorgása felébreszthetí a beteget, aztán belépett Fantine szobájába, odalépett az ágyhoz és szétvonta a függönyöket. Fantine aludt. Lélegzete azzal a szomorú zihálással tört elő kebléből, mely a betegségnél sajátos, és a mely összeszorítja a szegény anyák szívét, kik az éjszakát virrasztva töltik halálraitélt és elaludt gyermekük mellett. E kínos légzés azonban csak alig zavarta a kimondhatatlan derűt, mely arczán ragyogott. Sápadt színe fehérségre változott, arcza zománczosan fénylett. Hosszú szőke pillái, szűziességének és fiatalságának egyedüli maradványa, noha zárva és lehunyva maradtak, megmegrezdültek. Egész testén valami remegés látszott, mintha észrevehetetlen, de reszketésükről megérezhető szárnyakat bontogatna és elszállani készülne. A ki e pillanatban látja, el nem hiheti, hogy szinte halálra vált beteg fekszik előtte. Inkább olyannak látszott, a ki el akar repülni, semmint a ki halálán van.

A virágszál, ha egy kéz közeledik, hogy leszakítsa, hajladozik és úgy látszik, mintha egyszerre bújni és kínálkozni akarna. Az emberi testen is valami ilyen hajladozás látszik, mikor elérkezik a percz, melyben a halál rejtelmes ujjai leszakítják a lelket.

Madeleine úr egy ideig mozdulatlanul állt az ágy mellett, hol a beteget, hol a feszületet nézve, épp úgy, mint két hónappal ez előtt, az nap, mikor elsőízben látogatta meg Fantinet a menedékhelyen. Mindketten ismét ugyanazt a képet mutatták; Fantine aludt, ő imádkozott; csakhogy e két hónap alatt Fantine haja szürkébe vegyült, az övé pedig megőszült.

A nővér nem jött be vele. Madeleine úr az ágy mellett állott, ujját az ajkára szorítva, mintha lenne valaki a szobában, a kit csendre kellene inteni.

Fantine felnyitotta szemeit, meglátta Madeleine urat és békés mosolygással megszólalt:

— És Cosette?

II.

Fantine boldog.

Se a meglepetésnek, se az örömnek nem látszott rajta egyetlen mozdulata se; egész lénye maga a megtestesült öröm volt. Ez egyszerű kérdés: — És Cosette? — oly mély hittel, oly erős bizonysággal, annyira teljesen minden kétség és nyugtalanság nélkül hangzott, hogy Madeleine úr nem tudott mit felelni. Fantine folytatta:

— Tudtam, hogy ön itt van. Aludtam, de azért láttam önt. Már régóta látom. Egész éjjel követtem a szemeimmel. Dicsfényben ragyogott és mindenféle égi alakok vették körül.

Madeleine úr a feszületre emelte tekintetét.

— Azonban, — folytatá a beteg, — mondja, hol van hát Cosette? Miért nem tette ágyamra, hogy itt legyen, mikor fölébredek?

Madeleine úr gépiesen válaszolt valamit, de sohasem tudta maga se, hogy mit.

Szerencsére az orvos, a kit értesítettek, épp akkor belépett a szobába. Segítségére jött Madeleine úrnak.

— Gyermekem, — mondá az orvos, — nyugodjék meg. Kis leánya itt van.

Fantine szemei fölragyogtak és fénynyel sugározták be egész arczát. Oly kifejezéssel kulcsolta össze kezeit, melyben benne volt mindaz, a mi hév és szelídség az imában lehet.

— Oh! — kiáltott fel, — hozzák ide!

Megható tévedése az anyának! Neki Cosette még mindig oly kis gyermek volt, a kit ölben hordoznak.

— Még nem, — felelt az orvos, — most még nem lehet. Még van egy kis baja. Gyermekének látása fölizgatná és bajt okozna. Előbb meg kell gyógyulnia.

Fantine szenvedélyesen közbevágott.

— De hiszen meggyógyultam már! Mondom, hogy meggyógyultam! Milyen szamár orvos! Eh! Látni akarom gyermekemet!

— Látja, — mondá az orvos, — mennyire feltüzeli

magát. A míg így lesz, nem engedem ide a gyermekét. Nem elég, hogy csak lássa, élnie is kell érette. Ha majd okosan viseli magát, magam fogom idehozni.

A szegény anya lehajtotta fejét.

— Bocsánatot kérek, orvos úr, igazán bocsánatot kérek. Azelőtt nem beszéltem volna úgy, mint az imént; oly sok csapás ért, hogy néha nem is tudom, mit beszélek. Értem, ön fél a fölindulástól, várok, a meddig akarja, de esküszöm, hogy nem ártott volna meg, ha láthatom leányomat. Tegnap este óta látom, azóta le nem veszem róla a szemeimet. Tudja, ha most idehoznák, szép csöndesen beszélgetnék vele. Ez lenne minden. Hát nem természetes-e, hogy látni vágyom gyermekemet, a kiért elmentek Montfermeilbe? Nem haragszom. Tudom jól, hogy boldog leszek. Egész éjjel fehér dolgokat és mosolygó embereket láttam. Ha majd az orvos úr jónak látja, idehozza gyermekemet. Már nincs lázam, mert hiszen meggyógyultam; érzem jól, hogy már semmi bajom; de úgy teszek, mintha beteg volnék és meg se moczczanok, hogy kedvökre tegyek az itteni nőknek. Ha majd látják, hogy szép csöndben vagyok, azt fogják mondani: oda kell adni a gyermekét.

Madeleine úr leült az ágy mellett álló székre. A beteg feléje fordult; láthatóan erőlködött, hogy nyugodtnak és „okos"-nak látszassék, mint a hogy a betegség ama elgyöngítő hatása alatt, mely annyira hasonlóvá tesz a gyermekhez, maga mondta, csak hogy, látván, mennyire nyugodtan viseli magát, ne akadékoskodjanak Cosette hozzábocsájtásával. Mindazonáltal, noha türtőztette magát, nem tudta megállani, hogy ezer kérdéssel ne ostromolja Madeleine urat.

— Kellemes útja volt, polgármester úr? Oh! mily jó ember ön, hogy elment érte. Jól tűrte Cosette az utat? Hajh! azt hiszem, reám sem ismer! Szegény kis mutucskám, oly hosszú idő alatt bizony elfelejthetett! A gyermekek nem tudnak emlékezni. Olyanok, mint a madarak. Ma ezt látják, holnap azt és nem gondolnak többet reá. Volt legalább fehérneműje? Tisztán tartották azok a Thinardierék? Mit adtak neki enni? Oh! ha tudná, mennyit gyötrődtem e kérdésekkel, mikor még nyomor-

ban voltam! Ma már vége ennek. Most víg vagyok. Oh! de szeretném mégis látni! Mondja, polgármester úr, tetszett önnek? Úgy-e, szép kis leány az én leánykám? Ön is ugyancsak fázhatott a gyorskocsiban! Nem hozhatnák be csak egy piczinyke pillanatra? Aztán megint mindjárt kivihetik. Nézze, ön a polgármester, ha ön akarná!

Madeleine úr megfogta Fantine kezét: — Cosette igen szép, — mondá. — Jól érzi magát. Nemsokára meglátja, csak csillapodjék le. Nagyon is élénken beszél, aztán a karját is kinyujtja az ágyból, megint köhögni fog.

Csakugyan Fantinet majdnem minden szónál köhögés fogta el.

Fantine nem tiltakozott, félt, hogy néhány nagyon is heves panaszszóval kockáztatta a bizalmat, melyet állapota iránt kelteni akart és közömbös dolgokról kezdett beszélni.

— Ugyebár, Montfermeil meglehetősen szép hely? Nyáron kirándulásra is lehetne oda menni. Jó soruk van azoknak a Thinardieréknek? Nem igen sokan fordúlnak meg náluk. Fogadójuk csak afféle csapszék.

Madeleine úr még mindig fogta a kezét és szorongó tekintettel nézte. Nyilván látszott, hogy mondani akar valamit Fantinenak; de tétovázott. Az orvos bevégezvén látogatását, távozott. Egyedül Simplice nővér maradt mellettök.

A némaságot egyszerre Fantine fölkiáltása törte meg.

— Hallom a hangját! — kiáltott. — Édes Istenem! Hallom a hangját.

Kinyújtotta karját, hogy csöndben maradjanak, visszafojtotta a lélegzetét és elragadtatott arczkifejezéssel hallgatódzott.

Az udvaron egy gyermek játszadozott; a házmesternének vagy valamelyik munkásasszonynak a gyermeke. Egyike volt ez azoknak a véletleneknek, melyek mindig előfordúlnak és a melyek olybá látszanak, mintha hozzátartoznának a gyászos események rejtelmes beállításához. A gyermek, egy kis leányka, jött, ment, szaladgált, hogy fölmelegedjen, hangosan nevetett és énekelt. Hajh! mi mindenbe nem vegyülnek a kis gyer-

mekek játékai! Ez volt az a kis leány, a kit Fantine énekelni hallott.

— Oh! — szólalt meg újra, — ez az én Cosetteem! Reáismerek a hangjára.

A gyermek, a mint jött, el is távolodott, a hang elhalt. Fatine néhány perczig még hallgatódzott, aztán tekintete elkomorult és Madeleine úr hallotta, a mint halk hangon mondja: — De rossz az az orvos, hogy nem engedi látnom a leánykámat. Rosszképű ember!

A derűs gondolatok csakhamar megint fölülkerekedtek benne. Fejét a vánkosra hajtva tovább beszélt magával: — Beh boldogok is leszünk! Először is, lesz egy kis kertünk; Madeleine úr megigérte. Leányom majd a kertben fog játszadozni. Most már bizonyosan ismeri a betűket; majd én fogom olvasni tanítani. Pillangókat fog kergetni a fűben és én majd nézem. Aztán következik az első áldozás. Csakugyan, mikor is fog először megáldozni?

Számlálgatni kezdett az ujjain.

— . . . Egy, kettő, három, négy . . . hét éves. Öt év mulva. Fehér fátyolt, áttört harisnyát fog viselni, olyan lesz, mint egy kis hölgy. Oh! kedves testvér, nem is tudja, mily ostoba vagyok, lássa csak, a leányom első áldozására gondolok!

És nevetni kezdett.

Madeleine eleresztette Fantine kezét. Hallgatta e szavakat, mint a hogy a fuvó szelet hallgatja az ember, a földre sütött szemekkel, feneketlen merengésbe mélyedt elmével. Egyszerre Fantine elhallgatott, mire Madeleine úr gépiesen fölnézett. Fantine képe elrémítővé változott.

Már nem beszélt, nem lélekzett; félig fölült az ágyban, sovány válla kiállt az ingéből, arcza, mely egy pillanattal előbb még sugárzott, fakó színt öltött és úgy látszott, mintha a rémülettől tágranyílt szemeit valami, a szoba másik végén levő rettenetes dologra szegezné.

— Az Istenért! — kiáltott föl Madeleine úr. — Mi az, Fantine?

Fantine nem felelt, tekintetét le nem vette a tárgyról,

melyet látni látszott, egyik kezével megérintette Madeleine úr karját, a másikkal pedig mutatta, hogy nézzen hátra.

Madeleine úr megfordúlt és Javert pillantotta meg.

III.

Javert meg van elégedve.

Ime, hogy mi történik.

Éjfélutáni félegyet ütött az óra, mikor Madeleine úr kilépett az arrasi törvényszék teréből. Éppen kellő időben ért a fogadóba, hogy elutazhasson a postakocsival, melyen, mint emlékezhetünk, lefoglalt egy helyet. Valamivel reggeli hat óra előtt már Montreuil-sur-Merben volt, a hol legelőbb is postára adta a Luffitte úrnak szóló levelet, aztán a kórházba ment, hogy meglátogassa Fantinet.

Alig távozott el azonban a tárgyalóteremből, az államügyész, felocsudva az első ámulatból, szót emelt, hogy sajnálkozásának adjon kifejezést. Montreuil-sur-Mer tiszteletreméltó polgármesterének hirtelen megőrülése felett, kijelentette, hogy ez a különös eset, mely később majd földerül, mit sem változtatott meggyőződésein és kérte, hogy addig is ítéljék el azt a Champmathieut, a ki kétségtelenül az igazi Valjean János. Az államügyész makacssága láthatóan ellenkezésben volt a közönség, a birák és az esküdtek, mindenek érzésével. A védőnek kevés fáradtságába került a vádbeszéd megczáfolása és hamarosan megállapíthatta, hogy Madeleine úrnak, vagyis az igazi Valjean Jánosnak közlései következtében az egész ügy arczulata gyökeresen megváltozott és hogy az esküdtek már csak egy ártatlant látnak maguk előtt. Az ügyvéd ezzel kapcsolatban néhány, szerencsétlenségre nem valami új megjegyzést koczkáztatott a bírói tévedésekről stb. stb., az elnök zárószavában csatlakozott a védőhöz és az esküdtszék néhány pillanat mulva fölmentette Champmathieut a vád alól.

Azonban az államügyésznek Valjean János kellett

és minthogy többé nem számíthatott Champmathieure, Madeleinet választotta.

Nyomban Champmathieu szabadon bocsáttatása után az ügyész bezárkózott az elnökkel. Tanácskoztak a „montreuil-sur-meri polgármester szabadságvesztésének szükséges voltáról". E kiesztergált mondat az államügyész úrtól való, a ki sajátkezűleg írta bele a főügyészhez intézett jelentésébe. Az első felindulás elmúltával az elnöknek nem igen volt ellenvetése. Az igazságszolgáltatásnak szabad folyást kellett engedni. De meg, hogy mindent elmondjunk, az elnök, noha jó és meglehetősen értelmes ember volt, buzgó, sőt lángoló royalista érzésű volt és bántotta, hogy a montreuil-sur-meri polgármester, a cannesi partraszállásról szólva, azt mondta a *császár*, nem pedig *Buonaparte*.

Az elfogatási parancsot tehát rögtön kiállították. Az államügyész külön futárral, lóhalálban küldte Montreuil-sur-Merbe és foganatosításával Javert rendőrfelügyelőt bízta meg.

Tudjuk, hogy Javert, mihelyt tanúvallomását befejezte, nyomban visszatért Montreuil-sur-Merbe.

Javert épp fölkelt, mikor a küldöncz meghozta neki az elfogatási parancsot.

A küldöncz maga is igen beavatott rendőr volt és pár szóval közölte Javert-rel, hogy mi történt Arrasban. Az államügyész aláírásával ellátott elfogatási parancs a következőleg hangzott: — Javert felügyelő tartóztassa le Madeleine, montreuil-sur-meri polgármestert, a kiről a mai tárgyalás folyamán bebizonyult, hogy azonos Valjean János kiszabadult fegyenczczel.

A ki nem ismeri Javert-t és látja abban a pillanatban, mikor a kórház előszobájába belépett, mit sem sejthetett volna abból, hogy mi megy benne végbe és semmi különöst se fedezett volna föl rajta. Hideg, nyugodt, komoly volt, őszülő haja kétoldalt simán a halántékára fésülve és megszokott lassu járásával haladt föl a lépcsőn. De a ki alaposan ismeri és figyelmesen szemügyre veszi, megborzadt volna. Bőrnyakravalójának csattja, a helyett, hogy hátul a nyakán volna, a bal füle alatt volt. Ez hallatlan izgatottságról tanúskodott.

Javert befejezett jellem volt, a ki nem tűrt szabálytalanságot se a kötelességében, se az egyenruháján. Módszeresen bánt a gonosztevőkkel és hajthatatlanul kabátja gombjaival.

Hogy nyakravalójának csattját félrecsúszni engedte, ahhoz oly felindulásnak kellett benne dúlnia, melyet belső földrengésnek lehetne nevezni.

Egész egyszerűen jött, a szomszéd őrállomásról egy káplárt és négy katonát hozott magával, a katonákat az udvaron hagyta és a házmesternével, a ki mit sem gyanított, mert meg volt szokva, hogy fegyveres emberek keresik a polgármester urat, megmutattatta magának Fantine szobáját.

Fantine szobájához érve, Javert lenyomta a kilincset, oly csendesen, mint valami betegápoló vagy rendőrkém, kinyitotta az ajtót és belépett.

Azaz, hogy szabatosan szólva, nem lépett be. Föltett kalappal, bal kezét állig begombolt kabátja zsebében tartva, megállt az ajtóban. Könyökhajlásában látni lehetett a háta mögé dugott vastag bot ólomgombját.

Így állt egy perczig, a nélkül, hogy megpillantották volna. Egyszerre Fantine fölvetette szemeit, meglátta és intett Madeleine úrnak, hogy nézzen hátra.

Abban a pillanatban, mikor Madeleine tekintete találkozott Javert tekintetével, Javert, a nélkül, hogy megmoczczant vagy közelebb lépett volna, egyszerre rémítővé változott. Semmiféle emberi érzés se tud oly borzalmas lenni, mint az öröm.

A démon arcza volt ez, mely reátalál az elkárhozottra.

A bizonyosság, hogy végre kezében tartja Valjean Jánost, Javertnek mindazt az arczára varázsolta, a mi a lelkében volt. A felkavart üledék a felszínre került. A szégyenérzés, hogy kissé nyomot vesztett és hogy pár perczre tévedésben volt a felől a Champmathieu felől, elmosódott a kevélységben, hogy mindjárt eleinte oly jól sejtett és hogy oly sokáig helyes ösztön vezette. Javert megelégedése kiragyogott fölényes testtartásából. A győzelem éktelensége áradt el a szűk homlokon. Az elégedettség teljes borzalma látszott az arczán.

Javert e pillanatban a mennyországban volt. A nélkül, hogy tisztán számot tudott volna róla adni magának, valami homályos felismeréssel, szükséges voltának és sikerének bizonyos zavaros tudatában olyasformán érezte, hogy ő, Javert, megtestesülése az igazságszolgáltatásnak, a világosságnak és az igazságnak, ezek égi ténykedésében, a gonoszság eltiprásában. Mögötte és körülötte végtelen mélységben csoportosúltak a tekintély, az értelem, az itélet, a törvényes lelkiismeret, a közbüntető hatalom, az összes csillagok; ő védte a rendet, ő sújtott a törvény villámával, ő állt bosszút a társadalomért, ő adta a karhatalmat az absolut igazságnak; dicsfényben állott; győzelmében volt valami maradványa a gyanakvásnak és a küzdelemnek; egyenesen, dölyfösen, kimagaslóan állva teljes világosságban láttatta valamely bősz arkangyal emberfeletti vadállatiasságát; cselekedetének félelmes árnyéka látni engedte ökölbe szorított kezében a társadalom bosszuálló kardjának megvillanását; boldogan és megbotránkozva sarka alá tiporta a bűnt, a vétket, a lázadást, a romlást, a pokolt, sugárzott, pusztított, mosolygott és egész szörnyűséges Szent Mihály-voltában valami kétségbevonhatatlan nagyságot tüntetett fel.

A rémületes Javerten nem látszott semmi nemtelen.

A becsületesség, az őszinteség, a tiszta érzület, a meggyőződés, a kötelességhez való ragaszkodás oly dolgok, melyek, ha tévedésbe esnek, visszataszítóbbá válhatnak, de még visszataszító voltukban is nagyszerüek maradnak; az emberi öntudattal kapcsolatos fenségük megmarad az iszonytatóságban is. Erények, melyeknek van egy hibájuk: a tévedés. A rajongó kérlelhetetlen becsületes öröme még a teljes tombolásban is megőriz valami gyászosan tiszteletreméltó sugárzást. Rettenetes boldogságában Javert, a nélkül, hogy csak sejtette is volna, szánandó volt, mint minden tudatlan, a ki diadalmaskodik. Mi sem lehetett volna kínosabb és szörnyűségesebb látvány, mint ez az arcz, a mely egész mivoltában mutatta azt, a mit a jó rosszaságának lehetne nevezni.

IV.

A hatóság gyakorolja jogait.

Fantine nem látta Javert azóta, a mióta a polgármester úr kiragadta ez ember körmei közül. Beteg agya semmiről se tudott számot adni, de nem kételkedett benne, hogy Javert ő érette jött. Nem bírta elviselni e rettenetes arcz látását, úgy érezte, hogy meg kell halnia, két kezébe temette arczát és rémülten kiáltott:

— Madeleine úr! Mentsen meg!

Valjean János, — ezentúl már csak így fogjuk nevezni, — fölállt. Legszelidebb és legnyugodtabb hangján mondá Fantinenak:

— Legyen nyugodt. Nem magáért jött.

Aztán Javerthez fordult:

— Tudom, mit akar.

Javert felelt:

— Úgy hát előre!

A hanglejtésben, a hogy e szavakat mondta, volt valami vad és őrjöngésszerű. Javert nem azt mondta: előre, hanem: öőe! Semmiféle helyesírás sem tudná visszatükröztetni ezt a kiejtést; már nem emberi szó volt, hanem valami bömbölés.

Nem úgy tett, mint a hogy máskor szokása volt; nem bocsátkozott küldetésének előadásába; nem mutatta az elfogatási parancsot. Az ő szemében Valjean János valami rejtelmes és megragadhatatlan ellenfél volt; titokzatos küzdő; a kivel öt esztendeje birkózik, a nélkül, hogy le tudta volna teperni. Ez elfogatás nem kezdés volt, hanem bevezetés. Csak annyit mondott neki: Előre!

Ezt mondva egy lépéssel se közeledett hozzá; csak oly tekintetet vetett Valjean Jánosra, a melylyel, mint valami kampóval, hevesen magához szokta rántani a szerencsétlen nyomorúltakat.

Ez a tekintet volt az, melyet Fantine két hónappal ezelőtt úgy érzett, mintha csontja velejéig hatolt volna.

Javert kiáltására Fantine kinyitotta szemeit. De

hiszen a polgármester úr ott volt mellette. Mitől kellene félnie?

Javert előrelépett a szoba közepéig és újra kiáltott:

— Nos, jösz-e már?

A szerencsétlen nő körüljártatta pillantásait. Csak az apácza és a polgármester úr volt a szobában. Kinek szólhatott ez a szörnyű tegezés? Bizonyára csak neki. Összerázkódott.

Ekkor valami hihetetlent látott, annyira hihetetlent, hogy még legsötétebb borzalmaiban se hasonlót.

Látta, hogy Javert, a rendőrkém, galléron ragadja a polgármester urat és látta, hogy a polgármester úr lehorgasztja a fejét. Úgy érezte, hogy itt a világ vége.

Javert csakugyan galléron ragadta Valjean Jánost.

— Polgármester úr! — kiáltott Fantine.

Javert hangosan nevetni kezdett, azzal a rémes nevetéssel, mely látni engedte összes fogait.

— Itt már nincs többé polgármester úr.

Valjean János megpróbálta, hogy kiszabaduljon a kézből, mely kabátja gallérját fogta. Megszólalt:

— Javert . . .

Javert félbeszakította: — Nevezz felügyelő úrnak.

— Uram, — kezdte újból Valjean János, — valamit szeretnék önnek mondani.

— Csak hangosan! Beszélj hangosan! — felelt Javert. — Velem csak hangosan lehet beszélni.

Valjean János halk hangon folytatá:

— Egy kérésem volna önhöz . . .

— Már mondtam, hogy hangosan beszélj.

— De azt csak ön hallhatja . . .

— Semmi közöm hozzá! Nem hallgatom meg!

Valjean János feléje fordúlt és gyorsan és nagyon halkan mondá:

— Engedjen három napot! Három napot, hogy elhozhassam e szerencsétlen nő gyermekét! Fizetek, a mennyit akar. Ha tetszik, velem jöhet.

— Talán tréfálsz! — kiáltott Javert. — Ah! nem is vagy olyan buta! Három napot akarsz, hogy kereket oldj! Azt mondod, hogy e leány gyermekét akarod elhozni? Ah! nem is rossz! Kitünő!

Fantineon reszketés futott végig.

— Gyermekemet! — kiáltott föl. — Menjenek el a gyermekemért! Tehát nincs itt! Kedves nővér, mondja meg, hol van Cosette? Gyermekemet akarom! Madeleine úr! Polgármester úr!

Javert dobbantott a lábával.

— Most meg már a másik! Fogd be a szádat, te szemét! Gyönyörű ország, hol a gályarabok köztisztviselők, az utczai leányokat pedig úgy ápolják, mint a grófnőket! Hanem majd másként lesz ez. Ideje is már!

Mereven Fantinera nézett és újra megragadta Valjean János nyakravalóját, ingét és gallérját, hozzá tette:

— Mondom, hogy nincs itt többé se Madeleine úr, se polgármester úr. Csak egy tolvaj, rabló, egy Valjean János nevű fegyencz van itt, a kit a markomban tartok! Ez van!

Fantine rémülten egyenesedett föl, két kiaszott karjára és két öklére támaszkodva reánézett Valjean Jánosra, aztán Javertre, aztán az apáczára, száját kinyitotta, hogy szóljon, torkából hörgés tört elő, fogai összevaczogtak, rettegve kinyújtotta karjait, kezeit kinyitotta és ujjaival görcsösen ide-oda keresgélt, mint a vízbefuladó, aztán hirtelen visszaesett vánkosára. Feje odaütődött az ágy fejéhez és tátott szájjal, nyitott és megüvegesedett szemekkel visszahullott mellére.

Kiszenvedett.

Valjean János megfogta Javert kezét, melylyel a a nyakán fogva tartotta és kinyitotta, mintha csak egy gyermek keze lett volna, aztán így szólt Javerthez:

— Ezt a nőt ön ölte meg.

— Végezzünk! — kiáltott Javert dühösen. — Nem azért vagyok itt, hogy okoskodjunk. Majd máskor. Kint áll az őrség. Menjünk vagy baj lesz!

A szoba egyik sarkában egy ócska, meglehetősen rozoga állapotban levő vaságy állt, mely a virrasztó testvér nyugvóhelyéül szokott szolgálni. Valjean János odalépett ehhez az ágyhoz, egy szempillantás alatt kitépte a fejvasat, a mi olyan izmoknak, mint az övéi, vajmi könnyű munka volt, öklébe ragadta a tartó-rudat és Javertre nézett. Javert az ajtó felé hátrált.

Valjean János, a vasrúddal a kezében lassú léptekkel Fantine ágyához ment. Mikor odaért, hátrafordúlt és alig hallható hangon mondá Javertnek:

— Nem tanácslom, hogy most zavarjon.

Annyi bizonyos, hogy Javert reszketett.

Arra gondolt, hogy beszólítja az őrséget; de Valjean János fölhasználhatta volna e pillanatot, hogy elmeneküljön. Ott maradt tehát, a bunkótlan végén fogta a botját és az ajtófélfának támaszkodott, tekintetét le nem véve Valjean Jánosról.

Valjean János az ágyfejének gombjára támasztotta könyökét, homlokát a tenyerébe hajtotta és nézte a mozdulatlanúl és kinyújtózva fekvő Fantinet. Igy nézett, némán, elmerülve és bizonyára nem gondolva többé semmi e világi dologra. Arczán és egész tartásán semmi se látszott, csak valami kimondhatatlan sajnálat. Miután néhány pillanatig így merengett, odahajolt Fantine fölé és halk hangon szólni kezdett hozzá.

Mit mondott neki? Mit mondhatott e megbélyegzett ember ennek a halott nőnek? Micsoda igéket? A földön járók közül senki se hallotta. Vajjon a halott hallotta? Vannak megható képzelődések, melyek talán fenséges valóságok. Annyi kétségtelen, hogy Simplice nővér, az egyedüli tanúja e dolognak, gyakran mesélte, hogy abban a pillanatban, mikor Valjean János Fantine füléhez hajolt, leírhatatlan mosolyt látott földerülni e fakó ajkakon és a merev szemekben, melyek tele voltak a sír csodálkozásával.

Valjean János két keze közé fogta Fantine fejét és eligazította a vánkoson, mint a hogy egy anya tette volna a gyermekével, megkötötte ing-zsinórját és haját visszasimította a főkötő alá. Aztán lezárta szemeit.

Fantine arcza e pillanatban sajátszerűen megvilágosultnak látszott.

A halál belépés a nagy világosságba.

Fantine keze lelógott az ágyról. Valjean János letérdelt a kéz elé, gyöngéden fölemelte és megcsókolta.

Aztán fölegyenesedett és Javert felé fordúlva szólt:

— Most már az öné vagyok.

V.

Illő sír.

Javert a városi börtönbe vitte Valjean Jánost.

Madeleine úr letartóztatása rendkívüli feltűnést, vagy inkább mozgalmat keltett. Sajnos, nem tagadhatjuk, hogy pusztán e szavakra: *gályarab volt,* — majdnem az egész világ elfordult tőle. Két órába se tartott és mindazt a jót, a mit cselekedett, elfeledték és már csak „egy gályarab" volt. Igaz, hogy még nem ismerték az arrasi eset részleteit. Egész nap a város minden részén ily beszélgetéseket lehetett hallani:

— Nem tudja? Kiszabadult fegyencz volt! — Kicsoda? — A polgármester. — Ugyan! Madeleine úr? — Igen. — Valóban? — Nem is Madeleinenak hívták. Valami rémes neve van, Béjean, Bojean, Boujean. — Szent Isten! — Letartóztatták. — Letartóztatták! — A városi börtönben van. Onnan fogják átszállítani. — Átszállítani! Át fogják szállítani? Hová szállítják? — A bíróság elé állítják, mert egy útonállás van a rovásán. — Nos hát, én mindig sejtettem, hogy így lesz. Ez az ember nagyon is jó, nagyon is tökéletes, nagyon is édeskés volt. Visszautasította a kitűntetést, sosukat osztogatott a kis csavargóknak, a kikkel találkozott. Mindig gondoltam, hogy e mögött valami czifra história lappang.

A „szalónok" különösen visszhangoztak az ilyenféle beszédektől. Egy öreg hölgy, a ki a *Fehér zászló* előfizetői közé tartozott, a következő, szinte kifürkészhetetlenül mélyértelmű megjegyzést tette:

— Nem is bánom, hogy így történt. Ez legalább majd megtanítja a buonapartistákat!

Az árnykép, mely Madeleine úrnak nevezte magát, így foszlott szét Montreuil-sur-Merben. Az egész városban csak hárman-négyen maradtak hívek emlékezetéhez. Az öreg házmesterné, a ki szolgálója volt, ezek közé tartozott.

A derék öreg asszony a nevezetes nap estéjén ott ült fülkéjében, még mindig egészen megrémülve a történtektől és szomorúan elgondolkozva. A gyár egész

nap zárva maradt, a kapú elreteszelve, az utcza kihalt. Csak a két apácza, Perpetua nővér és Simplice nővér volt a házban, virrasztva Fantine holtteste mellett.

Abban az időtájban, a melyben Madeleine úr haza szokott térni, a derék házmesterné gépiesen felállt, egy fiókból kivette Madeleine úr szobájának kulcsát, fogta a mécsest, melylyel esténként a lépcsőn felmenet világítani szokott magának, azután a kulcsot odaakasztotta a szegre, melyen rendesen lógni szokott és a mécsest melléje állította, mintha hazavárná. Aztán visszaült székére és tovább mélázott. A jó öreg asszony mindezt úgyszólván öntudat nélkül cselekedte.

Csak több mint két óra múlva ocsudott föl álmodozásából és felkiáltott: — Édes Jézusom! és én odaakasztottam a kulcsot a szegre!

E pillanatban a fülke ajtaja kinyílt, a nyíláson egy kéz nyúlt be, megragadta a kulcsot és a mécsest és az égő gyertyánál meggyújtotta.

A házmesterné felnézett és szája tátva maradt a magába fojtott sikolytól.

Ismerte e kezet, e kart, e kabátújjat.

Madeleine úr volt.

A házmesterné néhány pillanatig szólni se tudott, annyira meg volt „rendülve", mint a hogy később, ez esetről szólva, maga mondta.

— Édes Istenem! polgármester úr, — kiáltott fel végre, — azt hittem, hogy ön . . .

Elhallgatott. A mondat befejezése ellenkezésben lett volna a kezdésbe foglalt tisztelettel. Valjean János neki még mindig polgármester úr volt.

Valjean János kiegészítette, a mit mondani akart.

— A börtönben vagyok, — mondá. — Ott voltam. Kitörtem az egyik ablakból a vasrostélyt, leugrottam a tetőről és most itt vagyok. Felmegyek szobámba. Hívja elő Simplice nővért. Bizonyára a mellett a szegény nő mellett van.

Az öreg asszony sietve engedelmeskedett.

Valjean János egyetlen szóval se intette vigyázatra. Biztos volt felőle, hogy az öreg asszony jobban őrködik felette, mint akár saját maga tehetné.

Sohasem tudták meg, miként tudott bejutni az udvarba, a nélkül, hogy kaput nyittatott volna. Volt egy kis kulcsa, melyet mindig magánál hordott és a mely egy kis oldalsó ajtót nyitott; de bizonyára megmotozták és elvették tőle a kulcsot. Ezt a részletet nem sikerült felderíteni.

Felhaladt a lépcsőn, mely szobájához vezetett. Felérve, a mécsest a felső lépcsőfokra tette, zajtalanul kinyitotta az ajtót és tapogatózva becsukta az ablakot, berakta az ablaktáblákat, aztán visszatért a mécsesért és belépett a szobájába.

Ez az elővigyázat nem volt felesleges; emlékezhetünk, hogy az utczáról oda lehetett látni ablakára.

Egy pillantást vetett maga körül, az asztalra, a székre, az ágyra, mely három nap óta nem volt megvetve. Semmi nyoma se volt a tegnapelőtti éjszaka rendetlenségének. A házmesterné kitakarította a szobát. Azonban a hamuból kivette a vasasbot két végét és a tűztől megfeketedett kétfrankost és szépen odatette az asztalra.

Valjean János fogott egy papirlapot és reáírta a következőket: *Itt van vasasbotom két vége és a kis Gervaistől elrabolt kétfrancos, melyről a törvényszék előtt szóltam,* — és aztán a két vasdarabot meg a kétfrancost reátette e papirlapra és az egészet úgy helyezte el, hogy az első legyen, a mit a szobába lépő megpillantson. Egy fiókból egy ócska inget vett elő, melyet darabokra tépett. Az így kapott vászonrongyokba becsavarta a két ezüst gyertyatartót. Egyébként nem látszott rajta se sietés, se izgalom és miközben a püspök gyertyatartóit becsomagolta, harapott egy darab fekete kenyérből. Valószinű, hogy ez a börtönbeli kenyér volt, melyet szökésében magával hozott.

Ezt a kenyérmorzsákból következtették, melyeket később, mikor bírósági szemlét tartottak, a szoba padlóján találtak.

Az ajtón két halk kopogás hallatszott.

— Szabad, — mondá Valjean János.

Simplice nővér volt.

Sápadt volt; szemehéjai kivörösödtek; a gyertya,

melyet tartott, remegett a kezében. A sors erőszakos fordulatainak megvan az a különös hatásuk, hogy bármily tökéletesek vagy meghiggadtak legyünk is, elővonják bensőnk mélyéből az emberi természetet és kényszerítik, hogy legyen láthatóvá. E nap izgalmai az apáczát visszaváltoztatták nővé. Sírt és reszketett.

Valjean János néhány sort vetett egy papirlapra, melyet aztán odanyújtott az apáczának, mondván: — Kedves nővér, ezt majd adja át a plébános úrnak.

A papirlap nem volt összehajtva. Az apácza egy pillantást vetett reá.

— Elolvashatja, — mondá Valjean János.

Simplice nővér olvasta: — „Kérem a plébános urat, vegye gondjába mindazt, a mit itt hagyok. Legyen szíves belőle kifizetni perem költségeit és annak a nőnek a temetési költségeit, a ki ma meghalt. A többi a szegényeké."

Az apácza szólni akart, de alig tudott kinyögni néhány összefüggéstelen hangot. Végre mégis sikerült neki ennyit mondania:

— Nem akarja a polgármester úr még egyszer megnézni a szegény halottat?

— Nem, — felelt Valjean János. — Nyomomban vannak, esetleg éppen az ő szobájában fognának el, ez zavarná nyugodalmát.

Alig mondta ezt ki, a lépcsőről nagy zaj hallatszott. Egy csomó felfelé közeledő lépés lármáját hallották és az öreg házmesternét, a mint kiabáló és átható hangon fogadkozott:

— De édes uraim, esküszöm a jó Istenre, hogy senki ide be nem jött, se nappal, se most este. Itt voltam a kapu mellett.

Egy férfihang válaszolt:

— Pedig hát mégis, abban a szobában világosság van.

Megismerték Javert hangját.

A szoba olyanformán volt építve, hogy az ajtó, ha kinyitották, eltakarta a jobboldali falszegletet. Valjean János elfújta a mécsest és e sarokba állott.

Simplice nővér az asztal mellett térdre hullott.

Az ajtó kinyílt.

Javert belépett.

A folyosóról suttogó hangok és a házmesterné tiltakozása hallatszott.

Az apácza nem emelte fel a tekintetét. Imádkozott.

A gyertya a kandalló párkányán állott és csak homályos világosságot terjesztett.

Javert megpillantotta az apáczát és meghökkenve maradt állva.

Emlékezhetünk, hogy Javert lényének lénye, éltető eleme a mindennemű hatóság iránt való tisztelet volt. Egy darabból való ember volt és nem engedett se ellenvetést, se megszorítást. E mellett minden hatóság között az egyházi hatóság volt előtte a legelső, vallásos volt, felületes és szabályos e pontban is, mint mindenben. Az ő szemében a pap olyan valaki volt, a ki nem téved, az apácza olyan teremtés, a ki nem vétkezik. A világtól elfalazott lelkek voltak ezek előtte, a kiknek csak egy ajtójuk van, mely csupán azért nyílik, hogy az igazság lépjen ki rajta.

A hogy az apáczát megpillantotta, első gondolata az volt, hogy visszavonuljon.

Csakhogy egy másik kötelesség is uralkodott rajta, mely ellenkezőt parancsolt neki. A második gondolat azt mondta neki, hogy maradjon és legalább egy kérdést koczkáztasson.

Az a Simplice nővér volt előtte, a ki soha életében nem hazudott. Javert tudta ezt és ezért különösen nagyon tisztelte.

— Kedves testvér, — mondá, — egyedül van e szobában?

Rettenetes pillanat következett, mely alatt a szegény házmesternét az ájulás környékezte.

Az apácza felemelte tekintetét és felelt:

— Igen.

— Úgy hát, — folytatá Javert, — bocsásson meg, hogy terhelem, de kötelességem, nem látott ma este valakit, egy embert? Megszökött és most keressük, — azt a Valjean Jánost. Nem látta?

A nővér felelt:

— Nem.

Hazudott. Kétszer egymásután hazudott, habozás nélkül, sebesen, mint a hogy az ember feláldozza magát.

— Bocsánat, — mondá Javert és mélyen meghajolva visszavonult.

Oh! szent leány! Már sok év óta nem jársz e földön; egyesültél az örök világosságban nővéreiddel, a szűzekkel és fivéreiddel, az angyalokkal; tudják javadra e hazugságot a paradicsomban.

Az apácza nyilatkozata Javert szemében oly döntő volt, hogy fel se tűnt neki az eloltott és még füstölgő mécses.

Egy órával utóbb egy ember sietve haladt a fák között és a ködben a Montreuil-sur-Merből a Páris felé vezető úton. Ez az ember Valjean János volt. Két fuvaros, a ki találkozott vele, mondta, hogy valami csomagot vitt és zubbony volt rajta. Honnan vette ezt a zubbonyt? Sohasem sikerült kitudni. Azonban néhány nappal azelőtt egy öreg munkás halt meg a gyár kórházában, a ki csak egy zubbonyt hagyott hátra. Talán ez volt az.

Még egy szót Fantineról.

Mindnyájunknak van egy közös anyánk, a föld. Fantinet visszaadták ennek az anyának.

A plébános azt hitte, helyesen cselekszik és talán helyesen is cselekedett, ha abból, a mit Valjean János hagyott, a lehető legtöbbet juttatja a szegényeknek. Végre is, kikről volt szó? Egy fegyenczről és egy utczai leányról. Ezért, a mennyire lehetett, egyszerűsítette Fantine temetését és arra az elengedhetetlenül szükségesre korlátozta, a mit közös sírnak neveznek.

Fantinet tehát a temetőnek abba a sarkába temették, mely ingyen jár mindenkinek és a hol a szegényeket szokták elföldelni. Szerencsére Isten tudja, hol találja meg a lelket. Fantinet a többi csontváz közé fektették a sötétségbe; elvegyült a hamvak keverékébe. A közös sírba dobták. Sírja olyan volt, mint az ágya.

TARTALOM.

Oldal

Előszó .. 1

ELSŐ RÉSZ. — ELSŐ KÖNYV

Egy igaz ember.

I. Myriel úr .. 3
II. Myriel úrból monseigneur Bienvenu lesz .. 6
III. Jó püspöknek bajos a dolga .. 12
IV. A milyen a beszéd, olyan a tett .. 14
V Bienvenu úr nagyon is sokáig koptatta ruháit .. 21
VI. Kivel őriztette házát .. 24
VII. Cravatte .. 30
VIII. Bölcselkedés a fehér asztal mellett .. 34
IX. A nővér a fivérről .. 38
X. A püspök szembeszáll egy ismeretlen szellemmel .. 41
XI. Helyesbítés .. 54
XII. Bienvenu úr magánya .. 59
XIII. Bienvenu úr hitvallása .. 62
XIV. Miként gondolkozott? .. 66

MÁSODIK KÖNYV

A bukás.

I. Egy vándornap estéje .. 69
II. A bölcsességnek okosnak kell lenni .. 82
III. A türő engedelmessége hőstette .. 86
IV. Részletek a pontarlieri sajtgyártásról .. 91
V. Nyugalom .. 95
VI. Valjean János .. 97
VII. A kétségbeesés .. 102
VIII. A hullám és az árnyék .. 110
IX. Új bántódások .. 112
X. A fölébredt ember .. 113
XI. Mit cselekszik .. 116
XII. A püspök dolgozik .. 120
XIII. A kis Gervais .. 124

Oldal

HARMADIK KONYV

1817-ben.

I. 1817 133
II. Négy pár 138
III. Nyolcasban 144
IV. Tholomyés oly jókedvü, hogy sp[illegible] dalt énekel . . . 148
V. Bombardanál 150
VI. Fejezet, melyben a szereplők imá[illegible] egymást 153
VII. Tholomyés bölcsessége 154
VIII. Egy ló halála 160
IX. A vigság vidám végződése 163

NEGYEDIK KÖNYV

Bizni néha annyi, mint kiszolgáltatni.

I. Egy anya találkozása egy másik anyával 166
II. Vázlat két gyanus alakról 176
III. A pacsirta 178

ÖTÖDIK KÖNYV

A lejtőn.

I. Javitás az üveggyöngygyártásban 181
II. Madeleine 183
III. Lafittenél elhelyezett összegek 186
IV. Madeleine úr gyásza 190
V. Villámlások a láthatáron 192
VI. Fauchelevent apó 198
VII. Fauchelevent kertész lesz Párisban 201
VIII. Victurnienné harmincöt frankot költ az erkölcs érdekében 203
IX. Victurnienné sikere 206
X. A siker folytatása 209
XI. Christus non liberavit 214
XII. Bamatabois úr időtöltése 215
XIII. Néhány rendőrségi kérdés megoldása 218

HATODIK KÖNYV

Javert.

I. A nyugalom kezdete 228
II. Hogy lehet Jeanból Champ? 232

HETEDIK KÖNYV

A Champmathieu-ügy.

I. Simplice nővér 241
II. Scaufflaire gazda éles elméje 245
III. Vihar a koponyában 249
IV. Mily formákat ölt a szenvedés az álomban 269
V. Akadályok 273
VI. Simplice nővér megpróbáltatása 285

Oldal
VII. Az utas megérkezvén, készül a visszautazásra 292
VIII. Kedvezményes bemenetel 297
IX. A hol a meggyőződések kiformálódnak 301
X. A tagadás rendszere 308
XI. Champmathieu mindjobban ámúl 315

NYOLCZADIK KÖNYV

Ellenhatás.

I. Milyen tükörben nézi Madeleine úr a haját 320
II. Fantine boldog 323
III. Javert megvan elégedve 327
IV. A hatóság gyakorolja jogait 331
V. Illő sír 335

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Ezt a könyvet a Budapesti Hirlap szedőgépén szedték.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

MUTHER RICHARD:

A festőművészet története

Fordította: LENGYEL GÉZA

Ez a könyv s ez a szerző általában különösen alkalmas arra, hogy híveket toborozzon, elméket s szíveket mozgasson meg s nyerjen barátokul a képzőművészet számára. Bár nyoma sincs benne az oktató hangnak és modornak, mégis azt hisszük, azokra sem téveszthetí el hatását, akiknek talán első művészettörténeti olvasmányuk, vagy akik szétszórt ismereteiket óhajtják általa összefoglalni s ébredező érdeklődésüket kielégíteni. Nem fognak csalódni.

FÜGGELÉKÜL:

MAGYAR KÉPIRÁS

IRTA: LYKA KÁROLY

RÉVAI-KIADÁS

DANTE KOMÉDIÁJA

Pokol
Purgatorium
Paradicsom

BABITS MIHÁLY
FORDITÁSÁBAN

RÉVAI-KIADÁS

OSZK
Országos Széchenyi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK